

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
*Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen
vid Uppsala universitet*
42

Birgitta Wistrand

Elin Wägner i 1920-talet

Rörelseintellektuell och internationalist

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Lärosal IV, Universitetshuset, Uppsala, Friday December 1, 2006 at 1.15 pm for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish.

Abstract

Wistrand, B. 2006. Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist. (Elin Wägner in the 1920s. Movement Intellectual and Internationalist.) Written in Swedish with an English summary. Skrifter utgivna av *Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet* 42. 262 pp. Uppsala. ISBN 91-554-6697-4.

Elin Wägner and her literary activities in the 1920s have not been a main interest for literary research. Instead, her writings from earlier or later decades are studied at length. Nevertheless, my dissertation indicates that it was during this decade several of her important projects in life and literature took place. The main purpose of the study is to present Wägner's influence in the Swedish debate in a number of issues as feminism, pacifism and internationalism.

My point of departure is Wägners journalistic authorship in the radical weekly *Tidevarvet* (1923–1930) and her novels *Den Namnlösa* (1922), *Silverforsen* (1924), *Natten till söndag* (1926), *Svalorna flyga högt* (1929) and *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923), a collection of short stories. Using the concept *movement intellectual*, which has been further developed in the dissertation, the study indicates that Wägner, mostly with ideas and results from abroad, managed to influence both her organizations, their members and the general public. Her methods were three: writing, speaking and mobilization, and the arena was her fiction, her journalism and her networks. The intentions were much the same in all her activities.

Wägner's international work for peace in the war-torn Europe during the first part of the decade changed her and her outlook on war and peace. She became a radical pacifist and negotiated on behalf of organizations as the Quakers, the Red Cross and WILP, Women's International League for Peace and Freedom. Her devotion for peace is specially evident in *Tidevarvet*, the political weekly founded by FKR, Frisinnade Kvinnors Riksförbund, in 1923, where Wägner was active both as a writer and an editor. Here the influence from Gandhi and the Quakers is prominent, and Wägner tries all her life to introduce Gandhi to the Swedish public.

In the 1920s Elin Wägner also started her studies of matriarchy and her research on women's history where the influence from international feminists as Rosa Mayreder, Mathilde Vaerting and Mary Parker Follett gave her arguments to strengthen women's position and confidence both as women and as political citizens. At Fogelstad and Kvinnliga Medborgarskolan, Wägner, together with the other members in the Fogelstad Group, were active educating women for their new citizenship. As members in FKR they also worked to get seats in the Parliament, but failed. My study shows why.

Keywords: 1920-talet, Fogelstad, *Tidevarvet*, Gandhi, Follett, Mayreder, Vaerting, pacifism, kväkare, kärlek, kyrkan, kvinna

Birgitta Wistrand, Departement of Literature, Uppsala University, Thunbergsvägen 3 P, Box 632 S 75126 Uppsala, Sweden

© Birgitta Wistrand

ISSN 0346-7856

ISBN 91-554-6697-4

urn:nbn:se:uu:diva-7213 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-7213>)

Typesetting: Uppsala University, Electronic Publishing Centre

Printed in Sweden by Elanders Gotab, Stockholm 2006

Distributor: Uppsala University Library, Box 510, SE-751 20 Uppsala, Sweden

www.uu.se, acta@ub.uu.se

In memoriam
Agda Schubert-Ström

Innehåll

TACK!!	9
KAPITEL 1: Inledning	11
Syfte, arbetsmetod och material	14
Avhandlingens disposition	18
Elin Wägner som rörelseintellektuell och internationalist	18
KAPITEL 2: 1920-talet – framsteg eller backlash för kvinnorna?	26
Den ekonomiska situationen	27
1920-talets offentlighet – ett ingenmansland för kvinnorna	29
Kvinnornas sedlighet under luppen	31
Den moderna kvinnan	35
1920-talets livsåskådningsdebatt	40
Kvinnorna i det litterära fältet	44
Kontakter med kvinnliga författare	47
Hagar Olsson och Elin Wägner	48
KAPITEL 3: Elin Wägner i Fogelstadgruppen	54
Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR) och <i>Tidevarvet</i>	56
Fogelstadkvinnorna	61
Fogelstad och <i>Tidevarvet</i> – två världar	67
En partipolitisk veckotidning	72
KAPITEL 4: I <i>Tidevarvet</i> 1923–1930	81
Redaktör och medarbetare	83
Signaturen Devinez	86
”Rekrytering”	93
”Låt oss konsultera Adler”	95
Elin Wägner i dialog med Mayreder och Vaerting	99
Kvinnornas egenskaper	104
Kvinnornas mindervärdeskänslor	107
Det nya äktenskapet	109
Pacifismen	113
Rustning för fred	115

Massmedia bedriver krigspropaganda	122
Vill kvinnorna fred?	129
Gandhi	131
Icke-våldsprinciperna kan rädda Europa	134
Politik utan våld	137
Civilisation bara till namnet	139
Kväkarna	142
Mary Parker Follett	147
<i>The New State</i>	149
Elin Wägner förespråkar en världsstat	154
”Gruppens ande” omläst	156
KAPITEL 5: Elin Wägners skönlitterära författarskap under 1920-talet . .	159
Olika tolkningstraditioner	160
Moraliska och andliga perspektiv	161
Biografiska tolkningar	163
Offertemat	166
Feministiska analyser	168
Tjugotalsromanerna i de litterära översiktsverken	170
En ny kvinnlighet	172
Smålandsromaner	177
Den medelålders kvinnans begränsade livsutrymme	179
Kyrkans makt	186
Kärleken i 1920-talet	192
Unga äktenskap	198
Ett gudsrrike på jorden	203
Visionära feminister och fostermödrar	210
För fred i världen	213
Kväkarnas tålmodiga arbete	216
Kärleken segrar	218
Kritiken av massmedia	220
Kvinnomakt	223
Gandhi och icke-våldsprinciperna	225
KAPITEL 6: Slutord	228
Summary	231
Källor och litteratur	238
Otryckt material	238
Tryckt material	239
Litteraturförteckning	245
Personförteckning	260

TACK!!

Om jag inte mött Ebba Witt-Brattström på ett tåg mellan Linköping och Stockholm, hade den här avhandlingen aldrig blivit skriven. Ebba inspirerade mig nämligen under resan att på nytt ägna mig åt litteraturvetenskap efter åren i näringsliv och riksdag. Och det har jag inte ångrat. Avhandlingsarbetet blev en oväntat spännande och arbetsam resa. Tack Ebba!

Främst vill jag tacka min huvudhandledare, professor Margaretha Fahlgren, som generöst delat med sig av sina kunskaper och varit ett ständigt uppmuntrande stöd. Hon har med stort engagemang tagit del av mitt arbete och oförtröttligt läst och kommenterat mina texter. Hennes förmåga att leda med på en gång lösa och strama tyglar har inspirerat, och det är till stor del hennes förtjänst att avhandlingsarbetet blivit så givande. Tack Margaretha!

Professor Maria Ågren var biträdande handledare under mitt första år men blev tyvärr tvungen att lämna handledarskapet för sitt uppdrag i Vetenskapsrådet. Hon hann dock ge värdefulla synpunkter på 1920-talet. Tack Maria!

Docent Eva Heggstad efterträdde Maria som biträdande handledare. Förutom att Eva är specialist på tiden för min avhandling, är hon en entusiastiskt samtalspartner, som också sett mina texter i ny belysning och givit tänkvärda och användbara kommentarer. Genom sina bokluncher introducerade hon mig till nya genrer inom litteraturen. Tack Eva!

Jag vill också tacka professor Johan Svedjedal som med intresse följt mitt arbete. Johans skarpa läsning bidrog till att jag disponerade om en del av avhandlingen! Tack Johan!

Andra på institutionen som givit värdefulla råd är docent Björn Sundberg, professor Anna Williams, FD Carina Burman och FD Gunvor Stolt. Tack!

Vid mitt slutseminarium pekade FD Boel Hackman på en möjlig utveckling av mitt arbete och detsamma gjorde mina doktorandkollegor Alexandra Borg, Cecilia Lindhé, Linn Ahreskog och Sofi Qvarnström. Deras kloka synpunkter fick genomslag i den sista omarbetningen. Tack Boel, Alexandra, Linn, Sofi och Cecilia!

De engelska översättningarna och språkgranskningen står FD Stefan Helgeson för. Tack Stefan för ett snabbt och fint arbete!

För effektiv korrekturläsning vill jag tacka Alexandra Borg, Åsa Johansson,

Henrik Wallheim, Anna-Maria Rimm, Linn Ahreskog och Sofi Qvarnström. Även FD Berit Lindberg har hjälpt till med denna. Tack!

Många goda idéer har fötts i Engelska Parkens kreativa seminariermiljöer; på institutionen, på Centrum för genusvetenskap samt vid 1900-talsseminariet.

Varmt tack vill jag också rikta till alla på institutionen – ingen nämnd och ingen glömd – för många glada fester och heta lunchdiskussioner!

Ett särskilt tack vill jag rikta till vägnersforskarna FD Irene Andersson, FD Bibi Jonsson, FD Peter Forsgren samt FD Katarina Leppänen, som delat med sig av sina kunskaper och kommenterat mina texter.

Professor Stefan Björklund har, som statsvetare, särskilt granskat de samhällskritiska resonemangen i avhandlingen och ställt svåra frågor. Tack Stefan!

Ett varmt tack vill jag rikta till bibliotekarierna på Karin Boye och Carolina Rediviva som rätt ut mina ofta ofullständiga beställningar. Kvinnohistoriska samlingarna i Göteborg vill jag också tacka, särskilt för möjligheten att läsa *Tidevarvet*. Dagarna hos Barbro Ek på Bonniers förlagsarkiv var även de ovärderliga. Tack!

Inte alla mina vänner förstod, hur jag kunde lämna mitt dåvarande liv för att ge mig i kast med litteraturvetenskapen. Men Ulla Nordin, själv disputerad, förstod mitt val och har med stor entusiasm ställt upp som bollplank och samtalspartner. Dessutom har hon bjudit på ett otal läckra måltider. Barbro Hedvall och Monica Pahlsson, bägge vägnerskunniga, har inte bara hejat på utan också lockat mig till opera och andra trevligheter. Inför slutsapurten tog Lotta Treschow med mig på vandring i Verbier, vilket gav ny energi. Tack Ulla, Monica, Barbro och Lotta!

Mina barn Emma, Hanna och Calle har också stöttat mina många val, vilket säkert inte alltid varit lätt under åren. Tack för att ni trott på mig!

När "Ned med Vapenaktionen" startade under sommarkursen på Fogelstad 1935 med Elin Wägner som en av initiativtagarna, blev kursdeltagarna inbjudna att delta. Agda Schubert-Ström anmälde sig. Agda var Mensendieckpedagog och nytänkare inom svensk hälso- och sjukvård, då hon ville utveckla det friska hos människan. Kursen på Fogelstad skärpte hennes feminism och fredsintresse. Hon förde sina värderingar vidare till sin son, min man, professor Gunnar Ström, MD. Gunnar har varit min mest uppskattande läsare men hann tyvärr inte läsa den färdiga avhandlingen. Agda hade lärt honom att kvinnor kunde behöva särskild uppmuntran, något som Gunnar tog ad notam och tillämpade inom de många områden, där han var verksam. Inte bara jag, utan många andra kvinnor (och män), har fått uppleva hans levande intresse för sitt avhandlingsarbete.

För mig personifierar Agda Schubert-Ström mödrars strategiska betydelse för att skapa en jämställd och fredlig värld. Därför vill jag tillägna henne min avhandling.

Engelska Parken den 13 september 2006

Birgitta Wistrand

KAPITEL 1

Inledning

Elin Wägners författarskap är ständigt aktuellt. Genom åren har hon blivit föremål för såväl litteraturvetenskapliga som sociologiska, idéhistoriska och historiska avhandlingar och studier, vilket visar på spännvidden i hennes verk och hennes lust att ständigt söka nya utmaningar. Inte minst har hennes liv och skönlitterära produktion rönt uppmärksamhet. Hennes öde skriver sin alldeles egna roman, vilket Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder dokumenterat i sina två biografier om henne.¹ År 2003 utkom böckerna i nyutgåva i ett band och med nyskrivet förord.² Om Wägners aktualitet vittnar också Boel Hackmans författarskapsbiografi, *Boel Hackman om Elin Wägner*, som publicerades vintern 2005.³ Bägge biografierna bygger till stor del på ett omfattande källmaterial som Wägner lämnat efter sig, och som numer förvaras i Kvinnohistoriska samlingarna vid Göteborgs universitetsbibliotek.⁴

Dock är det inte i första hand Wägners skönlitterära författarskap som väckt intresse de senaste åren utan det är civilisationskritiken och skrifterna om fred och miljö, som lockat läsare och forskare.⁵ År 1999 publicerade exempelvis Helena Forsås-Scott ett antal wägnersäer med titeln *Vad tänker du mänsklig-het? Texter om feminism, fred och miljö*, där hon i ett inledande förord diskuterar

¹ Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner. Amason med två bröst*, Stockholm 1977 och *Dotter av moder jord*, Stockholm 1980.

² Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner – en biografi*, Stockholm 2003.

³ Boel Hackman, *Boel Hackman om Elin Wägner*, Stockholm 2005.

⁴ Elin Wägners efterlämnade material bearbetades först av Barbro Alving innan hon på grund av sjukdom fick överlåta arbetet till Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder, som fullföljde biografien. Kvinnohistoriska samlingarna vid universitetsbiblioteket i Göteborg har numer lejonparten av materialet, som omfattar en brevsamling på ca 2500 brev, Wägners hundra-trettio dag- och arbetsböcker samt manus och anteckningar. Arbetsböckerna kan vara svarta vaxduksböcker eller vanliga anteckningsblock, ofta utan dateringar, stycken eller rubriker. De är tättskrivna och med varierat innehåll; underlag till kommande romaner och noveller blandas med kommentarer om hennes hälsa eller referat om personliga möten. Barbro Alving har renskrivit en del arbetsböcker, vilket gör dem mer tillgängliga eftersom Wägners handstil är svåräst. Ytterligare brevsamlingar finns på Kungliga Biblioteket och i Bonniers förlagsarkiv. Elin Wägners egna bibliotek står på S:t Sigfrids folkhögskola i Växjö.

⁵ Helena Forsås-Scott diskuterar detta förhållande utförligt i sitt förord till *Elin Wägner – en biografi*, Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, Stockholm 2003, s. 7–21.

Wägners tänkande i miljö- och fredsfrågor och hur detta kan länkas till hennes feminism.⁶ Att böcker som *Tusen år i Småland* (1939) och *Väckarklocka* (1941) tryckts i nya upplagor avspeglar även hur wägnerintresset förskjutits från det litterära till det politiska fältet.⁷

Också i denna studie är det Elin Wägners idévärld som står i centrum. Här är min avsikt att synliggöra Wägners unika position som en av 1900-talets inflytelserika författare och intellektuella, vars tänkande fortfarande i högsta grad är aktuellt. Inte minst gäller detta hennes internationella orientering. Denna har ofta förbigåtts i den tidigare forskningen, där hon tvärtom stämplats som provinsialist. Dock har jag begränsat mig till att undersöka Wägners 1920-tal, närmare bestämt åren 1922–1930. Motiveringen är att detta är den period i hennes liv då hon skapar en plattform för sitt fortsatta skrivande och engagemang, vilket bland annat ledde till hennes banbrytande verk *Väckarklocka*. Ytterligare ett skäl är att Wägners 1920-tal är föga utforskat.

Elin Wägner föddes 1882 i Helsingborg och började sin journalistbana på *Helsingborgs-Posten* som nittonåring och den fortsatte bland annat på *Idun* och *Dagens Nyheter*. År 1907 debuterade hon som skönlitterär författare med novellsamlingen *Från det jordiska museet. Skisser* och året därpå fick hon sitt genombrott med *Norr tullsligan*. Fram till sin död 1949 skrev hon tjugo romaner, ett tiotal novellsamlingar, flera radiopjäser och filmmanus, biografien i två band om Selma Lagerlöf (1942 och 1943) samt debattböckerna *Fred med Jorden* (1940), tillsammans med Elisabeth Tamm, och *Väckarklocka* (1941). Till detta skall läggas hennes artiklar, pamfletter och uppsatser som fri skribent och journalist. Totalt utgör detta flera tusen poster.

År 1944 blev Elin Wägner som andra kvinna invald i Svenska Akademien och det var i egenskap av akademiledamot som hon skrev en minnesteckning över Fredrika Bremer. Denna publicerades postumt 1949.

Elin Wägner var inte enbart journalist och författare, utan hon deltog även i bildandet av samt arbetade i en rad föreningar och organisationer verksamma inom bland annat kvinno- och freds rörelsen, både i Sverige och utomlands. Redan 1904 for hon till London som frilansjournalist och fortsatte sitt flitiga resande under hela sin livstid. Wägner tjänstgjorde även som ”fredsmäklare” i det krigshärjade Europa och ledde som redaktör arbetet med veckotidningen *Tidevarvet*. Under 1930-talet engagerade hon sig i Women's Organisation for World Order (WOWO), där hon blev involverad i skrivandet av organisationens program.

Åren 1922–1930 var Wägner verksam inom många områden både i Sverige och utomlands, dessutom produktiv som journalist och skönlitterär författare.

⁶ Helena Forsås-Scott, ”Inledning”, *Vad tänker du mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö*, red. Helena Forsås-Scott, Stockholm 1999, s. 13–60.

⁷ De skönlitterära verk som nytryckts är *Norr tullsligan*, *Pennskaftet*, *Åsa-Hanna* samt *Tusen år i Småland*. Wägners andra romaner har inte kommit i nya upplagor efter utgivningen av ”Valda Skrifter” i början av 1950-talet. Den som vill läsa Elin Wägner stöter därför på svårigheter. Några nyutgåvor efter Svenska Akademiens *Pennskaftet* från 2003 tycks inte vara aktuella.

1920-talet framstår därför som avgörande för hennes fortsatta liv och författarskap.⁸ Det var då hon formulerade sin radikala pacifism och byggde sin andliga plattform utifrån Gandhis filosofi och kväkarnas tro. Det var då hon lärde känna Rosa Mayreders och Mathilde Vaertings forskning och på allvar började sina studier om kvinnors makt och undanträngda historia.⁹ Dessutom står hon som en av grundarna till Fogelstadgruppen år 1922.

Wägner i 1920-talet har inte heller uppmärksammats i samma utsträckning som 1910- och 1930-talen. Hennes tjugotalsromaner är inte omnämnda i *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria* och journalistiken i *Tidevarvet* är inte genomgången tidigare. Magnus Fernberg har exempelvis i sin avhandling *Kåseristil* (2004) inte behandlat Wägners Devinezkåserier från *Tidevarvet* utan enbart signaturen i *Dagens Nyheter* på 1910-talet.¹⁰ Tjugotalet har av litteraturforskningen överhuvudtaget ägnats relativt liten uppmärksamhet; många studier avslutas runt 1920 medan andra tar sitt avstamp kring 1930.¹¹

Intresset för Elin Wägners författarskap har växlat. Under sin livstid var hon uppburen och omskriven.¹² Men först år 1980 kom Karl Lindqvists avhandling *Individ grupp gemenskap. Studier i de unga tionalisternas litteratur* som bland annat behandlar Elin Wägners *Norrullsligan*.¹³ Fem år senare disputerade Sarah Death i London på avhandlingen *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner: A Comparative Study of some Central Themes*.¹⁴ Sociologen Margareta Lindholms avhandling *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, som jämför feminismen hos Elin Wägner och Alva Myrdal, lades fram 1990.¹⁵ År 2001 disputerade litteraturvetaren Bibi Jonsson på en avhandling om Elin Wägners trettiotalromaner, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*.¹⁶ Samma år presenterade historikern Irene Andersson sin avhandling *Kvinnor*

⁸ 1922 lämnade Elin Wägner John Landquist och äktenskapet med honom. Tre år senare förälskade hon sig i Sigfrid Siwertz, en kärlekshistoria som satte djupa spår hos dem bägge.

⁹ Katarina Leppänen, *Rethinking Civilisation in a European Feminist Context: History, Nature, Women in Elin Wägners Väckarklocka*, [diss. Göteborg], Göteborg 2005. Leppänen visar i sin avhandling på inflytandet från Mayreder och Vaerting i *Väckarklocka*. Leppänen, s. 48 och 60.

¹⁰ Magnus Fernberg, *Kåseristil*, [diss. Göteborg], Göteborgsstudier i nordiska språk 1, Göteborg 2004. Fernbergs avhandling behandlas i kapitel fyra.

¹¹ Ivar Harries *Tjugotalet in memoriam*, Uppsala 1936, ägnar till exempel stort utrymme åt 10-talet och 30-talet men boken lyckas aldrig nagla fast 20-talet, trots sin titel.

¹² Kritiker och litteraturforskare som Fredrik Böök, Anders Österling, Holger Ahlenius, Carl-August Bohlander, Klara Johanson, Ellen Kleman, Anna Lenah Elgström, Emy Ek, Marika Stiernstedt samt John Landquist recenserade och skrev om hennes böcker. Under 30- och 40-talen kompletterades gruppen med Olle Holmberg, Örjan Lindberger, Bengt Tomson och Karin Boye.

¹³ Karl Lindqvist, *Individ grupp gemenskap. Studier i de unga tionalisternas litteratur*, [diss. Uppsala], Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 11, Uppsala 1980.

¹⁴ Sarah Death, *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner: A Comparative Study of some Central Themes*, [diss. London], London 1985.

¹⁵ Margareta Lindholm, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, [diss. Göteborg], Göteborg 1990.

¹⁶ Bibi Jonsson, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*, [diss. Lund], Löderup 2001.

mot krig. *Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* om Elin Wägners fredsarbete.¹⁷ Litteraturvetaren Kristina Fjelkestam behandlar delar av Wägners författarskap i sin avhandling *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianaer* från 2002, där hon undersöker den nya kvinnan i mellankrigstidens romaner.¹⁸ Idéhistorikern Katarina Leppänenens avhandling *Rethinking civilisation in a European Feminist Context: History, Nature, Women in Elin Wägners Väckarklocka* ventilerades våren 2005. Leppänen ser Wägners författarskap huvudsakligen i relation till en centraleuropeisk idétradition.¹⁹ Receptionen av Wägners romaner är temat för Peter Forsgrens kommande bok *I vansklighetens land. Genre, genus och modernitet i Elin Wägners smålandsromaner*.

Den londonbaserade forskaren Helena Forsås-Scott har arbetat med Elin Wägners författarskap sedan i början av 1980-talet och har publicerat en rad studier och analyser, till vilka jag återkommer. Hon står även för presentationen av Wägners författarskap i *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria*.²⁰

Syfte, arbetsmetod och material

Det främsta syftet med min avhandling är att lyfta fram Elin Wägners betydelse för den svenska idédebatten genom att undersöka hennes journalistiska och skönlitterära författarskap under 1920-talet. Framför allt vill jag uppmärksamma hur hon förde en dialog med sin samtid om hur samhället borde styras och hur kvinnorna kunde bli delaktiga i utvecklingen. Min avsikt är också att visa hennes betydelse som introduktör och förmedlare av nya idéer, där inspirationen företrädesvis hämtades utanför landets gränser. Elin Wägner var inte bara internationalist utan bör enligt min mening även betraktas som en rörelse-intellektuell, vilket öppnar för nya tolkningar.²¹ Begreppet, som har sitt ursprung inom sociologin, beskriver människors agerande i olika sociala rörelser. Dock har jag under arbetets gång utvidgat dess betydelse och valt att betrakta det både som ett sociologiskt och psykologiskt begrepp, det vill säga knutet till den egna personligheten.

För Elin Wägner tycks det ha varit naturligt att ständigt vilja påverka människor och skeenden, något som hon åstadkom dels genom att tänka, skriva och tala dels genom att agera i olika nätverk och organisationer.

I sin avhandling *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande under*

¹⁷ Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, [diss. Lund], Lund 2001.

¹⁸ Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianaer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, [diss. Stockholm], Stockholm 2002.

¹⁹ Katarina Leppänen, *Rethinking Civilisation in a European Feminist Context: History, Nature, Women in Elin Wägners Väckarklocka*, [diss. Göteborg], Göteborg 2005.

²⁰ Helena Forsås-Scott, "Gasmaskmadonnan", *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen. 1900–1960* band tre, Höganäs 1996, s. 174–179.

²¹ Begreppet presenteras utförligt på sidorna 18–22 i avhandlingen.

1930-talet (1990) pekar Margareta Lindholm på de olika wägnerska rösterna: skribentens, författarens och talarens, och framhåller att Wagners önskan att "begripa och gripa tag i, påverka och förändra" förenar dem.²² Däremot ger hon ingen samlande beteckning för vad som kännetecknar och är det gemensamma för dessa röster. Lindholms resonemang överensstämmer dock med vad jag vill beteckna som en rörelseintellektuell.²³

Andra forskare, som historikern Irene Andersson, har använt begreppet rörelseintellektuell för att beskriva Wagners agerande i olika fredsrörelser.²⁴ Även idéhistorikern Katarina Leppänen diskuterar Wagner som intellektuell. För Leppänen framstår Wagner både som en traditionell och en organisk intellektuell i Gramscis termer.²⁵ Däremot anammar hon inte begreppet rörelseintellektuell utan har valt, i likhet med Harry Martinson, att studera och betrakta Wagner som en tänkare, som filosof.²⁶

I föreliggande arbete undersöker jag hur Elin Wagner i Sverige introducerar och förmedlar sina och andras idéer, och visar att dessa i första hand emanerar från utländska forskare och författare. Min ursprungliga uppfattning var att Wagners artiklar fungerade relativt oberoende av hennes skönlitterära produktion, ett ställningstagande som jag fått revidera.²⁷ Hur hon själv ställde sig till att verka som både författare och journalist, berättar hon år 1922 i uppsatsen "Indiskretioner" där hon framhåller att hon "prövar växelbruk, så gott jag kan".²⁸ I romanerna drivs likartade frågor som i hennes journalistiska arbeten och dessa har således fler syften förutom de skönlitterära och estetiska.

Min undersökning omfattar Wagners skönlitterära verk från åren 1922 till 1930, det vill säga romanerna *Den namnlösa* (1922), *Silverforsen* (1924), *Natten till söndag* (1926), *De fem pärlorna* (1927) och *Svalorna flyga högt* (1929) samt novellsamlingarna *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923) och *Den odödliga gär-*

²² Lindholm, s. 143.

²³ "Det finns alltid och söks alltid en riktning. Hos den visionära Elin Wagner finns en saklighet, en stark realism och i sakligheten ryms visioner." Lindholm, s. 145.

²⁴ Andersson, 2001, s. 34. Begreppet har hon i sin tur hämtat från sociologen Abby Peterson som använt det i en artikel om Wagners engagemang för fred och miljö. Abby Peterson, "Elin Wagner and Radical Environmentalism in Sweden: The Good Earthworm", *Environmental History Review* nr 18 1994.

²⁵ Leppänen, s. 40.

²⁶ Leppänen framhåller: "There is of course a value judgement involved: it is better to be a philosopher than not to be one. [...] Hopefully this study will inspire readings of *Väckarklocka*, and other works by other women, in an international philosophical context." Leppänen, s. 26.

När Martinson presenterar Wagners författarskap framhåller han att hon skrev tankeromaner, inte handlingsromaner: "Det bästa hon gav ligger i den mängd visa tankar hon tänkte och smugglade in i sina arbeten. [...] det mesta av världen upplever vi aldrig annat än i tanken." Harry Martinson, *Elin Wagner, Inträddestal i Svenska Akademien*, Stockholm 1949, s. 20–21.

²⁷ Bibi Jonsson behandlar även Wagners idétexter från 1920-talet trots sitt fokus på trettioårsromanerna i sin avhandling, då hon anser att hela Wagners produktion "fungerar som en sluten enhet: varje text är en del av en helhet, i vilken de skönlitterära verken relaterar till debatttext och vice versa". Jonsson, 2001, s. 8.

²⁸ "Indiskretioner", *Språket är författarens verktyg. Elin Wagner om sitt eget skrivande*, Elin Wagner-sällskapets skriftserie nr 12, 2001. Wagner skriver: "Då jag gav mig till pressen för jättligt tjugo år sedan, var det därför att jag alls icke förstod att skilja på journalistens yrke och författarens, som jag redan i hemlighet övat."

ningen (1928). Vidare tar jag upp Wagners artiklar i veckotidningen *Tidevarvet* åren 1923–1930, vilka uppgår till ca 500 poster i 350 nummer. Såväl signerade som osignerade artiklar behandlas.²⁹ Särskilt under första utgivningsåret av tidningen och under redaktörstiden står Wägners för ett stort antal osignerade artiklar och ledare.³⁰

För denna period har jag studerat såväl texter av som om Wägners, både offentliga och privata, det vill säga förutom böcker och artiklar, hennes arbetsböcker, föredrag, brev, recensioner, radioinlägg m.m. för att därigenom kunna förstå Wagners position i 1920-talet. Elin Wägners återanvände sitt och andras material och därför har detta arbetssätt en särskild relevans.³¹ I *De fem pärlorna* återkommer till exempel flera teman från artiklar i *Tidevarvet* och *Från Seine, Rhen och Ruhr*. Eftersom hon var en rutinerad recensent och storföreläsare, som kommenterade och strök under i böckerna, har jag även försökt följa hennes omfattande läsning. Elin Wägners ger många anvisningar om den i arbetsböckerna och diskuterar ofta aktuell litteratur i sina brev.³²

För att beskriva Elin Wagners position som författare och kvinnlig intellektuell har jag låtit mig inspireras av Toril Moi och hennes *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell* (1996).³³ Här tillämpar Moi sin metod ”personlig genealogi”, baserad på uppfattningen att det föreligger en skillnad mellan biografiskrivande och litteraturforskning.³⁴ En sådan motsättning vill Moi undvika. För henne finns ett samband mellan liv och text, vilket innebär att hon uppfattar Simone de Beauvoir som ”en ovanligt komplicerad effekt av ett helt nätverk av olika diskurser”.³⁵ Enligt Moi kan Beauvoir läsas och förstås som en text, som i sin tur består av en sammansmältning av de texter hon själv författat och av andra skribenters texter om henne. Dessa texter sammantagna utgör underlaget för Mojs undersökning. Genom att studera hur de olika diskurserna korsar varandra, utan att ta hänsyn till vad som är privat eller offentligt, studerar Moi hur Beauvoir utvecklades till den intellektuella kvinna värl-

²⁹ I en bibliografi över Elin Wagners journalistik och småskrifter som sammanställts vid Bibliotekshögskolan i Borås finns 440 signerade artiklar i *Tidevarvet* förtecknade för åren 1923–1930. Margret Halvardson och Susanne Töringe, *Elin Wägners. Bidrag till en bibliografi*, Bibliotekshögskolan Specialarbete 1979:39, s. 34–59. Tyvärr ges sparsamma uppgifter om artiklarnas innehåll och oftast endast artikelrubrikerna, vilka sällan avslöjar vad artikeln handlar om. I rubrikerna till Wagners sex artiklar om Folletts bok *The New State* från 1928 nämns till exempel aldrig Follett vid namn och inte heller framgår att de sex artiklarna hör ihop.

³⁰ Hur jag behandlar Wagners osignerade artiklar diskuteras i kapitel fyra. Redan från början skrev Wägners osignerade ledare i *Tidevarvet* parallellt med signerade. Dessutom presenterade hon ofta flera artiklar på samma tema i ett nummer, en del signerade, andra osignerade.

³¹ Hackman visar hur Wägners återanvänder sina egna upplevelser och texter, exempelvis från brytningen med fästmannen Nils Hjalmar Jönsson. Hackman, s. 72. Isaksson & Linder använder uttryck som ”nödfallsgrepp i rutinsäcken” om Wagners sätt att hushålla och använda sitt material, s. 476.

³² Sådana litterära brevdiskussioner hade Wägners bland annat med John Landquist, Klara Johanson samt senare med Emilia Fogelklou.

³³ Toril Moi, *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell*, Stockholm 1996, s. 27. ”Personlig genealogi ser subjektet – personen – som ett decentrerat nätverk av olika diskurser.”

³⁴ Moi, 1996, s. 24.

³⁵ Moi, 1996, s. 29.

den känner idag. Hon ser inte arbetet som avslutat eller fullständigt utan talar om "min 'Simone de Beauvoir' som en ofärdig text".³⁶

Min avhandling har en liknande ansats utan att göra anspråk på att tillämpa Mois metod fullt ut. Mois forskning omfattar Beauvoirs hela utveckling, person, liv och litteratur, medan mitt arbete enbart behandlar Elin Wägner och hennes journalistiska och skönlitterära produktion åren 1922 till 1930.

För att förstå 20-talets kvinna, konservativ eller radikal, och hennes vardag, har jag gått igenom veckotidningen *Idun* och kvinnosidorna i *Dagens Nyheter* och *Stockholmsstidningen* samt kvinnorganisationernas tidskrifter, i första hand *Morgonbris* och *Hertha*. Dessutom har jag läst ett antal 1920-talsromaner av kvinnliga författare för att förstå hur kvinnor betraktade sig själva och sina möjligheter i förhållande till män och samhället i övrigt. Toril Moi framhåller i sina analyser av Pierre Bourdieus teorier att hans införlivande av vardagslivets detaljer i frågor om social makt, ett slags mikroteori, gör det möjligt att binda samman vardagslivets konflikter med en mer övergripande maktanalys. En sådan utgångspunkt är väsentlig för att kunna tolka kvinnans position under 1920-talet.³⁷

I studien *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s* (2000) om de danska kvinnorna under 1920-talet har Brigitte Söland arbetat med en likartad metod.³⁸ Förhållandena i Sverige och Danmark är inte identiska men förutsättningarna för storstadskvinnorna i de bägge länderna kan dock bedömas som relativt snarlika. Det är i storstäderna som de stora förändringarna äger rum; här finns de förvärvsarbetande kvinnorna, media och den politiska makten samlad. I vissa frågor hänvisar jag därför till Sölands analyser och slutsatser.

Wägners många engagemang och intressen skulle kunna ha lett till splittring och konkurrens som påverkat kvaliteten i hennes insatser negativt. Av mina undersökningar hoppas jag kunna visa att de istället förstärkte och kompletterade hennes budskap så att hon som rörelseintellektuell starkare kunde påverka sin omgivning.

³⁶ Moi, 1996, s. 30.

³⁷ Toril Moi, *What is a Woman*, Oxford 1999, s. 253.

³⁸ Brigitte Söland, *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*, Princeton 2000, s. 4–17. Sölands studie bygger på ett omfattande material med personliga intervjuer, parlamentsprotokoll, nationella och regionala dagstidningar, veckotidningar och andra magasin, rådgivningsböcker, annonser och populärlitteratur samt brev och annat arkivmaterial.

Avhandlingens disposition

Inledningen kommer att avslutas med en redogörelse för begreppen rörelseintellektuell och internationalist, vilka fungerar som ett slags raster för mitt arbete med Wägners texter.

Kapitel två ägnas åt en presentation av 1920-talet. En sådan är nödvändig för att följa de politiska och praktiska diskurser, som satte ramarna och formade vardagen för kvinnorna under decenniet. Detta kapitel bör därför ses som ett slags bakgrund till Wägners olika positioner och aktiviteter. Bland hennes många intressen framträder tre centrala teman: kvinnan, kärleken och kriget. Dessa tre K-teman är även viktiga för avhandlingen.

I kapitel tre undersöks Wägners engagemang och ställning i Fogelstadgruppen, det vill säga Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR), den Kvinnliga Medborgarskolan samt veckotidningen *Tidevarvet*.

I kapitel fyra presenteras min undersökning av Wägners artiklar i *Tidevarvet*. Jag har valt att inleda med Wägners journalistik då denna i hög grad både replierar och pekar fram emot hennes skönlitterära texter. Eftersom nya teman introduceras efter hand framläggs resultaten i viss utsträckning kronologiskt även om dispositionen är tematisk.

Kapitel fem diskuterar Elin Wägners skönlitterära verk som kretsar kring de tre K-temana. Tjugotalsromanerna klassificeras ofta som "smålandsromaner" och huvudsakligen är det verkens estetiska dimensioner som lyfts fram. Mitt intresse är däremot att undersöka hur Wägner beskriver förutsättningarna och möjligheterna till utveckling för en medelålders kvinna utanför huvudstaden. Vilken kärlek och vilket slags äktenskap står till buds för en kvinna i den trånga miljön? Då kyrkan spelar en väsentlig roll i romanerna belyser jag även hur Wägner diskuterar kyrkans relationer till den enskilda människan och hennes behov av en direktkontakt med Gud.

Krig och krigshot ligger som ett övergripande motiv i romanen *De fem pärlorna* och i novellsamlingarna *Från Seine, Rhen och Ruhr* och *Den ofullbordade gärningen*. Hur Wägner diskuterar möjligheterna att undvika krig och att lära människor försoning och förlåtelse undersöker jag i femte kapitlets andra del. Gandhis inflytande och kväkarnas roll framstår då som särskilt väsentliga. Även i dessa texter tecknas kvinnans position som avgörande, särskilt hennes ansvar för freden.

Elin Wägner som rörelseintellektuell och internationalist

Biografen om Wägner berättar om ett liv som kvinnlig intellektuell, förebild och visionär, där hon levde och prövade framtiden för kvinnan samtidigt som hon formulerade den i sina texter. Genom sina internationella engagemang

blev hon delaktig i flera internationella folkrörelser som rösträttsrörelsen, den kvinnliga fredsrörelsen och feminismen.³⁹

När det gäller synen på de traditionella politiska rörelserna kategoriserar vissa forskare alla rörelser med slutledet *ism* som folkrörelser.⁴⁰ Andra betraktar dem i förhållande till social förändring, där medborgarna genom dem får nya idéer, identiteter och ideal. Sociologerna Ron Eyerman och Andrew Jamison beskriver folkrörelserna som temporära och tillfälliga, men talar om dem som kunskapsfält där deltagarna utvecklar sin medvetenhet.⁴¹

Vad som dock förenar forskarna är att de karakteriserar rörelserna som *nätverk* mellan människor och grupper, vilka under kortare eller längre tid skapar sig ett utrymme för att driva sina åsikter och bygga upp kunskapen om sina idéer. Med en social rörelse avser jag i avhandlingen en grupp människor med likartade föreställningar och som samarbetar för en gemensam vision. Det kan handla om såväl etablerade organisationer som informella grupper eller nätverk där organisationen ännu inte tagit form. I Elin Wägners fall kunde det till och med handla om att starta en aktivitet med fyra medlemmar: 1937 tog hon initiativ till "Trollflöjtskvartetten" för att protestera mot luftskyddslagen.⁴²

Svenska kvinnor, liksom kvinnor över hela världen, framstår som oerhört aktiva i byggandet av nya rörelser, både nationella och internationella, i slutet av 1800-talet och de första decennierna av 1900-talet.⁴³ Kvinnorna prövade nya former och i sin studie av sekelskifteskvinnornas organisering framhåller Donald Broady att deras arbetssätt inte följde de traditionellt manliga modellerna utan fungerade så annorlunda, att Bourdieus fältbegrepp inte går att tillämpa.⁴⁴ Till skillnad från männen valde kvinnorna att engagera sig i många sammanhang och på flera olika fält. Fältbegreppet behöver därför anpassas till de specifika omständigheter som gällde för kvinnorna. Enligt Broady skulle nätverksbegreppet kunna vara ett bättre instrument för att studera deras aktivi-

³⁹ Begreppet folkrörelse (*social movement*) etablerades under 1800-talet och ges olika betydelser. Det har både varit synonymt med social förändring och med en kollektiv aktör som så att säga förkroppsligat denna förändring. Forskningen om folkrörelserna kom igång på allvar efter andra världskriget och terminologin och teorierna är många och i viss mån motstridiga. Aldon D. Morris & Carol McClurg Mueller (red.), *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven och London, 1992, s. 3–29.

⁴⁰ Thörn framhåller: "Ismerna är att betrakta som rörelsebegrepp." Konservatismen, liberalismen, socialismen, kommunismen och anarkismen kan förstås som moderna politiska diskurser som inte bara inbegriper politiska program, utan även handlingsstrategier utformade som förhållningssätt till historien som rörelse. Håkan Thörn, *Rörelser i det moderna: politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*, Stockholm 1997, s. 70.

⁴¹ Ron Eyerman & Andrew Jamison, *Social Movements. A Cognitive Approach*, Cambridge 1991, s. 3–4.

⁴² Andersson, 2001, s. 267.

⁴³ Sif Bokholm, "Mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekelskiftet 1900", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), Stockholm 2002, s. 304. Kvinnor och män ägnade sig åt helt skilda engagemangsområden under de första decennierna av 1900-talet. Man skulle till och med kunna säga att de levde separata liv, menar Eskilsson. Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–1935*, [diss. Umeå], Stockholm 1991, s. 54.

⁴⁴ Donald Broady, "Nätverk och fält", *Sociala nätverk och fält*, red. Håkan Gunneriusson, Opuscula Historica Upsaliensia 28, Uppsala universitet 2002, s. 49–72.

teter.⁴⁵ Andra forskare framhåller att själva rörligheten hos kvinnorna var en del av strategin. De ville inte lägga alla ägg i en korg utan spred sina ansträngningar för att eventuellt få en bättre utdelning: ”Men det är också möjligt att detta handlingsätt inte var en självvald strategi utan snarare en följd av utanförskapet som födde kreativitet.”⁴⁶

Ett kvinnoperspektiv på detta slags organisering ger Irene Andersson i sin avhandling, där hon undersökt hur Wägner och andra kvinnor agerade inom fredsrörelsen. Kvinnorna protesterade visserligen inte mot de manliga organisationsformerna utan hade ambitionen att delta i det traditionella systemet. Men de ville även diskutera fredens moraliska frågor och föra upp vardagslivet på den politiska agendan och formulerade därför andra uppgifter för sig än sina manliga kamrater.⁴⁷

Elin Wägner kan ses som en typisk representant för detta ”kvinnliga” sätt att arbeta i tidens olika rörelser. För att beskriva hennes agerande har jag, med stöd av teorier som utvecklats av Ron Eyerman, Andrew Jamison och Alberto Melucci, använt mig av begreppet rörelseintellektuell (*movement intellectual*).⁴⁸ Dessa forskare behandlar dock endast den rörelseintellektuellas aktiviteter i sociala rörelser, inte hennes personlighet. I mina undersökningar av Wägners texter, kan jag däremot visa att begreppet kan beskrivas som ett slags intelligens och karakteristik av en personlighet.⁴⁹

Den rörelseintellektuella beskrivs i forskningen ofta som en man som är verksam i *en rörelse* under hela sin livstid.⁵⁰ När det handlar om rörelseintellektuella kvinnor och i synnerhet om Elin Wägner, omfattar däremot engagemanget många rörelser och nätverk, under längre och kortare tid. Varken Bourdieus fältbegrepp eller rörelseteorierna är således helt applicerbara på kvinnors organisering, utan behöver modifieras och utvecklas.⁵¹

⁴⁵ Donald Broady & Annika Ullman, ”Ständigt var man i farten med att grunda och stifta. Om fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2 2001, s. 27–47. De två forskarna arbetar här med ett ytterligare begrepp, skuggfält, som inte härrör från Bourdieu, utan avser ett område som står i förbindelse med de etablerade fälten men inte tillhör dem. Fogelstadgruppen och dess aktiviteter skulle kunna räknas som ett sådant skuggfält.

⁴⁶ ”Inledning”, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Stockholm 2002, s. 27.

⁴⁷ Andersson, 2001, s. 32.

⁴⁸ Eyerman & Jamison, 1991. Alberto Melucci, *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg 1992.

⁴⁹ Howard Gardner, professor vid Harvard University i pedagogik och neurologi, har ägnat sin forskning åt människans intelligens och kreativitet. I *Creating Minds* (1993) undersöker han sju framstående personers skapande och kreativa genombrott. Ett av hans studieobjekt är Gandhi, vars förmåga att kunna vara visionär och kontemplativ och samtidigt aktiv och påverka andra, han anser vara unik. Gardner menar att Gandhi lyckades med detta, då han talade direkt till sina åhörare genom att skapa olika berättelser. I detta avseende finns beröringspunkter med Wägner. Hon lät sina berättelser tala med olika röster för att bli begriplig och nå fram. Howard Gardner, *Creating Minds. An Anatomy of Creativity Seen through the Lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinskij, Eliot, Graham, Gandhi*, New York 1993.

⁵⁰ Eyerman & Jamison behandlar ”kvinnorörelsen” endast med några svepande formuleringar.

⁵¹ Ellen Key, Anna Lenah Elgström och Hagar Olsson är andra rörelseintellektuella kvinnor som inte heller passar in i det manliga mönstret.

Wägners aktiviteter i de sociala rörelserna fick långsiktiga effekter, något som måste bedömas som ovanligt. Den rörelseintellektuellas insatser kan nämligen lätt osynliggöras då det i en organisation oftast skapas en dikotomi mellan de ledda och ledarna, det vill säga mellan medlemmarna och organisatörerna. Forskarna framhäver därför förmågan hos den rörelseintellektuella att bygga ny kunskap och att utveckla organisationens "själ", en förutsättning för en folkrörelses överlevnad. Den rörelseintellektuella utvecklar således sin egen och organisationens roll parallellt och bildar på det sättet ett slags kunskapsfält.⁵² Som rörelseintellektuell bör man kunna fungera i olika positioner som idéspredare, talare, skribent, lärare och organisatör. Förmågan att formulera sig och föra fram sina åsikter liksom att kunna knyta kontakter, samarbeta och påverka andra är viktiga kompetenser för en framgångsrik rörelseintellektuell.

Elin Wägner kunde bli passionerat berörd av människor och idéer och deltog med särskilt engagemang när ett nätverk, en organisation eller aktivitet skulle etableras. Hon tog då på sig uppgifter som sekreterare eller redaktör medan andra fick stå för ledarrollen utåt. Wägner innehade således aldrig någon ordförandepost men stod däremot ofta bakom formuleringarna av organisationens mål och syften, det vill säga hon skapade kunskapsfälten för medlemmarna i organisationen eller nätverket.⁵³ Samtidigt målade hon upp bilden av nätverket/organisationen för allmänheten genom sina artiklar. Hennes förmåga att beskriva komplexa ämnen slagkraftigt och lättillgängligt måste ha uppskattats både av omgivningen och henne själv, eftersom hon ständigt fick och tog på sig sådana uppdrag. Genom sina insatser påverkade Wägner därför organisationen långsiktigt även om hon inte fortsättningsvis medverkade i aktiviteterna.⁵⁴

I avhandlingen undersöker jag i första hand hur Wägner byggde upp kunskapsfälten i nätverken, inte hur hon fungerade i dem. Arbetet där gjorde för övrigt henne ofta besviken, då hon ville gå längre och var radikalare än de flesta andra. Hon behövde också få uppmuntran för sitt slit, och ett allmänt missnöje med situationen kunde leda till att hon drog sig tillbaka, oftast tillfälligt, för att återkomma när hon på nytt kände att det fanns en möjlighet att påverka. När hennes radikalpacifism inte längre hade stöd i Sveriges Kvinnors Vänsterförbund (SKV), bildade hon till exempel år 1938 en egen kommitté, där hon

⁵² Eyerman & Jamison, s. 94–119.

⁵³ Thörn, s. 37. Häkan Thörn har i sina undersökningar utgått ifrån vad han kallar rörelsetexter, det vill säga programblad och liknande material. Författarna till sådana texter kallar han rörelseintellektuella.

⁵⁴ Hjärdis Levin ger ett exempel på ett sådant avgörande inflytande från Elin Wägners sida. Hennes uppfattning initialt hade varit att Ada Nilsson och Wägner stått för lika stora insatser inom sexualpolitiken, men fick konstatera att Elin Wägner lämnade frågan efter några avgörande insatser. Hjärdis Levin, *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36*, Stockholm 1997, s. 11. Wägner hade således genom sitt deltagande i FKR:s programskrivning, sina artiklar i *Tidevarvet* och senare genom sitt särskilda yttrande "Kvinnornas kris" 1936 skapat en bild av ett mer aktivt arbete. *Statens offentliga utredningar SOU 1938:19* (Yttrande med socialtiska synpunkter på befolkningsfrågan), Stockholm 1938.

närmade sig kväkarna för att nå ut med sina åsikter om totalvägran.⁵⁵ Irene Andersson karakteriserar Wagners insatser för freden så här:

Det var Elin Wagners vilja att stödja kvinnors samarbete och hennes intresse för den internationella nedrustningen som gjorde att andra kvinnor kunde sluta upp bakom henne. På så sätt hjälpte hon till att vidga utrymmet för kvinnors gemensamma aktioner. Strategiskt och retoriskt påkallade hon ofta kvinnors uppmärksamhet, men hon var också medveten om att inte alla kunde acceptera budskapet. Hennes radikalitet och omutliga vapenvägran stängde ibland möjligheterna för många kvinnor att stå vid hennes sida.⁵⁶

Elin Wagners agerande kunde således både locka och avskräcka, något som troligen var fallet inom samtliga områden där hon medverkade. Hon drev sina teser till sin spets och vågade testa gränserna för vad som var möjligt att tänka och säga.

För Elin Wägner var det naturligt att se sig som internationalist, hennes feminism och pacifism hade inga gränser.⁵⁷ På vilket sätt visade hon då sitt internationella engagemang? Hon såg fördelar i att arbeta och tänka i ett större sammanhang än i en nation eller stat.⁵⁸ Redan 1924 pläderade hon för ett Pan-Europa och senare aktualiserade hon frågor om en världsregering och ett världsspråk.⁵⁹ ("Esperanto", 32/27)⁶⁰ Ett återkommande tema i hennes artiklar i *Tidevarvet* var kritiken mot en överdriven nationalism. I *Väckarklocka* (1941) framhåller hon:

Att Haagkvinnorna trodde den kvinnliga rösträtten om att förhjälpa internationalismen till seger är mera förlåtligt. Nu vet vi att den gjorde slut på kvinnornas international och band dem hårdare vid sina respektive nationalstater. (*Väckarklocka*, s. 203)

År 1909 bevistade Wägner sin första världskongress i London och rapporterar i *Idun* om "den största rörelse världen sett". Den amerikanska ordföranden för International Woman Suffrage Alliance (IWSA), den drivande Carrie Chap-

⁵⁵ Irene Andersson, "Ett envist engagemang. Elin Wägner som fredsaktivist", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), Stockholm 2002, s. 239.

⁵⁶ Andersson, 2002, s. 250.

⁵⁷ Retoriken om fosterlandet och nationens bästa var central i den svenska rösträttsrörelsen. Kvinnor och män skulle där förenas i det nationella projektet. Man talade om "det svenska" och kvinnornas betydelse för att upprätthålla den svenska kulturen. Josefin Rönnbäck, "Rösträttsrörelsens kvinnor – i konflikt och i samförstånd", *Kvinnohistorisk tidskrift* nr 4 2000, s. 29–51. Wägner tog avstånd från detta och såg det internationella samarbetet som väsentligare.

⁵⁸ Jämför Fred Halliday, "Three Concepts of Internationalism", *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), nr 2 1988, s. 187–198. Internationalism kan karakteriseras som ett så kallat "cluster-concept", som inrymmer en rad idéer utan att en enda kan sägas konstituera kärnbetydelsen.

⁵⁹ Hänvisningar till Wagners Tidevarvsartiklar görs i löpande text med titel, då sådan finnes, och nummerangivelse. Samma system tillämpas för Wagners romaner och för Mary Parker Folletts *The New State*, fast då med sidhänvisning i stället för nummerangivelse.

⁶⁰ Elin Wägner var samtidigt regionalist, vilket Ebba Witt-Brattström lyfter fram i sin artikel "Feminismen, internationalismen och svenskheten". Se Ebba Witt-Brattström, *Ur könets mörker ETC, litteraturanalyser 1983–1993*, Stockholm 2003, s. 97–110.

man Catt, framstod för henne som ”förkroppsligandet av vår tids kvinnoideal”.⁶¹

Samhörigheten mellan de internationellt aktiva kvinnorna förstärktes vid de många stora konferenserna.⁶² Kvinnorna inspirerade Wägner eftersom de agerade som vore de redan fullvärdiga medborgare i världssamfundet. Man uppvaktade regeringar, översände petitioner och kallade sig ambassadörer.⁶³ Det starka självmedvetandet märks särskilt tydligt inom Women’s International League for Peace and Freedom (WILP), som startade med Elin Wägner som en av tillskyndarna i anslutning till kongressen i Haag 1915 mitt under brinnande krig.⁶⁴ Genom sina många reportage från kongresser, resor och uppdrag stimulerade Elin Wägner i sin tur andra. När IWSA hade sin internationella kongress 1911 i Stockholm med 1100 delegater, stod hon för en nästan hängiven rapportering.⁶⁵ Senare skulle hon tidvis tvivla på kongressernas effektivitet, men fortsatte likväl att besöka dem.⁶⁶

Wägner kom att fungera som en viktig förmedlare av information och kontakter mellan kvinnor från hela världen. De internationella kvinnorna lärde henne att samarbete över gränserna inte bara var möjligt, det var själva förutsättningen för en fredlig värld, en uppfattning som hon ständigt förfäktade. Kvinnorna, som ofta kallade sig feminister, valde olika strategier för att visa vad de avsåg med sitt internationella engagemang. Man försökte hitta ett gemensamt språk, symboler och metaforer som fungerade över språkgränserna och tilltalade varandra med ”syster” och ”vi de internationella kvinnorna”.⁶⁷

Elin Wägners bildningsresa vore värd en särskild avhandling. Den skulle bekräfta att hon kontinuerligt vidgade sina kunskaper och sina intresseområden. Därför spelar kronologin en inte oväsentlig roll när man analyserar Wäg-

⁶¹ *Idun* nr 17 1909, s. 67.

⁶² Ulla Wikander, ”En utopisk jämlikhet. Internationella kvinnokongresser 1878–1914”, *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, Ulla Wikander & Ulla Manns, (red.), Stockholm 2001, s. 127–160.

⁶³ Leila J. Rupp, *Worlds of Women, The Making of an International Women’s Movement*, Princeton 1997, s. 3–49. Kongresserna var pampiga manifestationer med officiella representanter från ländernas regeringar och inbjudna kungligheter; konserter och festbanketter avlöste de olika sessionerna. Mineke Bosch & Annemarie Kloosterman, *Politics and Friendship. Letters from the International Woman Suffrage Alliance 1902–1942*, Ohio 1990, s. 15.

⁶⁴ *Idun* nr 20 1915, s. 309–314. Om Carrie Chapman Catt gjorde det djupaste intrycket på Elin Wägner i London 1909, framstår Jane Addams, vars ”rättvisa var ofelbar”, som en förebild vid Haagkonferensen. Gertrude Bussey & Margaret Tims, *Women’s International League for Peace and Freedom 1915–1965: A Record of 50 Years Work*, London 1965, s. 17–32.

⁶⁵ Wägner rapporterade flitigt och var ansvarig för ett särskilt kongressnummer av *Idun*. *Iduns Kongressnummer, Festskrift med anledning af VI Internationella Kvinnorösträttskongressen i Stockholm 12–17 juni 1911*. Wägner citerar bland annat Susan B. Anthonys ord ”failure is impossible” i sin artikel och uppmanar modlösa kvinnor att lyssna till ”de tusen stegen där världens kvinnor gå fram...”.

⁶⁶ I *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923) säger sig Wägner ha slutat tro på världsförbund och söker istället det personliga inflytandet. Se s. 103.

⁶⁷ Leila J. Rupp, ”Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women’s Organizations, 1888–1945”, *The American Historical Review*, Vol. 99, nr 5 1994, s. 1571–1600. Rupp använder uttrycket *personalized politics* för de internationella kvinnornas arbete och visar att frågan om internationalism kontra nationalism ständigt var aktuell i kvinnornas diskussioner.

ners texter. Detta är ytterligare ett skäl till att lyfta fram 20-talet då hon under detta decennium ägnade mycken tid åt läsning.

Wägners nyfikenhet tändes genom att hon blev känslomässigt berörd av en händelse, bok eller person, som av rösträttskvinnorna i London, eller av tystnaden under ett kväkarmöte. Först därefter byggde hon upp sina intellektuella referensramar. Bengt Tomson har i sin analys av Wägners pacifism visat hur en sådan utveckling gick till.⁶⁸

Min uppfattning är att varje gång Elin Wägner tog sig an en ny fråga, skedde detta efter ett visst mönster och nästan alltid i ett internationellt sammanhang.⁶⁹ Efter hemkomsten från den första rösträttskongressen engagerade hon sig i rösträttsrörelsen och arbetet för Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR). På rösträttskongressen i Stockholm några år senare lärde hon känna organisationens internationella sekreterare, den kraftfulla ungerskan Rosika Schwimmer, där Wägner i en intervju med henne använde uttrycket ”vi internationella kvinnor”.⁷⁰ Det var Rosika Schwimmer som övertalade henne och en rad andra svenska kvinnor att resa till Haag, startskottet för Wägners fredsengagemang.⁷¹ Kvinnorna från krigförande länder gjorde ett outplånligt intryck:

Dessa kvinnor, som haft mod att komma till kongressen icke bara i strid mot opinionen i sitt land, men i strid mot sitt eget hjärtas hopplöshet, sin lust att sjunka samman och allt de förlorat, de gävo oss alla under dessa kongressdagar en läxa och ett exempel i självövertinnelse, som vi aldrig skola kunna glömma.⁷²

När Wägner återkom till Sverige kastade hon sig in i olika aktiviteter och skrev artiklar där hon uppmanade kvinnorna att ta sitt ansvar för freden.⁷³ Genom sina utlandsuppdrag i början av 1920-talet mötte hon både krigets herrar och offer, vilket fördjupade hennes pacifism.⁷⁴

Vid Internationella Försoningsförbundets konferens på Nyborg Strand i Danmark upptäckte hon Gandhi på allvar genom Romain Rollands bok *Mahatma Gandhi* (1924). Gandhis rörelse kallade hon ”den mäktigaste rörelse vi känner sedan nära tvåtusen år” och han blev hennes moraliska förebild.⁷⁵ Möten med engelska kväkare som Ruth Fry och Carl Heath innebar att hennes liv tog en ny inriktning under 1920-talet och att hon blev medlem i kväkarna år 1936.

⁶⁸ Bengt Tomson, ”Släkten Jerneploogs framgång och *De fem pärlorna*. Något om Elin Wägners pacifism”, *EDDA* 1948, s. 187. Tomson visar i sin undersökning att Wägner inte engagerade sig för freden förrän efter Haagkongressen.

⁶⁹ Det personliga mötet med ”resterna av matriarkatet i Grekland” var det som fick Wägners att ta sig an matriarkatsteorin. Leppänen ser Wägners greklandsresa som det femte och sista steget. Leppänen, s. 87.

⁷⁰ Leila J. Rupp, 1998, s. 107–117.

⁷¹ Tomson, 1948, s. 181.

⁷² Elin Wägner, ”Kvinnokongressen i Haag”, *Idun* nr 20 1915, s. 309–314.

⁷³ Andersson, 2001, s. 96–114.

⁷⁴ Elin Wägner, ”Människor”, *Idun* nr 36 1921, s. 824–826.

⁷⁵ Isaksson & Linder, s. 354.

Arbetet i Fogelstadgruppen aktualiserade frågan hur ett samhälle kunde byggas på demokratisk och fredlig grund. Genom läsningen av den amerikanska statsvetaren Mary Parker Folletts bok *The New State* efter FKR:s misslyckade valrörelse hösten 1928 inspirerades Wägner att utforska andra former än de traditionella för ett demokratiskt samhällsbygge.⁷⁶ Dessa insikter tillämpade hon senare under 1930-talet inom WOWO och deras planer för en ny världstat.⁷⁷

Genom att utgå från Moiss metod ”personlig genealogi” och använda mig av begreppet rörelseintellektuell avser jag att visa, hur Wägner under 1920-talet påverkade och formade tidens uppfattningar i frågor om kvinnans ställning, krigshoten och kyrkans inflytande. Inspirationen till hennes nya idéer kom huvudsakligen från erfarenheter och personer utanför Sverige. Wägner är inte bara radikal i sin tid utan förutsåg även vilka personer och idéer som tillhörde framtiden och framstår därför som både tidstypisk och tidlös.

⁷⁶ Mary Parker Follett, *The New State. Group Organization. The Solution of Popular Government*, Pennsylvania 1998 (1918). Follett förordar i sin bok ett samhälle byggt på gruppen med deliberativa demokratiinslag. Wägners introduktion av Folletts idéer diskuteras i kapitel fyra i avhandlingen.

⁷⁷ Leppänen, s. 53.

KAPITEL 2

1920-talet – framsteg eller backlash för kvinnorna?

1920-talet öppnade sig för det nya och oprövade, det mesta är ännu oreglerat. Det är först under 1930-talet som det svenska folkhemmet får sin fasta legala struktur efter påverkan av bland andra makarna Myrdal. Nu utforskas en framväxande modernitet som ifrågasätter det traditionella och konventionella. Kyrka och äktenskap framstår inte längre som självklara institutioner, ny och gammal moral utmanas och testas. Man får ett intryck av att allt tycks möjligt men på en gång undanlidande och ovisst.

Samma ambivalens återfinns i forskningen där 1920-talet beskrivs som både idyllens decennium och modernismens. Detsamma gäller kvinnans ställning och den ekonomiska utvecklingen. Å ena sidan hade kvinnorna fått rösträtt och medborgarskap men å andra sidan sjönk deras politiska aktivitet till ett minimum. Den industriella utvecklingen beskrivs visserligen som god men samtidigt är arbetslösheten högre än någonsin och konflikterna på arbetsmarknaden legio. Är decenniets svårbeskrivbarhet ett skäl till varför många forskare gärna glider över 20-talet i sina översikter?

Redan under de första åren av 1920-talet förändrades den svenska kvinnans legala ställning. År 1921 infördes den allmänna rösträtten vilket innebar att kvinnorna nu utgjorde drygt 54 procent av valmanskåren. Samma år trädde den nya giftermålsbalken i kraft. Den stadgade lika skyldigheter för makarna att bidra till försörjningen och förutsatte att äktenskapet byggde på kärlek. Den gifta kvinnan myndighetsförklarades och blev medborgare med rätt att bestämma över sin egendom och arbetsinsats.¹ Två år senare antogs behörighetslagen efter stort motstånd både innanför och utanför riksdagen. När lagen trädde i kraft 1925 fick kvinnor, gifta som ogifta, i princip samma rättigheter som män även till högre statliga tjänster med vissa undantag.² 1927 kunde flickor för första gången ta studenten på statliga läroverk och behövde inte längre tentera som privatister.

1920-talet kan därför beskrivas som ett årtionde då kvinnor når formell jämställdhet med männen i och med att de flesta lagliga hinder avskaffas och den offentliga sfären öppnas för dem. Lika riktigt är det att karakterisera decenniet

¹ Se giftermålsbalken 1920 § 2, kapitel 5.

² Greta Wieselgren, *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnans rätt till ämbete*, [diss. Lund], Lund 1969, s. 191–239.

som en tid då kvinnors rättigheter ständigt ifrågasätts och kvinnor motarbetas. Bägge beskrivningarna har sitt berättigande och förklarar varför kvinnorna kände sig osäkra om vad som egentligen gällde och därför lätt kunde ”suggeras”, som Elin Wägner uttryckte det, till att de antingen inte dög eller var oemotståndliga.³

Den ekonomiska situationen

Forskningen om den svenska ekonomin och dess utveckling under 1920-talet uppvisar samma motsägelsefullhet som jämställdhetsfrågorna. Några forskare framhåller att Sveriges produktionsapparat stod intakt efter kriget och att den djupa nedgången med deflationen åren efter krigsslutet blev relativt kortvarig. Kring 1925 nådde Sverige dessutom en kraftig högkonjunktur som dock åtföljdes av 1930-talets djupa depression.⁴ Företagen satsade på ny teknik och innovationer – i första hand bilismen och etermediaindustrin. Radion introducerades under tjugotalet och infrastrukturen förbättrades, telefonerna med nya nät, järnvägen med inlandsbanan samt en rad nya vägbyggen.⁵

Andra ekonomer bedömer dock 20-talet som en krisperiod och lyfter fram den oroliga arbetsmarknaden med extremt hög arbetslöshet, vid vissa tider över tjugo procent, och aldrig under tio procent.⁶ Arbetslösheten utgjorde ett särskilt hot för de gifta kvinnor som hade lönearbete, då omvärlden ansåg att de borde lämna sina anställningar till förmån för ”familjeförsörjarna”.⁷ Dessutom uteslöts de arbetstagare som strejkade eller var lockoutade från arbetslöshetsförsäkringen, en fråga som åstadkom regeringskriser vid två tillfällen. Konflikterna togs upp i *Tidevarvet* som ställde sig på de lockoutades sida.

Även om fattigdomen fortfarande var omfattande fick de flesta svenskar det trots allt bättre under 20-talet. Fler industriarbeten skapades, jordbruket elektrifierades och mekaniserades. Stordrift och ökad specialisering medförde uppdelning av arbetet och skapade nya yrken. Kvinnorna sökte sig till städerna och

³ I ”Låt oss konsultera Adler”, (43/28) diskuterar Wägner bland annat hur kvinnorna kommer att ta emot postmästarnas omdömen om de kvinnliga insatserna inom postverket: ”Somliga kvinnor skola undergivet acceptera omdömet: Kvinnorna duga ingenting till bara därför, och så bli vad man påstår de äro. Andra skola utan urskillning resa sig mot varje kritik och underkänna varje underkännande, även ett befogat.”

⁴ Lena Andersson-Skog & Olle Krantz, (red.), *Omvandlingens sekel. Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, Lund 2002.

⁵ Jan Jörnmark, ”Företag och företagande i Sverige”, *Omvandlingens sekel*, s. 156.

⁶ Thomas Pettersson, ”I den svenska modellens skugga”, *Omvandlingens sekel*, s. 175–203. Jörnmark och Pettersson, bägge ekonomihistoriker, har olika uppfattningar om 20-talets svenska ekonomi. Håkan Lobell har i ”Från skandinavisk myntunion mot EMU” ytterligare komplicerat bilden av 20-talet genom sin analys av svensk valutapolitik. Genom sin utrikeshandel med de krigförande länderna kunde Sverige betala tillbaka utlandsskulden och hade vid krigsslutet en stor guldreserv. Därför kunde man återvända som ett av de första länderna till guldmyntfoten med målet att återupprätta kronans värde mot dollarn. Det svenska banksystemet kom 1922 i allvarlig kris och arbetslösheten steg till sin högsta nivå under dekadens första hälften. Krisen blev dock kortvarig och i mitten av 20-talet upplevde Sverige en stark högkonjunktur. *Omvandlingens sekel*, s. 145–172.

⁷ Se nästa sida.

fick de nya lågbetalda uppgifterna inom servicesektorn och i de statliga verken. Under 1920-talet ökade förvärvsfrekvensen med fjorton procent eller från 775 000 yrkesverksamma kvinnor till 898 000, det vill säga en fyrtioprocentig förvärvsintensitet vid ingången av 1930, en siffra som är unik för Europa.⁸ Troligen var antalet ännu högre då gifta kvinnor som arbetade inom jordbrukssektorn inte var medräknade.⁹

Då kvinnorna gjorde inbrytningar i den statliga sektorn och övertog männens tjänster, fick de uppleva att tjänsterna nedgraderades med lägre lön som följd.¹⁰ Bilden är entydig. De statliga verken och institutionerna anställde kvinnor endast till underordnade poster. När kvinnorna tog de lågavlönade sysslorna sågs detta som en välsignelse, men att de skulle erbjudas mer välavlönade arbeten eller chefsuppgifter tycks ha varit otänkbart.¹¹ Kvinnor fick inte utöva makt över män – män skulle inte behöva underordnas kvinnor, så tycks man ha resonerat. De statliga ämbetsmännen, som agerade särskilt kraftfullt mot de statsanställda kvinnorna, använde statsnyttan som argument. Enligt dem var kvinnorna mindre kompetenta på alla områden och därför oförmögna att tillvarata statens intressen.

Behörighetslagen gav kvinnorna rätt att inneha högre statliga tjänster, men det dröjde länge innan detta blev verklighet. Dessutom ändrades inte lagen, utan istället gjordes ett tillägg där kvinnornas rättigheter infördes, som ett slags bihang till männens. Lagen presumerade vidare en rad undantag, då de mili-

⁷ Sverige saknade vid den här tiden offentligt understödda arbetslöshetsförsäkringar; istället satsade staten på nödhjälpsarbeten, statliga och kommunala. Däremot fanns fackligt understödda arbetslöshetskassor. Arbetslöshetskommissionen (AK) tog ett visst finansiellt ansvar och gav kontant understöd även till kommuner, så att arbetslösa inte skulle behöva hänvisas till fattigvården. Nödhjälpsarbetena ansågs ha en antifacklig framtoning, då de var utformade för att löneanpassa i nedåtgående riktning.

Att även kvinnans inkomst kunde räknas som "familjeförsörjarinkomst" och att man räknade med möjligheten att hustrun kunde försörja familjen diskuteras av Leif Wegerman i "Försörd av sin hustru: Arbetslöshetshjälpen i Stockholm under mellankrigstiden" i *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Yvonne Svanström & Kjell Östberg, (red.), Stockholm 2004, s. 189–211. Wegerman visar hur mannen/försörjaren/hemmafru-systemet inte var det allenaordande i Sverige utan att den kvinnliga förvärvsverksamheten förekom i myndigheternas medvetande, något som kvinnliga forskare inte alltid tagit hänsyn till enligt honom.

⁸ Däremot minskade förvärvsintensiteten under 1930-talet. År 1940 var siffran under 30 procent och sjönk ytterligare fram till 1950 då kurvan på nytt började gå uppåt. Under 1920-talet låg kvinnorna på nära 70 procent av männens löner men sjönk under de kommande decennierna för att komma upp i 20-talets nivå först 1950.

⁹ Renée Frangeur, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, [diss. Göteborg], Lund 1998, s. 60–61. Antalet förvärvsarbetande kvinnor borde därför enligt Frangeur vara 33 procent i stället för de 5 procent, som nu anges i officiell statistik.

¹⁰ Bengt Nilsson har i sin avhandling undersökt kvinnornas intåg i den statliga sektorn. Han visar hur staten inte bara inrättade nya lägre tjänster när kvinnorna sökte sig till de statliga verken utan även hur kvinnorna konsekvent lönediskriminerades. Detta skedde ofta efter beslut av riksdagen som befarade en kvinnoinvasion till statens högre tjänster. Bengt Nilsson, *Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft*, [diss. Uppsala], Uppsala 1996, s. 95.

¹¹ Ylva Waldemarson, "Kön, klass och statens finanser", *I statens tjänst: statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1930*, Lasse Kvarnström et al., Lund 1996, s. 146–147.

tära, kyrkliga och polisiära områdena var stängda för kvinnorna.¹² Samtidigt klargjorde staten hur den värderade kvinnans arbetskraft. I samband med den nya lagen inrättades nämligen en gemensam löneplan där man återigen bekräftade att kvinnorna var en andra rangens arbetskraft genom att bevilja män flera fördelar i löne- och pensionshänseende. Dessutom infördes en uppdelning i kvinnliga och manliga arbetsområden, där en manlig och en kvinnlig löneplan kodifierade kvinnornas lägre värde.¹³ Löne- och karriärdiskussionerna pågick under hela 1920-talet och dessa följdes intensivt av *Tidevarvet* och Elin Wägner.¹⁴ Kvinnolönerna utgjorde i genomsnitt cirka 70 procent av männens löner. Uppdelningen i manliga och kvinnliga jobb skärptes under decenniet, även inom industrisektorn.¹⁵ En komplikation för kvinnorna och ett ytterligare exempel på statens dubbelmoral var att lagstiftningen inte omfattade hela arbetsmarknaden.¹⁶ Privata företag och kommuner kunde ersätta en gift kvinna med en ogift utan sanktioner ända fram till 1939. I klartext betydde detta att kvinnorna blev uppsagda från sina arbeten när de gifte sig.¹⁷

Stockholm låg i täten med flest yrkesverksamma kvinnor, och där bodde även betydligt fler kvinnor än män. Det gick 1257 kvinnor på 1000 män vid den här tiden.¹⁸ Storstaden lockade kvinnorna. Den erbjöd inte bara arbete utan också ökad självständighet och frihet, men samtidigt större utsatthet. Det stora antalet barn födda utanför äktenskapet är bara ett tecken på kvinnornas situation.

1920-talets offentlighet – ett ingenmansland för kvinnorna

Kvinnornas inträde i de politiska församlingarna möttes inte med någon större glädje i partierna som inte värvade kvinnor till politiska poster utan tycktes ha väntat sig att de skulle vara aktiva enbart som väljare. Detta blev även de Frisinnade Kvinnornas (FKR) öde, när de eftersträvade politiska mandat.¹⁹ Historikern Kjell Östberg framhåller att kvinnorna saknade politisk legitimitet på det nationella planet under 1920-talet:

¹² Kjell Östberg, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm 1997, s. 104–111.

¹³ Östberg, s. 106–107.

¹⁴ Se referens i denna avhandling, s. 28–33. I ”Låt oss konsultera Adler”, (43/28) beskrivs hur kvinnorna hindras från att få högre tjänster och högre lön inom postverket och i ”Rekrytering”, (3/25) är det statens lönediskriminering mot kvinnorna som häcklas.

¹⁵ Östberg, s. 110–115.

¹⁶ Efter åtta års utredande kom år 1939 lagen som garanterade gifta kvinnors rättigheter på arbetsmarknaden. Den förbjöd avsked av kvinnor på grund av giftermål, havandeskap och graviditet. I Danmark, Norge, Tyskland och England stiftades däremot lagar mot gifta kvinnors rätt till arbete. Frangeur, 2001, s. 32.

¹⁷ Lena Sommestad, ”Jordbrukets kvinnor i den svenska modellen”, *Historisk tidskrift* nr 4 1995, s. 516–519. Det finns flera anledningar till svenska kvinnors, i jämförelse med andra länder, höga förvärvsintensitet: det svenska kvinnoöverskottet, vår relativt sett mindre medelklass och den jämförligt större fattigdomen.

¹⁸ Östberg, s. 113.

¹⁹ Se nästa sida.

I ett system uppbyggt och kontrollerat av män och genomsyrat av manliga värderingar av vad som är politik och vem som är fullvärdig politisk medborgare finns ingen plats för kvinnor.²⁰

Kvinnorna hade dock varit verksamma i kommunalpolitiken under närmare tjugo år och borde därför ha haft självförtroende och vilja att ta sig in i de politiska församlingarna. Men tidsandan tycks ha utvecklats i en sådan misogyn riktning att kvinnorna, när de väl vunnit rösträtten, förlorade sin ”inre” rösträtt. De blev passiva och klev ned från barrikaderna där de under tidigare decennier kämpat tillsammans. Särskilt dramatisk framstår minskningen av kvinnornas kommunalpolitiska aktiviteter, där antalet mandat halverades under 1920-talet. Antalet kvinnor valda till stadsfullmäktige sjönk under decenniet från 8,9 procent år 1919 till 4,3 procent år 1930. Många kvinnor använde sig inte ens av sin rösträtt.²¹ Eftersom de var välkomna enbart på männens villkor tycks de ha tappat lusten att engagera sig i politiken.²²

Däremot engagerade kvinnorna sig fackligt under 1920-talet, ofta i egna organisationer. Rösträttsstriden kan sägas fortsätta på arbetsmarknaden där kvinnans underordning och sämre lön dominerade debatten. Många rösträttskvinnor stred för bättre villkor för kvinnorna, även för sig själva, eftersom många var yrkesverksamma. Kvinnorörelsen, i första hand Fredrika Bremerförbundet, tog en rad initiativ till kvinnliga fackföreningar.²³

LO hade dock på ett tidigt stadium slagit fast att man skulle driva en gemensam organisering av kvinnor och män, vilket bland annat fick till följd att en rad kvinnliga föreningar lades ned och att den kvinnliga fackliga aktiviteten dramatiskt minskade. Samtidigt bildades dock en rad kvinnliga fackföreningar både inom den offentliga och privata sektorn.²⁴ Männerna kände sig hotade av den ökande kvinnoorganiseringen. Så såg sig exempelvis de manliga folkskollärarna föranlättna att bilda en egen organisation, Sveriges folkskolläraförbundet, för att bevara sina könsmässigt högre löner. De manliga folkskollärarna använde samma argument som de statliga ämbetsmännen i diskussionerna om behörighetslagen, det vill säga de talade om det manliga respektive kvinnliga i läraryrket. Kvinnliga lärare hade enligt dem inte möjligheter att utöva yrket på samma sätt som de manliga då de inte ”äga nödiga förutsättningar att på ett tillfredsställande sätt fullgöra desamma”.²⁵

¹⁹ 1920-talet blev en svår tid för liberalerna med partisplittring och färre mandat som följd. Detta påverkade även FKR:kvinnornas möjligheter att bli valda, då kampen om platserna hårdnade. Däremot spelade det Frisinnade folkpartiet, trots sitt vikande antal mandat en vågmästarroll i riksdagen tillsammans med det nybildade liberala partiet. De två partierna bildade ministär åren 1926–1928. Sten Carlsson, ”Partiväsendet i den svenska tvåkammarriksdagen 1867–1970”, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970* band 1, Stockholm 1986, s. 22–25. FKR:s arbete presenteras utförligt i kapitel tre i avhandlingen.

²⁰ Östberg, s. 96.

²¹ Kvinnorna hade ca 15 procent lägre valdeltagande än männen under 1920-talet. Östberg, s. 71.

²² Frangeur, 2001, s. 37.

²³ Östberg, s. 202.

²⁴ Östberg, s. 129.

²⁵ Skrivelse från Sveriges folkskolläraförbundet till regeringen 23 oktober 1926.

Kvinnornas sedlighet under luppen

Om de manliga politikerna varken bekymrade sig för kvinnornas bristande politiska aktivitet eller för deras låga löner, oroade de sig desto mer för landets nativitet. I Sverige, liksom i de flesta europeiska länder, hade den sjunkit dramatiskt sedan början av 1900. Vid krigsslutet var den nere vid 20 barn per 1000 invånare och år. En tillfällig ökning inträffar mellan 1920–21 men därefter fortsätter nativiteten att sjunka till 16 barn per år 1928.²⁶ Det stora antalet barn födda utom äktenskap gjorde Sverige unikt. I Stockholm var nästan vart fjärde barn fött utanför äktenskapet.²⁷ Siffran för landsbygden låg på ca 15 procent av samtliga födda.

1917 års lag om barn födda utanför äktenskap gav visserligen modern rätt att få ekonomiskt stöd av fadern under kortare tid, men sedan återstod endast fattigvården, eftersom många kvinnor inte uppbar lön utan arbetade för mat och husrum.²⁸ Det var således långt kvar till jämställda sexuella och ekonomiska relationer, vilket särskilt drabbade kvinnor med barn utanför äktenskapet.²⁹ Riksdag och regering vacklade hur de skulle ställa sig, något som inträffade många gånger i frågor om kvinnans rättigheter under 1920-talet. Man ville både skydda äktenskapet som institution och påtvinga fäderna ett visst försörjaransvar för sina barn utanför äktenskapet. Modern gavs dock både förmyndarskap och vårdnad i det fall barnet föddes utom äktenskapet. Barnet hade ingen arvsrätt efter fadern och fick inte heller bära hans namn. När mannen svek, skulle kvinnan således ensam ta ansvaret. I förmyndarskapslagen om barn inom äktenskap från år 1924 gjordes däremot fadern till ensam förmyndare av familjens underåriga barn.³⁰ Därmed skapade man inte bara två slags barn: u.ä. och i.ä., utan demonterade även den nyligen stadgade jämställdheten inom äktenskapet.³¹ Modern gavs således inte rätt att som gift dela ansvaret för barnen med mannen. Staten ville för sin del slå fast att det var äktenskapet och legitima familjeband som var samhällets grundpelare och uppmuntra till äktenskap. Men med föga framgång.³²

²⁶ Alva Myrdal & Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*, Nora 1997 (1934), s. 83–101.

²⁷ En graviditet utanför äktenskapet och den ensamstående moderns problem och svårigheter är teman som återkommer i 1920-talets romaner.

²⁸ Peter Johansson, "Moderskapspolitiken och den manlige försörjaren. Politik, administration och synen på kvinnors rätt till ersättning vid födsel 1924–1931", *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Helena Bergman & Peter Johansson, (red.), Stockholm 2002, s. 25.

²⁹ Johansson, 2002, s. 21–52.

³⁰ Östberg, s. 103.

³¹ FKR kritiserade förslaget men utan resultat. Inlagan mot lagberedningens förslag presenteras i *Tidevarvet* under rubriken "Faders och moders likställighet som förmyndare", (19/24). Man hävdar att det "naturliga och riktiga" är att bägge föräldrarna får lika rätt och förmyndarskap. Advokaten Eva Andén skriver även en lång artikel "Den diskvalificerade modern. Antikvitets-skräp i förmyndarlagen" i samma nummer av tidningen.

³² Äktenskapsfrekvensen var konstant låg under 20-talet, drygt 40 procent av männen var gifta medan motsvarande siffra för kvinnorna var 45 procent. Giftermålsåldern var 29 år för män och 26 för kvinnor. På landsbygden bodde ungdomarna hemma till giftermålet av ekonomiska skäl och de som inte gifte sig stannade ofta kvar hos föräldrarna. Klas Åmark, "Familj, försörjning och livslopp under 1900-talet", *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, 2002, s. 243–249.

Understödet till nyblivna mödrar utreddes under hela 1920-talet och först 1931 kom lagen om moderskapsunderstöd.³³ *Tidevarvet* med Elin Wägner och Kerstin Hesselgren i spetsen drev frågan. Hesselgren ledde för övrigt den kommitté som lade fram det slutgiltiga förslaget.³⁴

Redan 1905 hade författaren och feministen Frida Stéenhoff hävdat att kvinnorna borde kräva samma moral och ansvar för barnen av männen, som de krävde av sig själva.³⁵ Hon ställde också krav på sexualundervisning och tillgång till preventivmedel, frågor som kvinnoorganisationerna undvikit att ta ställning till.³⁶ Rösträttsrörelsens kvinnor ville inte på några villkor sammankopplas med sedlighetsfrågorna.³⁷ De uppluckrade könsrollerna under och efter kriget tvingade emellertid fram en förändrad inställning till sexualiteten. Sexualupplysning och aborter aktualiserades därför som politiska frågor under 20-talet. Preventivmedlen var visserligen inte förbjudna men fick inte säljas offentligt eller marknadsföras.³⁸ Den enda utväg som stod till buds för den gravida kvinna, som inte kunde föda sitt barn, var därför en illegal abort. Antalet illegala aborter ökade kraftigt och uppgick till minst 10.000 per år och fosterfördrivningarna blev ett av samtidens svåraste problem.³⁹ Kvinnor dog efter oskickliga abortingrepp, blev sterila eller fick andra komplikationer. Dessutom hotades kvinnan och hennes abortör av straff och fängelse.⁴⁰ Före 1864 kunde dödsstraff utmätas för abort och under tjugotalet dömdes de flesta till straffarbete. I vissa undantagsfall kunde man undkomma straff om moderns hälsa var i fara. *Tidevarvet* med Elin Wägner och Ada Nilsson i spetsen drev även denna fråga och ansåg att straffbarheten vid fosterfördrivning borde utredas.⁴¹ Precis som många andra frågor om kvinnans sociala förhållanden förhållades även denna under hela 20-talet. Inte förrän 1938 kom förslag till en ny abortlagstiftning.⁴²

³³ Johansson, 2002, s. 26

³⁴ Johansson, 2002, s. 37.

³⁵ Fredrika Bremer-förbundet ställde sig bakom kravet på sexualundervisning och ansåg att männen skulle anpassa sig efter samma sexuella norm som gällde för kvinnorna. Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika Bremer-förbundet 1884–1921*, [diss. Stockholm], Stockholm 1997, s. 179–183.

³⁶ Christina Carlsson Wetterberg, "Med den fria kärleken på programmet. Frida Stéenhoff utmanar kyrkofäder och gammalfeminism", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Lund 2002, s. 201. Elin Wägner hade redan i början av seklet tagit offentlig ställning i frågan. I artikeln "Gammal och ny moral", vände hon sig emot den "gamla moralens" sedlighetskrav och framhöll att det var en sak mellan kvinnan och hennes samvete om hon kunde ekonomiskt svara för sitt barn. *Idun* nr 6 1909, s. 100.

³⁷ Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i manssambälle. Rösträttskvinnorna och deras arbetsmetoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–1921*, [diss. Uppsala], Uppsala 1982, s. 248–251.

³⁸ Lena Milton, *Folkhemmets barnmorskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid*, [diss. Uppsala], Uppsala 2001, s. 174–177.

³⁹ John Naeslund, "Undersökningar över aborternas antal, frekvens mortalitet m. m. i Sverige", *Svenska Läkartidningen* nr 36, 37, 38 Stockholm 1933, K.A. Edin, *Undersökning av abortförekomsten i Sverige under senare år*, Malmö 1934 samt Alva Myrdal och Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*, Nora 1997 (1934), s. 39–55.

⁴⁰ Detta var även en klassfråga. Läkare utförde aborter, men då mot god ersättning.

⁴¹ Ada Nilsson, "Den etiska hjärtpunkten i befolkningsfrågan", *Tidevarvet* (11/25).

⁴² Levin, 1997, s. 159–187.

Ett av skälen till att frågor kring aborter och preventivmedel kunde behandlas mer öppet än tidigare kan ha varit att eugenikens, rashygienens, tänkande vunnit gehör i Sverige. Ett särskilt institut, det första i världen, inrättades i Uppsala år 1922.⁴³ Barnbegränsning behövde inte längre enbart förknippas med osedlighet utan som en väg till ”bättre” avkomma. Rasbiologiskt inspirerade diskussioner fördes i hela västvärlden och då ständigt med kvinnan och hennes ansvar i fokus. Det är inte enbart det nya släktet samhället ville kontrollera utan även kvinnans sedlighet.

Att också männens sedlighet var en viktig fråga uppmärksammades i *Tidevarvet*. Prostitutionen var nämligen fortsatt omfattande och hanterades av myndigheterna som om den enbart berörde kvinnorna. Staten försökte därför reglera och skuldbelägga de prostituerade kvinnorna genom nya lagar. Ada Nilsson och *Tidevarvet* kämpade förgäves mot införandet av en lösdrivarlag, som ensidigt riktade sig mot kvinnorna, en kamp som pågick hela 20-talet.⁴⁴ Den köpande mannen och den säljande kvinnan skulle behandlas lika predikade *Tidevarvet*. Elin Wägner formulerade indignerade artiklar kring dessa ”känsliga” teman där hon visade hur moralen växlade beroende på om frågan gällde en kvinna eller en man: ”När jämställdheten mellan direktör X och lösdriverskan Y blev självklar skulle köpenskap och lösdriveri vara borta.” (”Kvinnorna under lösdrivarlagen”, 51/25)

I Sverige tycks det vid den här tiden ha rått relativt stor enighet om att äktenskapet som institution var lämpligt för samlevnaden mellan kvinna och man. Före införande av den nya giftermålsbalken hade inte bara Ellen Key utan många andra kritiserat äktenskapet som form för tvåsamheten. Nu handlade det mer om att försvara det. Fokus flyttades till kärleken och hur den skulle kunna utvecklas inom äktenskapet och skapa varaktiga kärleksfulla relationer mellan parterna. En annan viktig fråga var kvinnans rätt till förvärvsarbete och möjlighet att bidra till försörjningen.

Socialdemokraternas ambivalenta inställning till kvinnors giftermål och förvärvsarbete är ett tydligt exempel på hur villkorade kvinnans rättigheter uppfattades under 20-talet. I den tidigare socialistiska modellen hade konflikten kvinnor–arbete–barn lösts genom utopiska förslag om stordrift för barnomsorg och matlagning. Dessa förslag var nu som bortblåsta och berördes överhuvudtaget inte, trots att kvinnorna både förvärvsarbetade, födde och fostrade barn. I stället framhöll *Morgonbris* att det kvinnliga lönearbetet enbart behövdes under kapitalismen. När socialismen tagit makten och lönerna höjts för männen, skulle kvinnor inte längre behöva arbeta utanför hemmet. Istället skulle möd-

⁴³ Statens institut för rasbiologi, Rasbiologiska institutet, tillkom efter beslut i riksdagen bland annat med syfte att bevara den svenska folkstammen och fick som ett av sina första uppdrag att göra en kartläggning av svenskarna. Man arbetade även för att sprida kännedom om värdet av en medveten eugenisk reformverksamhet. Etablerade ärftlighetsforskare i Sverige och utomlands stödde verksamheten. En uppfattning bland forskarna var att de övre skikten i samhället degenererade snabbare än andra och att staten därför borde satsa på den nya borgerligheten.

⁴⁴ Levin, 1997, s. 11.

rarna ”i lugn och ro ägna sig åt sina hem och sitt ansvarsfulla kall som uppfostrare”.⁴⁵

Debatten hos socialdemokraterna och i *Morgonbris* överensstämmer med den som fördes i husmodersförbunden, som ville professionalisera husmodersrollen.⁴⁶ Utbildning för husmodersyrket och uppvärdering av hemarbetet blev därför ett återkommande tema även hos de socialdemokratiska kvinnorna. Många hade säkerligen inte ändrat åsikt men fick vika sig. Det socialdemokratiska kvinnoförbundet pålades därför en svår dubbelroll att verka både för och emot kvinnligt förvärvsarbete. Genom resolutioner och uppvaktningar avvisade förbundet propåer om att avskeda gifta kvinnor och att hindra dem från att ta nattarbete. Inte heller ansåg de att hustrun till en blockadbrytare skulle straffas för mannens handlingar:

[...] då kvinnan genom äktenskapslagen blivit befriad från mannens målsmanskap och numer själv får svara för sina handlingar och då hustrun som självständig individ icke begått någon svekfull, illojal handling mot klubben eller arbetarklassen därför att mannen uppträtt osolidariskt; hon rättvisligen icke på något sätt böra straffas för vad mannen begått.⁴⁷

Samtidigt krävde partiet att kvinnoförbundet skulle driva kampanjer för den betydelsefulla husmodersuppgiften. De socialdemokratiska kvinnorna var därför djupt splittrade; vissa klubbar stödde de manliga familjeförsörjarstrategerna i riksdagen medan stora delar av kvinnoförbundet agerade emot. Inte förrän i mitten av 1930-talet försvann husmodersretoriken. Det verkar som de ledande männen i partiet agerade för att få fler röster före att stödja kvinnornas nyvunna rättigheter.

Socialdemokraterna var inte ensamma om att värna om husmodersrollen under och efter kriget. 1919 bildades Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund och därmed fick den professionella hemmafrun ett eget fackförbund. Tidens husmoderliga självkänsla fick också egna tidningar, som den framgångsrika *Husmodern*, där livet beskrevs från hemmets horisont.⁴⁸ Man vill lyfta fram arbetet i hemmet och jämställde kvinnans insatser där med mannens lönearbete.⁴⁹ I olika kampanjer och kurser framhävdes hemarbetets betydelse genom att visa på den ekonomiskt viktiga roll som en god, modern husmor spelade för landets ekonomi.⁵⁰ Husmodersorganisationerna fick också en kraftigt ökad till-

⁴⁵ *Morgonbris* nr 3 1925, s. 11.

⁴⁶ I *Morgonbris* nr 1 1926 refereras följande uttalande från en kvinnoklubb: ”Att däremot göra förvärvsarbetet till huvudsak och arbetet i hemmet till bisak är för den gifta kvinnan att ställa sig utanför sin egentliga livsuppgift.” Yvonne Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992, s. 76–80.

⁴⁷ Hulda Flood, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1960, s. 153.

⁴⁸ Eskilsson, 1991, s. 66.

⁴⁹ Hirdman, 1992, s. 36–113.

⁵⁰ Vid folkhögskolornas kvinnokurser för blivande husmödrar framhävdes kvinnans betydelse som maka och mor, särskilt sedan hon fått sitt medborgarskap. Kerstin Rydbeck, *Från kvinnliga kurser till kvinnokurser*, paper till Svenska historikermötet i Uppsala 22–25 maj 2005. Dessa husmoderskurser fortsatte långt fram på 50-talet och fick statsbidrag.

strömning av medlemmar och hushållsarbetet lanserades av dem som ett yrke som krävde utbildning och kompetens. Lönearbete sågs fortfarande, trots den höga kvinnliga förvärvsintensiteten, som ett manligt prerogativ.⁵¹

De moderna gifta kvinnorna uppmanades i tidningar och handböcker vara glada och uppmuntrande mot sina män.⁵² Det ankom således på kvinnan att skapa förutsättningarna för det nya moderna äktenskapet och göra det stimulerande för parterna. Under decenniet utkommer också en rad böcker som gav råd om sexualitetens betydelse för ett lyckat äktenskap. Kvinnan skulle dela allt med männen och vara både älskarinna och vän. Det ekonomiska beroendet av männen lade dock stark hämsko på kvinnornas frihet. De nya äktenskapen byggda på kärlek tycks inte ha blivit lyckligare än de tidigare. Elin Wägner behandlar det nya äktenskapets kris både i *Tidevarvet* och i sina romaner. Ett tecken på den svåra situationen var det ökande antalet skilsmässor som nästan fördubblades under de första åren av tjugotalet till drygt 2000 per år. Den svenska statskyrkan tog dock tydligt avstånd från sådana och försökte att hindra skilsmässor bland annat genom att neka att viga fränskilda par.

Den moderna kvinnan

Den kvinnliga rösträtten och de sociala förändringarna för kvinnorna anges ofta vara ett resultat av det första världskriget. Allt fler forskare ifrågasätter dock att kvinnornas nya ställning enbart skulle vara en effekt av kriget.⁵³ Utvecklingen är nämligen likartad i de länder som inte deltog i kriget, även i så perifera länder som Japan och Brasilien. Förändringarna under 20-talet bör därför ses som en följd av utvecklingen även under tiden före kriget men som möjligen förstärktes genom detta.

Min framställning har hittills lyft fram decenniet utifrån en politisk och ideologisk diskurs för att ange de institutionella ramarna. Samtidigt är det nödvändigt att skilja på vad som utspelades på den politiska och ideologiska nivån och hur vardagen gestaltade sig. Det är i gränssnitten mellan dessa två nivåer som Elin Wägners författarskap befinner sig, eftersom hon ville påverka både den politiska diskursen och stärka kvinnornas självförtroende. Wägner häcklar ofta det politiska systemet genom att beskriva dess funktion med metaforer från vardagslivet.

Även om patriarkala strukturer och sega fördomar försökte sätta käppar i hjulen för kvinnorna lyckades många leva ett självständigt liv som en SBK, det vill säga Wägners beteckning på en självständig bildad kvinna med egen inkomst och med frihet att välja om hon ville leva ensam, gift eller i relationer

⁵¹ Söland, s. 162–167. Svend Aage Hansen och Ingrid Henriksen, *Dansk socialhistorie 1914–1939. Sociale brydninger*, Köpenhamn 1980, s. 345. Förvärvsintensiteten för gifta kvinnor var fortsatt låg eller omkring 10 procent i Danmark under hela decenniet.

⁵² Söland, s. 129.

⁵³ Söland, s. 9.

med män.⁵⁴ Tidningar, film och böcker om kvinnornas nya livsutrymme bidrog till att hon kunde spegla sig i andra och föra en dialog med likasinnade – om hur en modern kvinna skulle leva och vara. *Idun* ägnar detta nya fenomen, den självförsörjande kvinnan, många artiklar, där tidningen till och med ifrågasätter om hon äter riktigt och ger mattips. Hur man skall klä sig i arbetet ägnas även det stort utrymme. En tävling om det vackraste hemmet för en självförsörjande kvinna rönt stor uppmärksamhet och visar att läsarna uppfattade kvinnornas situation som ny och intressant.⁵⁵ Överhuvudtaget visade massmedia ett uppseendeväckande stort intresse för den moderna unga kvinnan, inte bara i Sverige och Danmark utan i hela Europa.

Det tycks således främst ha varit kulturella fenomen och inte det politiska medborgarskapet, som inspirerade kvinnorna under 1920-talet, hävdar Birgitte Söland.⁵⁶ I *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria* karakteriseras 1920-talets Nya Kvinna som: "[...] en demimond i massupplaga, vars signalement kanske framför allt kan sökas i det nya mediet, filmen. Här framskyntar konturerna av en kapitalismens ytkvinna som bodde i städer, hade en egen, om än liten inkomst, vilket gav ett friare förhållande till män."⁵⁷ Kvinnosakskvinnorna, bland dem Elin Wägner, var dock kritiska till dessa moderna unga kvinnor och klagade över att de inte tog sitt nya medborgarskap på allvar.⁵⁸ Den moderna unga kvinnan antog istället andra utmaningar, sådana som rörde hennes privata liv och personliga utveckling. För henne tycks det ha varit väsentligt att skapa livsutrymme i den privata sfären, inte i den offentliga där hennes mors generation slagits för sina rättigheter. Den moderna kvinnan inte bara drömde om utan skapade även ett annat liv än sina mödrar.⁵⁹ Till och med studentskorna verkar ha bytt skepnad och intressen. 20-talets studentska framhåller nämligen i *Idun* att hon inte i första hand kommit till universitetet för att studera utan för att ha roligt och umgås med de manliga studenterna.⁶⁰ Försvunna är också de tidigare trista studentskorna, nu uppfattas de istället som attraktiva och välklädda, enligt tidningen. Studentskorna tog också av-

⁵⁴ SBK var egentligen inte ett nytt fenomen, men under 20-talet blev kvinnorna så många att tidningarna förstod att det fanns ett intresse hos läsekretsen att läsa om dem. Wägner hade både i *Norrullsligan* (1908) och *Pennskaftet* (1910) givit initierade skildringar av unga kvinnors arbete och fritid.

⁵⁵ *Idun*, 11/25, 10/28, 17/28, 32/28, 45/28.

⁵⁶ Söland, s. 16–17.

⁵⁷ Margaretha Fahlgren, Yvonne Hirdman och Ebba Witt-Brattström, "Erotik, etik och emancipation", *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen. 1900–1960* del 3, Höganäs 1996, s. 374.

⁵⁸ Söland, s. 169.

⁵⁹ Söland visar att den nya generationens danska kvinnor trots att de inte bröt mot den förhärskande moralen ändå lyckades skapa sig nya roller och ett nytt liv – den moderna kvinnans. Modets betydelse, det moderna utseendet och kroppsmedvetandet samt relationerna mellan kvinnor och män undersöks och analyseras. Ett första steg till en liknande undersökning har Yvonne Hirdman, Kristina Bohman och Maj Birgit Rørslett tagit i *Påminnelser om kvinnors liv i Sverige*, Stockholm 1995, där 150 kvinnor berättar om sina liv. De svenska kvinnornas tankar och känslor ligger nära de danska kvinnornas. En rad reportage i svenska tidningar bekräftar också många av Sölands resonemang för svensk del.

⁶⁰ *Idun* nr 9 1922, s. 208.

stånd från rösträttskvinnorna och ville inte bli betraktade som kvinnoaks-kvinnor.⁶¹

Konflikten mellan kvinnoakskvinnorna, mödragenerationen, och de moderna kvinnorna synliggjordes i debatten om modet. När journalisterna förfasade sig över att tidens unga kvinnor såg ut som pojkar, fick de mothugg av männen som ansåg att den nya kvinnan var alltför sexuellt utmanande. Även feministerna och husmodersorganisationerna ifrågasatte de moderna kvinnornas utmanande kläder och moral. De fick däremot inget medhåll från medierna utan istället utpekades angripna själva som okvinnliga och trista. De moderna kvinnorna instämde i kritiken då de inte på några villkor ville förknippas med den äldre generationen och dess feminister.⁶²

Många forskare har givit modet under 20-talet en politisk innebörd och lyfter fram kvinnans nya plats i samhället. Kvinnor hade till exempel burit långbyxor som arbetskläder under kriget, och tilläts nu fortsätta med det.⁶³ Långbyxor blev mode liksom den allt kortare kjolen, där benen blev fullt synliga, vilket skapade nya strump- och skomodern. Andra framhåller det nya modets bekvämlighet för den moderna och sportiga kvinnan.⁶⁴ I ett kåseri från 1929 ställer Wägner frågan om modet skall gå ut över rörelsefrihet och hälsa. Hon raljerar med ”den ystert framstormande kvinnliga frihetsrörelsen” som löpt linan ut vad angår den yttre friheten: ”Den inre skall vi tala tyst om.” (”Fri”, 46/29)

Den verkliga stöttestenen tycks ha varit håret. Inte bara i Norden utan i hela västvärlden väckte denna epidemi av kortklippta hår uppståndelse och ilska. Elin Wägner diskuterar även kvinnornas hårklippning i sina kåserier under rubriken ”Före 1921 och efter. Reflexioner kring en tidsföreteelse”, (27/24) och ställer frågan om en kvinna kan klippa håret utan att samråda med sin man. För den kvinna som gift sig före 1921 gäller nämligen, att mannen förvaltar den gemensamma egendomen: ”Huruvida håret tillhörde den gemensamma egendomen är icke nämnt i lagen, den tolkningen är den citerade tidningens.”⁶⁵ Den kvinna som gift sig efter 1921 kan däremot fatta beslut om både sin ekonomi och sitt hår:

⁶¹ De moderna kvinnorna i Storbritannien hyste samma negativa känslor till de tidiga feministerna som svenskorna och danskorna. I sin studie av den engelska pressen under mellankrigstiden kan Adrian Bingham visa att de moderna kvinnorna ansågs tillhöra framtiden och vara begåvade med positiva egenskaper. Däremot utmålades feministerna som stereotyper, bittra och orepresenterativa; de var med andra ord omoderna och deras idéer förlegade. Adrian Bingham, *Gender, Modernity, and the Popular Press in Inter-war Britain*, Oxford 2004, s. 82.

⁶² Söland, s. 42–45.

⁶³ Mary Louise Roberts, *Civilization without Sexes. Reconstructing Gender in Postwar France 1917–1927*, Chicago 1994, s. 86.

⁶⁴ Lotta Lewenhaupt, *Modeboken 1900–2000*, Stockholm 2002, s. 41.

⁶⁵ Här aktualiserar Wägner en skamfläck i den nya äktenskapsbalken. Kvinnans rätt till sin egendom gällde nämligen enbart i de äktenskap som ingicks efter 1921, vilket innebar att mannens målsmansskap fanns kvar i de äldre äktenskapen. Övergångsreglerna i 1921 års giftermålsbalk bidrog till att legitimera ojämlikheten mellan kvinnor och män. Kvinnorna var således politiskt myndiga men ekonomiskt omyndiga. Kirsti Niskanen har studerat effekterna av övergångsbestämmelserna i artikeln ”Husbondeväldets röst”, *Kvinnor och Jord*, Britt Liljewall, Kirsti Niskanen & Maria Sjöberg, (red.), Stockholm 2001, s. 131–159.

Det kortklippta håret hör tiden till och är en del av kvinnans inre och yttre förvandling. Det är en provosten på hennes förmåga att besluta sig för handlingar, om vilka hon vet att de icke kunna ångras eller åtminstone icke göras ogjorda nästa dag. Det hör samman med kvinnan efter 1921. ("Före 1921 och efter. Reflexioner kring en tidsföreteelse", 27/24)

Att det avklippta håret sågs som en frihetsmarkör, bekräftas av att det framkallade mord och polisanmälningar, något som livfullt rapporterades i litteratur och nyhetsmedier.⁶⁶ Motståndet kom från alla håll; från mödrar och fäder, från män och media.⁶⁷ "Vetenskapen" kunde till och med föra i bevis att kortklippta kvinnor kunde förvandlas till män. Kvinnans biologiska konstitution sades bli förändrad när hon visade nacken.⁶⁸ Då de kvinnliga damfrisörerna nekade att klippa håret kort blev kvinnorna tvungna att uppsöka manliga frisörer, vilket ytterligare komplicerade situationen. I slutet av decenniet kom dock permanenten och frisyreerna blev mjukare och de kvinnliga frisörerna togs till heders igen.

Att vara en modern kvinna betydde således att avvika och ta plats. Genom att följa det senaste modet, skilde den moderna kvinnan ut sig från tidigare generationers kvinnor. Det var viktigt att skillnaden mellan dem märktes. Att klä sig och se ut på ett visst sätt var kanske inte en politisk handling, men väl en medveten sådan. Med sitt klädval kunde den moderna kvinnan förverkliga sitt nya jag, visa sin frihet och markera könsskillnaderna.⁶⁹ Även om modet utgick från mansdräkten skapades en feminin stil under 1920-talet, som utmanade både det traditionellt kvinnliga modet genom sin nakenhet och de kroppsnära tunna materialen, och det manliga idealet genom sin enkelhet och rörelsefrihet.⁷⁰

Modet demonstrerade en ny kvinnlighet som varken önskade förändra könsrollmönster eller kvinnlig respektabilitet – snarare en kvinna med nya kvaliteter som ungdomlighet, naturlighet och energi. Detta ideal låg långt från det tidigare som framhävt oskuld, blyghet och återhållsamhet. Den moderna unga kvinnan ville framstå som förtjusande flickaktig och inte som förskräckande feministisk. I mitten av 20-talet ifrågasattes inte längre modet och den moderna kvinnan hade skapat en visuell tydlig bild av en förändrad kvinnlighet.⁷¹

Modet med de tätt åtsittande kläderna avslöjade figuren och krävde en smal och vältränad kropp.⁷² Att vara frisk, sund och smal blev modernt, en avvikelse

⁶⁶ Roberts, s. 63 och Söland, s. 31–40. I Py Sörmans roman *Hjärterdam* (1924) leder protagonisten Janes hårklippning till att fästmannen slår upp förlovningen.

⁶⁷ Victoria Sherrow, *Encyclopedia of Hair: A Cultural History*, Westport Connecticut och London 2006, s. 63–66.

⁶⁸ I Sverige var diskussionen likartad. Otoliga diskussioner förs om vad det nya hårmodet betydde. Senare när håret blev längre och lockigare dog debatten ut. Även korsetten kom tillbaka i modifierad form. Att män rakade av sig skägget ungefär samtidigt och därmed visade hakan tycks inte ha väckt något nämnvärt uppseende.

⁶⁹ Söland, s. 78–80.

⁷⁰ "Vampen" och "pojkklickan" var två andra kvinnoideal under 20-talet som var och en på sitt sätt utmanade manssamhället. Lewenhaupt, s. 42.

⁷¹ Söland, s. 44–45.

⁷² Söland, s. 42.

från det tidigare modet där kodordet varit kraftig.⁷³ Diet som varit en totalt främmande företeelse för 1910-talets kvinnor blev från och med 20-talet en ständig följetong.⁷⁴ Den snabbt växande hälsolitteraturen neutraliserade den nakna kvinnokroppen och därmed hade vetenskapen så att säga sanktionerat att kvinnor fritt kunde exponera sig på idrottsarenor och i badhus.⁷⁵ Den slanka kvinnokroppen blev en del i det moderna projektet. Även i veckotidningarna började texter om kropp och kroppsvård att bryta igenom och få ett allt större utrymme. I veckotidningar, på dagstidningarnas kvinnoidor och på film kunde man lätt anamma de senaste rönen inom området. Dessutom erbjöd den snabbt växande textilindustrin modekläder till rimliga priser. Smink, bijouterier och cigaretter ingick som nödvändiga attribut för en modern kvinna.

De moderna kvinnorna upplevdes som svårhanterliga inte bara av föräldrarna utan även av männen. Hur ville de egentligen bli behandlade? Kvinnorna ville vara jämställda och vänner, samtidigt krävde de den gamla typen av uppvaktning.⁷⁶ Våld och aggressivitet kom in i bilden, när ungdomarna nu tilläts att träffas ”utan förkläde” i offentligheten. Ständiga klagomål på männens sexuella närmanden blockerade jämställda möten och istället föddes osäkerhet hos bägge parter. Söland beskriver relationerna mellan paren som ”mingled love and distrust”.⁷⁷ Samtidigt var kvinnorna måna om att hålla sig inom respektabilitetens ramar, även om de försökte flytta fram dem genom att förhandla med sina mödrar.⁷⁸ Särskilt utmanande ansågs besöken på de offentliga danslokalerna, dit ”fina” flickor inte kunde gå, inte borde gå, men ändå gick.⁷⁹ Mäniskors föreställningar om vilka farligheter som gömde sig där kunde mycket väl härröra från en film. Att gå på bio blev nämligen ett omåttligt populärt nöje och en del av den nya livsstilen.⁸⁰ Några titlar från åren 1924 och 1927 antyder intrigen. Filmer med titlar som ”En kvinna i Paris”, ”Farlig kärlek”, ”Förbjuden kärlek”, ”Hennes syster i Paris” och ”Annonsflickan” hade framgångar liksom

⁷³ Maria-Barbara Watson Franke, ”I Am Somebody! – Women’s Changing Sense of Self in the German Democratic Republic”, *Connecting Spheres: Women in the Western World, 1500 to the Present*, Marilyn Boxer & Jean Quataert, (red.), New York 1987.

⁷⁴ Susan Bordo, ”Reading the Slender Body”, *Body/Politics: Women and the Discourse of Science*, Mary Jacobus et al., New York och London 1990, s. 94.

⁷⁵ Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1994, s. 87–95.

⁷⁶ Jens Ljunggren, ”Mellan kultur och natur”, *Rädd att falla. Studier i manlighet*, Claes Ekenstam et al., Södertälje 1998, s. 140.

⁷⁷ Söland, s. 106.

⁷⁸ Söland, s. 98–99.

⁷⁹ Söland, s. 89. Jonas Frykman, *Dansbane-eländet. Ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm 1988. Frykman diskuterar samma frågor som Söland men beskriver situationen i Sverige tjugo år senare. Omvärldens uppfattning om ungdomens brist på moral är hans utgångspunkt som etnolog. Kevin White diskuterar dansbanemoraleen i *The First Sexual Revolution. Kevin White, The First Sexual Revolution: the Emergence of Male Heterosexuality in Modern America*, New York 1993, s. 80–106.

⁸⁰ Etnologen Carina Sjöholm framhåller att ett biobesök innebar delaktighet i minst två moderniseringsprocesser: att ansluta sig till en ny livsstil och att se filmfiktionen som symbol för det moderna. Carina Sjöholm, *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*, Stockholm 2003, s. 45.

”Hennes stora natt”, ”Räddad från vanära” och ”Parisiska nätter”. Titlar som ”Det farliga könet”, ”Åtrå” och ”Lidelse” ger en fingervisning om att det är kvinnan som sexuell varelse, som filmmakarna velat fånga och kanske ifrågasätta.⁸¹

Att ta initiativ till kärleksmöten ansågs dock fortfarande utgöra ett manligt privilegium, ett mantra som inskräptes inte bara i romaner och noveller utan även i tidningarnas frågespalter. Kontrasten mellan att vara en självförsörjande kvinna och kunna röra sig fritt och ha roligt på egen hand och sedan bli bakbunden i sin romantiska relation, måste ha uppfattats som både motsägelsefullt och diskriminerande. Kvinnlig passivitet framhölls fortfarande vara förutsättningen för en lyckad relation. Män uppskattade helt enkelt inte aggressiva kvinnor.⁸²

Den stora skandalen, att bli gravid, låg också som ett hotande orosmoln över relationerna. Att som ogift kvinna vänta barn och bli försmädd av den som lovat evig kärlek, upprepas i många olika tappningar i tidens romaner och noveller. Den nya fria kärleken kunde således betinga ett högt pris för kvinnan.

Den moderna kvinnans livsprojekt under 1920-talet framstår därför som helt motsatt det som 1910-talets kvinna valt. Kvinnokampen och kvinnans frigörelse ersattes med engagemang i personliga och privata förhållanden. Många av tjugotalets svenska romaner kretsar kring brottningen mellan de gamla och de nya idealen i kärleken och relationen till män. Där står de unga protagonisternas personliga livssituation i centrum, inte deras offentliga liv eller karriär. Sådana moderna unga kvinnor förekommer även i Elin Wägners romaner från den här tiden, men då markerar hon ett visst avståndstagande. Samtidigt kritiserar hon sina kvinnliga kollegor i ”Spänningens orsak”, (52/25) för att de låter sina hjältinnor gå under och inte rida ut svårigheterna, vilket många faktiskt lyckades med, enligt henne.

1920-talets livsåskådningsdebatt

Kärleken stod dock inte bara i fokus i romaner och kvinnotidningar utan blev en av decenniets stora frågor även för de intellektuella, på tidningarnas kultur- och ledarsidor, i essäer och böcker, vilket Inga Sanner undersökt i *Den segrande eros* (2003).⁸³ Ellen Keys inflytande ligger tungt kvar och det är intressant att notera att den danska livsåskådningsdebatten under samma tid i princip överensstämmer med den svenska, men att kärlekstemat där lyser med sin frånvaro.⁸⁴ Däremot förekom livliga debatter om ämnet i andra länder ute i Europa. En rad översatta skrifter, i första hand från tyskan och engelskan, cirkulerade och citerades i Sverige. Även den svenska kyrkan och samhället visade ett

⁸¹ *Svenska Dagbladets* Årsböcker 1924–1930.

⁸² Söland, s. 112.

⁸³ Inga Sanner, *Den segrande eros. Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre*, Nora 2003, s. 167–168.

⁸⁴ Jesper Vaczy Kragh, *Kampen om livsanskuelse*, Odense 2005, s. 5–8.

nyvaknat intresse för kärlekens väsen och förutsättningarna för dess förverkligande under ett livslångt äktenskap. Läkare och teologer ansågs här ha särskild kompetens att yttra sig och de manliga företrädarna försökte ofta beskriva kärleken utifrån ett teoretiskt perspektiv. Att studera kärleken på ett vetenskapligt sätt, prövades med hjälp av de nya vetenskaperna sociologi och psykologi.⁸⁵

I debatterna lyftes kärleken fram som en kulturbärande kraft, där könsskillnadernas betydelse framhövs och kvinnan positioneras som en motvikt till moderniteten. Det var hennes uppgift att balansera den rationella förståndskulturen med sin moraliska känslokultur. Hon hade förmåga att förändra och förädla mannen genom sin kärlek, något som inte bara Rosa Mayreder och Emilia Fogelklou framhåller i sina skrifter utan vilket även förespråkades av en rad andra debattörer som Bertrand Russell och Alexandra Kollontaj.⁸⁶

Ur diskussionen om kärleken och dess meningsgivande kraft föddes behovet av en ny livsåskådning, en livssyn som i högre grad än tidigare utgick från människans vardagsverklighet. Varken kristendom eller naturvetenskap räckte längre, när det traditionella förlorat sin självklarhet och man inte längre var bunden av traditioner och konventioner. Vad denna nya frihet skulle användas till hade man inga självklara svar på. Inte bara Alf Ahlberg formulerade nödroppet ”En livsåskådning, ett kungarike för en livsåskådning!” utan liknande synpunkter framfördes också i *Tidevarvet*. (”Ett kungarike för en livsåskådning”, 17/26) För Elin Wägner var livsåskådningsfrågorna vitala, själva navet i Fogelstadgruppens tänkande.⁸⁷

Den livaktiga livsåskådningsdebatten saknade en institutionell och ämnesmässig hemvist, då de teologiska och filosofiska institutionerna på de svenska universiteten inte intresserade sig för frågorna som i andra länder.⁸⁸ Därför kunde fler kvinnor än annars göra sina röster hörda. Emilia Fogelklou, Elin Wägner, Mia Leche Löfgren och Anna Lenah Elgström engagerade sig, höll föredrag, skrev artiklar och böcker.⁸⁹

⁸⁵ Sanner, s. 86–88.

⁸⁶ Sanner, s. 106.

⁸⁷ Alf Ahlberg, ”Modern livsåskådning”, *Tidsreflexer. Filosofiska uppsatser*, Stockholm 1926, s. 123–133. Alf Ahlberg var en av tidens mest aktiva folkbildare och författare. Efter att ha disputerat i filosofi blev han rektor för Brunnsviks folkhögskola och ägnade sig dessutom åt populärvetenskapligt författarskap framför allt inom psykologi och teologi. Han gjorde även en rad översättningar av sådan litteratur, ofta med egna förord. Enligt *Nationalencyklopedien* skrev han 60 böcker och översatte 170. *Nationalencyklopedien*, Första bandet, Höganäs 1989, s. 120.

⁸⁸ Sanner, s. 146–147. Uppsalaprofessorn Axel Hägerström och hans värdenihilism där bara den materiella verkligheten ansågs ha självständig existens fick stort inflytande i debatten. Hägerströms filosofi bröt med det mer idealistiskt inriktade tänkande som Emilia Fogelklou, Nathan Söderblom och Natanael Beskow företrädde. Mats Svegfors beskriver Söderblom och Hägerström som rivaler i Uppsala under 20-talet. Söderblom utmanade och punkterade Hägerströms religionsfilosofiska anspråk enligt honom. Mats Svegfors, *Den förste moderne svensken*, Stockholm 2005, s. 76.

⁸⁹ En stor opinionsundersökning, den första i sitt slag, *Vad man tror och tänker i svenska folkrörelser* genomfördes år 1930, bearbetades av Emilia Fogelklou och utkom i bokform 1934. Den ger enligt min mening inte några revolutionerande uppgifter, men innehåller enskilda personers uppfattningar om stort och smått. Malin Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou, människan och gärningen – en biografi*, Stockholm 1999, s. 215–223 och 243–244.

I det sekulariserade 2000-talet kan det vara svårt att förstå religionens starka ställning under 1920-talet. Även om allt fler tog avstånd från statskyrkan ingick en religiös åskådning fortfarande i den pågående omtolkningen av tankefigurer och värdesystem.⁹⁰ Både Elin Wägner och Emilia Fogelklou ifrågasatte kyrkans ställningstaganden men de tvekade aldrig om sin tro under 1920-talet, vilket innebar att diskussioner om kyrkans förhållningssätt och uppgifter sågs som betydelsefulla och relevanta.⁹¹

Den teologiska vetenskapens nya inriktning med en historisk-kritisk syn på kyrkan och den kristna läran bidrog till att det andliga klimatet förändrades. Även här fyllde de nya vetenskaperna psykologi och sociologi en uppgift, då man med hjälp av dem ansåg sig kunna visa att den religiösa erfarenheten fanns konstitutionellt i den mänskliga naturen, tankar som William James fört fram redan i början av seklet och som anammats av Nathan Söderblom.⁹² Denne satte inte vetenskapen emot religionen men då den förra försåg världen med ny kunskap måste människan rätta sig efter den också i sin tro. Vetenskapen påverkade således tron men kunde inte ersätta den, enligt honom.

Enligt Ivar Harrie var "[l]ösenordet för den tongivande teologien och kyrkopolitiken [...] ännu omkring 1920 smidig anpassning efter tidsrörelserna i det utomkyrkliga livet".⁹³ Ärkebiskopen försökte således att anpassa kyrkan efter den nya tiden, men hans idéer godkändes inte av alla präster.⁹⁴

Liksom Wägner var Söderblom internationalist och det stora ekumeniska världskyrkomötet i Stockholm år 1925 var ett av hans många initiativ. Elin Wägner ägnade stort utrymme åt mötet i *Tidevarvet*.⁹⁵ Att öppna kyrkan för ett samarbete mellan de stora världsreligionerna såg Elin Wägner som en möjlighet att bygga en fredligare värld, en uppfattning som författaren H.G. Wells hade

⁹⁰ Irene Andersson, Sif Bokholm, Inger Hammar, Lena Hillerström, Anna Jansdotter, Christina Carlsson Wetterberg, Eva Österberg, "Det vidgade rummet – och det låsta. Kvinnor, moral och modernitet" i *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1889–1940*, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), Stockholm 2002, s. 27. Författarna framhåller att: "[...] kvinnosak eller fredssak mycket väl kunde förenas med – till och med hämta argumentering i – en religiös åskådning."

⁹¹ Ivar Harrie, *Tjugotalet in memoriam*, Uppsala 1938, s. 115.

⁹² William James, *Pragmatism. Ett nytt namn på gamla tankegångar*, Stockholm 1916, s. 237–251.

⁹³ Harrie, s. 127.

⁹⁴ John Landquist, *Som jag minns dem*, Stockholm 1949b, s. 200. Landquist återger ett samtal vid en begravningsmiddag, då en biskop framhållit att Gustaf Fröding inte fått en kristen begravning eftersom han blivit jordfäst av Nathan Söderblom.

Som vetenskapsman hade Söderblom studerat i Paris, skrivit två doktorsavhandlingar om Bergson och innehaft en professur i Leipzig. Det var också han som introducerade den sk liberalteologin i Sverige. Söderblom beskrivs av Harrie som en "motsägelsernas man: renhjärtat helgon och driven politiker, allfammande människovän och rigorös moralist av asketisk sort, poet med mystikens inspiration och genial reklamchef". Harrie, s. 128. Söderbloms arbetskapacitet var omvittnad och beskrivs av hans elev och biograf Tor Andrae i *Nathan Söderblom*, Uppsala 1931.

Emilia Fogelklou följde i Söderbloms spår och rekommenderade att lärare i kristendom skulle få utbildning i psykologi för att kunna tolka de stora religiösa dokumenten som själshistoria. Andrews, s. 206–208.

⁹⁵ Elin Wägner var fascinerad och imponerad av Nathan Söderblom. Hon delade hans uppfattning om att kyrkan behövde reformeras och bli mer ekumenisk.

lyft fram i *Gud den osynlige konungen* (1917), där han redogör för den omfattande internationella kristna och sociala väckelsen som spred sig över världen.⁹⁶ Wells tankar fick en kraftfull företrädare i Natanael Beskow, som under 1910-talet samarbetade med Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren och Emilia Fogelklou. Man ville suddas ut klassgränserna och delade uppfattningen att utbildning kunde förändra människan.⁹⁷ Beskow var liksom Söderblom en handlingens man och startade Birkagården och Förbundet För Kristet Samhällsliv, (FFKS). Förbundet verkade för social och ekonomisk rättvisa i kristen anda med ett ekumeniskt perspektiv. Det var för övrigt för detta förbund som Elin Wägner genomförde sin första ”stadsbudsresa” i Europa tillsammans med prästen Gunnar Vall. Elin Wägner hade efter krigsslutet tagit på sig olika uppdrag, där hon undersökte situationen för krigsoffer och krigsfångar ute i Europa.

Den moderna människan beskrevs således vara i ett nödläge då hon trots de stora vetenskapliga och tekniska landvinningarna saknade något som gav henne mening med sitt liv.⁹⁸ Ordet ”liv” förekommer ofta i böcker och debatter liksom uttryck som livskänsla, livsglädje, livstro. Framhållandet av ”liv” kan ses som ett tecken på ett ifrågasättande av kristendomens världsfrånvända sida, kvietismen. Albert Schweitzer och hans gärning lyftes fram som en symbol för människans behov av mening och ideal.

Även unga arbetare såg kristendomen som en möjlighet att förnya socialismen eftersom de förlorat tron på det som tidigare betraktats som betydelsebärande nämligen vetenskap, nation och förnuft.⁹⁹ Arbetarrörelsen fick därför även den en kortvarig etisk inriktning med tonvikt på social rättvisa och etisk fostran. Livstron försvann dock som livsåskådningsalternativ i början av 1930-talet liksom behovet av en livsåskådning överhuvudtaget. Arbetarrörelsen omorienterade sig istället till frågor om arbetets organisering och välståndets betydelse.¹⁰⁰

Intresset för den kristna mystiken hade vaknat som ett slags motreaktion till den ökande vetenskapstron. De medeltida kristna mystikerna blev aktuella för en större krets. Wägner studerade med stort intresse även Sören Kierkegaard och hans *Kjerlighetens gjerningar* och dess beskrivningar av kampen för att kunna ”lovprisa kärleken”.¹⁰¹

Även Erik Gustaf Geijers optimistiska personlighetsfilosofi kan kopplas till kvinnorna och livsåskådningsdebatten. Visserligen förespråkade inte Geijer röst rätt för kvinnor, men hans tänkande om personlighetens betydelse banade vägen för en liberal kvinnorörelse. Den första litteraturhistoriska avhandlingen skriven

⁹⁶ H.G. Wells, *Gud den osynlige konungen*, Stockholm 1917. Se kapitel 4 i avhandlingen där Wells religion ingående diskuteras.

⁹⁷ Natanael Beskow blev kallad som lekmannapredikant vid Djursholms kapell. I hans kapell inbjöds kvinnor att predika, vilket Jeanna Oterdahl och Emilia Fogelklou gjorde.

⁹⁸ Ahlberg, 1926, s. 144.

⁹⁹ Sanner, s.146.

¹⁰⁰ Sanner, s. 164–166.

¹⁰¹ Isaksson & Linder, s. 306–307. Wägner hade enligt dem ständigt med sig *Kjerlighetens gjerningar* under sina resor under 20-talet.

av en kvinna, Hilma Borelius, behandlade för övrigt Geijer.¹⁰² Kvinnorna runt Geijer står som ”en av de stora mönsterbildande myterna för den svenska kvinnorörelsen kring sekelskiftet”, framhåller Lars Lönnroth.¹⁰³ Det nyvaknade intresset för Geijer anges vara ett skäl till att Kierkegaard och hans filosofi inte rönt större uppmärksamhet i Sverige, så här utgjorde Elin Wägner, som var intresserad av honom, ett undantag.¹⁰⁴ I *Väckarklocka* kritiserar hon Geijer för hans påstående att det var civilisationen som givit kvinnan hennes mänsklighet och medborgerliga rättigheter: ”Det var denna och liknande satser som gav den svenska kvinnorörelsen dess historiska perspektiv. Därmed inspirerades den att följa den linje som slutligen fört den mot en vägg.” (*Väckarklocka*, s. 142)

Kvinnorna i det litterära fältet

1920-talet blev litteraturvetenskapens stora tid och den blev modevetenskapen framför andra. Det var framför allt dags- och veckopressens förtjänst då rikstidningarna lockade läsare med stora kulturbilagor och recensioner av de många debutanterna.¹⁰⁵ Essäer och essäsamlingar blev på modet och möttes med särskilt intresse.¹⁰⁶ Efterfrågan på skribenter ökade i samma takt och möjliggjorde för nya och oprövade krafter att få sina alster publicerade. Tyvärr kom kvinnor sällan i fråga som recensenter eller skribenter.¹⁰⁷

Hur var situationen för de kvinnliga författarna under tjugotalet? Pia Lamberth visar i sin kvantitativa undersökning av kvinnliga författare 1900–1949, att cirka 400 kvinnliga författare står för ungefär en tredjedel av debutantverken.¹⁰⁸ Under 1920-talet ökade bokmarknaden markant liksom antalet kvinnliga författare.¹⁰⁹ Den totala årliga bokproduktionen under perioden 1921–1925 omfattar 2857 titlar eller en ökning med 77 procent från åren vid sekel-

¹⁰² Hilma Borelius, *Erik Gustaf Geijer. Åren före "affället"*, [diss. Lund], Lund 1909. Anna Nordenstam, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärkvinnor 1850–1930*, [diss. Göteborg], Göteborgs universitet, 2001, s. 170–172. Flera rösträttskvinnor som Lydia Wahlström, Lotten Dahlgren och Anna Hamilton-Geete publicerade studier om privatpersonen Geijer. Dagnyredaktören Lotten Dahlgren skrev studien *Ransäter* (1905) och Lydia Wahlström skrev *Erik Gustaf Geijer. En levnadsteckning* (1907).

¹⁰³ Lars Lönnroth, ”Geijerminnet under hundra år (1847–1947)”, *Att följa sin genius. Tio studier om Erik Gustaf Geijer, sammanställda av Geijersamfundet*, Geijerstudier VI, Karlstad 1982, s. 182. John Landquist gav ut Geijers samlade verk 1923–1931 samt en biografi *Erik Gustaf Geijer och hans verk*, Stockholm 1924.

¹⁰⁴ Sanner, s. 149 och 240.

¹⁰⁵ Harrie, s. 92–93.

¹⁰⁶ Per Rydén, *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987, s. 194.

¹⁰⁷ Johan Svedjedal, *Författare och förläggare. Om litteraturvetenskap och förlagshistoria*, Hedemora 1994, s. 107–108. Svedjedal påpekar att andelen kvinnliga kritiker var mycket färre än antalet kvinnliga författare och att andelen låg på ca 10 procent av kritikerkåren. Kvinnorna fick recensera i kvinnotidskrifter och på dagstidningarnas kvinnosidor. Männerna hade däremot hegemonin på kultursidorna med några få undantag som Klara Johanson (K.J.).

¹⁰⁸ Pia Lamberth, ”Som ensamma fyror i natten? En främst kvantitativ undersökning av kvinnliga svenskspråkiga författares aktivitet 1900–1949”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3 1991, s. 31–42.

¹⁰⁹ Lamberth, s. 33.

skiftet, och fiktionsprosan utgör en stor andel.¹¹⁰ Allt fler hade råd och tid att köpa och läsa böcker, även om de vanligaste böckerna hos det stora flertalet fortfarande var bibeln och psalmboken.

Den klart lysande stjärnan bland författarna var Selma Lagerlöf, som efter sitt Nobelpris och sin plats i Svenska Akademien sågs som den okrönte drottningen.¹¹¹ Bland yngre kvinnliga författare var Elin Wägner väletablerad liksom Marika Stiernstedt och i viss mån Anna Lenah Elgström.¹¹²

Bonniers förlag, det ledande förlaget i Sverige, hade profilerat sig som ett kvalitetsförlag för svensk skönlitteratur. Läget var särskilt fördelaktigt för oetablerade författare och för kvinnliga aktörer eftersom Bonniers under 20-talet sökte nya författarskap. En rad kvinnliga författare, Karin Boye, Py Sörman, Ingeborg Björklund, Birgit Sparre, Gertrud Lilja och Stina Aronson debuterade hos dem under 1920-talet.¹¹³ Samtidigt kom flickboksserierna på allvar med Irma Saint-Cyr Jonsson och Gerda Ghobé som de mest framgångsrika författarna. Marika Stiernstedts flickbok *Ullabella* fick ett även den ett välvilligt mottagande.¹¹⁴ Bonniers var både Marika Stiernstedts och Elin Wägners förlag. Däremot gav Jeanna Oterdahl ut sin roman *Inger Skram* på Lindblads förlag trots att Karl-Otto Bonnier erbjudit sig att ta den. Det var ett beslut som hon kanske ångrade i efterhand, då förlagets religiösa profil fick konsekvenser i kritiken och gav boken en religiös stämpel, som Oterdahl inte lär ha avsett.¹¹⁵

Kontakterna mellan de kvinnliga författarna och förlaget, i första hand med Tor Bonnier och Karl-Otto Bonnier, var täta.¹¹⁶ De fanns nära sina författare och utbyter brevlades, ibland dagligen, synpunkter om stort och smått. Ekonomiska spörsmål, förskott och kontantutbetalningar, nyttgåvor och nytryck stod ofta på tapeten. Elin Wägner tycks diskutera allt med Tor Bonnier, sina manus liksom sina personliga och ekonomiska problem.¹¹⁷

¹¹⁰ Johan Svedjedal, *Bokens sambälle. Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943* band 1, Stockholm 1993, s. 389.

¹¹¹ Anna Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Stockholm 1997, s. 41. Williams hänvisar till litteraturforskaren Joanna Russ som påpekar att när få kvinnor kommer in i den litterära kanon, så uppstår inget sammanhang. De förvandlas till anomalier.

¹¹² Williams, s. 229–235.

¹¹³ Caroline Graeske, *Bortom Ödelandet. En studie i Stina Aronsons författarskap*, [diss. Uppsala], Stockholm 2003, s. 29–36 och Svedjedal, 1993, s. 626.

¹¹⁴ Marika Stiernstedt, *Ullabella*, Stockholm 1922.

¹¹⁵ Ying Toijer-Nilsson, *Jeanna Oterdahl. Liv och verk*, Stockholm 1996, s. 107.

¹¹⁶ Graeskes avhandling om Stina Aronson liksom Maria Nilsons om Gertrud Lilja, *Att förhålla sig till moderniteten. En studie i Gertrud Liljas författarskap*, [diss. Lund], Lund 2003, ger många exempel på sådana brevdiskussioner. Hon berättar i ett brev att hon i sin kommande bok, *Den namnlösa* plockat in personer från *Åsa-Hanna* (som sålt bra och fått beröm) för att få till stånd en ny upplaga av *Åsa-Hanna* och då ”helst i något billigare upplaga”. Elin Wägners brevväxling med olika personer på Bonniers förlag omfattar många hundra brev.

¹¹⁷ I brevväxlingen mellan Elin Wägner och Bonniers, framförallt i brev till Tor Bonnier, står ekonomin ständigt på agendan. Det handlar om nytryck, förskott och honorar överhuvudtaget, men också om privata problem. Wägner var intresserad av och ansträngde sig för att hennes böcker skulle nå stora upplagor. Hon berättar i ett brev att hon i sin kommande bok, *Den namnlösa* plockat in personer från *Åsa-Hanna* (som sålt bra och fått beröm) för att få till stånd en ny upplaga av *Åsa-Hanna* och då ”helst i något billigare upplaga”. Elin Wägners i brev till Tor Bonnier 10 maj 1922.

Kvinnor och män höll sig till olika genrer, och kvinnorna blev mest framgångsrika i genrer med lägre anseende.¹¹⁸ Därför bedömdes den kvinnliga produktionen som mindre intressant, mötte oengagerad kritik, om ens någon, och belönades mer sällan med litterära pris och stipendier.¹¹⁹ Elin Wägner och Marika Stiernstedt försörjde sig dock på sina författarskap och måste haft relativt goda inkomster eftersom inkomsterna kunde finansiera både husbyggen och försörjningen av familjen. Marika Stiernstedt bar det familjeekonomiska ansvaret även för Ludvig Nordströms dotter i ett tidigare förhållande och tycks ha fastnat i myten att en författare inte samtidigt kan vara stor konstnär och populär.¹²⁰ Äktenskapet mellan makarna byggde på en outtalad överenskommelse, att han var den större litterära begåvningen av de två. Därför sågs det naturligt att hans böcker sålde sämre.¹²¹

Maria Nilson hävdar i sin avhandling om Gertrud Lilja att Bonniers satte mer värde på Liljas populära kvinnoromaner än på hennes kritikerrosade noveller, som sålde sämre. Nilson går till och med så långt, att hon påstår att Lilja inte blev den författare som kritikerna hoppats genom att förlaget hade synpunkter på hennes författarskap. Visserligen ville Bonniers upprätthålla sitt rykte att vara ett nyskapande och modernt förlag, men man behövde också tjäna pengar.¹²² Diskussionerna med Lilja om storleken på hennes honorar och upplagorna på hennes böcker var legio. Hon liksom andra författare kände sig utnyttjade eller svikna av sina förlag. Oftast stannade de dock kvar hos sin förläggare, om än med återkommande hot om att lämna förlaget, som i Gertrud Liljas fall.¹²³

Med sin åttonde bok *Åsa-Hanna* (1918) hade Elin Wägner stigit in i kretsen av erkända författare.¹²⁴ Hon omnämndes mest av de kvinnliga författarna under 1910-talet och låg högt även i den manliga ligan.¹²⁵ Familjen Bonnier tillhörde hennes umgängesvänner och som kritiker och journalist hade hon lärt känna tidens opinionsbildare och författare. Genom sina engagemang i organi-

¹¹⁸ Svedjedal, 1993, s. 396–397 och 1994, s. 80–81. 1800-talets kvinnliga svenska författare hör till de mest utgivna och framgångsrika. Enligt Birgitta Holm är Fredrika Bremer den författare som födde den ”borgerliga romanen”. Emilia Flygare Carlén kallades vår första litterära ”medelklassrealist” av Viktor Svanberg. Kvinnorna framstår, enligt Johan Svedjedal, inte bara som formförnyare utan representerar även en ny författartyp, nämligen marknadsförfattaren. De skrev inte bara romaner utan även böcker för barn och ungdom, uppbyggelseskrifter och i genrer som hörde samman med utbildning och uppfostran.

¹¹⁹ Margaretha Fahlgren, ”Att få eller inte få. Kvinnliga författare och litterära priser i Sverige 1945–1991”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3–4 1995, s. 90. Under 1910-talet hade många av de kvinnliga journalisterna skrivit romaner och noveller under pseudonym för att klara sin försörjning och dryga ut den magra lönen. Enligt Pia Lamberth avtar bruket att skriva under pseudonym starkt under 30-talet, s. 41.

¹²⁰ Margaretha Fahlgren, *Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998, s. 111.

¹²¹ Fahlgren, 1998, s. 68–70.

¹²² Nilson, s. 70–71.

¹²³ Nilson, s. 45.

¹²⁴ Isaksson & Linder hänvisar till Siwertz' kommentar: ”Den där jävla Elin!”, s. 241.

¹²⁵ Williams, s. 109.

sationer och föreningar tillhörde hon många nätverk. Äktenskapet med John Landquist betydde att hon fick kontakt med det akademiska etablissemanget och hans utländska vänner. Vid ingången till 1920-talet måste således Wagners sociala och kulturella kapital anses ha varit stort och samma förhållande gällde hennes ställning i det litterära fältet.

Kontakter med kvinnliga författare

Under 1920-talet tycks kontakterna mellan de kvinnliga författarna ha varit sparsamma. Inte ens mellan dem med gemensamma intressen, vilka borde ha haft glädje av ett samarbete, verkar det ha funnits intresse eller ork. Relationerna mellan Selma Lagerlöf och Elin Wägner handlade under den här tiden mest om att Lagerlöf ställde upp som intervjuobjekt. Marika Stiernstedt skickade pliktskyldigt sina romaner till Lagerlöf och efterfrågade hennes synpunkter i sin egenskap av ordförande i Sveriges Författareförbund.¹²⁶

Elin Wägner och Marika Stiernstedt hade umgåtts familjevis, men efter Wagners skilsmässa ebbade vänskapen ut.¹²⁷ Stiernstedt blev till exempel aldrig bjuden till Fogelstad trots att hon bad om att bli inviterad vid flera tillfällen.¹²⁸ Hon förstod sig inte på Wagners böcker. De var enbart tendens enligt henne. I brev till nära vännen Mia Leche-Löfgren kritiserade hon också Wagners hemlighetsfullhet och ärelystnad.¹²⁹

Under 1910-talet hade Elin Wägner samarbetat med Frida Stéenhoff och Anna Lenah Elgström om böckerna *Kinesiska muren* (1917) och *En bok om Ellen Key* (1919), som handlade om föregångskvinnorna Rosika Schwimmer och Ellen Key, kvinnor som de tre kände och uppskattade. Vänskapen mellan Wägner och hennes kollegor tycks dock ha mattas av och så småningom helt upphört under 1920-talet.¹³⁰

Gertrud Lilja och Elin Wägner bodde nästgårds i Småland och intresserade sig för likartade frågor i sina författarskap, men de tycks inte ha umgåtts. Jeanna Oterdahl, som bodde på Fogelstad under en längre tid före Wägner, var även hon kväkare, men inte heller här tycks det förekommit mer än en sporadisk kontakt. Emilia Fogelklou och Elin Wägner möttes vid Haagkongressen 1915 och träffades senare på Fogelstad och genom *Tidevarvet*. I slutet av 1920-talet började de en brevväxling som fortsatte fram till Wagners död. Däremot

¹²⁶ Fahlgren, 1998, s. 160–161. Stiernstedt jämför Selma Lagerlöf med Ellen Key. Selma Lagerlöf ”tände” henne inte som Key.

¹²⁷ Isaksson & Linder, s. 312–315. Wägner blev besviken på Stiernstedt då hon, enligt henne, otillbörligt blandade sig i hennes skilsmässa med Landquist.

¹²⁸ Fahlgren, 1998, s. 164.

¹²⁹ Fahlgren, 1998, s. 144–147.

¹³⁰ Catrine Brödje, *Ett annat tiotal. En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa*, [diss. Stockholm], Stockholm 1998, s. 174–188. Brödje lyfter fram vänskapen mellan Hagar Olsson och Elgström i slutet av tiotalet och visar på täta personliga och litterära kontakter. Kvinnorna såg sig som särilingar och modernister. Se s. 59–62 och 85–92. Däremot träffar Wägner inte Hagar Olsson förrän 1930.

sågs de mer sällan.¹³¹ Det tycks som om det livliga och öppna umgänget under rösträttsrörelsen avstannat och blivit mer sekteristiskt.¹³² Med viss förvåning noterar jag, att Lydia Wahlström påstår att hon inte träffade Wägner förrän 1930.¹³³

Hagar Olsson och Elin Wägner

Tjugotalet formade sig till den svenska litteraturkritikens decennium.¹³⁴ De litteraturvetenskapliga professorerna intog arenan, blev chefredaktörer eller fruktade recensenter. Författarna hävdade att kritikerna skaffat sig en alltför stark ställning på deras bekostnad. Att situationen kunde uppfattas så bottnade i att litteraturen då hade en nedgångsperiod, menar Per Rydén i sin studie om svensk litteraturkritik efter 1880.¹³⁵ Essäister och kritiker kunde därför breda ut sig på dagstidningarnas allt mer omfattande kultursidor. De litterära tidskrifterna fick sitt betydande inflytande först senare, under trettioalet.¹³⁶ En ordinarie svensk roman kunde därför räkna med att få upp till 70 recensioner i dagspressen.

Fredrik Böök sågs som tidens mest inflytelserika och produktiva recensent med sina 730 artiklar i *Svenska Dagbladet* under 1920-talet.¹³⁷ Gunnar Qvarnström karakteriserar honom som ”den konservativa frontens fältmarsalk”.¹³⁸ Som professor i litteraturhistoria i Lund publicerade Böök en rad verk om olika författarskap, bland dem essäsamlingen *Resa kring den svenska parnassen* (1926).¹³⁹ Här presenterar han ett antal svenska författare varav Elin Wägner var den enda kvinnliga. Böök var mycket negativt inställd till modernismen, vilket medförde att han avstod från att recensera den nya litteraturen. Om Edith Södergran, den enda av de finlandssvenska modernisterna som han tillmätte någon som helst betydelse, skriver han: ”Hennes poesi var äkta och har drag av språklig originalitet, men att den skulle innehålla något framgångsdi- gert program eller någon ny revolutionerande lösen är ett rätt besynnerligt påhitt av epigonerna.”¹⁴⁰

Gunnar Qvarnström beskriver i en artikel om 1920-talets litteraturkritik de två fronterna i litteraturbedömningarna vid tjugotalets mitt. På den ena sidan

¹³¹ *Kära Ili, käraste Elin. Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1949*, red. Gunnel Vallquist, Delsbo 1988. Kvinnorna talar ofta om att de måste träffas och berättar när de skall passera Stockholm respektive Småland, men av olika skäl inställs mötena.

¹³² Donald Broady et al., *Former för offentlighet. En kollektiv biografi över Stockholmskvinnor 1880–1920*, Forskningsplan 1998.

¹³³ Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd. Mitt livs minne*, Stockholm 1949, s. 249.

¹³⁴ Rydén, s. 194.

¹³⁵ Rydén, s. 211.

¹³⁶ Tidskrifter som *Biblioteksbladet*, *Nordisk Tidskrift*, *Nya Argus*, *Ord och Bild* utgavs dock redan på 20-talet.

¹³⁷ Rydén, s. 210.

¹³⁸ Gunnar Qvarnström, ”Kritiska honnörssord på 20-talet”, *Svensk litteraturtidskrift* 1960, s. 174.

¹³⁹ Rydén, s. 11–15.

¹⁴⁰ Fredrik Böök, *Svenska Dagbladet* 16 december 1929.

framstår Böök som den ledande. På den andra står den blivande litteraturprofessorn Victor Svanberg, som 1925 får sitt genombrott som radikal kritiker.¹⁴¹ Svanberg efterlyste en ny litteratur som lämnade idyllen för handling. Socialt patos blev lösenordet och den moderna dikten tillskrevs förmåga att omdana samhället. Den finska författaren och kritikern Hagar Olsson talade exempelvis om en ”utopi, där en vaknande brödräkänsla förenar människorna med varandra”.¹⁴²

Redan år 1922 hade Hagar Olsson publicerat sin första artikel i svensk press.¹⁴³ Några år senare angriper hon Bööks redigering av en serie moderna prosaister i en stor artikel i *Stockholms Dagblad* under rubriken ”Den ofelbare svenske kritikern”.¹⁴⁴ Artikeln, som hade blivit refuserad av *Nya Argus*, startar en litterär debatt om traditionalism kontra modernism på båda sidor om Ålands hav.¹⁴⁵ Olsson efterlyser berättare som Dan Andersson, Anna Lenah Elgström och Martin Koch. Att Hjalmar Söderberg och Elin Wägner får ståta med fyra respektive tre volymer i serien ser hon som omdömeslöst. I artikeln gör Olsson en skarp vidräkning med den trångsynta akademiska litteraturkritiken:¹⁴⁶

Felet med svensk litteraturkritik är att den urartat till någonting som är till för sin egen skull. [...] Bland svenska kritiker är prof. Fredrik Böök primus inter pares. [...] han är Gud Faders egen ambassadör i Svears och Götars land. Det är han som viserar passen för Odödligheten. Han är den Ofelbare Svenske Kritikern.¹⁴⁷

Även om Hagar Olssons utspel inte explicit riktades mot Wägners författarskap utan mer allmänt mot traditionell skönlitteratur och kritik, finns det skäl att anta att Wägner uppfattade inlägget som en markering.¹⁴⁸ Fredrik Böök hade givit hennes författarskap en positiv bedömning i sin essäsamling, även om han ansåg att det saknade den stora ”pusten”. Dessutom hade han särskilt uppskattat att hon lämnat ”åsiktsgrälet och agitationen” för det ”andliga livets skimmer”. Numer skildrar hon inte, enligt Böök, den nya kvinnotypen som är ”skeptisk i sina åsikter, kritisk mot alla gamla fördomar, helt och hållet inriktad på världsliga ting och utvärtes aktualiteter”. Istället har hon övergått till att skriva romaner om ”kvinnlighetens eviga urtyper”.¹⁴⁹ Däremot har han inte

¹⁴¹ Victor Svanberg (1896–1985) utnämndes 1947 till professor i litteraturhistoria i Uppsala. I sin essäsamling *Poesi och politik*, Stockholm 1931, förespråkar han en ny inställning till politiken. Den har blivit nyttigare, däremot har poesin blivit onyttigare. Att förakta politik ser Svanberg som den ”grövsta” formen av samhällsförakt. Känslor och tankar bör leda till handling enligt honom. Den politiska poesin har därför ett berättigande.

¹⁴² Hagar Olsson, *Nya Argus*, nr 20 1925.

¹⁴³ Roger Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten: liv och diktning 1920–1945*, Esbo 1993, s. 46.

¹⁴⁴ Hagar Olsson, *Stockholms Dagblad* 14 januari 1928.

¹⁴⁵ Holmström, s. 122.

¹⁴⁶ Holmström, s. 121–125.

¹⁴⁷ Hagar Olsson, *Stockholms Dagblad* 14 januari 1928.

¹⁴⁸ John Landquist hade lierat sig med försvararna av Böök i den efterföljande debatten.

¹⁴⁹ Fredrik Böök, *Resa kring den svenska parnassen*, Stockholm 1926, s. 237.

mycket till övers för kväkarna och deras ”lite trånga rationalism”. Bööks analys kan därför ha bidragit till att ge omvärlden en bild av att Wagners författarskap förändrats och att hon övergått till att bli en idyllens författare, inte modernismens. Idyllvarning måste även ges för motiveringen till De Nios pris år 1923, som framhäver hennes ”diktningens friska konstnärliga värde” med skildringar av nutida kvinnors liv burna av ”medkänsla och försonande humor”.¹⁵⁰

Man kan därför spekulera över hur Bööks omdömen påverkade Wagners ställning i det litterära fältet. Hade hennes position förändrats så att hon nu betraktades som representant för det ”traditionella”? De manliga kritikerna hade uppskattat hennes ”smålandsromaner”, och sett dem som en fördjupning av hennes författarskap. Själv ville Wägner räknas till de nya och djärva författarna. År 1929 kommenterar hon den litterära debatten i *Tidevarvet* och tar då överraskande avstånd från Hagar Olsson i artikeln ”Om litterära uppror”, (51–52/29). Det krävs mer mod av en diskflicka att stå upp för sina rättigheter än att vara litterär upprorsmakare framhåller hon. Inte heller anser Wägner det vara fruktbart att kritisera tidigare generationer. Istället bör man gå ”åstad och gör[a] något riktigt bra själv”. Hon skriver således inte under på Olssons uppfattning att den svenska litteraturen är ”snällt borgerlig”. Däremot berömmar hon *Det blåser upp till storm* (1930): ”Om jag nu liknar Hagar Olsson vid en näktergal, så ligger en liten smula hämnd i detta, hämnd därför att hon så ihärdigt tuktar oss svenska författare för våra små borgerliga visor.” (”En röst som väcker eko”, 51–52/30)

Hur Hagar Olsson bedömde Wagners författarskap vid den här tiden är okänt. Men det är inte orimligt att förmoda att Olsson räknade henne till etablissemangen, som hade framtiden bakom sig. Hagar Olssons inhop i den svenska litteraturkritiken förebådar en förskjutning av Wagners tidigare relativt ohotade ställning. En av Bööks kritiker, den radikale Erik Hedén, som år 1919 berömt hennes *Den befriade kärleken* (1919), tycks ha ändrat uppfattning när han recenserar *Från Seine, Rhen och Ruhr* 1923. I *Social-Demokraten* är han visserligen hovsam och påpekar att:

[D]en subtila tankeförmåga hon visar i sina diktverk, den har hon här offrat på trons altare. Skulle hon framledes fattas av ärelystnad att visa kvinnans förmåga av politiskt tänkande, då lär hon snart finna att hon tarvar andra moralkällor än den predikan vars första och lättast tillämpade sats, i den mest gängse versionen, är en lovprisning av de i andan fattiga.¹⁵¹

I ett brev till Ludvig Nordström avslöjar dock Hedén vad han egentligen avsåg med sitt kryptiska resonemang:

¹⁵⁰ Samfundet De Nios motivering i sin helhet för priset, som då uppgick till 10.000 kronor, löd: ”[s]om en gärd af erkänsla för Eder diktningens friska konstnärliga värde. Ni har genom Edra af seende medkänsla och försonande humor burna skildringar ur nutida kvinnors lif och ur allmogelifvet gjort en betydelsefull insats i svensk litteratur.”

¹⁵¹ Erik Hedén, *Social-Demokraten* 4 juli 1923.

Du är lycklig du, som slipper läsa Elin Wägners senaste bok. Man är verkligen icke skyldig att i evighet tåla detta kristna pjollrande med all världens lymlar och kräk, när dessa någon gång råka få sitt förtjänta straff, och detta jamande med oförstådda Bibelspråk, när världen kräver förnuft och sinne för fakta. Du borde verkligen observera den nära enheten mellan feminism och religion.¹⁵²

Brevet kom säkerligen aldrig till Wägners kännedom men troligen till Marika Stiernstedts. Det signalerar en ny syn på hennes författarskap, om än inte öppen, så kanske ändå förnimbar hos den känsliga Elin Wägner. Hedén uppskattade inte hennes tydligt religiösa och feministiska hållning.

Under de sista åren av 1920-talet ligger något och grov mellan Wägner och Hagar Olsson, måhända en personlig och en ideologisk konflikt. Denna verkar vara okänd för Karin Boye när hon recenserar Wägners *Svalorna flyga högt* tillsammans med Hagar Olssons *Kanaanexpressen i Fönstret*.¹⁵³ Boye framhåller där likheterna mellan de två verken, som ”uttrycker mångas tysta krav”: ”Och ändå är de samma andas barn, trots att olikheterna är iögonfallande alltifrån utstyrseln och till de skildrade händelserna – trots att allt i de båda böckerna, människor, miljö, språk, tempo, vid första ögonkastet tycks vara ojämförbart.”¹⁵⁴

Böckerna förmedlar samma budskap, hävdar Boye, även om Hagar Olssons roman är förlagd till storstaden och Elin Wägners till Småland. De båda författarna beskriver en ny människa, hos vilken det inte längre är fråga om hur det skall gå med själen, utan hur det skall gå med det hela.¹⁵⁵ Boye ställde de två kvinnorna sida vid sida som samtida och moderna. Vad de själva ansåg om varandras litterära positioner får vi tyvärr aldrig veta.

När de två möttes på Fogelstad 1931, avlöpte sammanträffandet inte utan konflikter. Hagar Olssons förhandsinställning till den Kvinnliga Medborgarskolan hade varit negativ, skolan var inte tillräckligt radikal, enligt henne. Till sin vän Toya Dahlgren skrev hon: ”Nu susar Den revolutionära Qvinnan Hagar för att omvända de efterblivna stackars svenskelinerna!”¹⁵⁶ Senare gav hon Toya Dahlgren interiörer från sitt framträdande på Fogelstadkursen:

Det var naturligtvis ordet revolution som stötte på patrull, man kände sig oroad och satte igång med en förskräcklig dimbildning för att oskadliggöra föredraget.[...] Men jag hade stått mig slätt om inte Ada Nilsson varit. Hon gick på så frejdigt och klokt och rakt på sak så det var en fröjd att se och höra. Sådana kvinnor är sällsynta. Hermelin mäktade inte med det, och kände sig kanske också bunden som skolans rektor. Elin Wägner satt naturligtvis mellan två stolar som vanligt.¹⁵⁷

¹⁵² Margaretha Fahlgren, *Litteraturkritiker i arbetarrörelsen. En studie i Erik Hedéns dagskritik 1909–1925*, [diss. Uppsala], Uppsala 1981, s. 124.

¹⁵³ Karin Boye, *Fönstret* nr 2 1930.

¹⁵⁴ Boye, *Fönstret* nr 2 1930.

¹⁵⁵ Boye, *Fönstret* nr 3 1930.

¹⁵⁶ Holmström, s. 187–188. Hagar Olsson blir däremot positivt överraskad och skriver senare uppskattande artiklar om den Kvinnliga Medborgarskolan i den finska pressen.

¹⁵⁷ Hagar Olsson i brev till Toya Dahlgren 23 juni 1931.

I ett brev till Ada Nilsson avslöjade hon sin inställning till Wägner och konflikten blev uppenbar. Wägner hade sökt kontakt med Olsson av litteraturpolitiska skäl och då framhållit att hon var den ”bland de äldre som har förståelse för de moderna”. Hagar Olsson hade inte varit trakterad och valt att varken ta kontakt eller skriva om henne. Hennes uppträdande måste ha känts som en kалldusch. Wägner var ovan vid att bli osynliggjord och nonchalerad. Dessutom hade hon sin sårbarhet för kritik, som fick henne att gå till motangrepp.¹⁵⁸

Senare samma sommar utmanade Hagar Olsson Elin Wägner i hennes roll på *Tidevarvet*. Wägner var inte längre ensam professionell journalist i kretsen utan hade fått konkurrens. Om Elin Wägner försökte hindra hennes framfart är oklart, men hon refuserade några av Olssons artiklar, som hon bedömde vara för provocativa.¹⁵⁹ Hagar Olsson gav sig inte. För henne var *Tidevarvet* en väg att arbeta sig in i Sverige. I motsats till Elin Wägner älskade och sökte hon konflikter. Olsson talade om sin stridsnatur som behövde annat än bara skrivande: ”Jag måste *också* få utlopp för den polemiska sidan av mitt väsen, för att må bra andligen. Och till det behöver man tidskrifter och ”rörelser”.¹⁶⁰ Olsson rådde därför Ada Nilsson att inte stöta sig med Wägner; hon var en intrigant. Som öppen fiende ”kan [hon] åstadkomma mycken skada”, det vill säga Olsson förespråkade samma strategi, osynliggörandets, som hon tidigare använt.

När *Tidevarvet* fick konflikter inom redaktionsledningen där Wägner fanns med, var det med Hagar Olsson som Ada Nilsson korresponderade och överlade, inte med Wägner. Ett eventuellt samarbete mellan *Tidevarvet* och *Husmodern* som initierats av Wägner kritiserades av Olsson som hade förslag till andra samarbetspartners. Wägners agerande var enligt henne ett bevis på att hon inte var ”[...] kapabel att begripa – de[t] övergår hennes litteratörhorisont. Därför måste hon kastas över bord, om hon, som det nu visat sig, går så långt i defaitism att hon underhandlar med fienden om kapitulation – redan innan striden begynt.”¹⁶¹

Överhuvudtaget försökte Olsson påverka Fogelstadgruppen i alla dess verksamhetsformer. Undervisningen borde enligt henne aktiveras och få mer ledning, mindre av diskussion. Hon efterlyser även unga och friska krafter för att utvidga verksamheten. Det blir inte något av dessa initiativ. Men onekligen oroade hon och försvagade därmed Wägners ställning på det litterära fältet och i Fogelstadgruppen.¹⁶²

Det motsägelsefulla i 1920-talet präglade även Wägners eget liv och författarskap. Hon pressade sig själv till enorma arbetsinsatser, förlorade fotfästet men lyckades ta sig igenom svårigheterna med oförminskad skaparkraft. Hon bejakade den fria kärleken men blev som många andra kvinnor grymt besviken

¹⁵⁸ Elsa Björkman-Goldschmidt, red., *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, Stockholm 1956, s. 51.

¹⁵⁹ Olsson i brev till Toya Dahlgren 14 oktober 1931. ”Wägner har ställt sig på bakbenen och det är ett sjujåkla bråk.”

¹⁶⁰ Olsson i brev till Toya Dahlgren 28 juli 1931.

¹⁶¹ Olsson i brev till Ada Nilsson 28 juli 1931.

¹⁶² Isaksson & Linder, s. 452.

på sin partners svekfullhet. Samtidigt byggde hon sig ett eget hus, skaffade inte bara ett eget rum, och bröt upp från Stockholm. Elin Wägner vågade nu stå upp för sin religiositet och sin förankring i den småländska myllan utan att därför förlora sin samhörighet med världen och sitt behov av att påverka den.

Går det då att ge ett svar på frågan om 1920-talet blev en framgång eller en backlash för kvinnorna? Vad jag försökt visa i kapitlet är att frågan inte kan besvaras med några få ord. Det ambivalenta decenniet låter sig helt enkelt inte etiketteras utan framträder som fragmenterat och svårbeskrivbart. På en del områden hade kvinnorna framgång, på andra bakslag och motgångar. Å ena sidan fick de legala rättigheter och medborgarskap, å andra sidan blev kvinnorna motarbetade och utnyttjade därför inte sin nyvunna rösträtt. Den unga generationen tog avstånd från sina mödrars kvinnokamp och feminism men skapade en modern kvinnoroll. Den kvinnliga förvärvsverksamheten ökade mest i Europa men till usla löner, långt sämre än vad männen fick för samma arbete. Kvinnor kunde röra sig friare i det offentliga rummet, men fortfarande var det mannens blick som satte gränsen för vad en kvinna fick eller inte fick göra. Gunnar Myrdals försök att hindra Alva Reimer (gift Myrdal) från att köpa och bära studentmössa år 1922 visar i blyxtbelysning kvinnornas osäkra ställning. Visserligen hade han uppmuntrat henne att ta sin privatistexamen, men att bära den synliga symbolen var endast något för "studenter" som han själv. Med olika argument försöker han förmå Alva att avstå från mössan; studentkor "vanhelgar" den och kvinnor som sysslar med vetenskap är "perversa" enligt honom: "Varför ber han, kan du inte försmå den där symbolen, den där vita mössan, som dumma, oförsynta, okvinnliga, bortskämda, föraktliga fus-kare i manliga värv använder som det banalaste koketteri?"¹⁶³ När hon står på sig, blir hans sista utväg att tillåta henne ha den på promenad med honom eller familjen, men aldrig tillsammans med hans vänner. Enligt den tjugofyraårige Gunnar Myrdals uppfattning skulle kvinnor således vara berättigade att ta studentexamen, men i hemlighet. Och inte heller borde studentkorna sedan använda sina kunskaper för att bedriva vetenskap.¹⁶⁴ Vad skulle Alva egentligen våga tro om sina rättigheter och framtidsmöjligheter? Hennes öde var dock inte unikt i 1920-talets Sverige utan delades av andra kvinnor. Få var dock så målmedvetna som hon.

¹⁶³ Hirdman, 2006, s. 110.

¹⁶⁴ Hirdman, 2006, s. 108–110.

Elin Wägner i Fogelstadgruppen

Fogelstad står på nytt i fokus. En rad avhandlingar har lagts fram de senaste åren och Södertörns högskola har initierat det mångvetenskapliga forskningsprojektet ”Fogelstad – som idé, text och historia” med syfte att ytterligare fördjupa kunskaperna om denna unika kvinnoinstitution.¹ Ju mer man studerar vad Fogelstadkvinnorna, Elisabeth Tamm (1880–1958), Ada Nilsson (1872–1964), Honorine Hermelin (1886–1977), Kerstin Hesselgren (1872–1962) och i synnerhet Elin Wägner (1882–1949) tänkte, skrev och utträttade desto tydligare framträder Fogelstad som en mötesplats som lika väl kunde ha legat i London, Paris, Wien eller New York. På Fogelstad och vid den Kvinnliga Medborgarskolan diskuterades och prövades den senaste internationella forskningen, den nya litteraturen, filosofin och politiken. Här tillämpades den moderna pedagogiken och nya samhällsformer övervägdes. Hit reste samtidens stora kvinnliga personligheter, både svenska och utländska, för att föreläsa. Fogelstadkvinnorna agerade som fullvärdiga medborgare, jämställda med männen och med målet att förändra samhället efter sina liberala idéer och ideal. Gruppens radikala uppfattningar, som ofta formulerades av Wägner, lyckades dock inte få fäste under 1920-talet och under nästa decennium tog den politiska utvecklingen en annan riktning.

Fogelstadgruppen etablerades 1922 och bestod som sagt av de frisinnaade kvinnorna Elisabeth Tamm, Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson, Honorine Hermelin och Elin Wägner. De fem hade träffats första gången i oktober 1921 för

¹ Hjärdis Levin, *Elisabeth Tamm. En radikal herrgårdsfröken*, Stockholm 1989. Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–1935*, [diss. Umeå], Stockholm 1991. Berit Lindberg, *Kvinnor – vakna, våga! En studie kring pedagogen och samhällsvisionären Honorine Hermelin Grönbech*, [diss. Lund], Lund 2000. Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, [diss. Lund], Lund 2001. *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som text, idé och historia*, Ebba Witt Brattström och Lena Lennerhed, (red.), Samtidshistoriska frågor 6, Södertörns högskola, Huddinge 2002. Hjärdis Levin, *En radikal herrgårdsfröken. Elisabeth Tamm på Fogelstad – liv och verk*, Stockholm 2003. Ulrika Knutsons populärvetenskapliga *Kvinnor på gränsen till genombrott. Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor*, Stockholm 2004, har skapat ett nytt intresse för Fogelstad hos en bredare allmänhet. I *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm 1997, presenterar historikern Kjell Östberg ett omfattande material bland annat om FKR:s arbete och det kvinnliga nätverksbyggandet under 1920-talet.

att tillsammans med andra ledande företrädare för Frisinnade kvinnor arbeta med att bilda en riksorganisation, Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR), för de då löst sammankopplade lokalföreningarna. Det var Ada Nilssons första möte med såväl Honorine Hermelin som med Fogelstad. De andra i gruppen kände varandra sedan tidigare.

Frisinnade kvinnor hade tillkommit på initiativ av Ada Nilsson som en fristående "hjälporganisation" till Frisinnade landsföreningen vid den Staafska regeringskrisen 1914. Elin Wägner utsågs då till sekreterare och Emilia Broomé till ordförande.² Wägner engagerade sig med stor entusiasm i föreningen, och hennes föredrag, broschyrer och artiklar om kvinnorna och friheten lade grunden till organisationens ideologiska plattform.³ Den kvinnliga rösträtten stod främst på programmet och vid nyvalet till andra kammaren 1921, undertecknade man ett upprop till alla Sveriges kvinnor med temat: "Varför vi röstar med de frisinnade".⁴

Till Fogelstadgruppens huvudsakliga projekt hörde veckotidningen *Tidevarvet* och den Kvinnliga Medborgarskolan, som höll till på Fogelstad och anordnade kurser för kvinnor med syftet att förbereda dem för deras nya roll som medborgare. I tidigare forskning har kvinnornas politiska ambitioner ofta förbigåtts, men min avsikt i det följande är att visa att deras projekt i högsta grad var partipolitiska och emanerade från grundarnas engagemang i Frisinnade landsföreningen och i Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR). Detta förhållande kan även i viss mån förklara gruppens svårigheter då den liberala rörelsen hade en kraftig tillbakagång under 1920-talet med ett minskande antal riksdagsmandat som följd. Förutom Kerstin Hesselgren valdes inte någon liberal eller frisinnad kvinna in i riksdagen förrän i mitten av 30-talet.⁵ Det är väl belagt att kvinnorna under dessa första decennier gavs tillträde till maktens korridorer först när antalet mandat ökade för ett parti.

I det följande undersöker jag Wägners insatser för *Tidevarvet* och den Kvinnliga Medborgarskolan och skälen till att såväl FKR som tidningen fick läggas ned. *Tidevarvet* utgör mitt huvudspår eftersom det är där Elin Wägner huvudsakligen agerade. Jag presenterar även kvinnorna i Fogelstadgruppen med tonvikten lagd på deras relationer till Wägner.

För Elin Wägner, som efter sin skilsmässa flyttat till Fogelstad i januari 1922, betydde bildandet av gruppen att hon blev delaktig i ett slags andra etablering av Frisinnade kvinnor.⁶ Att ge stadga åt verksamheten genom att knyta sam-

² Östberg, s. 45–46 och Lena Eskilsson. "Ezaline Boheman – Verksamheten var verket", *Obero märkta. Det dagliga livets idéer*, Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin, (red.), Stockholm 1995, s. 111–131. Emilia Broomé var själv emot kvinnoorganisationer. Hon var den enda kvinnan i Frisinnade landsföreningens förtroenderåd och verkställande utskott. Frisinnade kvinnor fick snabbt stöd hos rösträttskvinnorna och värvade redan första året 275 medlemmar, däribland föregångskvinnor som Gulli Petrini, Alma Sundquist, Ezaline Boheman och Anna Whitlock.

³ Isaksson & Linder, s. 211–213. Redan här fungerar Wägner som en rörelseintellektuell.

⁴ Ruth Hamrin-Thorell et al., *Boken om Kerstin Hesselgren: en vänstudie*, Stockholm 1968, s. 107.

⁵ Östberg, s. 48.

⁶ Isaksson & Linder, s. 211 och s. 342. I brev till John Landquist 1922 berättar hon om arbetet: "Vi har haft livliga och resultatrika överläggningar, så nu ska du se på frisinne."

man föreningarna till ett riksförbund var troligen de nyvalda riksdagsledamöterna Kerstin Hesselgrens och Elisabeth Tamms idé, eftersom de behövde stöd för sina partipolitiska aktiviteter i riksdagen. På Marie Bebådelsedag den 25 mars 1922, då de fem kvinnorna möttes igen på Fogelstad, enades de om, efter en förfrågan från Elisabeth Tamm, att samma sommar anordna en kurs för medlemmarna i FKR och förebereda kvinnorna för den nya rollen som medborgare. Utbildningen, sedermera kallad Urkursen, genomfördes på Fogelstad med stor framgång.⁷ Den gemensamma nämnanen för Fogelstadgruppen var således ett liberalt politiskt engagemang med syftet att få in fler kvinnor i de beslutande församlingarna.

Frisinnade Kvinnors Riksförbund (FKR) och *Tidevarvet*

FKR:s första tid var framgångsrik med många nya medlemmar och föreningar, något som ytterligare förstärktes efter den lyckade kursen sommaren 1922. Dock stötte den nybildade riksorganisationen på problem redan följande höst, då det inom såväl Frisinnade landsföreningen som FKR och Fogelstadgruppen rådde delade meningar om förslaget till rusdrycksförbud.⁸ Frisinnade landsföreningen liksom FKR hotades av splittring. Den liberala falangen inom landsföreningen, till vilken Elin Wägner hörde, ansåg att förbud var emot deras ideologi. FKR försökte att hindra splittringen och Fogelstadgruppen utarbetade därför på eget initiativ ett nytt partiprogram som inte tog upp rusdrycksfrågan.⁹ Vid landsföreningens kongress i Göteborg 1923 uppfattades dock deras förslag som kontroversiellt, då man i det varken ville ta ställning i förbudsfrågan eller till något av de nybildade liberala partierna, Frisinnade folkpartiet och liberalerna. FKR:s agerande resulterade i att rösträttskvinnorna i styrelsen avsåg sig sina platser, då partitillhörighet enligt deras förmenande utgjorde ett oavvisligt krav för ett politiskt engagemang.¹⁰

Fogelstadkvinnorna, i första hand Kerstin Hesselgren och Ada Nilsson, som stod bakom strategin med programmet, hade missbedömt det politiska läget och de liberala kvinnornas intentioner. Frisinnade landsföreningen delades mitt

⁷ Lindberg, s. 134–135. Nästan omedelbart började kvinnorna diskutera en fortsättning, men inte förrän 1925 invigdes den Kvinnliga Medborgarskolan på Fogelstad i Julita socken i Sörmland. Skolan tog emot ca 2000 kursdeltagare under sina nära 30 år (1925–1953).

⁸ Eftersom även FKR var splittrade i frågan kallade styrelsen till en konfidentiell överläggning med organisationens ledande kvinnor den 8–10 januari 1923 och lade då fram ett nytt partiprogram, skrivet i första hand av Hermelin, Tamm och Nilsson och avsett gälla för Frisinnade landsföreningen: *Konfidentiellt meddelande till styrelserna i lokalavdelningar och länsförbund inom Frisinnade Kvinnors Riksförbund*, Stockholm 1923. Efter mötet genomarbetades programmet med syfte att presenteras på partiets stämma i Göteborg. Men det behandlades aldrig, utan FKR:s medlemmar, det vill säga enbart kvinnorna, fick istället ta ställning till programmet på sin stämma, som hölls i anslutning till landsföreningens. A 22, Politik (KhSG).

⁹ Kerstin Hesselgren, som var för förbudet och Ada Nilsson, som var emot, ansåg båda att spritförbudet inte var en liberal politisk fråga utan borde lösas utanför partierna.

¹⁰ De nybildade liberala partierna avstod till en början från att kritisera FKR. Folkpartiets kvinnogrupp framhöll för sin del att man inte ville konkurrera med FKR. Östberg, s. 49–50.

itu liksom FKR. Fogelstadkvinnorna fick i och med avhoppet majoritet i styrelsen, vilken hädanefter kunde fungera som den maktbas Tamm och Hesselgren troligen planerat för. Själva blev de bägge så kallade vildar i riksdagen, det vill säga partilösa.

De Frisinnade kvinnornas olika föreningar, särskilt den i Stockholm, hade under sin nära tioåriga verksamhet byggt upp en väl utvecklad infrastruktur med ett eget kansli och anställd sekreterare och hade dessutom god ekonomi efter en insamling bland medlemmarna. Särskilda resesekreterare ägnade sig åt att bygga upp organisationen och bildade föreningar med länsförbund enligt traditionell svensk folkrörelsemodell. Under 1923 tillkom exempelvis sex nya länsförbund och fyrtio nya lokalföreningar.¹¹ FKR var en organisation att räkna med. Dessutom kunde den ståta med två kvinnliga representanter i riksdagen, det vill säga lika många som socialdemokraterna. Högerpartiet hade endast en kvinnlig ledamot.

Det är, enligt min mening, mot denna bakgrund som Fogelstadkvinnorna och deras aktiviteter måste bedömas. De omtalas visserligen som Fogelstad- eller Tidevarvskvinnorna men de agerade, särskilt under de första åren, i egenskap av styrelseledamöter i FKR. Det är utifrån detta mandat och denna position som de hade legitimitet i omvärldens ögon. Förbundets ställning, resurser och medlemmar utgjorde därför själva förutsättningen för deras initiativ med den Kvinnliga Medborgarskolan och med tidningen *Tidevarvet*. Det är också i egenskap av styrelsemedlemmar i ett riksförbund som kvinnorna har mandat att uttala sig. Det är dock inte troligt att Fogelstadkvinnorna själva tänkte så, eftersom de alltid framhöll personlighetens betydelse.¹² Deras individuella insatser skall inte heller undervärderas, men det är värt att notera att de steg för steg tog över ett redan väl etablerat nätverk. Genom gruppens allt större inflytande radikaliserades FKR vilket fick till resultat att de frisinnade kvinnor, som inte sympatiserade med styrelsens ställningstaganden, lämnade organisationen. Förbudsfrågan, motståndet att ansluta sig till ett parti, radikalpacifismen och oviljan till samarbete med de borgerliga partierna utgjorde vattendelarna, som fick många medlemmar att lämna organisationen och ansluta sig till något av de liberala partierna.

I det nyantagna programmet låg, anser jag, fröet till FKR:s senare misslyckande då det förutom en rad sakfrågor, förespråkar ett nytt slags partier, kräver en representationsreform samt förespråkar personval.¹³ Representationsfrågan

¹¹ En ekonomisk sammanställning visar FKR:s framgångar och senare nedgång. Verksamheten för FKR omslöt exempelvis drygt fjorton tusen kronor år 1923 men minskade till tretusen kronor för 1925 för att sluta på tusen kronor år 1930 då förbundet upphörde. A 22, Politik (KhSG).

¹² Eskilsson, 1991, s. 110.

¹³ Så här ansåg gruppen att ett parti skulle fungera: "Ett parti måste utgöra en levande organism, som ej får bindas eller vanställas av inskränkta partihänsyn eller enskilda intressen.[...] ett parti-program bör icke upptaga en mängd dagsfrågor och deklarerat ståndpunkt till dessa, då partiets ställning i varje särskilt fall bör bestämmas av dess allmänna grundåskådning." *Konfidentiellt meddelande till styrelserna i lokalavdelningar och länsförbund inom Frisinnade Kvinnors Riksförbund*, Stockholm 1923, s. 3. A 22, Politik (KhSG).

ägnades ett oerhört stort engagemang, vilket bland annat framgår av ett stort antal Tidevarvsartiklar. I vissa nummer ägnas helsidesartiklar skrivna av Tamm, Hesselgren eller Hermelin åt parlamentarismen, personlighetens betydelse i politiken och ämnen i anslutning till representationsfrågorna. Elin Wägners artiklar är kortare, men lika kritiska, till hur ”varje valkampanj – liksom andra krig – utveckla nya metoder och kampmedel” (”Odiplomatiska brev”, 45/27). Fogelstadkvinnorna som i andra frågor lyfte fram innehållets betydelse framför formens, fastnade här själva i formen. Man talade visserligen om ett parti som en levande organism, men krävde samtidigt att vissa grundbetingelser skulle gälla. Fogelstadkvinnornas stora intresse för representationsfrågorna har inte uppmärksamats särskilt, utan istället är det deras ställningstaganden i olika sakfrågor som befolknings- och jordfrågan som diskuterats. Därmed har deras kritik av partisystem och demokrati inte synliggjorts.

För att ytterligare nå ut med sitt nya program, beslutade FKR:s styrelse, det vill säga Fogelstadgruppen och de andra kvinnorna i styrelsen, att ge ut en tidning och att bilda bolaget Vår tidning i september 1923. Idén till tidningen var Wägners, men hon motsatte sig till en början att bli tidningens redaktör och istället bad man den erfarna rösträttskvinna Ellen Hagen att ta uppdraget. I en rundskrivelse till medlemmarna erbjöds de att teckna aktier á 100 kronor styck i bolaget för att stödja utgivningen av *Tidevarvet*. Undertecknarna framhöll att FKR ”länge saknat ett organ” för sina idéer och därför ville de med en tidning ”bana väg” för sina åsikter: ”Med klara linjer och ärliga kampmedel vilja vi gå till det betydelsefulla avgörande, som nu förestår liberal politik i vår tids svenska historia.”¹⁴ Kvinnorna bedömde således sin uppgift som historisk och beskriver den självmedvetet och högtstämt i program och småskrifter.

Tidevarvet, vars första nummer utkom 23 november 1923, rapporterade kontinuerligt om FKR:s framgångar och motgångar liksom om politik överhuvudtaget. Den liberala grundåskådningens betydelse och kravet på att inte binda sig för något av de liberala partierna lyftes ständigt fram. *Tidevarvet* skrev föraktfullt om politiken och dess egoistiska intressen; själva arbetade FKR för landets bästa.¹⁵ Företrädare för organisationen, program och aktiviteter presenterades i varje nummer. Elin Wägner påpekade vid ett tillfälle att tidningen borde kunna ersätta FKR:s småskrifter, och att medlemmarna därför borde uppmuntras att prenumerera på *Tidevarvet*.¹⁶ FKR:s två riksdagsledamöter, Kerstin Hesselgren och Elisabeth Tamm, förekom ofta i tidningen och deras motioner, tal och andra aktioner i riksdagen ägnades särskild uppmärksamhet.

¹⁴ Rundbrevet finns med som bilaga till Vår tidnings styrelseprotokoll den 5 oktober 1923 och är undertecknat av Fogelstadgruppen samt Eva Andén, Alma Sundquist, Ellen Hagen, Math. Stael von Holstein, Gerda Lindblom, Ellen Palmstierna och Frida Härner, samtliga medlemmar i FKR:s styrelser. A 22, Politik (KhSG)

¹⁵ Kerstin Hesselgren, *Tidevarvet* (21/24) Signaturen K. J., Klara Johanson, säger sig i ett brev till Emilia Fogelklou i december 1923 hysa ”ett sympatisk intresse” för *Tidevarvet*: ”Inte minst därför att det hatas av de sig så kallande liberala herrarna och deras ortodoxa organ.” Carina Burman, opublicerat manus.

¹⁶ Östberg, s. 49.

De första åren skulle man till och med kunna tala om att *Tidevarvets* mest omfattande rapportering var den som rörde riksdagens arbete.

Det finns därför anledning att ifrågasätta den uppfattning som Lena Eskilsson för fram i sin studie om Fogelstadgruppen nämligen att *Tidevarvet* inte var en del av FKR:s partipolitiska projekt.¹⁷ Fram till och med valet 1928 används *Tidevarvet*, ofta med Wägner som skribent, för att lyfta fram och stödja organisationens idéer, program och kandidater i syfte att vinna inflytande samt platser i riksdag, landsting och kommun.¹⁸ I tredje numret av *Tidevarvet* ber exempelvis redaktionen i en osignerad artikel, "Vår närmaste uppgift" läsarna att sprida propaganda för "frisinnade kvinnors egen tidning" och framhäver tidningens betydelse som "språkrör" för dem i den kommande valkampen. Man räknade således tidningen som sitt språkrör. I de första numren presenterar exempelvis Elisabeth Tamm FKR:s program i utförliga förstasidesartiklar.¹⁹

Att *Tidevarvets* roll i det partipolitiska arbetet inte uppmärksammades mer, beror kanske delvis på att omvärlden inte tog någon större notis om FKR:s aktiviteter. Redan på hösten 1923 klagade Wägner i *Tidevarvet* över att Frisinnade landsföreningen inte skrev om dem i sin tidskrift. I en ledare med rubriken "Söndringens anda", (3/23) påpekade hon: "Den glömskan är så pass märklig att den inte kan vara ofrivillig." Vid ett senare tillfälle beskylldes organisationen för bristande politiskt intresse av landsföreningens män. Wägner svarade då i en ledare att det hade varit "bekvämare om man [FKR] inte varit självständig, tagit program, och startat egen tidning". Men utan en tidning var man, enligt henne, "rättslös". ("Svar", 37/24)

Det radikalpacifistiska programmet, som Wägner skrivit på uppdrag av FKR:s styrelse, föranledde under 1924 nya avhopp av medlemmar och kritik i medierna. Emilia Broomé, Kerstin Hesselgrens samarbetspartner sedan 20 år, lämnade då som den sista av rösträttskvinnorna det verkställande utskottet. Agerandet måste ha varit svårbegripligt för omvärlden, något som berörs av Elin Wägner i hennes översikt av *Tidevarvets* fem första år. ("Fem händelserika år", 47/28)²⁰ Å ena sidan stod det i FKR:s stadgar att organisationens uppgift var att förbereda kvinnorna för det politiska ansvaret och ta mandat i riksdag och kommun, å andra sidan krävdes av dem att avsäga sig sina mandat om de liberala partierna valtekniskt samarbetade med de andra borgerliga partierna.²¹ Kvinnor som på detta sätt avsade sig sina mandat omtalades i positiva ordalag i *Tidevarvet*.

¹⁷ Eskilsson, 1991 s. 125. Hon framhåller vidare att tidningen var unik i sitt slag och hänvisar till *Time and Tide*, vilket visar att *Kvinnornas tidning* var okänd för henne.

¹⁸ Eskilsson, 1991 s. 110–111.

¹⁹ "Vår politiska väg. Uppgiften", (1/23) och "Vår politiska väg. Ansvaret", (2/23).

²⁰ I ett brev 20 augusti 1928 till Elin Wägner beskriver Marika Stiernstedt FKR som "en politisk partiorganisation".

²¹ "[...] samt vid valtillfällen verka för uppställande av i alla avseenden fullgoda kandidater med liberal åskådning och för en kraftig uppslutning kring dem bland länets kvinnor." *Stadgar för Frisinnade Kvinnors Riksförbund*, Föreningen Frisinnade Kvinnors Småskrifter nr 6 1924, s. 8. A 22, Politik (KhSG).

Redan efter valet 1924 hade FKR:s ledning diskuterat att bilda ett nytt parti och i *Tidevarvet* framhölls att ett sådant parti borde kunna ses som en ”nydanning” och ”sammansmältning”, inte som en ”klyvning” eller ”söndring”. (37/24)²² Senare sökte FKR samarbete med de liberala partierna, men av detta blev inget, då dessa avvisade förslaget. Dödsstöten för riksförbundet kom tre år senare då man tackade nej till att delta i ett borgerligt samarbete med bondeförbundet och högern inför 1928 års riksdagsval. Högerpartiets ståndpunkter i fråga om demokratisk representation och klassmotsättningar ansåg Kerstin Hesselgren vara helt oförenliga med föreningens handlingsprogram, och man avböjde samverkan.²³ För att kunna ställa upp i riksdagsvalet tvingades FKR därför att bilda ett eget parti, Frihet och Rätt, vilket i sin tur resulterade i att de mer högersinnade liberala kvinnorna i Göteborg lämnade organisationen.²⁴ Frihet och Rätt samlade endast ca 1300 röster trots en aggressiv kampanj med egen valfond och flera valnummer av *Tidevarvet* med långa artiklar om kandidaterna av Wägner. (”Radikal samling eller borgerlig?”, 21/28 och 19, 33, 34, 35, 38/28)²⁵ Efter nederlaget drog FKR sig tillbaka från den partipolitiska arenan och sökte sig åt vänster för att utveckla ett kvinnopolitiskt samarbete med de socialdemokratiska kvinnorna.²⁶ I november 1929 döpte Frisinnade kvinnor i Stockholm om sig till Nyradikala gruppen, 1930 upphörde FKR och året därpå bildades Sveriges Kvinnors Vänsterförbund (SKV).²⁷

Kvinnorna nonchalerades således av de liberala partierna som i sin tur krävde att FKR skulle ansluta sig till ett parti. Det är märkligt att kvinnorna inte ville inse partiernas funktion utan svarade med att inte ställa upp överhuvudtaget. En intressant uppgift vore därför att undersöka gruppens agerande i de två faserna, det vill säga som aktiva på den partipolitiska respektive på den kvinnopolitiska arenan och se om strategierna förändrades. Efter valet 1928 började exempelvis Wägner sin artikelserie i *Tidevarvet* om hur samhället skulle kunna organiseras för att nå reell demokrati, och då presenterade hon ingående den amerikanske statsvetarens Mary Parker Folletts originella teorier om ett samhälle byggt på gruppen.²⁸

Lena Eskilsson spårar, som nämnts, dock inget partipolitiskt syfte bakom bildandet av Fogelstadsgruppen och hävdar att kvinnorna inte intresserade sig för FKR eller dess aktiviteter, när handlingsprogrammet väl var antaget 1923.²⁹

²² I en ledare (37/24) talar skribenten (Wägner) om att tiden kanske är inne för ett nytt parti – ”om det nu skall kallas så – bestående av människor, som kunna bereda väg för en ny tid”.

²³ Östberg, s. 50.

²⁴ Levin, 2003, s. 162.

²⁵ Östberg, s. 51.

²⁶ I *Tidevarvet* påpekar Wägner att ”namnet frisinnad” fått en ny innebörd då mandatfrågan bedöms som viktigare än ”rättvisa och framåtskridande”. (”Fri”, 46/29) I slutet av 20-talet kan gruppens politiska inriktning inte längre anses vara liberal.

²⁷ I en osignerad artikel, ”Den politiska linjen”, (6/30) presenteras FKR:s utveckling för läsarna. Som viktiga orsaker till FKR:s svårigheterna och skäl för nedläggningen anges medlemmarnas ”försänkningar” i de politiska partierna och organisationens alltför små resurser vid valen.

²⁸ Mary Parker Follett presenteras i avhandlingen s. 147–160.

²⁹ Eskilsson, 1991, s. 22.

Mot detta talar att gruppen i princip utgjorde styrelsen i FKR och nyttjade förbundet som politisk maktbas. Gruppen kan sägas ha manövrerat ut de tidigare styrelseledamöterna och tillskansade sig ett allt större inflytande. Den politiska terrängen var dock inte anpassad efter FKR:s och framförallt inte efter Fogelstadkvinnornas visioner och idéer om hur partier borde arbeta och hur politik skulle bedrivas, men intresset för politisk makt och inflytande kan man inte ta miste på. Fogelstadkvinnornas tro på personvalets genomslagskraft och ovilja att ansluta sig till ett parti, hindrade dock inte bara dem själva utan även FKR:s övriga medlemmar från att ta mandat. Hesselgren och Tamm utgjorde dock de ständiga undantagen.

Enligt min uppfattning var det för att stärka Tamms och Hesselgrens politiska position som FKR etablerades som riksorganisation. Med hjälp av den organisation som Frisinnade kvinnor byggt upp kunde Fogelstadkvinnorna i egenskap av styrelseledamöter starta *Tidevarvet*, där de alla lät välja in sig i redaktionskommittén. Detta var genomförbart då gruppen innehade majoriteten i tidningsbolagets styrelse.

Wägner sökte inte politiska mandat utan stod för den politiska rapporteringen, vidareutvecklade och drev FKR:s idéer och valpropaganda. Dessutom reste hon flitigt runt i landet och talade för det pacifistiska programmet, vilket stöddes av de andra fyra kvinnorna i gruppen.

Fogelstadkvinnorna

Fogelstadkvinnorna representerade olika kompetenser; de konkurrerade inte, utan kompletterade varandra. Inom sina respektive områden ansågs de som framstående och pionjärer. De var inte heller purunga. Ada Nilsson och Kerstin Hesselgren var femtio år, Tamm och Wägner fyrtio och Hermelin trettiosex år när de bildade gruppen. Kvinnorna tillhörde samma nätverk och flera hade redan samarbetat.³⁰ Arbete och privatliv tycks tätt sammanflätade, de levde genom sitt arbete och engagemang. Hesselgren, Nilsson och Wägner var dessutom sociala entreprenörer med stor erfarenhet av att starta och driva nya verksamheter. Hermelin och Hesselgren hade båda undervisningsbakgrund från såväl den ordinarie skolan som ideell kursverksamhet. Gruppen trodde på utbildningen som förändrande kraft och som utvecklingsoptimister litade de till människans möjligheter.³¹ Wägner var den enda av dem som saknade akademisk utbildning och behövde tjäna pengar till sitt uppehälle.³² Vid den här tiden var samtliga ogifta.³³

³⁰ Kerstin Hesselgrens utbildning låg inom hygien- och hälsovårdsområdet. Hon hade studerat i England och fått titeln "sanitary inspector". Eskilsson, 1991, s. 37–38. Isaksson & Linder, s. 135–136. Honorine Hermelin hade haft Hesselgren som lärare i hygien på Anna Sandströms seminarium åren 1905–1906. Eskilsson, 1991, s. 131.

³¹ Lindberg, s. 132–135.

Ada Nilsson och Elin Wägner hade sina erfarenheter från rösträttsrörelsen och senare fredsrörelsen, i första hand med och för kvinnor. Stridbara och engagerade hade de stått på barriaderna och slagits för sina åsikter under hela 1910-talet. Med sin läkarexamen från 1900 var Ada Nilsson en av de första kvinnliga läkarna i Sverige, och hon stred för kvinnors hälsa och en bättre sexualupplysning, hela tjugo år före Elise Ottesen-Jensen.³⁴ När Frisinnade kvinnor bildades och Elin Wägner valdes till sekreterare, var det Ada Nilssons förtjänst eftersom hon som initiativtagare till föreningen särskilt tillfrågat Wägner.³⁵ Med stor sannolikhet fungerade den tio år äldre Ada Nilsson som mentor för Elin Wägner.³⁶ Bägge var feminister och blev radikalpacifister, en uppfattning som Nilsson dock fjärmade sig från under intryck av krigsutbrottet 1939.

Om Elin Wägner och Ada Nilsson intog samma ståndpunkt i fredsfrågan under 1920-talet, gled de däremot senare ifrån varandra både personligt och ideologiskt. När Hagar Olsson inbjöds till Fogelstad 1930 blev relationen till och med problematisk. Ada Nilssons kontakter med Alexandra Kollontaj riktade också hennes ideologiska intresse allt mer åt öster. De upprätthöll dock kontakten till Wägners död.

Ada Nilsson ledde inte bara *Tidevarvet* som ansvarig utgivare och ordförande i bolaget, AB Vår tidning, under dess utgivning (1923–1936), utan även FKR:s verkställande utskott från 1924.³⁷ Tidevarvsredaktionen låg först mitt emot, senare vägg i vägg med Ada Nilssons våning på Triewaldsgränd i Gamla Stan. Hos henne hölls styrelsesammanträden, redaktionsluncher och många andra slags sammankomster. Hennes hem blev ett slags filial till Fogelstad i huvudstaden.³⁸ Elin Wägner kallade Ada Nilsson för Den stora Slöerskan: ”Jag tror inte [...] att hon ens i sina tröttaste ögonblick ångrar sitt vackra och opartiska slöseri

³² De andra kvinnorna hade ärvda förmögenheter, kunde avstå från lön och ändå skänka pengar till verksamheterna. Inte bara Ada Nilsson och Elisabets Tamm bidrog utan även systrarna Hermelin och Kerstin Hesselgren. Elin Wägner ansåg att det var ekonomiskt oförsvarligt att hon tog ut lön då tidningens ekonomi var usel, men hon måste försörja sig. Levin, 2003, s. 144.

³³ Honorine Hermelin gifte sig år 1947 med Wilhelm Grönbech, som under många år varit föreläsare på den Kvinnliga Medborgarskolan. Äktenskapet varade dock bara några månader, då Grönbech hastigt avled och Hermelin flyttade tillbaka till Lilla Ulfåsa. Lindberg, s. 265.

³⁴ Elise Ottesen-Jensen var danska och gjorde sig känd i Sverige under 1920-talet som sexualupplysare och förespråkare för preventivmedel.

³⁵ Isaksson & Linder, s. 211.

³⁶ Ada Nilsson startade Kvinnornas diskussionsklubb år 1907 och där mötte Elin Wägner henne första gången. Föreningen Svenska kvinnors centralförbund för fysisk kultur med syfte att frigöra kvinnan i fysisk bemärkelse var ett annat av hennes många initiativ. Kroppsrörelse och gymnastik sågs som en del i kvinnans medborgerliga utveckling och stod på schemat också vid den Kvinnliga Medborgarskolan. Kursdeltagarna lär dock ofta ha skolkat från dessa lektioner. Eskilsson, 1991, s. 184.

³⁷ Året innan hade både Ada Nilsson och Elin Wägner avgått ur FKR:s styrelse med hänvisning till stor arbetsbörda. I ett brev till Ellen Key säger Wägner sig ha gjort sin plikt och ”trålat där för Fris. Kvinnor”. Detta avhopp hindrade dock inte henne från att året därpå utarbeta FKR:s pacifistiska program.

³⁸ Ruth Hamrin-Thorell, ”Ada Nilsson”, *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, Stockholm 1956, s. 43.

med sig själv eller att hon nånsin räknar, vad hon fått eller inte fått igen därför.”³⁹

I likhet med Ada Nilsson hade Kerstin Hesselgren ägnat en stor del av sitt yrkesliv åt att förbättra de sociala förhållandena för utsatta kvinnor.⁴⁰ När Hesselgren utsågs till Sveriges första kvinnliga yrkesinspektör år 1912 måste hon därför ha varit ett naturligt intervjuobjekt för Elin Wägner som i *Idun* skrev om pionjärkvinnor.⁴¹ Vid stadsfullmäktigevalet år 1910 fick hon exempelvis uppskattande ord om sin kompetens och arbetskapacitet av Wägner.⁴² Kontakterna mellan Wägner och Hesselgren tycks ha varit professionellt vänskapliga, men inte nära. Hesselgrens religiösa bakgrund och balanserade personlighet erbjöd kanske inte vad Elin Wägner sökte hos sina vänner. I kretsen runt Hesselgren återfanns kristna kvinnor och män med pedagogiska och sociala intressen.⁴³ Under kriget hade Wägner och Hesselgren samarbetat i Kvinnornas uppbåd, ett initiativ av den samlade svenska kvinnorörelsen vid krigsutbrottet år 1914 med Hesselgren som en av de ledande och Elin Wägner som representant för Frisinnade kvinnor.⁴⁴ Denna aktivitet refererades av Wägner i *Idun*.⁴⁵

Wägner bevakade även Elisabeth Tamms valturné inför premiärvalet till riksdagen när Kerstin Hesselgren och Elisabeth Tamm valdes in som två av de fem första kvinnorna i riksdagen.⁴⁶ Redan 1916 hade Tamm blivit landets första kvinnliga kommunalnämndsordförande och var en känd politisk profil.⁴⁷ Första mötet mellan dem skedde på våren 1921. Det var efter sitt arbete i Wien och kontakten med Elsa Björkman-Goldschmidt som Elin Wägner inbjöds till Fogelstad för att diskutera ett uppdrag att undersöka förhållandena för de tyska kvinnorna i det ockuperade Rhenlandet. Elisabeth Tamm tycks ha imponerats av Elin Wägner.⁴⁸ Förtjusningen verkar ha varit ömsesidig och de blev nära vänner. Tamm hade för vana att inbjuda okända personligheter, som hon var

³⁹ Elin Wägner, tal på Ada Nilssons 50-årsdag 1922. *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, Stockholm 1956, Hamrin-Thorell, s. 43.

⁴⁰ Renée Frangeur, ”Med Fogelstad som mötesplats – Kerstin Hesselgren och kvinnorörelsen 1925–1955”, *Kvinnorna skall göra det!*, Huddinge 2002, s. 90–101. Hesselgren stannade tjugo år i riksdagen och fick senare en rad internationella och statliga uppdrag.

⁴¹ Eskilsson, 1991, s. 38.

⁴² Elin Wägner, ”Kerstin Hesselgren”, *Idun* nr 27 1910, s. 336.

⁴³ Lindberg, s. 219–223. Bland Kerstin Hesselgrens vänner fanns Hertha Svensson, Elsa Brändström, Elsa Björkman-Goldschmidt samt Emilia Fogelklou, vilka alla senare undervisade på den Kvinnliga Medborgarskolan. Nathan Söderblom och Manfred Björkquist ingick också i hennes umgänge liksom Natanael Beskow.

⁴⁴ Sif Bokholm, *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850–1920*, [diss. Lund], Stockholm 2000, s. 308.

⁴⁵ Lindberg, s. 126. Elin Wägner, ”Vad säga kvinnorna”, *Idun* nr 43 1914, s. 683–684 och Östberg, s. 187.

⁴⁶ Invalet var ingen promenadseger för någon av dem. Tamms riksdagsplats säkrades genom att hon fördes upp på en spränglista. Hesselgrens kandidatur fann inte nåd hos den liberala valberedningen i Stockholm utan hon blev invald i Göteborg genom lottning och efter en överenskomst mellan liberaler och socialdemokrater. Östberg, s. 47.

⁴⁷ Levin, 2003, s. 91.

⁴⁸ Isaksson & Linder, s. 299 och Levin, 2003, s. 128.

nyfiken på och ville lära känna. Ibland utföll mötet till belåtenhet, ibland försvann personen ur bilden som i Jeanna Oterdahls fall.⁴⁹

När det gäller vänskapen mellan Tamm och Honorine Hermelin grundlades den under en rovrengningskoloni för arbetslösa kvinnor på Fogelstad. Tamm tog under 1910-talet emot flera grupper för olika sociala ändamål, ofta efter förfrågan från Kerstin Hesselgren.⁵⁰ Med viss tvekan hade Honorine Hermelin tackat ja till uppdraget, eftersom hennes ursprungliga plan för sommaren varit att följa med Elsa Björkman-Goldschmidt till Ryssland. Hermelin blev därefter en ofta sedd gäst på Fogelstad.⁵¹ Det var i samband med ett besök där, som Elin Wägner träffade henne första gången.⁵²

Honorine Hermelin motsatte sig tvång, råplugg och ”kunskapsanhopning”. Varje människa borde istället, enligt henne, utveckla sin personlighet. Redan som barn lär hon ha drömt om att starta en egen skola för skoltrötta elever.⁵³ Wägner delade Hermelins inställning till lärande och tecknade henne så här:

Utän att ana det gav hon så i en generös gest en bild av sitt generösa väsen [...] Hon plockade icke av nötterna, och lade dem i andras korgar, det gör inte en rätt lärare. Än mindre knäckte hon dem, hon bjöd blott på dem, gjorde dem uppnåeliga. Hon valde de mogna och de bästa, hon hade inte ärelystnad att plocka skogen ren, hon vet att invänta mognandets stund. (”Morgon i en hasselskog”, 43/26)

De personliga relationerna mellan Wägner och Hermelin har beskrivits som svala, nästan som avståndstagande trots att de bägge var pacifister och hade likartade intressen.⁵⁴ Däremot kunde ingen ta fel på Hermelins varma känslor för Ada Nilsson och Hagar Olsson. När Wägner till exempel ratade Olssons artiklar till *Tidevarvet* tog hon illa vid sig.⁵⁵ Honorine Hermelin bodde i förvaltarbostaden tillhörande Fogelstads ägor, Lilla Ulfåsa, vars första våning användes som undervisningslokaler för den Kvinnliga Medborgarskolan.⁵⁶

⁴⁹ Under 1918 bodde Jeanna Oterdahl en längre period på Fogelstad och skrev bland annat romanen *Ingrid Skram* där. Ying Toijer-Nilson, *Jeanna Oterdahl. Liv och verk*, Stockholm 1996, s. 106. Däremot tycks Oterdahl inte blivit engagerad i den Kvinnliga Medborgarskolan. Gunvor Stolt, *Att bryta egen väg. Jeanna Oterdahl i föredrag och författarskap*, [diss. Uppsala], Meddelanden nr 8, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, 2002, s. 38.

⁵⁰ Lindberg, s. 116–125.

⁵¹ Det var Elsa Björkman, gift Goldschmidt; som introducerade Honorine Hermelin i det kristna socialpedagogiska arbetet hos Natanael Beskow. Björkman-Goldschmidt blev senare föreståndare för Rädda Barnens verksamhet i Wien, där hon lärde känna Elin Wägner. *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen 1900–1960* band 3, Höganäs 1996, s. 246–247.

⁵² Levin, 2003, s. 128.

⁵³ Lindberg, s. 252–253. Honorine Hermelin ”drömde om och hade dessutom visioner kring den jämlika skolan, där hjärtats bildning kombinerades med förståndets bildning, men också handens arbete, och där det levande ordet som en talad dialog alltid hade en given plats”. Pedagogiken hade hon tillägnat sig hos Anna Sandström (1854–1931), en av 1800-talets pedagogiska kvinnliga pionjärer, som även startade tidskriften *Verdandi*. Lindberg, s. 97–122.

⁵⁴ Uppgifter i samtal med Berit Lindberg i maj 2006.

⁵⁵ Isaksson & Linder, s. 452.

⁵⁶ Det rädde en viss rangordning var man bodde under sina besök på Fogelstad. Kursdeltagarna hade särskilda bostäder men blev en gång under kursen bjudna på middag till ”stora huset”. Mer prominenta gäster bodde där hos Elisabeth Tamm. Levin, 2003, s. 184–187 och s. 299–305.

Elin Wägner kom till Fogelstad med brorsonen Vanni i januari 1922 och stannade där fram till senhösten 1922, då hon for på ett av sina många utlandsuppdrag.⁵⁷ Vanni fick egen barnsköterska på Elisabeth Tamms bekostnad och hon iordningställde en bostad för dem i sin herrgård.⁵⁸ Detta underlättade för Elin Wägner att både slutföra *Den Namnlösa* (1922) och att medverka i de olika aktiviteterna inom FKR. Tillvaron hos Elisabeth Tamm upplevdes dock inte enbart som en problemfri idyll, eftersom hon gärna fattade beslut, även för andra. Vänskapen sattes senare på hårda prov när Elin Wägner gick sina egna vägar och inte följde hennes önskan att ställa upp som redaktör för *Tidevarvet*. Relationen mellan dem beskrivs i Elin Wägners arbetsböcker som ett slags maktkamp.⁵⁹ Trots slitningar, svartsjuka och passioner tycks dock Elisabeth Tamm med sin särpräglade intelligens och fascinerande personlighet utövat en stark dragningskraft på Elin Wägner, som ständigt värnade om sitt oberoende. Att Tamm tidvis betalade hennes lön för arbetet på *Tidevarvet* underlättade säkerligen inte relationen.⁶⁰

I sitt tal år 1945 till Elisabeth Tamm på hennes 65-årsdag anknuter Wägner till Tamms "otroliga" intellektuella kapacitet och lidelse för snabbhet och effektivitet och jämför Tamm med drottning Kristina.⁶¹ Hon lyfter även fram att vänskapen fungerat varje gång när det "riktigt gällde": "Om hon inte funnits, skulle jag för min del ha vetat mycket mindre om vänskapen." Tamms häftiga humör var väl känt av vännerna och även i detta avseende ser Wägner en likhet mellan henne och drottning Kristina, vars temperament sägs ha "övervunnit en sjukdom som kunnat döda tjugu Herculer. Reflexioner gör vännerna själva", avslutar hon.

Fogelstadkvinnorna upplevdes ofta av omgivningen som alltför självständiga och egensinniga. Efter konstellationens sista gemensamma aktivitet, "Ned med vapnen" år 1935, då vänskapen prövades på nytt genom de tunga arbetsinsatserna och Elin Wägners krav på totalvägran, framhöll Wägner att gruppens medlemmar varit "spelare [Wägners kursiv] var och en på sitt sätt. Ingen av oss håller på våra liv, därför ligger tanken att offra det nära till hands. Men därför är vi inte alls typiska för genomsnittskvinnorna."⁶² Kvinnorna arbetade ut sig,

⁵⁷ Elin Wägner hade själv, då John Landquist inte ville ställa upp, tagit ansvaret för sin brorson Giovanni, Vanni, som ingen av föräldrarna kunde ta hand om. Vanni bodde hos henne under långa perioder av sin uppväxt, men vårdnaden kantades av svårigheter, då mamman ställde stora krav och villkorade hans vistelse. Vanni förekommer flitigt i arbetsböckerna liksom i Wägners kåserier.

⁵⁸ Levin, 2003, s. 129.

⁵⁹ Isaksson & Linder, s. 382 och A 48a, F II: O 1922 (KhSG).

Levin tar dock avstånd både från Isaksson & Linders påstående och Elin Wägners beskrivningar. Istället framhåller Levin att: "För dem hon [Elisabeth Tamm] älskade hade hon en ousinlig källa av kärlek, tolerans, förståelse och trofasthet." Levin, 2003, s. 233 och 242–243. Frågan är om detta skall tolkas så, att Tamm slutade älska Elin Wägner eller om maktkampen ingick som en del i kärleken?

⁶⁰ Levin, 2003, s. 154.

⁶¹ Elin Wägner, "Torftiga ord om vänskapen", *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, Stockholm 1956, s. 30–33. Elisabeth Tamm uttryckte för övrigt ofta besvikelse över arbetet i riksdag och i lands-ting, då hon ansåg det vara alltför byråkratiskt på bekostnad av demokratin. Levin, 2003, s. 98.

blev ofta sjuka och fick lov att resa bort för att kurera sig. Dessutom tycks deras motsägelsefulla och passionerade personligheter krävt mycken närhet och kärlek, vilket bäddade för svartsjuka och utanförskap, motsättningar, uppgörelser och skiftande allianser.⁶³ Elin Wägner klagade över att hon kände sig utanför och att de andra i gruppen inte visade tillräcklig uppskattning för hennes, som hon bedömde det, uppoffrande insatser.⁶⁴ Hon framstår i arbetsböckerna som på en gång djupt engagerad och distanserad till gruppens olika aktiviteter.⁶⁵

Hos de andra kvinnorna kan man ana ett slags missunnsamhet mot Wägners framgångar som författare och journalist. Hennes utlandsuppdrag och författarskap medförde att hon lämnade Fogelstad och Stockholm i perioder, något som också det gav anledning till synpunkter. Samma slags oginhet och kritiska blick förekommer i Ulrika Knutsons omdömen om Wägners person och författarskap i hennes bok om Fogelstadskvinnorna. Knutson påpekar visserligen, att hon hyser respekt och beundran för Wägner men ”tycker” däremot ”inte om henne”.⁶⁶ Kanske har hon kommit fram till denna bedömning genom kvinnornas brev, i vilka de diskuterar hur de såg på Wägner.

Ett annat slags bristande generositet mot Wägners insatser i *Tidevarvet* och för den Kvinnliga Medborgarskolan avslöjas i Ragna Kellgrens böcker *Kvinnor i politiken* (1971) och *Klasslöst* (1973).⁶⁷ *Kvinnor i politiken* är en samlingsvolym med artiklar från tidningens samtliga fjorton årgångar. Av de 175 artiklar som förekommer i boken är sjuttion skrivna av Wägner.⁶⁸ Från hennes särskilt aktiva år 1923–1930 har Kellgren valt endast sju artiklar, ett val som osynliggör Wägners strategiska position i tidningen under denna tid.

I *Klasslöst* omnämns Elin Wägner överhuvudtaget inte i de översiktliga texterna om skolans ideologi och tillkomst medan de andra i gruppen finns med.⁶⁹ Trots att Wägner var en av initiativtagarna, satt i förtroenderåd och styrelse, och dessutom var flitig föredragshållare låter Kellgren henne endast få sex och en halv rader under rubriken ”Försvarsfrågan” från 1928.⁷⁰ Vilka konsekvenser

⁶² A 48a, F II: Bok 55 OAK 1935 (KhSG) och Isaksson & Linder, s. 492.

⁶³ A 48a, F II: Bok 95 OA 1923–1926 (KhSG). Både Elisabeth Tamm och Honorine Hermelin beskrivs som ouppnåeliga och beundransvärda i kursdeltagarnas dagsprotokoll. Hermelins föreläsningkonst var särskilt uppskattad och dyrkan förekommer ofta i omdömena om henne. Elin Wägner ansågs däremot vara tillbakadragen, rentav blyg.

⁶⁴ Isaksson & Linder, s. 396–397. A 48a, F II: Bok 100 OA 1928–1929 (KhSG). Elin Wägner i brev till Ebba Holgersson, 23 mars, 9 juni, 29 december 1926 samt 20 mars 1927.

⁶⁵ I brev den 11 februari 1938 till Emilia Fogelklou avslöjar Wägner att hon inte kan behandla den ”verkliga Tidevarvshistorien” som är ”dramatisk nog”. Vallquist, s. 68. Samtidigt skriver hon till Holgersson 29 december 1926 att hon på Fogelstad var med om något ”märkligt” även om det var ”pressande”.

⁶⁶ Knutson, s. 154.

⁶⁷ Ragna Kellgren, *Kvinnor i politiken. Ur den radikala politiska veckotidningen Tidevarvet (1923–1936)*, Stockholm 1971, s. 5–7 och *Klasslöst. Tre veckor i nutid och forntid vid Fogelstad Kvinnliga Medborgarskola*, Julita 1973.

⁶⁸ Av Honorine Hermelin presenteras aderton artiklar, av Elisabeth Tamm sju artiklar, av Ada Nilsson fem. Däremot saknas bidrag från Kerstin Hesselgren som tidvis var en flitig skribent.

⁶⁹ Kursdeltagarna förde dagsprotokoll och utifrån dessa har Kellgren redigerat sin bok, tillägnad och granskad av Honorine Hermelin.

som detta osynliggörande fått är svårt att överblicka, men Knutsons omdömen kan tjäna som exempel. Kellgrens böcker räknar jag som ett försök att lyfta fram Honorine Hermelin i historieskrivningen.

Min uppfattning efter att ha studerat Fogelstadkvinnornas aktiviteter är att de drevs av en obändig vilja att förändra samhället i sin riktning och med den nya medborgarrätten som redskap. Styrelseplatserna i FKR blev den plattform utifrån vilken de började sitt engagemang. Det tycks inte ha föresvävat dem att eventuellt förändra eller moderera sina ställningstaganden eller lägga om sin strategi för att kunna utveckla organisationen och behålla medlemmar. De olik-tänkande kvinnorna inom FKR betraktades nästan som fiender, det vill säga i konkreta beslutssituationer tycks kvinnorna inte agerat i den öppna och tillåtande Fogelstadandan utan självsvåldigt och efter sina egna preferenser. Den Kvinnliga Medborgarskolan var däremot oberoende av FKR, kanske ett resultat av konflikterna inom rörelsen eller fanns det andra skäl?

Fogelstad och *Tidevarvet* – två världar

Hur diskussionerna fördes i gruppen när den sk Urkursen för Frisinnade kvinnor omvandlades till den Kvinnliga Medborgarskolan öppen för alla kvinnor och utan partianknytning, går tyvärr inte att reda ut.⁷¹ Det är visserligen väl känt att Honorine Hermelin liksom Kerstin Hesselgren mistrodde aktiviteter, som var bundna av ”partifjättrar”.⁷² De hade själva under hela 1910-talet ägnat sig åt kursverksamhet för kvinnor ur alla samhällsklasser med syftet att utjämna klassmotsättningarna.⁷³ Då det blev dessa två kvinnor som tog sig an utbildningen kanske de helt sonika bestämde den nya inriktningen. Skolan inbjöd visserligen FKR:s medlemmar som kursdeltagare, men den stod öppen för alla kvinnor och annonserades förutom i *Tidevarvet* bland annat i *Morgonbris*, *Hertha*, *Idun* och *Husmodern*.⁷⁴

Den Kvinnliga Medborgarskolans verksamhet ägnades stort utrymme i *Tidevarvet* med kursreferat, program och deltagare. Lena Eskilsson går så långt att hon till och med vill se *Tidevarvet* som ett språkrör för skolan. Visserligen

⁷⁰ Kellgren, 1971, s. 14. Kellgren tycks inte ha känt till *Tidevarvets* ursprungsprogram utan hänvisar till Radikala gruppens program från 1932.

⁷¹ Enligt samtal med Berit Lindberg saknas material, som förklarar denna förändring.

⁷² Gruppen ville inte att partierna skulle vara bundna av ”inskränkta partihänsyn” och av ”dagsfrågor” utan istället skulle man utgå från dess ”allmänna grundåskådning”. Inte heller ville gruppen ha ”besvärjelsepunkter” för de valda representanterna, det vill säga riksdagsledamöterna skulle ha rätt att rösta hur man ville och således inte behöva följa någon partilinje. Vad detta skulle innebära konkret och hur det skulle kunna fungera i praktiken, gav man däremot inga besked om. *Konfidentiellt meddelande till styrelserna i lokalavdelningar och länsförbund inom Frisinnade Kvinnors Riksförbund*, 1923, s. 3–5. A 22, Politik (KhSG).

⁷³ Socialdemokraterna hade genom ABF anordnat årliga kvinnokurser redan från 1924 på Brunnsvik. Under 1925 dubbleras kursen och en kurs förlades till Fogelstad. Vid detta tillfälle föreläste både Honorine Hermelin och Kerstin Hesselgren. Den socialdemokratiska kvinnosaks-kvinnan Hulda Flood deltog i den Kvinnliga Medborgarskolans första sommarkurs 1925. Kerstin Engman, *Kvinnor i bildningens tjänst*, Stockholm 1995, s. 63–66.

⁷⁵ Se nästa sida.

rapporteras alltid i positiva ordalag från kursdeltagarna, där Elin Wägners artikel ”Gruppens ande”, (27/29) är ett sådant exempel. Mer sällan berättas dock om undervisningens innehåll och filosofi, utan artiklarna framstår mest som ett slags propaganda för kurserna.⁷⁵

Utbildningen vid skolan vilade på en liberal kristen grund med målsättningen att väcka kvinnorna, få dem att tänka själva och att använda både hand, hjärta och hjärna, en pedagogisk modell som låg i tiden och som Hermelin utvecklade vidare.⁷⁶ 1920-talet var för övrigt ett årtionde då utbildningsfrågorna var högaktuella bland annat diskuterades flickskolans reformering och flickornas tillträde till läroverken.⁷⁷

Såväl den Kvinnliga Medborgarskolan som gruppens andra aktiviteter kan ses som en första ansats för att skapa en ny och ”kvinnlig/mänsklig” form utan epitetet kvinnlig. FKR ville granska hela samhället och alla frågor i egenskap av medborgare, men positionerade sig inte som kvinnogrupp, trots att de anordnade kurser för enbart kvinnor, drev en tidning med enbart kvinnor i ledningen som betraktade världen med kvinnoperspektiv. Allt angick kvinnorna och vad de tyckte angick alla, ”strängt taget finns det icke en från mannen skild kvinnovärld”, skriver *Tidevarvet* i sitt första nummer. FKR:kvinnornas alternativa diskurser för ett nytt samhälle kom därför på kollisionskurs med de rådande ideologierna, då de varken talade om kvinnan som könsvarelse eller modersgestalt utan som individ och aktiv medborgare.⁷⁸ ”Individer” och ”medborgare” förekom ofta i deras språkbruk, medan ”kvinnor” enbart användes om frågor specifikt rörde kvinnornas nya ansvar i samhällsbygget och i konstellationen ”kvinnor och män”.

⁷⁴ Eskilsson, 1991, s. 193–194.

Skolans ekonomi är svår att överblicka. Kursavgifterna täckte inte utgifterna utan Tamms naturaförmåner och ansvar för drift och underhåll garanterade skolans ekonomi. Även de andra i skolans ledning sköt till pengar. Dessutom hade Tamm byggt om och överlåtit förvaltarbostaden till undervisningslokaler. Skolan tog dock aldrig emot offentligt stöd för sin verksamhet. Däremot hade man ordnat så att kursdeltagarna hade möjlighet att ansöka om medel från olika fonder till kursavgiften. Eskilsson, 1991, s. 158–159 och Levin, 2003, s. 183 och s. 299.

⁷⁵ En analys av ”Gruppens ande” presenteras på s. 156 i avhandlingen.

⁷⁶ Lindberg, s. 100 och s. 255. Medborgarskolan inriktade sig på att utveckla elevernas personlighet och möjligheter att fungera som medborgare. Historia och psykologi stod i centrum; konst, körsång, kultur, talträning, gymnastik, diskussionsklubbar var unika inslag i utbildningen.

⁷⁷ 1927 fattade riksdagen beslut om den sk bottenkolereformen, där den grundläggande utbildningen inte längre blev beroende av elevens ekonomiska förutsättningar. Samma år fick flickor tillträde till gymnasier.

Ingela Schånberg, *Genus och utbildning. Ekonomisk-historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970*, [diss. Lund], Lund Studies in Economic History 17, Lund/Stockholm 2001, s. 77–94. Skolfrågorna var inte särskilt framträdande i det socialdemokratiska kvinnoförbundets tidning *Morgonbris* men desto mer i Fredrika Bremer-förbundets tidning *Hertha* liksom i *Tidevarvet*. FBF önskade ett bibehållande av flickskolan eftersom den kunde anpassas efter den ”kvinnliga naturen”. Däremot ansåg förbundet att kvinnor och män skulle ha samma formella rätt till utbildning. FKR intog en tredje ståndpunkt, som innebar att själva skolformen inte var avgörande. Skolans målsättning och inre arbete liksom elevernas utveckling, det vill säga kärnan i Honorine Hermelins pedagogik, lyftes fram som det väsentligaste för både kvinnor och män. Särskilt måste ”lärdomssmittan” undvikas, framhåller redaktionen. (21/27).

⁷⁸ Gunilla Domellöf, ”Opinionsbildningen i *Tidevarvet* 1923–1936”, *Kvinnorna skall göra det!*, Huddinge 2002, s. 127.

Inledningsorden i FKR:s handlingsprogram klargör organisationens ställningstagande: ”Historien skapas tid efter tid av de enskilda människornas andliga ståndpunkt. Därur framgå samhällets former och lagar, som i sin tur bilda förutsättningen för kommande släktens livsvillkor och gärning.”⁷⁹ Man ville greppa hela samhällsbygget, skapa något nytt och såg sin uppgift som historisk. Ansatsen är mäktig och självständig, långt från andra kvinnorganisationers, vilka huvudsakligen engagerade sig i frågor som utgjorde ett slags förlängning av den traditionella könsrollen.⁸⁰

Omvärlden ställde också frågor om hur utbildningen vid den Kvinnliga Medborgarskolan skilde sig från andra folkhögskolors kvinnokurser.⁸¹ Många folkhögskolor hade sedan lång tid anordnat sådana, i första hand inriktade på husliga och praktiska ämnen. Vårkursen på tre månader vid Fogelstad hade en praktisk inriktning och företedde säkerligen vissa likheter med folkhögskolekursernas kvinnokurser. Den antog också yngre deltagare i motsats till sommar- och höstkurserna på tre veckor som hade en minimiålder på 25 år och som var utan praktiska moment.⁸² I en artikel om den Kvinnliga Medborgarskolan inför invigningen, talades det om skolans ”andliga släktskap med folkhögskolan” och om dess ”historiska härledning ur Fogelstadkursen”, det vill säga Urkursen. (”Medborgarskolan vid Fogelstad”, 15/25) Det är således treveckorskurserna som avses, när man talar om skolans betydelse.⁸³

Honorine Hermelin ansvarade tillsammans med Ebba Holgersson självständigt för skolan. Bägge hade heltidsanställningar trots att kurserna endast omfattade ett par månader om året. Kursplanerna presenterades vid ett årligt möte, men de beskrevs som preliminära och ändrades ofta.⁸⁴ Kerstin Hesselgren, som valts till ordförande både i skolans förtroenderåd och styrelse, där Elin Wägner också fanns med, ledde detta årliga möte då man i första hand tycks ha diskuterat den yttre ramen för kurserna.

Tidigare forskning har satt likhetstecken mellan *Tidevarvet* och den Kvinnliga Medborgarskolan och därmed förbisett att målsättningen och förutsätt-

⁷⁹ *Program och stadgar för Frisinnade Kvinnors Riksförbund*, FFK:s småskrifter nr 6, Stockholm 1924, A 22, Politik (KhSG).

⁸⁰ Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin, *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*, Stockholm 1995, s. 10.

⁸¹ Folkhögskolan Hvilan hade redan 1873 anordnat den första kvinnokursen. *Tidevarvet* (11/25), Eskilsson, 1991, s. 15 samt Lindberg, s. 157.

⁸² Eskilsson, 1991, s. 152–153.

⁸³ Jämför med Fredrika Bremers *Hertha* och hennes två skolor; vardagsskolan och helgdagsskolan. Det var i den så kallade helgdagsskolan som kvinnorna lärde sig hur de skulle verka i samhället och bli förebilder för andra kvinnor. Anna Maria Ursing, *Fantastiska fröknar. Studier av lärarinnegestalter i svensk skönlitteratur*, [diss. Lund/Malmö], Stockholm 2004, s. 86–87. Treveckorskurserna på Fogelstad skulle därför kunna jämföras med helgdagsskolan.

⁸⁴ Ebba Holgersson (1885–1966) var lärare från Blekinge med erfarenhet från LKPR och Frisinnade kvinnor. Hon deltog som lärare redan vid Urkursen och var verksam ända fram till dess skolan upphörde. Däremot flyttade hon aldrig till Fogelstad utan fortsatte sin politiska verksamhet i hemkommunen. Hennes rollspel om Komtemätta har blivit legendariska. Här fick kvinnorna spela olika roller för att sätta sig in i kommunalpolitikens labyrinter. Ett uttalande om Holgerssons betydelse, som ofta citeras, är Honorine Hermelins: ”Men utan Ebba vore här ingen skola.” Elsa Björkman-Goldschmidt, ”Ebba Holgersson”, *Fogelstad. berättelsen om en skola*, Stockholm 1956, s. 69.

ningarna för de bägge verksamheterna skilde sig åt. I förordet till *Kvinnorna skall göra det* där det mångvetenskapliga projektet om Fogelstad presenteras, framgår det exempelvis tydligt att Ebba Witt-Brattström och Lena Lennerhed betraktar Fogelstad och *Tidevarvet* som kommunicerande kärn. De berör inte heller FKR och Fogelstadkvinnornas partipolitiska ambitioner som enligt min mening var utgångspunkt för projekten.⁸⁵

Även Gunilla Domellöf, som uppmärksammar den religiösa liberalismen hos konstellationen, förutsätter att *Tidevarvet* och den Kvinnliga Medborgarskolan leddes från en identisk värdegrund och på samma villkor: ”Frågan är vilken roll den religiösa liberalismen spelade när Tidevarvsgruppen mobiliserade kvinnorna att som obundna, kritiska och fritt väljande och värderande individer delta i ett samhällsarbete som innebar en till roten gående förändring av de rådande förhållandena.”⁸⁶ Syftet med Domellöfs undersökning är således att studera opinionsbildningen i *Tidevarvet*, där hon utgår ifrån att ”kvinnoradikallerna” vill ”gripa tillbaka på det liberala arvet och pröva dess bärkraft i den nya politiska situationen”.⁸⁷ Hon tar då i sina resonemang inte hänsyn till kvinnornas olika preferenser och hur detta präglade deras engagemang.

Tidevarvet drevs i enlighet med FKR:s politiska program och saknade den Kvinnliga Medborgarskolans personella, ekonomiska och fysiska resurser. Vacker miljö och läcker mat, musik och besök av framstående personligheter skapade en unik atmosfär på Fogelstad, där det pågick nyskapande kursverksamhet och spännande umgänge hos Elisabeth Tamm och Honorine Hermelin.⁸⁸ Även om målsättningen var att kursdeltagarna skulle representera hela samhället, tycks gäster och lärare hämtats från en mer begränsad krets av goda vänner och politiska meningsfränder.

På *Tidevarvet* i Stockholm trängdes medarbetarna på en enkel redaktion med ständigt otillräckliga resurser och med kravet att varje vecka producera och sälja ett nytt nummer av tidningen. På Fogelstad skapades däremot ett kvinnligt Utopia, där miljön var stödjande och konflikter löstes i den så kallade Fogelstadandan som byggde på uppfattningen att människan hade obegränsade möjligheter till utveckling. På Fogelstad och den Kvinnliga Medborgarskolan rådde ett matriarkat med en kvinnlig godsägare, en kvinnlig rektor och kvinnliga lärare. Framstående kvinnor (och män) besökte skolan och delade med sig av sina erfarenheter och kunskaper. De var levande exempel på att kvinnor kunde ta ansvar och bestämma över sina liv. En av dessa var teologen och filosofen Emilia Fogelklou, som träffande beskrivit Fogelstad som ett ”befriat område

⁸⁵ Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, (red.), ”Förord”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som text, idé och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, Södertörns högskola, Huddinge 2002, s. 4–8.

⁸⁶ Domellöf, 2002, s. 139.

⁸⁷ Domellöf, 2002, s. 126.

⁸⁸ Marika Stiernstedt yttrade sig kritiskt både om *Tidevarvet* och Fogelstadsgruppen. Stiernstedt var en av tidens ledande kvinnliga författare och den första kvinnliga ordföranden i Sveriges Författarförening, sedermera Författarförbund. Fahlgren, 1998, s. 164 och Levin, 2003, s. 88.

där feminister fritt kunde utveckla sina idéer och inte behövde bära skammen av att vilja något omöjligt”.⁸⁹ Kvinnorna kunde där till och med ta sig ton och agera som medborgare med makt i kommunen Komtemåtta.⁹⁰ Fogelstad måste således ha framstått som ett ”andens badställe” för fler än Emilia Fogelklou.⁹¹ Även om dagsaktuella frågor behandlades i undervisningen, upplevdes troligen den hårda politiska verkligheten som långt borta, när kvinnorna fattade beslut om framtiden och tränade sig i att använda sin nya medborgarrätt.

För Honorine Hermelin och Kerstin Hesselgren, som inte var feminister, spelade den religiösa liberalismen en avgörande roll. Väsentlig för dem var också den frisinnade grundåskådningen, som byggde på personlighetsprincipen och samhällssolidariteten.⁹² Därför inriktades undervisningen inte på att förändra samhällets struktur utan handlade om att utveckla individens inre förutsättningar och personlighet. Det var genom att bjuda in kvinnor från alla delar av samhället som klassmotsättningarna skulle minska. Organisationen av flickskolan bedömdes exempelvis som mindre viktig än dess pedagogiska innehåll. Av samma anledning förespråkades personval istället för val med partier och partilistor. Hur dessa inre och kvalitativa förändringar skulle uppnås, angavs däremot inte. Kraven hängde i luften och var förmodligen lika svåra att ifrågasätta som att realisera. Teorierna uppfattades därför kanske som för radikala och idealistiska för att kunna anammas av en bredare krets. När Domellöf därför talar om att man ville ”mobilisera” kvinnorna på Fogelstad, är det ett uttryck som inte är helt adekvat. En orsak till att den Kvinnliga Medborgarskolan inte satte ett kraftigare avtryck i det svenska samhället berodde troligen på att utbildningen var individorienterad. Inte heller förekom något opinionsmässigt samarbete mellan tidning och skola under 1920-talet, vilket kunnat öka genomslagskraften av gruppens åsikter. Eftersom kursdeltagarna kom från alla samhällslager och partier lät detta sig inte göras.⁹³

Tidevarvet följde däremot ett partipolitiskt program som förespråkade ett nytt samhälle och krävde konkreta lagändringar. Här handlade det om demokratis och politikens villkor, om platser i riksdag och landsting. I de första numren påpekade Tamm att de Frisinnade kvinnornas program måste vara radikalt och bryta med det bestående. Att de ville knyta tillbaka till 1800-talet som Domellöf anser, verkar inte ha varit aktuellt.⁹⁴

Med Ada Nilsson och Elin Wägner i ledningen för *Tidevarvet* sattes de

⁸⁹ Witt-Brattström & Lennerhed, s. 6.

⁹⁰ I ”Komtemåtta”, (43/30) beskriver Elin Wägner hur kvinnorna agerar: ”Det är så högtidligt och så värtaligt, ja så vackert, att man egentligen inte förstår varför det skrattas så mycket under tiden. Det är det enda felet med dessa landstingsmän, annars verka de ganska utlärdade i yrket.” I Komtemåtta drev man med den manliga sammanträdesstilen med ”invecklade ceremonier, dess former, dess skyttelgång av skrivelser, dess anföranden, klubbslag och knep”.

⁹¹ Andrews, s. 257.

⁹² Lindberg, s. 134. Detta framgår av programbladet till Urkursen.

⁹³ Andersson, 2001, s. 144. Startskottet till ”Ned med vapen aktionen” togs visserligen under sommarkursen 1935 och med några av kursdeltagarna i arbetsgruppen. Efter en tid tog dock Fogelstadskvinnorna över initiativet.

⁹⁴ Domellöf, 2002, s. 126.

kvinn- och partipolitiska och pacifistiska värderingarna i centrum, inte de kristna och humanistiska. Den som skulle skriva i tidningen måste ha en uppfattning, driva en linje eller en fråga.⁹⁵ Det retoriska draget var framträdande liksom missnöjet med kvinnornas villkor och landets politik. Motståndarna var det patriarkala Sverige men även kvinnor med andra politiska uppfattningar än de feministiska och liberala. Samförståndskulturen från Fogelstad saknades helt. I *Tidevarvet* handlade det om att inte kompromissa med principerna eller att ge efter. Man befann sig i stormens öga, mitt i den hårda ekonomiska och dagspolitiska verkligheten, där männen styrde, långt från Utopia på Fogelstad.

En partipolitisk veckotidning

Medan den Kvinnliga Medborgarskolan således stod på en stabil ekonomisk grund, levde *Tidevarvet* under hela sin tillvaro ekonomiskt osäkert. Troligen hade man i utgångsläget räknat optimistiskt med en större upplaga, stora annonsintäkter m.m. än vad som senare blev fallet, vilket kan förklara varför FKR valde att ta på sig en så resursmässigt tung verksamhet som en veckotidning. Frågan om utgivningstätheten tycks dock inte ha varit aktuell, vilket kan ha berott på att Elin Wägners bakgrund var från dags- och veckopressen och att det var hon som fört fram förslaget om en tidning för FKR.⁹⁶

Den svenska veckopressen hade expanderat under efterkrigstiden och delats upp efter den tilltänkta läsarens kön. De tidigare så kallade familjetidningarna, som visserligen haft den patriarkala familjehierarkins ordning i sin reklam men innehållsmässigt riktat sig till kvinnliga läsare, förändrades och satsade antingen på en manlig eller kvinnlig publik.⁹⁷ Etablerade veckotidningar som *Idun* (1888–1967) och *Vecko-Journalen* (1910–1980) bytte också de fokus. Kvinnans uppgifter i hemmet stod inte längre i centrum, utan istället framhövdes hennes roll i kultur- och samhällslivet.

Kvinnorganisationerna både i Sverige och utomlands hade egna tidningar och medlemsblad. Fredrika Bremer-förbundets *Hertha* och Socialdemokratiska Kvinnoförbundets *Morgonbris* var de mest inflytelserika i Sverige.⁹⁸ Tidskrifterna kom ut månadsvis och i ett mer begränsat format. Här diskuterades kvinnans nya roll och ansvar utifrån respektive organisations program och ideologi. En ytterligare aktör i det kvinnopolitiska fältet var de kvinnliga dagspressjournalisterna som utgjort ett slags förmedlande länk mellan kvinnorörelsen och den läsande allmänheten under seklets första decennier. På dagstidningarnas kvinnosidor informerades om det nyaste ”på kvinnofronten”.⁹⁹ Vilket behov

⁹⁵ Däremot tar SKV initiativ till en rad aktioner under 1930-talet och samarbetar då med *Tidevarvet*. Andersson, 2001, s. 164.

⁹⁶ Ada Nilsson, *Barrikaden valde oss. 25 år ur en kämpande förenings historia*, Stockholm 1949, s. 118–119 och *Glimtar ur mitt liv som läkare*, Stockholm 1963, s. 127–128.

⁹⁷ Lisbeth Larsson, *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, [diss. Lund], Stockholm 1989, s. 118.

⁹⁸ *Hertha* utgavs första gången 1859 under namnet *Tidskrift för hemmet*. 1886 bytte den namn till *Dagny* för att 1913 återigen byta namn till *Hertha*. Utgivningen av *Morgonbris* startade 1904.

fanns det då av en ytterligare tidning? FKR verkar ha analyserat frågan ur såväl behovs - som efterfrågesynpunkt och beslutat att trots de många nya tidningarna ”våga framträda” med sin ”politiska veckotidning”.¹⁰⁰ En tidning betydde en inträdesbiljett till det offentliga samtalet där FKR ville delta och påverka.¹⁰¹

Att det två år tidigare i Göteborg startats en veckotidning, *Kvinnornas Tidning*, ägnad speciellt åt att diskutera det nya kvinnliga medborgarskapet tycks inte gruppen eller media känt till eller noterat, trots att Frigga Carlberg, en av de ledande inom Frisinnade kvinnor medverkade både i denna och i *Tidevarvet*. Initiativet var således inte så unikt som ibland framhållits.¹⁰² Däremot lyckades Fogelstadgruppen hålla tidningen vid liv i tretton år medan livstiden för *Kvinnornas Tidning* endast blev fyra år.

Ingeborg Dahllöf var ansvarig utgivare och redaktör för *Kvinnornas Tidning*, som försvann utan att lämna några djupare avtryck till eftervärlden.¹⁰³ Det är först när tidningen lagts ned som omvärlden tycks ha uppmärksammat den.¹⁰⁴ Man inriktade sig på en kvinnlig läsekrets och stod partipolitiskt obunden. Artikelsierier skrivna av Svenska Kvinnors Medborgarförbund (SKM), där organisationen redogjorde för sina ståndpunkter inom det kvinnopolitiska området

⁹⁹ Birgitta Ney, *Reporter i rörelse. Lotten Ekman i dagspressen vid förra sekelskiftet*, [diss. Stockholm], Stockholm 1998 och ”Kvinnokamp på nyhetsplats år 1906. Om offentlighetens spaltformade dimensioner”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2 2001, s. 53–64.

¹⁰⁰ *Tidevarvet* (1/23).

¹⁰¹ Österberg & Carlsson Wetterberg, 2002, s. 11 ff.

¹⁰² Eskilsson, 1991, s. 118.

¹⁰³ Liksom *Tidevarvet* ägdes och drevs *Kvinnornas Tidning* av kvinnor med syfte att ge kvinnor kunskaper för att kunna fylla sitt samhälls ansvar: ”[...] beredande kvinnorna möjlighet att väga de förebrakta skälen mot varandra och bilda sig en egen självständig politisk åskådning.” Den frisinnade rösträttskvinnan och författaren Frigga Carlberg förekommer ofta som skribent. Carlberg hade aktivt deltagit i rösträttsrörelsen och ledde FKR i Göteborg och var en av deltagarna på Urkursen på Fogelstad 1922. Det är hon som i provnumret (december 1921) av *Kvinnornas Tidning* förklarar nödvändigheten i att kvinnorna får en egen tidning så att de kan lära sig förstå betydelsen av det ”nu ofta ringaktade kvinnosaksarbetet”. *Tidevarvet* företer utseendemässigt likheter med *Kvinnornas Tidning* med veckovis utgivning och samma lösnúmerpris på 15 öre. Liksom *Kvinnornas Tidning* inbjuder man till diskussion och medarbetarskap med läsarna. *Tidevarvets* redaktion inrättade även under några år en egen rådgivningsbyrå för att kunna bistå sina läsare.

Långa och docerande artiklar om ny lagstiftning med särskild bäring på kvinnors och barns förhållanden förekommer ofta i *Kvinnornas Tidning*. Det utrikespolitiska materialet är däremot begränsat. Redaktionellt verkar tidningen amatörmässig i förhållande till *Tidevarvet*. Efter fyra års utgivning ger redaktionen upp och lägger ned den. I en ledartitel i avskedsnumret i december 1925 talar man om sin ”trötthetskänsla” och besvikelse över att kvinnorna inte visat något samhällsintresse. Den kvinnliga rösträtten sägs ha blivit en misräkning och man hänvisar till att förhållandena är desamma i Norge och Amerika och frågar: ”[H]ur kunde man väl tro, att det endast behövdes en ny lagparagraf för att kvinnan skulle visa sig vara i besittning av en samhällskänsla, som livet aldrig avkrävt av henne, aldrig utvecklat hos henne?” Då tidningens stiftare velat ”appellera till den kvinnliga samhällskänslan för att resa en därpå grundad rörelse” och inte lyckats med detta, har tidningsarbetet förlorat sin mening, skriver redaktionen vidare. *Kvinnornas Tidning* drabbas således av samma öde som tidskriften *Framåt* som gavs ut av Göteborgs Kvinno-förening 1886–1889.

¹⁰⁴ I en insändare i *Idun* förs tidningens nedläggning på tal, men Marika Stiernstedt förnekar i sitt svar att hon tidigare känt till dess existens. *Idun* nr 4 1926. Även i *Tidevarvet* nämner Wägner tidningens nedläggning i ”Trådullarnas problem”, (5/26).

som gift kvinnas medborgarrättsliga ställning, var ett återkommande inslag.

De medvetna rösträttskvinnorna ville således diskutera sitt nyvunna medborgarskap i nya fora och inte i de traditionella kvinnotidskrifterna. Att dra några direkta kopplingar mellan *Kvinnornas tidning* och *Tidevarvet* är däremot inte möjligt, då det saknas arkivmaterial om tidningen. Däremot måste den engelska veckotidningen *Time and Tide*, som startade sin utgivning 1920 och med Lady Rhondda, mer känd som Margaret Haig, och en grupp engelska rösträttskvinnor som initiativtagare ha stått som en förebild.¹⁰⁵ I *Tidevarvets* första nummer är hon en av de ”framstående personligheter” som lyckönskar till tidningen.¹⁰⁶

Rhondda ville ”passionately, urgently, [...] change customs and influence ideas”.¹⁰⁷ I likhet med *Tidevarvet* ville *Time and Tide* nå ut till hela samhället, till både kvinnor och män, för att presentera ”all sides of national life, dealing solely on the ground that they were interesting”. Tidningen skulle vara politiskt obunden ”uncontained by any suspicion of preconceived views”.¹⁰⁸ Kvinnorna borde stå fria från partilinjer och andra sekteristiska bindningar, då de enligt henne önskade sig en tidning som ”treat men and women as equal part of the great human family”.¹⁰⁹ Lady Rhondda låg även bakom the Six Point Group, som stod för de radikala idéerna i den engelska kvinnorörelsen med jämställdhet mellan kvinnor och män, lika lön för lika arbete samt samma moral för män och kvinnor på sitt program.¹¹⁰ Aktiviteterna i the Six Point Group rapporterades i *Tidevarvet*, som således kan sägas ha fler paralleller med *Time and Tide* än med *Kvinnornas Tidning* när det gäller syfte, uppläggning och innehåll. Varken *Time and Tide* eller *Tidevarvet* ville exempelvis klassificeras som kvinnotidningar, vilket *Kvinnornas Tidning* signalerade redan genom sitt namn.¹¹¹ Även om de bägge tidningarna drevs och skrevs av kvinnor syftade man till att nå hela samhället, både kvinnor och män.

Elin Wägner skriver i ”Jämlikhet först”, (45/26) att hon genom internationella kvinnotidningar fått kännedom om en ny feminism i den anglosachsiska

¹⁰⁵ Kring lady Rhondda arbetade en grupp journalister och författare som Rebecca West, Cicely Hamilton samt Elin Wägners goda vän Vera Brittain. Brittain publicerade *Women's Work in Modern England* 1928 och blev pacifist. Under 1940-talet försökte hon få Wägners böcker översatta till engelska, men misslyckades. A 48a (KhGS) och Dale Spender, red., *Feminist Theorists. Three Centuries of Women's Intellectual Traditions*, London 1983, s. 314–335.

¹⁰⁶ I premiärnumret av *Tidevarvet* (1/23) framhåller lady Rhondda: ”Since women have gained the vote we in Great Britain have felt the need for and have founded just such a weekly review as I am told yours is to be.”

¹⁰⁷ Margaret Haig, lady Rhondda, *This Was My World*, London 1933, s. 303.

¹⁰⁸ Sarah Death, ”*Tidevarvet*. A Radical Weekly Magazine of the Inter-War Years”, *Swedish Book Review* 1986:1, s. 38–41. *Time and Tide* gavs ut i fyrtio år, fram till år 1960, och blev under sina sista årtionden mer av en litterär tidskrift. De första åren var mest dynamiska, enligt Death.

¹⁰⁹ *Time and Tide* 14 maj 1920.

¹¹⁰ I ”Wells och lady Rhondda”, (43/27) framgår att Wägner läste *Time and Tide*.

¹¹¹ Lady Rhondda ställde upp för en intervju i *Tidevarvet* vid ett besök i Stockholm och undrade då om *Tidevarvet* var feministisk. Svaret blev nej: ”Så har vi åtminstone inte tänkt oss den.” Lady Rhondda hade samma uppfattning om sin tidning: ”Vi mena att feminismen i sin gamla skepnad är ett passerat stadium”, framhöll Rhondda och får medhåll från *Tidevarvet*. (”*Tidevarvet* intervjuas av Lady Rhondda”, 35/24)

världen som förespråkade särskilda åtgärder för att den kvinnliga rösträtten skulle få effekt och påverka samhället. Mer utbildning ansågs som en språngbräda för att få kvinnor att engagera sig politiskt. Den svenska kvinnorösträttsrörelsen hade tidigt använt utbildning som en grundbult för att öka kvinnors medvetande och kunskap i politiken.¹¹² Författaren och journalisten Cicely Hamilton, som var en flitig skribent i *Time and Tide*, delade dock Elin Wägners missnöje över att kvinnorna kommit in i politiken vid en olycklig tidpunkt, när rösträtten och de politiska institutionerna förlorat i intresse och makt.¹¹³ Passiviteten och likgiltigheten inför kvinnornas rättigheter efter rösträttens införande tycks således ha drabbat hela Västeuropa, inte bara Sverige.¹¹⁴

Även om Elin Wägner inte ansvarade för *Tidevarvet* från starten bistod hon redaktören Ellen Hagen på olika sätt och skrev både ledare och artiklar.¹¹⁵ Hon deltog också i utarbetandet av det redaktionella programmet som presenterades i det första numret. Som ”politisk” veckotidning ville man ”vara en mötesplats, en arena där män och kvinnor jämbördigt strida för en liberal åskådning och söka nå fram till dess tillämpning i samhällsliv och lagstiftning” (1/23). Alla frågor angick kvinnorna när de väl fått medborgarrätt. Inte heller ville man indela tidningen i särskilda områden:

Strängt taget finnes det icke en från mannen skild kvinnans värld, lika lite som en från politikens och samhällets skild litteraturens, konstens, dramatikers, religionens eller spekulations värld. Det finnes blott en enda andens värld. Och delarna få rätt intresse först i samband med det hela. Det egna landet är vårt hjärtas hem. Andens hem är hela världen. (1/23)

Denna programförklaring till trots fick tidningen ändå ett slags uppdelning, då varje medlem i Fogelstadgruppen hade sina specialfrågor som hon skrev om. Tamm ägnade jord- och ägandefrågor särskilt intresse liksom allmänpolitik, Hesselgrens huvudintresse var sociala frågor och arbetsrätt. Hermelin följde debatten om skola och utbildning och Nilssons främsta intressen handlade om

¹¹² Christina Florin & Josefin Rönnbäck, ”Nya och gamla rum i politiken: Kvinnorösträttsrörelsen som bildningsprojekt”, *Rösträtten 80 år*, Stockholm 2001.

¹¹³ Johanna Alberti, *Beyond Suffrage. Feminists in War and Peace, 1914– 1928*, London 1989, s. 140. Cicely Hamilton framhåller: ”I did not care a button for my vote; and, rightly or wrongly, I have always imagined that the Government gave it to me in much the same mood as I received it.” Ibidem, s. 1. År 1909 publicerade Cicely Hamilton pjäsen *How We Won the Vote* som är en satir på Lysistratetema där suffragetter övertalar kvinnorna att lämna sina arbeten och flytta till sina manliga släktingar för att bli försörjda av dem. Till sist blir situationen så prekär för männen att även de mest motsträviga förespråkar kvinnlig rösträtt. Lis Whitelaw, *The Life and Rebellious Times of Cicely Hamilton: Actress, Writer, Suffragist*, London 1990.

¹¹⁴ *Time and Tide* 25 februari 1921 och Alberti, s. 154.

¹¹⁵ Ellen Hagen verkade som redaktör från november 1923 till juli 1924, men finns med i redaktionen, åtminstone med namn i tidningen till nummer 25 år 1925, då Elin Wägner står som ensam redaktör. Redan från och med nummer 3/24 står dock Elin Wägner med egen rubrik till höger på första sidan och som ”I redaktionen”. Ellen Hagen står då på vänstra sidan som både redaktör och utgivare, den senare uppgiften övertog Ada Nilsson när Hagen lämnade. Hagen saknade erfarenhet från journalistiskt arbete och Wägner var mycket kritisk till hennes insatser i tidningen. Sin kritik framförde hon i brev till bland andra Ebba Holgersson, Klara Johanson och Elisabeth Tamm.

hälsa och sexualitet. Wägner följde upp samtliga dessa områden med egna artiklar och hade dessutom kvinno- och fredsfrågor som sina specialområden. I ”Kvinnopolitik ute och hemma”, (41/24) vidgade dock Elin Wägner tidningens uppgift ytterligare. Den borde söka även det som lever vid sidan av det som ständigt beskrivs, det som ännu växer i det fördolda ehuru det, ”varslar om framtiden och söka känning med rörelser i samma riktning, som den *Tidevarvet* företräder”. Hon ville förmedla inte bara det nya utan även styra utvecklingen, det vill säga bygga nya kunskapsfält. Ambitionerna för tidningen ställdes onekligen högt.

Som tidigare nämnts hade veckopressen delats upp i kvinno- respektive manstidningar. *Tidevarvet* ville däremot vara en tidning för både kvinnor och män och ge läsaren ett brett innehåll. Noveller och dikter samt dagsaktuella artiklar och krönikor blandades med det politiska och feministiska stoffet. Många artiklar var dock långa, ibland över en hel sida, och teoretiska, och framstår ofta närmast som ett slags expertutlåtanden. Då tidningen under hela sin utgivning hade begränsade ekonomiska resurser, saknades möjligheter för redaktionell bearbetning liksom för kvalificerad layout, fotografier och illustrationer. Fogelstadgruppen utgjorde redaktionskommittén med Ellen Hagen som första redaktör från hösten 1923 fram till sommaren 1924, då Elin Wägner följde som den andra. Carin Hermelin, signaturen Casan, efterträdde sedan Wägner 1928 och fortsatte till dess tidningen lades ned. Många framstående skribenter anlätades under Wägners redaktörstid som Klara Johanson, Emy Ek, Elsa Björkman-Goldschmidt, Emilia Fogelklou samt Elisabeth Wilkens. Det manliga inslaget i tidningen var begränsat. Visserligen medarbetade ett antal män i *Tidevarvet* men man tycks inte ha lyckats locka något större antal män att läsa eller köpa tidningen.¹¹⁶

Tidningen togs emot med beröm och positiva tillrop från olika kvinnogrupper, men fick också en hel del kritik. I olika brevväxlingar framgår att FKR:s medlemmar kostade på sig att ha åsikter om det mesta. Klara Johanson och Emilia Fogelklou bedömdes som för svåra och abstrakta, andra kritiserade FKR:s politiska ställningstaganden.¹¹⁷ En hård kritiker var Marika Stiernstedt, som fruktade att tidningen skulle bli för homogen: ”Skriven av ett fåtal, för varandra.”¹¹⁸

Vid starten av *Tidevarvet* hade man haft storstilade planer och anställt flera medarbetare, bland annat två män, som ekonomichef respektive biträdande redaktör.¹¹⁹ Första numret trycktes i tolv tusen exemplar, men knappt halva upplagan såldes. FKR hade överskattat intresset för kvinnans medborgerliga rättigheter och förväntningarna måste därför snabbt skruvas ned. Den admi-

¹¹⁶ Under 1924 medverkade bland andra Erik Hedén, Carl Lindhagen, Israel Holmgren och Ernst Norlind.

¹¹⁷ Levin, 2003, s. 165.

¹¹⁸ Marika Stiernstedt i brev till Elin Wägner 12 december 1923 och 7 februari 1924. Se Fahlgren, 1998, s. 123.

¹¹⁹ Irene Andersson, ”*Tidevarvet* – plattform för vapenlöst uppror”, *Presshistorisk årsbok 1999*, Stockholm 1999, s. 76–88.

nistrativa personalen och den biträdande redaktören fick lämna tidningen. Första året låg prenumeranterna på 4500 för att sjunka till 1500–2000, vilket betydde att tidningen endast nådde en liten krets av troligen redan invigda, men kanske tongivande, personer. Redan från början drabbades tidningen således av ekonomiska problem, och Ada Nilsson och Elisabeth Tamm tvingades vid flera tillfällen att ställa upp med egna medel för att rädda utgivningen.¹²⁰ Ett annat skäl till tidningens minskande upplaga berodde säkerligen på FKR:s likaledes minskande medlemsantal. Den, som lämnade organisationen, sade även upp sin prenumeration, eftersom *Tidevarvet* uppfattades som medlems-tidning.

Lena Eskilsson vill dock, som tidigare nämnts, inte räkna *Tidevarvet* som ett språkrör för FKR utan talar om den som ett ”fristående projekt där Fogelstadgruppen hade stort inflytande”.¹²¹ Vad som tydligt framgår är dock att organisationen behövde tidningen för sina politiska syften, där varje nummer informerar om aktiviteter och politiska utspel. Vid valen och under programarbeten tog man hela eller stora delar av tidningen i anspråk.

Besluten i FKR krävde förankring och godkännande av stämma eller styrelse på samma sätt som de ekonomiska frågorna för *Tidevarvet* behövde godkännas av styrelsen. Även om gruppen var i majoritet i de bägge grupperingarna, agerade de i dessa sammanhang i ett offentligt rum, där andra ledamöter formellt hade möjlighet till insyn om än inte till en reell påverkan. Detta måste varit ett skäl till att styrelseledamöterna i flera fall ställde sina platser till förfogande. Man utgjorde exempelvis *Tidevarvets* redaktionskommitté, men i redaktörens kontrakt stod att hon skulle följa FKR:s program.¹²² *Tidevarvets* komplicerade ställning kan ses som ett exempel på hur gruppen arbetade.¹²³

Ett problem för prenumeranterna och läsarna utanför den inre kretsen var därför osäkerheten om vilka som stod bakom tidningen. Å ena sidan ägdes *Tidevarvet* av ett aktiebolag, å andra sidan var tidningens ledning identisk med FKR:s ledning. Ellen Hagen tjänstgjorde exempelvis både som förbundssekreterare och som redaktör för *Tidevarvet*. Hennes lön borde därför delvis ha betalats från organisationens kassa. Att Frisinnade kvinnor i Stockholm officiellt tog avstånd från tidningen i protest mot FKR:s pacifistiska program år 1924, visar att de uppfattade *Tidevarvet* som en medlemstidning. Många Skåneföre-

¹²⁰ Levin, 2003, s. 142 och 153.

¹²¹ Eskilsson, 1991, s. 125.

¹²² Kopplingen till FKR bestod i att det i redaktörens kontrakt stod inskrivet att tidningen skulle redigeras i överensstämmelse med FKR:s program. Detta innebar dock inget åsiktstvång för medarbetarna eller prenumerationstvång för medlemmarna. (Det är dock svårt att se hur detta fungerade i praktiken.) Eskilsson, 91, s. 111. Elin Wägner räknar tidningen som ett organ för FKR i ett brev till Ingeborg Björklund 27 juni 1924.

”Detta streck betyder att nu skriver jag till sekreteraren i Fr. Kv.”, påpekar Elin Wägner i ett brev till Ellen Hagen den 6 februari 1924, vilket avslöjar Hagens dubbla roll. I Hagens och Wägners täta brevväxling under 1923–1924 framstår FKR som en politisk organisation som inriktar sig på val, propaganda och fler medlemmar.

¹²³ Att Tamm och Nilsson tillsköt egna medel till tidningen var troligen inte känt utanför den trängre kretsen. [min anm.]

ningar slutade exempelvis som prenumeranter när Ellen Hagen mer eller mindre tvingades säga upp sig.¹²⁴

Tidevarvet saknade, med undantag för åren då Elin Wägner var redaktör, en tydlig redaktionell profil.¹²⁵ Istället blev tidningen en tummelplats för mångas viljor. Med sina små resurser och täta utgivning kunde tidningen omöjligt leva upp till det ambitiösa redaktionella programmet, vilket skapade ständiga konflikter. Dessutom drabbade FKR:s svårigheter tidningen direkt genom förlorade prenumerationer och kritik från media och medlemmar.

Elin Wägner beklagade situationen och tog på sig skulden för den låga upplagan. Hon skulle istället ha kunnat hänvisa till det svaga kvinnointresset för politik överhuvudtaget, vilket säkerligen måste ha varit ett skäl till att tidningen inte fick en större läsekrets. Wägners läsare från romanerna och *Idun* hade inte följt med henne in på den politiska arenan.¹²⁶ *Iduns* upplaga vid den här tiden låg på ca 50.000 exemplar.¹²⁷ *Tidevarvets* storlek hindrade henne däremot inte från att anse att tidningen spelade en avgörande roll i opinionsbildningen, vilket framgår av den auktoritet och energi hon lägger ned i sina artiklar. Wägner tar sig ton som vore tidningen *The Manchester Guardian* eller *Dagens Nyheter*. Inte heller läsaren får någon känsla av att tidningen hade en begränsad upplaga och utgavs endast i Sverige. Det hade därför onekligen varit intressant att ta del av Elin Wägners svar på Mathilde Vaertings fråga: ”Darf Ich fragen, was für eine Zeitung Tidevarvet ist?”¹²⁸

Fogelstadskvinnornas övertagande och ledning av FKR och *Tidevarvet* kantades efter de första årens framgångar således av svårigheter och konflikter. Samhället, i synnerhet de manliga politikerna, var inte heller beredda att ”kämpa jämbördigt för liberala värden” med kvinnorna, än mindre ville de sätta upp dem på sina partilistor. Till sist gav FKR upp, bildade ett eget parti i valet 1928. Som nämnts med så ringa framgång att nederlaget fick dem att lämna den partipolitiska arenan.

1930 framstår som ett brytningsår för både FKR och *Tidevarvet*. Det blev FKR:s sista år och samma öde kunde ha drabbat även *Tidevarvet*. Tidningens ekonomi hade nämligen ytterligare försämrats efter valet 1928 och styrelsen sökte olika lösningar för att rädda tidningen men talade även om nedläggning. Elin Wägner tog då, utan att tillfråga någon, kontakt med *Husmodern*

¹²⁴ Levin, 2003, s. 160.

¹²⁵ Elin Wägner påpekar i brev 4 december 1923 till Klara Johanson att första numren av *Tidevarvet* har ”inget riktigt skelett”.

¹²⁶ Brev till Ada Nilsson 13 september 1936.

¹²⁷ I en brevväxling mellan Elin Wägner och Tor Bonnier under 1924 diskuterade de vilka verkligheter som återspeglas i de bägges tidningar *Bonniers Veckotidning* respektive *Tidevarvet*. Bonniers hade startat två nya veckotidningar efter kriget men misslyckats med bägge. Den tidning som Tor Bonnier syftade på var en traditionell damtidning med Thora Holm som chefredaktör. Brevskrivarna beskyller varandra för att skildra ”overkliga” världar för sina respektive läsare. Elin Wägner hänvisade till denna brevväxling i *Tidevarvets* jubileumsnummer år 1928. Hon hade i andra sammanhang ställt sig kritisk till dagstidningarnas ”kvinnoisidor” som ville skuffa in kvinnornas liv på en ”ynka” sida.

¹²⁸ Brev från Mathilde Vaerting till Elin Wägner 24 maj 1924.

för ett eventuellt samarbete, något som belyser hur prekär hon upplevt situationen. Detta upprörde Ada Nilsson, men i än högre grad Hagar Olsson, som nu såg sig som Nilssons rådgivare och hon kritiserar Wagners initiativ: ”Du måste förstå, att Tvt:s nedläggande inte bara betyder att tidningen Tidevarvet upphör – *det betyder att en ny, framväxande rörelse förkvävs genom att den förlorar sitt andliga centrum.*”¹²⁹ Det blev inget av med några samarbeten med andra tidningar, som både Wagner och Olsson föreslagit, och inte heller kom någon nedläggning. Den inträffade först sex år senare.¹³⁰ Hagar Olssons påstående att rörelsen skulle försvinna i och med tidningens nedläggning besannades till viss del. Aktiviteterna vid den Kvinnliga Medborgarskolan efter 1936 uppmärksammades inte på samma sätt som tidigare. Kanske är det dock riktigare att anknyta till Wagners ord att åsikter inte för alltid kunde tillintetgöras. (35/28) Samtida forskning visar nämligen att gruppens visioner kom att leva vidare.

Vad Fogelstadkvinnorna däremot konkret syftade till gav de sällan besked om. De talade om processen, om att inte binda sig vid ett ”färdigt samhällsideal”.¹³¹ Frågan är om de ens för varandra, eller för sig själva, avslöjade sina innersta drömmar. Detta kan vara ett skäl till att gruppen trots sina stora ekonomiska och personella satsningar inte lyckades nå ut till fler. Även om Kerstin Hesselgren och Ada Nilsson innehade gruppens formella ledarpositioner, tycks de inte ha agerat som ledare inom eller för själva gruppen. Min kartläggning av kvinnornas aktiviteter visar dock att basen utgjordes av FKR och att man agerade utifrån sitt medlemskap där, det vill säga liberalt.

Demokratins natur och funktion stod under debatt hela decenniet och i den deltog, som framhållits tidigare kvinnorna mycket aktivt. De byggde sitt demokratibegrepp på den enskildes ställningstagande och på personligheten, inte på partitillhörigheten. Därför kom utövandet av rösträtten att framstå som något negativt för dem eftersom den främjade ett partisystem som de förkastade. Man kan därför fråga sig om detta var skälet till att de tog så starkt avstånd från institutionerna och inte sökte samverkan eller kompromisser för att få igenom sin politik.

Min uppfattning är vidare att såväl värdegrunden som de ekonomiska förutsättningarna kom att bli helt olika för *Tidevarvet* och den Kvinnliga Medborgarskolan. I *Tidevarvet* drevs den kvinno- och partipolitiska debatten på en offentlig arena under det att man på Fogelstad skapade en egen offentlighet där kvinnorna agerade som fullvärdiga medborgare. Att Elisabeth Tamm stod som ekonomisk garant för den Kvinnliga Medborgarskolan innebar långsiktighet

¹²⁹ Brev från Hagar Olsson till Ada Nilsson 26 juli 1931.

¹³⁰ Levin, 2003, s. 154. Av förvaltningsberättelsen för Vår tidning från 1936 framgick att Tamm och Nilsson bidragit med ca 50 tkr vardera till tidningen under dess trettonåriga utgivning. Tamm hade dessutom stått för 75 procent av aktierna.

¹³¹ Lena Eskilsson utvecklar detta resonemang i sin avhandling och framhåller sina egna svårigheter att tolka gruppens intentioner. Hon talar om ”suddiga och suggestiva” uttalanden och deklamationer. Se s. 201. Min uppfattning är att var och en i gruppen följde sina egna preferenser och sin agenda.

och arbetsro. Tamm stödde visserligen även *Tidevarvet*, liksom Ada Nilsson och många andra, men här handlade det om en tidning som varje vecka året runt krävde nya pekunjära insatser, eftersom tidningen inte var självbärande. Att locka läsare i flera tusental varje vecka framstod som en svårare uppgift än att skaffa sjuttioålet kursdeltagare per år. Wägner kunde dock aldrig riktigt komma över att läsarna svek henne och *Tidevarvet*.¹³²

¹³² Wägner i brev 13 september 1936 till Ada Nilsson: "[...] jag tror aldrig att jag kan förlåta mig själv, att jag inte dugde att få in publiken under mina redaktörsår." Det sägs att Wägner plågades i årtionden av samvetskval för sin "oförmåga" och "sveket". Se Isaksson & Linder, s. 398.

KAPITEL 4

I *Tidevarvet* 1923–1930

Betydelsen för FKR att ha en egen tidning insåg Wägner säkerligen bättre än de övriga i gruppen, något som delvis kan förklara hennes stora besvikelse över tidningens misslyckande att nå en stor upplaga. När Wägner våren 1924 åtog sig redaktörskapet för *Tidevarvet* hade hon gjort detta med viss förväntan och en önskan att återknyta kontakterna med de Frisinnade kvinnorna. Hon trodde då på tidningen därför att ”den kommit så organiskt fram och därför att de riktiga människorna så utan ansträngning, så självfallet samlats dit”.¹ Hon hade därför tackat nej till andra anbud och planer:

[A]tt ägna mig åt *Tidevarvet* betyder på något vis att ägna mig dubbelt intensivt åt hela tillvaron och leda över – likt en turbin – all den kraft jag kan uppsamla i tidningen. Det gäller alltså om jag duger som kraftstation, vilket icke betyder att jag har någon kraft men att jag kan samla och föra kraft vidare. Jag är ingen kraftskapande, nyskapande människa men möjligen en förmedlare.²

Wägner tolkade här således sin roll som ett slags förmedlare, det vill säga hennes beskrivning ligger nära den av en rörelseintellektuell. Inte heller tycks hon då ha räknat med några större svårigheter att skapa en attraktiv tidning.³ Hon verkar också till en början ha betraktat sig som utvald att presentera gruppens idéer för en vidare krets.⁴ Efter några år blev arbetet med *Tidevarvet* henne övermäktigt och i slutet av 1927 lämnade Wägner redaktörskapet, då hon ansåg att kraven på henne blivit för stora.⁵ Ständigt efterlyste hon mer tid för sitt

¹ Elin Wägner i brev till Emilia Fogelklou 6 maj 1924.

² Vallquist, s. 24.

³ Wägners talade till en början mest om innehåll och om hur tidningen skulle redigeras, inte om eventuella svårigheter att få den köpt och läst. Brev till Ingeborg Björklund 27 juni 1924.

⁴ Isaksson & Linder, s. 387–388. Wägner beskriver sig även som ”kokerska för somliga och husjungfru åt alla”.

⁵ Elin Wägner i brev till Ebba Holgersson 29 december 1926.

I ett brev 21 december 1926 får kusinen och goda vännen Lisa Ekedahl ta del av Wägners bekymmer med tidningen: ”Tvt är inte en plats i största allmänhet man ska vara både vid liv och frisk och hel för att klara av alla dess svårigheter.” I ett senare brev, 18 januari 1927, klagar hon över att gruppen trots sin klokhets inte kan fatta att hon är sjuk.

författarskap och hennes ansvar för brorsonen Vanni bidrog troligen till känslan av otillräcklighet och tidsbrist.⁶ Efter vistelsen på Fogelstad och utlandsuppdragen hade Wägner 1923 bosatt sig i Lund och hyrde våningar för kortare tid eller bodde hos goda vänner när hon behövde vara i Stockholm. Under åren som redaktör pendlade hon tidvis mellan Lund, Småland och Stockholm.⁷

Wägner framstår som en flitig skribent under tidningens hela utgivning 1923–1936, men särskilt under åren 1923 till 1930, den period jag valt att undersöka. Det finns flera skäl för min avgränsning. Redan 1928 när Wägner slutade som redaktör och tidningen lämnade det partipolitiska fältet, hade samarbetet i Fogelstadsgruppen börjat knaka i fogarna. Hagar Olssons intåg i gruppen 1930 utgjorde en ytterligare anledning till konflikter, då maktbalansen förändrades och Elin Wagners ställning blev ifrågasatt. Hon fortsatte visserligen sin medverkan i *Tidevarvet*, om än mer sporadiskt, och tillhörde fortsatt redaktionskommittén.

Wagners journalistik i *Tidevarvet* under 1920-talet har inte tidigare blivit föremål för en mer övergripande analys. Irene Andersson behandlar Wagners artiklar från 30-talet, när hon undersöker kvinnors aktioner för fred och kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget år 1935. I sin analys av Wagners insatser på fredsområdet under 1920-talet hänvisar hon även till ett par Tidevarvsartiklar från detta decennium.⁸ Gunilla Domellöfs pågående studie om opinionsbildningen i *Tidevarvet* kommer säkerligen att behandla även Wagners roll. Dock har denna hittills endast presenterats som en förstudie.⁹

Mitt material omfattar drygt 500 artiklar i ca 350 nummer av tidningen, allt från korta instick på en halv spalt till artiklar över flera sidor och i de mest skilda ämnen. Efter en första genomgång av samtliga artiklar från de sju åren samlade jag därför dem under olika teman varefter jag valt att i avhandlingen begränsa mig till att behandla de teman, där hon under dessa år lagt ned mest engagemang och utrymme.¹⁰

Wagners intressen var vittomfattande och i brevet till Emilia Fogelklou hade hon beskrivit sin redaktörsroll som ett slags förmedlare. I romanen *Natten till söndag* (1926) framhåller hon att en författare kan liknas vid en daggmask som förbereder marken för plantering och sådd.¹¹ Wägner ville peka på nya vägar,

⁶ Till Ebba Holgersson skriver hon 1 augusti 1927 att hon inte orkar ha det som förut. ”Jag kan inte inordna mitt författarskap under T-ts med svårighet givna ferier. Kanske blir det någon lösning så att jag får ge T-t det jag vill och kan utan denna oro och samvetskval.”

⁷ I ett brev den 30 november 1923 klagar Elisabeth Tamm över att Elin Wägner å en sidan kritiserar *Tidevarvet* men att hon samtidigt ”inte planerar Dina Sthlmsbesök [sic.] i de kritiska ögonblicken”. Isaksson& Linder, s. 385. Enligt Levin har Tamm förstört alla brev. Levin, 2003, s. 17.

⁸ Andersson, 2001, s. 134.

⁹ Domellöf, 2002.

¹⁰ I första hand har jag arbetat med kopierade artiklar från mikrofilm, vilket innebär att materialet för min undersökning omfattar mer än två tusen kopior. Under olika skeden i avhandlingsarbetet har jag dock haft möjlighet att arbeta med *Tidevarvet* på Kvinnohistoriska samlingarna vid universitetsbiblioteket i Göteborg. Tyvärr omfattar den i slutet av 2005 genomförda katalogiseringen endast av Wägner signerade artiklar och exempelvis inte hennes Devinezkäsrier/artiklar.

¹¹ Abby Peterson, s. 61.

förändra synsätt och öppna för nya möjligheter att tänka och handla. Strategin var att ge exempel från levande livet, stödja sig på de senaste rönen från forskningen och hänvisa till ny litteratur. Wägner fungerade således som förmedlare av idéer till *Tidevarvets* läsare inom de olika områden där hon verkade.

Det är inte förvånande att det internationella materialet i *Tidevarvet* är omfattande med tanke på Elin Wagners engagemang i början av 1920-talet. När hon åtog sig redaktörsuppdraget vistades hon i Pfalz på kväkarnas uppdrag för att försöka mäkla fred och att träffa människor från ”bägge sidor”. Hur dessa erfarenheter präglat henne framgår i ”Liv eller död”, (2/23), där hon förklarar sitt pacifistiska ställningstagande: ”Det kan kanske därför icke vara ovidkommande eller förmätet att tillägga, att bakgrunden till denna uppfattning, som gäller så mycket och så litet som en enskild gäller bland miljoner, har som bakgrund fyra års iakttagelser i Europas post bellum.”¹²

Under Elin Wagners redaktörstid rapporteras flitigt från konferenser, kongresser i Sverige och utomlands, ibland med utsända reportrar eller utifrån vad andra media skrivit. Hon ställde ofta upp själv som referent eftersom hon var en flitig konferens- och kongressdeltagare. Andra länders kvinnor och kvinnoorganisationer presenteras liksom regeringars och partiers program. Freds- och nedrustningsaktiviteter är prioriterade. Tysklands ställning efter kriget ägnas ett stort antal artiklar.

Efter det att Elin Wägner lämnat redaktörskapet fortsatte hon emellertid med att medverka vid enskilda nummers utformning, vilket då satte tydliga spår. En signerad artikel på första sidan med ett internationellt tema och stora rubriker som ”Syndabockarna”, (4/29) och ett Devinezkåseri utgjorde då ett minimum. Under de sista åren av 1920-talet renodlade hon sin medverkan och behandlade Gandhi och frågor om fred, nedrustning och pacifism. Åren 1929–1930 var hon särskilt aktiv med relativt hoppfulla artiklar om en fredlig utveckling, då Nationernas Förbunds nedrustningskonferens närmade sig. År 1929 anordnade Women’s International League for Peace and Freedom (WILPF) en konferens om modern krigföring, Conference of Modern Methods of Warfare, i Frankfurt. Denna ägnade hon stort utrymme i flera artiklar.¹³ Mitt syfte med undersökningen av Wagners artiklar i *Tidevarvet* är att visa hur hon introducerar nya idéer i Sverige och med hjälp av dem försöker påverka den svenska läsekretsen i frågor som hon ansåg viktiga som kvinnan, kärleken och kriget samt kontakten med det gudomliga.

Redaktör och medarbetare

Under *Tidevarvets* första år medverkade Elin Wägner med flera artiklar i varje nummer och av de drygt 500 artiklar, som jag arbetat med är ett femtiotal

¹² *Post bellum* är latin och betyder efter kriget.

¹³ ”Vad är modern krigföring? Brev från Frankfurtkongressen”, (2/29), ”Galerslavarna”, (3/29) samt ”Syndabockarna”, (4/29) och Andersson, 2001, s. 139.

osignerade. De är i första hand från åren 1923–1928. Förutom ett antal ledare och instick, gäller det exempelvis artiklar om Gandhi och Vaerting. Redan från början tycks Wägner ha tagit för vana att skriva både signerat och osignerat.¹⁴ Under sin tid som redaktör skrev hon stora delar av tidningen själv, ibland undertecknat med signatur eller namn, ibland anonymt.¹⁵ Hon introducerade också vissa fasta avdelningar som ”Svart på vitt” och ”Det sanningssägande barnet” där nyheter av olika slag presenterades. Den journalistroll, som Elin Wägner intog i *Tidevarvet*, är därför komplicerad. Tidigare hade hon haft olika fora för sitt skrivande och kunnat anpassa budskapet efter läsaren och mediet. Varje signatur eller namn hade då stått för en viss typ av artikel och därmed byggt upp ett särskilt förhållande till läsaren. I *Tidevarvet* mötte däremot läsaren Wägner på många områden och i flera genrer samtidigt. Hon befann sig i samma predikament som på *Helsingborgs-Posten* under åren 1902–1904, då hon skrev om det mesta, nu med den skillnaden att hon själv valde sina ämnen.

Elin Wägner ville påverka sina åhörare, utbilda dem, väcka känslor, bryta igenom deras motstånd och rucka på fasta begrepp, något som kunde betyda ett första steg till en förändrad attityd. Att Wägner förstod hur man skulle gå tillväga för att påverka läsarna framgår av hennes råd till journalistkollegan Nils Fulton:

Öva dig. Lär dig bli klar och *koncentrerad* [Wägners kurs.]. [...] Kasta dig genast in i händelsen och låt förhistorien bli klar genom gradvisa upplysningar under berättelsens gång. Skildra hellre en timme än tio år.[...] Skriv roligt, skriv sentimentalt, hur du vill, men aldrig tråkigt.¹⁶

Att inte vara tråkig, att skriva klart och koncentrerat kan ses som några strategier i Wägners journalistik, som dock inte låter sig karakteriseras med några få adjektiv. För att närma mig hennes journalistik har jag som utgångspunkt använt mig av två avhandlingar, som analyserar kvinnliga journalisters metoder, nämligen Kristina Lundgrens avhandling *Solister i mångfalden. Signaturerna Bang, Maud och Attis och andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet* (2002) och Margareta Ståls *Signaturen Bansai. Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet* (2002).¹⁷ Kristina Lundgren studerar kvinnliga journalisters arbetsformer och analyserar ett antal kvinnliga journalisters texter.¹⁸ Liksom Lundgren, använder Margareta Stål en massmedi-

¹⁴ Wägner förbereder Ellen Hagen på att det blir två ledare, en signerad och en osignerad. Brev till Ellen Hagen den 5 december 1923.

¹⁵ I ett brev till Ingeborg Björklund 24 juli 1924 klagar Wägner över att behöva både skriva, bryta om och korrekturläsa tidningen.

¹⁶ Isaksson & Linder, s. 130.

¹⁷ Margareta Stål, *Signaturen Bansai. Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet*, [diss. Göteborg], Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet 2002, s. 13.

¹⁸ Kristina Lundgren, *Solister i mångfalden. Signaturerna Bang, Maud och Attis och andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*, [diss. Stockholm], Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet 2002, s. 26.

eteoretisk modell, som utgångspunkt för sina undersökningar.¹⁹ Modellen bygger på en traditionell retorisk analys för hur en text skall nå fram med sitt budskap. Den massmedieteoretiska analysen är kvalitativ och tolkande och kan göras både på en strukturell nivå och med ett större material över tid och som analys av enskilda texter genom så kallad närläsning. Utgångspunkten är att den journalistiska texten fungerar i ett historiskt rum, det vill säga att den förhåller sig till en kontext. De två analysnivåerna kan användas parallellt, vilket jag avser att göra i mina analyser och undersökningar.²⁰

Också litteratursociologen Kenneth Burkes begrepp ”dramatism”, är tillämpligt på Wagners texter, då såväl hennes romaner som artiklar ofta är uppbyggda sceniskt, som ett drama.²¹ Den amerikanske litteraturforskaren Wayne C. Booths uppfattning att objektiv epik inte är möjlig, och att den skenbart objektive berättaren har ett dolt budskap, passar även den väl in på Elin Wägner, som ofta driver sin argumentation bakom en till synes objektiv ansats.²²

Distansen och den ironiska blicken är andra väsentliga strategier i Elin Wagners skrivande. Hon kritiserade i olika sammanhang massmedia för bristen på distans och för att därmed suggerera sina läsare, särskilt kvinnorna. Krigshets, eller hoten mot krigsvägrare och inte minst angreppen mot Tyskland, återfanns på hennes lista över otillbörlig påverkan.²³

Elin Wägner tillämpade ofta ett dubbelt berättarperspektiv, det vill säga hon använde sig omväxlande av *telling* – en berättartext där en allvetande och synlig berättarröst återger händelser och *showing* – en skenbart objektiv text, där skribenten genom att gestalta något visar upp händelser istället för att redogöra för dem.²⁴ Wägner använde flera tidsperspektiv, där ett beskriver dagssituationen för kvinnan och ett förklarar bakgrunden och ett annat skildrar framtiden. Att använda *telling* för att teckna det dagsaktuella och *showing* för det långsiktigt principiella verkade naturligt för henne.

Jag inleder min undersökning med Devinezkåserierna. Devinez är Elin Wagners mest kända signatur som hon använde för sina kåserier i *Tidevarvet*. Devinezkåserierna stod på första sidans högra ytterspalt från 1924 dock med vissa avbrott fram till 1936.²⁵ Elin Wägner hade använt signaturen sporadiskt i *Da-*

¹⁹ Stål, s. 39.

²⁰ Britt Hultén, *Journalistikanalys. En introduktion*, Lund 2000. Journalistens sätt att arbeta med texter för att pedagogiskt och övertygande berätta något för sina läsare påminner om de antika talarnas tillvägagångssätt, när de byggde upp sina tal. Dessa betonade vikten av att välja rätt inledning, rätt ord och argument, något som är avgörande även inom journalistiken.

²¹ Kenneth Burke, *A Grammar of Motives*, Berkeley 1969.

²² Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago och London 1961, s. 68.

²³ I artikeln ”Äga vi våra egna själar”, (18/27) framhåller Elin Wägner att: ”De få personer som kontrollera pressen, kontrollerar meningarna i landet.” Media går i land med detta eftersom de tillämpar, vad hon kallar propagandametoden, som understöder ”den mänskliga bekvämligheten”. I artikeln diskuteras så disparata företeelser som det nyligen genomförda kommunalval och nyhetsrapporteringen kring första världskrigets utbrott. Frågan följs upp i en artikel (20/27) som refererar ett föredrag av Elin Wägner på samma tema för Frisinnade kvinnor i Stockholm.

²⁴ Booth, s. 8.

²⁵ På denna plats i tidningen stod oftast ett kåseri. Wägner introducerade Devinez i nr 27 1924. Senare skrevs kåseriet bland annat av redaktören Carin Hermelin under signaturen Casan.

gens *Nyheter* redan 1908, men i *Tidevarvet* återkommer den varje vecka.²⁶ Dessa kåserier representerar enligt min mening en särskild genre i hennes journalistik och författarskap. Devinezsignaturen betydde ett personligt samtal om aktuella frågor för dagen, ofta ironiskt och spetsat med den wägnerska humorn. Hela namnet, ibland som namnteckning, flaggade för en annan journalistposition; här handlade det om att diskutera freds- eller försvarsfrågor, religiösa eller politiska frågor utifrån den erkända journalistens plattform. Recensioner av litteratur undertecknade hon ofta med E.W, ibland E.W-r.²⁷ Andra signaturer som hon använder är D-z, E.-er. Även signaturen ”Det sanningssägande barnet” anser Isaksson & Linder vara hennes, vilket kan vara möjligt då den ofta har wägnersk spets i sina korta inlägg.²⁸

Elin Wägners journalistik spelade på många strängar och bytte snabbt både stil och inriktning. En personlig kommentar om Hindenburg, ”en på många sätt hederlig karl”, kan kastas in i en analyserande artikel om de pågående valen i Tyskland. Hon är medveten om ordens makt: ”Världen är känslig för vad som händer idag. Det är icke fakta som bestämmer dess uppfattning, utan den belysning som vilar över den.” (”Människan och tillfället”, 27/24)²⁹ Wägners uppsåt som journalist framstår som genuint hederligt, hon tycks uppfylld av att redogöra för de ”verkliga” förhållandena. Detta intryck förstärks av hennes behov av att uppträda kunnigt och vara ”vetenskapligt” inläst på de senaste forskningsrönen. När hon hanterar stora material och komplicerade skeenden inom utrikespolitik, religion och filosofi, hänvisar hon oftast till ny litteratur och experter. Med hjälp av dessa bygger hon sin argumentation som legitimeras med den senaste forskningen när hon driver sin linje exempelvis om gaskrigets farlighet. Jag vill därför lansera Elin Wägner som en av våra första vetenskapsjournalister. Hennes introduktioner av forskare som Mayreder, Vaerting och Follett uppvisar sådana kvaliteter.³⁰

Signaturen Devinez

Hotet från ett gaskrig kunde diskuteras i en vetenskaplig artikel men även i ett mer begränsat omfång av signaturen Devinez på de 90–95 rader, som stod till

²⁶ När Elin Wägner slutat som redaktör, använder hon Devinezsignaturen även för andra artiklar i *Tidevarvet* som under valkampanjen 1928 som i ”Val”, (33/28). Artiklarna är då publicerade på olika platser i tidningen, även på första sidan.

²⁷ Halvardson & Töringe, s. 2.

²⁸ Isaksson & Linder, s. 390.

²⁹ A 48a, F II: Bok 8 A 1923 (KhSG). I en av sina arbetsböcker diskuterar Elin Wägner hur ett anförande borde läggas upp och framföras för att göra intryck på åhöraren. Detta material utgjorde underlaget för det föredrag hon om muntlig framställning som hon höll vid Urkursen och vid senare Fogelstadskurser. Wägner framhåller, att ett budskap endast går fram när det är väl underbyggt och talaren själv är övertygad om sitt budskap.

³⁰ Inger Larssons avhandling *Text och Tolkning i svenska författarbiografier* som bland annat behandlar Elin Wägners *Selma Lagerlöf* kan sägas underbygga ett sådant förslag genom sina resonemang om Wägners vetenskaplighet. Inger Larsson, *Text och tolkning i svenska författarbiografier; Elin Wägners Selma Lagerlöf, Elisabeth Tykessons Atterbom och Fredrik Bööks Heidenstam*, [diss. Lund], Hedemora 2003.

hennes förfogande. Jag har valt att kalla artiklarna för kåserier och följa Magnus Fernbergs definition, det vill säga att se kåseriet som en blandgenre: det är skönlitterärt men återfinns ändå i en dagstidning.³¹ Fernberg, som studerat det svenska kåseriet under 1900-talet, framhåller att i kåseriet finns en vilja att både förnöja och påverka. Specifika drag är den förtroliga tonen som förstärks av läsartilltal, sensmoral, ironi och allusion med en tydlig berättarnärvaro. Han påpekar vidare att antydningar används för att på det sättet få läsaren att känna sig som en medskapare, något som är typiska drag i Elin Wägners Devinezkåserier. Det märkliga är dock att Fernberg i sin analys av kåserier från 1920-talet framhåller att kåsörerna under denna period varken använde läsartilltal, självironi eller perspektivskiften. Även tendens, sensmoral och knorr ”saknas nästan helt” under detta decennium, hävdar han.³² Dessa stilgrepp förekommer dock i överflöd hos Devinez, något som befäster min uppfattning att Wägners kåserier är nyskapande. Fernberg diskuterar överhuvudtaget inte Wägner som kåsör under 1920-talet utan behandlar endast Devinezkåserierna i *Dagens Nyheter*, vilka huvudsakligen skrevs före 1916.³³ Om han läst Devinez i *Tidevarvet*, skulle han således ha tvingats ompröva sin värdering av åtminstone Wägner som kåsör under 1920-talet.

Redan tidigt hade Wägners så kallade snap-shots, som hennes kortnoveller kallades i *Idun*, väckt uppseende. Förmågan att på ett begränsat utrymme bygga upp ett drama utvecklade hon nu ytterligare i Devinezkåserierna, vilka enligt min mening också kan ses som ett slags snap-shots.³⁴ Detsamma gäller för novellerna i *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923) vilka bör räknas till samma genre, om än i ett mörkare tonläge. Det är också av ett antal sådana som hon skapade romanerna *Norr tullsligan* (1908) och *Pennskaffet* (1910). I ”Vintergatan” avslöjade Wägner hur hon själv såg på dem:

En dag, det var sedan jag flera år varit journalist, kom en herre till mig och sade, att jag skrivit en bok, och att han ville förlägga den. – Har jag skrivit en bok? Det visste jag inte. – Jo. Norrtullsligan. – Ja, men det var ju ingen bok, det var ett uppdrag som andra uppdrag, som jag skött ifrån mig på aderton fredagskvällar en vinter, det vill säga i sista stund innan manuskriptet skulle lämnas till sätteriet. Då kom jag ihåg igen, att jag var författare, och började skriva böcker, men jag var länge blott fredagsförfattare, eller om man vill så säga söndagsförfattare, skrev om söndagarna och på en ledig kväll i veckan.³⁵

Om man skall lita på Wägners anspråkslöshet hade *Norr tullsligan* och *Pennskaffet* skrivits och publicerats som kåserier/kortnoveller i *Dagens Nyheter* utan tanke på annan publicering. Först senare hade de redigerats och blivit bästsäljare. Elin Wägner betraktade således sin insats som journalistik, åtminstone tio år senare.

³¹ Fernberg, s. 36.

³² Fernberg, s. 69.

³³ Fernberg, s. 35.

³⁴ Det var för övrigt Elin Wägners så kallade snaps-shots/kortnoveller som banade vägen för henne till anställningen på *Idun*. Isaksson & Linder, s. 108.

³⁵ ”Vintergatan”, *Sveriges Författareförenings litteraturkalender*, Stockholm 1922.

En liknande bedömning gör hon av sina kåserier i inledningen till *Korpungen och jag* (1930), som innehåller ett urval av Devinezkåserierna i *Tidevarvet*.³⁶ Titeln förklarar hon i inledningen med att *Tidevarvet* "tagit gestalten av en korpunge" som ständigt varit hungrig, begärt text och slukat den snabbt. Därför fick kåseriet "anstå till kvällen före ombrytningsdagen och då måste [det] rivas direkt ur ögonblickets situation eller stämning". Beskrivningen av skrivsituationen för Devinezkåserierna överensstämmer väl med den hon tidigare angivit för kortnovellerna. Hon fortsätter: "Dessa små – jag vet inte vad jag skall kalla dem – dessa spaltbitar ha intet annat sammanhang och ingen annan variation än min egen journalisttillvaro haft under dessa år. För mig bildade de i sin helhet ett slags kalendarium, i brist på annan dagbok." (*Korpungen och jag*, s. 6) Dessa "bitar" upplevs dock inte av läsaren som "rivna" ur ögonblicket utan snarare som initierade och genomarbetade.

Hur skall då ett Devinezkåseri uppfattas? Författarrösten är tydlig och förutsätter en lika tydlig, implicit läsare. När Kristina Lundgren diskuterar de kvinnliga journalisternas kåserier från 1930-talet framhåller hon att dessa bör kunna tolkas som ett uttryck för skribentens jag och intentioner, om de publicerats kontinuerligt och skribentens val av ämne och stil känns igen. Jag har valt att läsa Devinez' bidrag på ett liknande sätt och ett Devinezkåseri bör då kunna tolkas "som en skiss med biografiskt avtryck".³⁷ Wägner konstaterar i *Från Seine, Rhen och Ruhr* om kåsörens arbete att det inskränker sig till att berätta utifrån egna erfarenheter.³⁸

Rösten hos Devinez är personlig och med ett uttalat perspektiv. Temperament och sinnesstämningar växlar men jag utgår ifrån att signaturen i stort sett delar Elin Wägners värderingar och att kåserierna säger något om hennes intentioner. Den amerikanska litteraturforskaren Susan Snaider Lanser framhåller att en prosatext talar både genom sin teknik och sin ideologi.³⁹ Denna dubbelverkan betecknar hon *voice*, röst. Att kunna tala med en egen röst innebär makt och identitet. Här ligger troligen hemligheten bakom dynamiken i Wägners kåserier. Det begränsade omfånget i kombination med det genomarbetade ideologiska budskapet går fram och blir effektivt. Genom mina närläsningar vill jag

³⁶ Elin Wägner, *Korpungen och jag*, Stockholm 1930.

³⁷ Lundgren, s. 32–33.

Inom livshistorieforskningen anses själva omnämmandet i sig vara betydelsebärande även om sakinnehållet inte är i överensstämmelse med verkligheten. *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Ronny Ambjörnsson, Per Ringby & Sune Åkerman, (red.), Stockholm, 1997, s. 65–66.

Margareta Stål diskuterar vad hon kallar *biografins hermeneutik* och framhåller att hennes egna erfarenheter som journalist/feminist influerat hennes tolkningar. I sin upptäckarglädje skulle hon ha velat publicera "varenda litet *Nordströmiana*", framhåller hon. Stål, s. 32–33.

Min argumentation stöds även av att synen på biografier och självbiografier förändrats och att en biografi kan läsas och bedömas som vare den både fakta och fiktion. Eva Haettner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Lund 1996.

³⁸ "Mina kamrater i yrket veta [...] att den jaglöse och tidlöse ledarskribenten, som utdömer eller förkunnar allmänna sanningar, är oändligt mycket högfärdigare än kåsören, som inskränker sig till att berätta ut från sin egen erfarenhet." (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 273–274)

³⁹ Susan Lanser Snaider, *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*, Princeton 1981, s. 166.

visa hur dessa till synes enkla texter analyserar och dissekerar allt från komplicerade samhällsfrågor till enskilda kvinnors utsatta position. Devinez tar tag i läsaren, prövar olika resonemang och påverkar henne.

Kåserierna har ofta en framskjuten berättare och är sceniskt uppbyggda med de nittio raderna knutna till en intrig eller nyhet, vilka avslutas med en oväntad eller provokativ sensmoral. Ett vetenskapligt verk eller expertutlåtande ställs i relation till en konkret dagshändelse och för att förstärka autenticiteten förekommer namn och titlar på personer, böcker, händelser. Wagners intresse för freds- och kvinnofrågor avspeglas tydligt i kåserierna. Här tar hon upp ämnen som riksdagsdebatter, pacifism, psykologisk hjälp i jordbruket, helgteman, vapenvägran, bokdiskussioner, reseminnen, Tysklands kris, modet och hantverk. Dessa ämnen växlar med orättvisor i tillsättningsärenden, rustningar och dagsaktuella frågor kring rättsfall. Inget tycks för litet eller för stort. Stil, struktur och temaval förändras inte nämnvärt under de tolv år signaturen återfinns i *Tidevarvet*. I Devinezkåserierna anknyter Wägner inte sällan till ett aktuellt tema på annan plats i tidningen, skrivet av henne själv eller någon annan i gruppen. Frågorna utsätts därmed för ett slags dubbelbelysning, som bidrog till att understryka deras betydelse och öka slagkraften i argumenteringen.

Utmärkande för kåserierna är deras ironi och distans, något som Wägner tidigt fick uppskattning för. Den ironiska ådran hade hon utvecklat i skämttidningen *Puck* men även i *Dagens Nyheter* och *Idun*. Ironin signalerar i första hand distans och överlägsenhet framhåller Toril Moi:⁴⁰

Classical irony relies for its effect on the assumption of a clear-cut opposition between appearances and truth: The ironist is presumed to have true insight; his victim to be blinded by ignorance. It can be shown that such irony works by appealing to a set of values assumed to be shared by the ironist and her audience.⁴¹

Nyckelordet för ironin är således insikt och att den bygger på en förväntad gemensam värdegrund mellan skribent och läsare. Kunskapsövertaget behöver däremot inte ha en reell grund utan kan vara en pakt mellan skribent och läsare. Lundgren visar att Bang i sitt skrivande byggde upp en sådan pakt med läsarna.⁴² På liknande sätt framträdde, menar jag, Elin Wägner för sina läsare tjugo år tidigare. Devinez och *Tidevarvet* ansåg sig vara auktoriteter med tolkningsföreträde och kunde därför raljera över samhällets dumheter och bristande insikt.

Det wagnerska ironivapnet utrustades med flera hullingar och dubbelriktades.⁴³ Elin Wägner anspelade gärna på sin kompetens, när hon ironiserar över dem som trott sig förstå bättre. Samtidigt lockade hon läsaren att pröva sina

⁴⁰ Moi 1994, s. 91.

⁴¹ Moi, 1994, s. 91.

⁴² Lundgren, s. 113.

⁴³ Boel Hackman ser ironin som en central berättarstrategi hos Elin Wägner: "[D]en reflekterande, distanserade och kritiska blicken, oberoendet och oppositionen kan användas som sammanfattande beskrivning av hela hennes författarskap." Hackman, s. 39.

egna argument och själva ställning. Ibland smyger sig osäkerheten på läsaren. Vad vill Devinez egentligen komma åt? Att det bakom rubriken ”R.H. 28”, (18/25) inte döljer sig ”att vi mött något luftskepp med denna beteckning utan 28 *Rörande Herrar*, [min kurs.] som varit hövliga, taktfulla och hjälpsamma”, meddelas visserligen i kåseriets inledning. Men det handlar om ett anonymt insänt förslag till *Tidevarvet* att fula kvinnor borde hänvisas till särskilda tåg och hotell och enbart tillåtas vistas ute en del av dagen. Som läsare stannar man upp och ifrågasätter sanningshalten i ett så halsbrytande förslag. *Social-Demokratens* läsare sägs ha påstått, att det var de otrevliga svenska männen, inte kvinnorna, som utgjorde problemet. Därför har Devinez tillsammans med en väninna förtecknat de rörande och hjälpsamma svenska män de mött under en resa. Vad hon anser om svenska män överhuvudtaget eller om utgångsförbudet för fula kvinnor, får vi dock aldrig veta. Istället avslutas kåseriet med uppmaningen att spara på de goda människorna och inte ”låta minnet lagra obehagliga intryck och sedan på dem grunda hårda generella omdömen”. Är detta ett försvar för de svenska männen? Läsaren lämnas utan svar.⁴⁴

Oavsett om Devinez medvetet vill förbrylla läsaren eller ej, kan man likväl konstatera att hon lämnar mer eller mindre tydliga luckor i sina texter, som läsaren behöver fylla i för att hänga med i resonemanget. Av läsaren krävs även att hon är förtrogen med de samhällsförhållanden som Devinez häcklar. På samma sätt arbetar hon med rubriksättningen, där läsaren sätts på prov. ”Den första historien”, (31/24) beskriver till exempel hur en amerikan, som för första gången får sig berättat om de europeiska konflikterna och kriget, reagerar. Amerikanen föreslår ett förenat Europa i likhet med Amerikas förenta stater, vilket gör det möjligt för Devinez att ta upp en av Elin Wägners käpphästar, nämligen idén om ett Paneuropa.

Att ”Afton på Stadion”, (29/26) handlar om det proportionella valsysteem, en annan hjärtefråga för Devinez och Elin Wagner, är inte helt självklart. Här jämförs de ”som ledde på Stadions vädjobana och de, som leda på den politiska”: ”Idrottsmästarna ha en lysande men ständigt hotad ställning som endast med möda kan hållas en liten tid. De kunna alltid falla. Genom det proportionella valsättet ha vi ordnat det så, att partiernas främste aldrig kunna falla.” FKR och Fogelstadkvinnorna ansåg att det proportionella valsysteem inte bara hindrade dem från att ta platser i riksdagen utan även var odemokratiskt. Devinez’ uppfattning om riksdagsledamöterna har onekligen en poäng: ”Ju längre en karl suttit i riksdagen, ju oerhördare anses det att peta honom.” En ”fetma i anden” smyger sig lätt på den som inte kan förlora en valstrid.

I ”Plikten till självberöm”, (29/27) angriper Devinez de politiska partiernas egoism, även det oväntat av rubriken. För de politiska partierna gäller, framhåller hon, inte samma regler som för en vanlig människa, utan de roffar åt sig beröm, gärna på andras bekostnad: ”De flesta av oss få umbära alla sorters

⁴⁴ I *Dialogen fortsätter* (1932) får protagonisten Stina hjälp på en resa av 30 ”rörande män”, något som hon då tillskriver sin skönhet. Elin Wagner, *Dialogen fortsätter*, Stockholm 1932, s. 44.

maktrus, men för det kan man väl förstå, att detta rus är av finare märke än det som uppstår ur applådernas eller självapplådernas enkla kronbrännvin.”

På samma sätt som Devinez strävar efter att ruska om läsaren med rubriken, arbetar hon med avslutningen. Varje kåseri har ett slags sensmoral där hon ger sin alldeles egna slutkläm i laddade och/eller utopiska uttalanden, där hon oväntat kan byta perspektiv. ”De ville det”, (4/25), som behandlar de västerländska kvinnornas intåg på den för dem begränsade arbetsmarknaden, avslutar hon med orden: ”Lika väl vilja vi hellre arbeta än åldras i sysslolöshet och sitta på dikeskanten med våra dockor i knäet.” Efter en diskussion om en förväntad trettioårig livslängd på nya kryssare för försvaret i ”Tankar över ett malhål”, (29/27) spekulerar Devinez över vad som kan hänt när halva tiden gått: “[...] ha vi redan nästa stora krig bakom oss och ha uppnått samma behagliga fredstillstånd som nu råder på månen.” I ett kåseri om behovet av vitaminer ”Mussolini, grönkål och apelsiner”, (49/25) aktualiseras demokratifrågor. Eftersom de vitaminrika apelsinerna odlas i länder med reaktionära regimer, borde vi istället äta svensk strimlad grönkål. Men för de flesta verkar det inte lika roligt att tugga på kålblad som att äta apelsiner: ”Det slutar naturligtvis med att vi fortfara med apelsinerna och Mussolini med att hånskratta åt Europas demokrater.” Här använder Wägner både överdrifter, humor och fria associationer.

I ”Barnlösa mödrar”, (2/25) tvekar däremot läsaren in i det sista om Devinez’ position. Uppskattar hon verkligen den kommunistiska tidningen *Röda Systrars* förslag att ta barnen från föräldrarna och låta samhället uppfostra dem? Alla barn skulle då bli lika älskade, eftersom ingen vet vilka som är ens egna. Försåtligt lyfts olika argument fram varför barn bör skiljas från sina föräldrar. Till sist avslöjar Devinez sin uppfattning:

Det går som man ser, mycket lätt att på en halv spalt i en enquête teoretiskt revolutionera livet in i dess innersta grundval: Förhållandet mellan generationerna.[...] Det har varit lustigt att jämföra denna samling av svar med en annan från Ryssland, utgiven av Trotski. Den senare visade vilken djup osäkerhet, vilken förvirring och vilka strider som obevekligen åtfölja försöken att praktiskt i en handvändning vända upp och ned på världen. (”Barnlösa mödrar”, 2/25)

Den tidigare raljerande tonen har ersatts av en allvarlig röst som tar sig an situationen i Ryssland och följderna av den ryska revolutionen. På några rader sammanfattar Devinez det besvärliga läget och visar på vådan av sociala experiment med människor.

För att demonstrera hur Elin Wägner byggde upp sina Devinezkåserier har jag specialstuderat två kåserier, ”Rekrytering”, (3/25) och ”Låt oss konsultera Adler”, (43/28). Kåserierna visar hur Wägner utforskar och analyserar den svenska kvinnans situation. Kvinnans rätt och möjlighet att agera som en fullvärdig medborgare, var något som ständigt upptog Elin Wägners tankar. I sina artiklar prövade hon olika perspektiv för att analysera hur kvinnan skulle kunna ta plats i samhället. Kvinnorna hade visserligen fått rösträtt, nu gällde frågan hur denna skulle användas och till vad. Likaledes hade de erhållit rätten

till utbildning och arbete, men denna försökte ständigt riksdag och regering ta ifrån kvinnorna genom begränsande lagförslag. Den nya äktenskapslagstiftningen gjorde makarna i princip jämställda, men vad innebar egentligen ett modernt äktenskap?

Om FKR och Fogelstadgruppen inte använde begrepp som kvinna, kvinnlighet och den nya kvinnan så verkar orden inte ha inneburit några problem för Elin Wägner själv, när hon arbetade med *Tidevarvet*. Dessutom var hon ständigt på jakt efter böcker och forskning ”som inte var färgat av manlig åskådning”.⁴⁵ I sina utrikespolitiska texter låter hon inte läsaren ana att det är en feminist, som håller i pennan, utan agerar för att påverka och förmedla kunskaper i en speciell fråga. I artiklar som direkt berör kvinnornas situation avslöjar hon dock sin kvinnliga blick och dekonstruerar omgivningens uppfattningar om vad en kvinna är och bör vara. Hon skapar därmed utrymme för sig själv och andra kvinnor i det offentliga rummet. Samtidigt intar hon en position som fullvärdig medborgare, där hon tar sig rätten att tala för universella värden och som människa. Hennes förhållningssätt framstår som ett konkret exempel på den syn på individen som gruppen förespråkade. Att använda begrepp som likhet, särart, samart och jämställdhet på Wagners tänkande skulle därför enbart begränsa hur hon tänkte sig kvinnans framtida position.

I ”Krigskorrespondenten”, (43/26) hade Devinez framhållit att tidningen inte ville skapa fiendskap med männen utan istället en gemensam front mot dagens missförhållanden:

[...] vad som kallas att uppamma fiendskap är, så vitt vi förstå, detta att någon gång svara, att någon gång kritisera, icke männen i allmänhet utan enstaka åtgärder samt deras generella sätt att se kvinnorörelsen. Det är ungefär som en fotograf skulle framkalla en järnvägsolycka genom att framkalla en plåt med olycka på. (”Krigskorrespondenten”, 43/26)

Men denna front hade tidningen inte lyckats bygga upp, utan Wägner målar i sin återblick år 1928 tidningens ”törnbeströdda väg” när prenumeranterna svikit för att tidningen drivit sina egna åsikter: ”[och inte kunnat] gå i-samtyckandets trevliga tecken [...] Vi får också lov att bära hundhuvudet, som nu blivit vår tragiska mask så att säga, för Kvinnolistan vid stockholmsvalen, detta av lojalitet mot de kvinnor som streddo för rätten till arbete och befordran.”⁴⁶ (”Fem händelserika år”, 47/28) En ledare tidigare under året med titeln ”Äntligen slut!”, (14/28) hade förklarat att tidningen alltid avsåg att stödja kvinnornas lika medborgarrätt, men att uttryck som ”könstidning” eller ”kösgränser”

⁴⁵ Elin Wägner i brev till Klara Johanson 30 september 1923.

⁴⁶ Det framhålls ofta att Ada Nilsson trots sitt politiska intresse aldrig ville engagera sig politiskt. Detta är fel. Hon ställde upp vid flera tillfällen, men blev inte nominerad av de manliga politikerna, ett öde som hon delade med många kvinnor. I riksdagsvalet 1924 föreslog FKR Ada Nilsson till sin kandidat men ansågs då av partiet inte vara tillräckligt ”röstdragande”. 1927 återfanns hon på kvinnolistan till kommunfullmäktige i Stockholm, inte heller då invald. Listan fick endast 510 röster. Kvinnolistan hade tillkommit på initiativ av Svenska Kvinnors Medborgarförbund (SKM). FKR nominerade för sin del Ada Nilsson. Listan stöddes av *Tidevarvet*, något som tidningen fick mycken kritik för. Östberg, s. 50–52 och A 22, Politik (KhSG).

fick stå för dem som använde sådana. *Tidevarvet* avsåg för sin del fortsätta att se till samhällsintresset, det vill säga inte speciellt se till kvinnorna.

När Algot Werin recenserade Elin Wägners novellsamling *Den odödliga gärningen* i *Ord och Bild* (1929) kommenterade han även *Tidevarvet*: ”Man får antagligen gå till kvinnotidningen *Tidevarvets* ledarspalter för att finna en lika stark misstro mot den officiella politiken.”⁴⁷ Werins påstående gav troligen uttryck för en mer allmän uppfattning både om tidningen och FKR. Och den handlade om kvinnoaktivism.

Att samhället således befann sig fjärran från gruppens ideal, är därför ett tema som Wägner återkommer till och behandlar i kåserierna ”Rekrytering” och ”Låt oss konsultera Adler”. I dessa avslöjar Devinez kvinnornas utsatthet och samhällets arrogans mot dem. Trots deras i lag fastställda rättigheter hade den patriarkala hierarkins härskartekniker och normer lagt hinder för dem och därmed skapat kvinnornas dåliga självkänsla, en process som Elin Wägner ofta benämner suggestion.⁴⁸ Kvinnornas bristande mod och självförtroende hotade samhällets fortskridande, som förutsatte att kvinnorna trädde fram och tog sitt ansvar. Att först göra kvinnorna medvetna om att de var fångna i sin egen suggestion om att inte duga, och därefter ge dem redskap att frigöra sig för att kunna skaffa sig makt och inflytande i samhället, var den strategi som Wägner förordade i såväl sina kåserier som i sina artiklar och romaner. I det följande skall jag se närmare på hur hon går tillväga för att förmedla detta budskap i två Devinezkåserier.

”Rekrytering”

Devinezkåseriet ”Rekrytering”, (3/25) är en av tre artiklar i samma nummer om kvinnolöner i *Tidevarvet* i anslutning till regeringens förslag om en ny gemensam löneplan för kvinnor och män. De två andra artiklarna ”Trontalet” och ”Kvinnorna och Staten, äntligen nära målet” rapporterar hur frågan hantearats av regering och riksdag, dock inte utan en viss ironi. Den ena artikeln är undertecknad Elin Wägner, den andra osignerad, men även denna troligen skriven av henne.

Allt sedan behörighetslagen antagits 1923 hade frågan om de statligt anställda kvinnornas löner blivit föremål för olika överväganden.⁴⁹ Kvinnoorganisationerna hade till exempel begärt att samtliga tjänster skulle inplaceras efter arbetets svårighetsgrad, inte om en kvinna eller man utförde arbetet. De hade till och med gått med på att finna sig i vissa löneavdrag så länge det statsfinan-

⁴⁷ Algot Werin, *Ord & Bild* 1929, s. 512.

⁴⁸ Jag använder mig här av Berit Ås' fem härskartekniker: att osynliggöra, att förlöjliga, att undanhålla information, att dubbelbestrafva samt att påföra synd och skam. Berit Ås, *Handbok i frigörelse*, Stockholm 1982.

⁴⁹ Lagen trädde i kraft 1925. Kvinnorna hade välkomnats till de lägre och därmed lågavlönade tjänsterna inom statsförvaltningen. Tidigare hade de utestängts från de högre tjänster som tillsattes av Konungen i enlighet med regeringsformens paragraf 28. Nu skulle dessa tjänster bli tillgängliga även för kvinnorna, något som dock inte välkomnades av alla män.

siella läget fordrade. Men den nya löneplanen tog inte hänsyn till kvinnornas krav utan behöll uppdelningen i en kvinnlig och en manlig arbetsmarknad med kvinnorna i bottenskikten. Finansminister Fredrik Vilhelm Thorson motive-
rade sitt beslut med att hänvisa till landets statsfinansiella läge, som om det ankom på kvinnorna att rädda landet ur dess ekonomiska kris.⁵⁰

I "Rekrytering" använder Elin Wägner sammanträdet som en metafor för att beskriva situationen på nationell nivå, i Sverige. Det avspeglar även hur kvinnor och män tänker och agerar kring rättvisa, pengar och kön. Scenen som Wägner målar upp är ett styrelsesammanträde med kvinnliga och manliga ledamöter som skall bevilja anslag för deltagande i en kurs. Styrelsen är enig om att både kvinnan och mannen är lämpliga att delta. "Det var inte tu tal om det." Nästa fråga som rör ersättningen visar sig emellertid vara problematisk. Ordförandens förslag innebär nämligen att den manliga deltagaren ersätts med 25 kronor och fröken Y endast med 15. Först avvaktar fröken Y och sitter tyst. Undertexten låter oss förstå att det är med förhoppningen att någon skall invända och komma till hennes undsättning. Men hon väntar förgäves. Alla håller med ordföranden och anser förslaget vara "naturligt, lämpligt och ädelmodigt på alla sätt". Att Devinez och fröken Y däremot ansåg att det varken var "naturligt", än mindre "lämpligt" att ge mannen ett högre belopp, det vill säga motsatt uppfattning till övriga mötesdeltagare, framgår dock tydligt.

Till sist frågar fröken Y ordföranden, varför han föreslagit 15 kr för hennes deltagande och 25 kr åt herr X. Styrelsen betraktar henne med förvåning. Förstår hon inte bättre, tycks styrelsens ledamöter mena. Men de tiger.

Fröken Y framhärdat i sitt frågande utan hänsyn till det tysta motståndet. Konflikten trappas upp och stämningen blir tryckt. När fröken Y till sist frågar om herr X:s extra pengar skall gå till en sup, passerar hon gränsen för vad styrelsen tål. Konferensen skulle nämligen ägnas åt nykterhetsfrågor. Ordföranden förklarar för fröken Y, som inte tycks inse vad de andra styrelsemedlemmarna gör, att en man "behöver lite mer att röra sig med". Föreningen har dessutom inte heller så god råd, fortsätter han. Fröken Y:s förslag att dela på pengarna är inte att tänka på då den frånvarande herr X begärt 25 kronor för att överhuvudtaget delta. Med några få meningar har Devinez synliggjort, att svenska män och kvinnor anser att en man bör få högre lön än en kvinna för samma uppdrag och att det är kvinnorna, inte männen, som skall ta det ekonomiska ansvaret för en förening eller ett land.

Till sist gör sig fröken Y till representant för kvinnorna. Vi tål inte längre att bli behandlade på ett diskriminerande sätt, framhåller hon. Ordföranden är fortsatt opåverkad av fröken Y:s argument men han byter taktik. Nu tillrättavisar han istället henne för de "höga pretentionerna". Inte heller berör han med ett ord betydelsen av hennes deltagande, när hon hotar att dra tillbaka sin kandidatur.

När fröken Y lämnat sammanträdet, vilket måste bedömas som en djärv

⁵⁰ Östberg, s. 106.

handling, stiger dock berättarjaget, som hittills hållit sig utanför texten, in på scenen och ställer frågor till fröken Y om vad som hände efter sammanträdet. En småskolelärarinna hade tagit emot beloppet med ”tacksamhet” berättar fröken Y, men då hon inte kände till bakgrunden, är hon förlåten. Däremot visar fröken Y ingen besvikelse över de andra kvinnliga ledamöternas brist på solidaritet. Vill Devinez lyfta fram att det är först när orättvisan drabbar en själv som man inser patriarkatets makt och konsekvenserna av den?

Eftersom ordföranden nekar att se frågan om ersättningen som en princip-sak, gör Devinez det. På samma sätt som finansminister Thorson hänvisat till de dåliga statsfinanserna för att hålla kvinnornas löner kvar vid 2000 kronor, hade ordföranden, menar hon, krävt att fröken Y skulle anpassa sina krav efter föreningens ekonomi, vilket inte herr X behövde göra. På samma sätt som finansministern framhöll ordföranden, att det inträffade inte skulle försvåra rekryteringen av kvinnor och den svenska kvinnörörelsens förslag nonchaleras på samma sätt som fröken Y i ”Rekrytering”.⁵¹

Kvinnorna borde således enligt den allmänna meningen bära ansvaret för statens finanser trots sina sämre ekonomiska resurser. Fröken Y stiger fram som den enda som vågar stå emot och säga ifrån. Med löjet som belöning och utebliven uppmuntran för civillikage bestraffas hon. Med en sådan behandling vågar naturligtvis kvinnor inte vara orädda och beslutsamma. ”Men nog var det försmädligt för mig som blev så utskrattad av min styrelse”, säger fröken Y. Man kan inte låta bli att fråga sig om inte samma öde öde i viss mån drabbade *Tidevarvets* kommentarer i lönefrågor?

”Låt oss konsultera Adler”

Om orättvisorna i kvinnors ekonomiska vardag förklarar deras bristande mod i ”Rekrytering”, granskas orsakerna till kvinnornas bristande självkänsla i ”Låt oss konsultera Adler”, (43/28) utifrån patriarkatets nedvärdering av kvinnornas insatser i arbetslivet. Läsarna inbjuds till en konsultation med Alfred Adler, den kände psykologen, som var aktuell med en nyöversatt bok, *Individualpsykologien* (1928).⁵²

Att hänvisa till en auktoritet inom vetenskap eller politik för att driva en kontroversiell linje eller ståndpunkt som i ”Låt oss konsultera Adler” tilltalade Elin Wägner. Adlers teori att männen förtrycker kvinnorna på grund av sin rädsla att de skall ta över makten, hade troligen uppfattats som väl magstarkt av läsekretsen om Devinez framfört den som sin egen idé. Nu förefaller uppfattningen inte vara Wägners utan en vetenskaplig teori, vilket mildrar anklagelserna mot männen.

Texten har formen av en monolog, där Devinez driver sin linje. Hon låter läsaren inledningsvis förstå att hon inte bara kan sin Adler utan även är väl

⁵¹ ”Kvinnorna och Staten, äntligen nära målet”, (3/25).

⁵² Alfred Adler, *Individualpsykologien. Vägen till människokunskap*, Stockholm 1928.

insatt i förhållandena vid postverket, och skapar därmed en pakt mellan sig och läsarna.

Kåseriet utgår från en aktuell rapport av de svenska postmästarna i vilken de underkänner de kvinnliga postassistenternas provtjänstgöring, trots att de utfört arbetet till belåtenhet. Med hjälp av Adlers teori, att mannen agerar för att behålla sin härskarposition över kvinnan, granskas så frågan i kåseriet. Detta var inte *Tidevarvets* första konflikt med postverket och Devinez förutspår därför att tidningens rykte ytterligare kommer att försämrats.

De kvinnliga postassistenternas situation var således välkänd för *Tidevarvets* läsare och sakfrågan behandlas även på annan plats i samma nummer. Däremot är det inte helt med sanningen överensstämmande att *Tidevarvet* ensam tagit konflikterna med postverket. Redan i sitt septembernummer 1927 refererade *Hertha* en skrivelse till Konungen från Fredrika Bremer-förbundet om post- och televerkens brott mot lagen då de utannonserat assistentkurserna inom telegraf- och postverket enbart till män.⁵³ Under år 1928 följde tidningen sedan upp frågan i flera artiklar.⁵⁴

Istället för att kritisera postmästarna för deras oförsämdheter prövar Devinez en annan känd härskarteknik nämligen löjets, ”gjorde det mig nästan ont om dem” som inte ens förstår att de avslöjat sig och sina komplex öppet inför ”blotta lekmanögat”. Devinez utnyttjar klassiska ironiska grepp. Hon har distans och placerar sig på tryggt avstånd från de svenska postmästarna. Samtidigt signalerar hon en överlägsen välvilja då hon säger sig vilja översätta även *Tidevarvets* artiklar till tyska så att Adler kan ta del av dem: ”Vi passa in i hans schema lika bra som herr Örne.” [Herr Örne som inte presenteras var postverkets generaldirektör. Min anm.] Att resonemanget om översättning är ett skämt förstår läsaren, men däremot inte postmästarna. Postmästarna framstår som än mer löjliga.

Strategin att undergräva postmästarnas trovärdighet syftar till att ta udden av deras utlåtande. Det sker stegvis, anklagelserna trappas upp och tonläget skärps allteftersom. Deras kompetens ifrågasätts. Nu är ironin borta. Devinez anslår en aggressiv ton. Postmästarna ställs till svars och deras påstådda objektivitet avfärdas. Varken kvinnor eller män kan vara objektiva inför varandra: ”Det enda är

⁵³ *Hertha*, nr 9 1927, s. 220.

⁵⁴ *Hertha*, nr 1 1929, s. 5–10. Mathilda Stael von Holstein redogör på sex sidor för kvinnornas situation inom postverket och för innehållet i postmästarnas utlåtande. Trots att kvinnor redan 1863 ansetts vara lämpliga för postexpeditörsbefattningar hade de varken fått tillgång till utbildning och befordran. Man kunde till och med utfärda ett olämplighetsintyg till en kvinna med tillräckliga kunskaper. Hon ifrågasätter objektiviteten i bedömningarna liksom Devinez: ”[...] omdömena om vederbörande kvinnliga provtjänstgörande ha influerats av den subjektiva känslan utav att kvinnor överhuvudtaget är olämpliga.” Man jämför vidare hur manliga respektive kvinnliga aspiranter bedömts och framhåller att män godkänts trots en kort provtjänstgöring, men att samma tidslängd ansetts otillräcklig för att kunna godkänna en kvinna. Jag vill inte undanhålla läsarna två av de ca tjugo utlåtanden från postmästarna som *Hertha* publicerar:

”Trots vad jag anfört om N.N:s obestridda duglighet i arbetet anser jag mig icke kunna giva henne annat vitsord, än att hon i likhet med alla övriga kvinnor är olämplig härför.”

”Såvida en kvinna kan anses lämplig för postkupétjänstgöring, anser jag att N.N. äga goda förutsättningar för dylik tjänstgöring!”

att man får ha den urskillningen att erkänna det.” Uttalandet framförs med auktoritet och tål ingen motsägelse. Inte heller detta självklara förhållande tycks postmästarna ha insett, säger undertexten. Texten öppnar för frågor och nya möjligheter. I förlängningen måste därmed de flesta bedömningar anses vara subjektiva eftersom det nästan alltid är män som bedömer kvinnor, inte tvärtom.

”Löjliga grunder” och ”sexualkomponenten” har styrt bedömningarna, inte objektiva kriterier, hävdar Devinez. Däremot avslöjas inte de ”löjliga grunderna” utan hon förutsätter läsarens förtroende för sin uppfattning. Med kännedom om vad postmästarna skrivit i sina utlåtanden, är det intressant att hon inte citerar dessa för att förstärka och konkretisera argumenteringen.

Nästa anklagelse mot postmästarna riktas av en ”gammal rösträttskvinna” som utstått ”alla de nittionio sätten att underkänna kvinnorna”. Postmästarna har använt alla dessa utom ett, nämligen ”att hylla hemmets kvinna”. Här är det svårt att följa Devinez tankegång. Vill hon påtala förhållandet att kvinnorna ofta klandrades för att de inte skulle kunna sköta sin uppgift som husmor om de tog ett yrkesarbete? Så tolkar jag utspelet. Nu skuldbelägger Wägner männen som ”i tysthet fränkänt” kvinnan de egenskaper som gör henne till en duglig husmor. Detta osynliggörande bedömer hon vara mer upprörande än alla de påstådda underkännandena. Retoriska frågor radas på varandra. Inser männen vad de gjort? Hur kunde de?

Kanske avstod Devinez från att gå in på de konkreta påståendena för att kunna lyfta in de svenska husmödrarna i diskussionen? Genom detta förflyttas nämligen perspektivet från ett fåtal kvinnliga postassistenter till landets alla husmödrar. Om alla dessa underkänts av postmästarna, som undertexten signalerar, vad skall man då tro om dem. Vilken skymf! Jag är dock osäker på om texten är seriös eller om detta angrepp också är ironiskt.

Därefter tar Devinez sig an utlåtandena, fortfarande utan att avslöja något konkret om vad som står i dem. Dokumenten ropar rädsla och en ”urskogsaktig skräck och fasa” för att få in kvinnor på höga befattningar i postverket. En skräck som postmästarna naturligtvis inte uppfattar själva, men som enligt Adler härrör från den tid då kvinnan var härskare.⁵⁵

Kvinnorna som inte kommit till tals tidigare, om man undantar ”rösträttskvinnan”, får nu chans att säga vad de tycker. Devinez förutskickar två slags åsikter. Den ena gruppen kommer att instämma i att kvinnor inte duger till

⁵⁵ Adler delar *Tidevarvets* uppfattning att det funnits en tid då det rådde ”mödererätt”. För sin del hänvisar Adler till August Bebels *Kvinnan i framtidsstaten*. Däremot talar han varken om skräck eller fasa hos männen utan framhåller istället att: ”Åsikten om kvinnans mindervärdighet är oerhört utbredd och går hand i hand med en viss oro hos mannen, som torde härstamma från den tid, då det ännu stod kamp om mödererätten, då kvinnan ju faktiskt innebar ett orosmoment för mannen.” Adler, s. 98. Större delen av boken omfattar fallbeskrivningar där Adler använder substantiv som barnet, patienten eller människan.[Min anm.] Det är således orden ”med en viss oro” som verkar ligga bakom påståendet att männens skräck skall väckas till liv så fort en duglig kvinna får befälsställning. Devinez gör således djärvare bedömningar än Adler. I kåseriet citerar hon *Individualpsykologiens* avsnitt om ”Förhållandet mellan könen”, som dock inte belyser frågan om kvinnors förvärvsarbete men väl fördomarna om kvinnans mindervärdighet och hennes flykt från kvinnorollen.

något. Den andra gruppen kommer att värja sig mot varje form av kritik, befogad eller ej. Svaren markerar kvinnans mindervärdeskänsla. Kvinnorna har helt enkelt suggererats att tro sig om allt eller inget. Denna mindervärdeskänsla ligger bakom deras passivitet och bristande självförtroende. Devinez citerar Adler ”det är inte lätt för en flicka inom vår kultursfär att bevara självförtroende och mod”.

Adler får dock inte slutrepliken. Hoten och undergången för vårt samhälle emanerar inte alls från männens maktfullkomlighet, som han påstår. Istället är det kvinnornas bristande mod som utgör det stora hotet, eftersom de låtit sig nedslås av det omgivande trycket. Om kvinnorna insåg sitt läge skulle de kanske bli så förtörnade att de började göra motstånd mot den manliga övermakten och själva vilja få makt. Dessa resonemang har bäring på hennes och andras teorier om kvinnans möjliga framtid, där Wägner förutskickar att en maktbalans mellan könen kan vara på väg. Förutsättningen för en sådan är att kvinnan tillskansar sig mer makt, endast då kan hon bli fri. Vid en viss punkt ersätts nämligen den tidigare underordningen med ett så starkt motstånd, att detta föder en vilja att erövra makten. Det är till ett sådan position som Elin Wägner och Devinez vill lyfta kvinnorna.

De två kåserierna ”Rekrytering” och ”Låt oss konsultera Adler” är skrivna med tre års mellanrum och visar flera typiska strategier hos Devinez när hon är engagerad i en fråga. Rubrikerna kräver kunskap hos läsaren om de skall förstås, men väcker också nyfikenhet, vilket är en strategi som hon ofta valde. Kåserierna är skrivna för att förstärka argumenteringen i en aktuell fråga, som behandlas i andra artiklar i samma nummer av tidningen, något som förekom frekvent under Wägners redaktörstid.

I ”Rekrytering” låter hon sammanträdet fungera som metafor för läget i Sverige och för att avslöja hur orättmätigt regeringen egentligen behandlar sina kvinnliga medborgare. I ”Låt oss konsultera Adler” hänvisar hon till en expert, den kände Alfred Adler och hans aktuella bok, en inte ovanlig wägnersk ingång på ett kåseri eller artikel. Hon kostar däremot på sig att avslutningsvis avfärda hans teorier om mannens maktfullkomlighet som faran för samhället trots den nedgörande kritiken av postmästarnas utredning. Istället lyfter Devinez oväntat fram kvinnornas bristande mod, inte männens makt, som det avgörande hotet för framtiden och byter därmed perspektiv. Devinez visar således även här sin distans och sitt kunskapsövertag för att få läsaren på sin sida.

Kåserierna är dramatiskt uppbyggda med högt tempo och en ökande spänning både i undertext och i den tydliga författarrösten. Varje stycke kan ses som en akt som tar avstamp i nästa och höjer intensiteten i argumenteringen. Devinez håller läsaren ovetande om utgången, och i bägge fallen ger hon kåseriet en knorr och sensmoral genom den oväntade upplösningen. Kåserierna tycks drivas fram av ett slags behärskad ilska, där ironin kan spela fritt över männens inskränkthet och samhällets bristande förståelse. Ironin blottar också kvinnornas utsatthet och bristande solidaritet, frågor som ständigt var aktuella för Wägner.

I pakten med läsaren ingår även ett slags missnöje med sakernas tillstånd och Wägner förbereder en förändring då kvinnorna på allvar skall säga ifrån och ta makten över sina liv. Hur detta skulle kunna ske ägnade Wägner allt större intresse under 1920-talet.

Devinezkåserierna förstärkte sakfrågorna som behandlades på annan plats i tidningen. Wägner skriver således om samma frågor men i olika former och med olika röster. Hennes övergripande syfte var att förmedla sina idéer och att påverka läsaren. Men hon ville också utbilda läsaren och delge henne de kunskaper som hon själv tillägnat sig som rörelseintellektuell.

Elin Wägner i dialog med Mayreder och Vaerting

Inspirationen till många av sina artiklar hämtade Wägner från utländska författare, forskare och tänkare. Sällan eller aldrig refererar hon till svensk forskning eller svenska idéer, om det inte handlar om dagspolitik. Istället är det från Tyskland, Österrike, USA, England, Frankrike och Indien hon får sina impulser. Oförtröttligt förmedlas den nya vetenskapens landvinningar och nytorkomna böcker föreslås till läsning.⁵⁶ I tiden fanns en stor tilltro till att se kunskap som redskap för att förändra en människa och hennes livsförutsättningar, en uppfattning som Fogelstadgruppen till fullo delade.⁵⁷

Betydelsen av självkänedom och tendensen att betrakta samhällsproblem som psykologiska eller moraliska, präglar diskussionen. Wägner hänvisade flitigt till författaren H. G. Wells som påstod att psykologin skulle kunna spela samma roll under 1900-talet som naturvetenskaperna för 1800-talet:⁵⁸ ”Den nya psykologin vill hjälpa människan att befria sig själv, den nya läkekonsten hjälpa henne bota sig själv. Det gäller alltså att på alla håll främst befördra den skapande kraften.” (”En ny kontinent”, 9/29)

Freuds teorier fick genomslagskraft för en bredare allmänhet i Sverige under 1920-talet, och John Landquist framstår som en viktig introduktör med sin bok *Människokunskap* (1920), en bok som Elin Wägner säkerligen läste.⁵⁹ Det

⁵⁶ Under 1920-talet publiceras ett stort antal rådgivningsböcker kring äktenskap, hem och sexualliv. Bokförlaget Natur & Kultur startade en ny serie inom modern psykologi, där böckerna oftast var översatta från tyskan eller engelskan och med svenska inledningar av kända namn som Alf Ahlberg, Poul Bjerre och Olof Kinberg. Kroppskonstitution och temperament, psykoanalys, yoga, äktenskapets omdaning, behaviorismen samt människans och gruppens själsliv var några ämnesområden. De nya böckerna recenserades i *Tidevarvet* av Emilia Fogelklou eller Elin Wägner.

⁵⁷ Mer utbildning hade länge fungerat som ett slags lösen för kvinnorörelsen. Med denna skulle de kunna få möjligheter att ta plats i samhället.

⁵⁸ Elin Wägner, *Tidevarvet* (15/27).

⁵⁹ I sin avhandling *Freud i Sverige* diskuterar Franz Luttenberger Freud och den svenska idédebatten. I början av seklet hade Freuds namn varit aktuellt i kontroversiella sammanhang i anslutning till Otto Weininger, vars teori om kvinnokönets underlägsenhet byggde på Freuds tankar om hysterin. Under 1920-talet missbrukades hans idéer kring psykoanalysen och Luttenberger tycks mena att Freud blev missförstådd och feltolkad i Sverige. Franz Luttenberger, *Freud i Sverige. Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900–1924*, [diss. Uppsala], Stockholm 1989, s. 292–343 och John Landquist, *Människokunskap*, Stockholm 1920, s. 193.

är förvånande att Isaksson & Linder påstår att hon var ointresserad av Freuds teorier.⁶⁰ Visserligen intog hon en kritisk inställning till psykoanalysen men hon både läste och skrev om den.⁶¹ De ständiga hänvisningarna till suggestionen och hur den påverkade kvinnorna till mindervärdighet och bristande handlingskraft, avslöjar hennes intresse och kunskaper. I artikeln ”Spänningens orsak”, (52/25) refererar Wägner exempelvis till Nancyskolan utan ge en närmare förklaring.⁶²

Elin Wägner intresserade sig för den nya tidens vetenskaper, psykologi och sociologi, som under 20-talet tycks ha betraktats som en gemensam vetenskapsgren.⁶³ I *Tidevarvet* recenserades bland annat den engelske professorn William McDougalls böcker *Gruppens själsliv* (1925) och *Människans själsliv* (1930) i översättning och med inledningar av Alf Ahlberg. Såväl Honorine Hermelin som Elin Wägner föreläste kring gruppsykologiska och sociologiska teorier på Fogelstad.⁶⁴ När en grupp människor samlas kring ett mål och gemensamt arbetar sig fram till en lösning, utvecklas det bästa hos individen, framhöll Hermelin.⁶⁵ Rosa Mayreders och Mathilde Vaertings arbeten om matriarkat, maktskiften och medfödda egenskaper blev också föremål för ingående artiklar i *Tidevarvet* av Elin Wägner själv och av andra.

Rosa Mayreder (1858–1938) hade skapat sig en stark ställning i sekelskiftets Wien både som författare, feminist och forskare.⁶⁶ Som en av grundarna till Allgemeiner Österreichischer Frauenverein och redaktör för organisationens tidskrift var hon en drivande kraft för att radikaliserade kvinnofrågorna i Österrike. Hennes omfattande författarskap fick stort inflytande på den samtida kvinnorörelsen, bland annat i Sverige, och hon utsågs senare till hedersordförande i WOWO. Wägner träffade henne under sitt arbete i Wien under 1920.⁶⁷

Mathilde Vaertings (1884–1977) forskning ligger inom samma områden

⁶⁰ Isaksson & Linder, s. 292.

⁶¹ Bibi Jonsson framhåller att psykoanalysen var avgörande för Wägners ”framställningsform, och framför allt minnet fungerar som en berättarteknisk strategi [...]”. Jonsson, 2001, s. 39.

Hackman påpekar för sin del att Elin Wägner var skeptiskt inställd till psykoanalysen och Freud, men att hon följde den nya psykologins utveckling. Hackman, s. 112.

I *Väckarklocka* berättar Wägner, ”insmugglad i Freuds trängre analytiska krets”, att han sagt sig inte kunna bedöma ungdomens sexualproblem. (*Väckarklocka*, s. 228)

⁶² Nancyskolan var ett av flera franska forskningsinstitut som bedrev behandling, studier och forskning kring hypnos och suggestion i slutet av 1800-talet inom ämnet fysiologisk psykologi. Institutet leddes av M. Liébeault och hade kontakter med Freud och hans kollegor i Wien. J. Delboeuf, ”On Hypnotism and the Nancy School”, *Mind*, Vol. 14, nr 55 1889, s. 470–472.

⁶³ Inte sällan presenteras forskarna inom dessa nya discipliner som både psykologer och sociologer, vilket gäller exempelvis Rosa Mayreder och Mathilde Vaerting. Vaerting var egentligen pedagog.

⁶⁴ Alf Ahlberg utvecklar teorierna om gruppen i sin bok, *Socialpsykologi. Massans och gruppens, nationens och klassens själsliv*, Stockholm 1932.

⁶⁵ Honorine Hermelin, *Psykologi 1925–1927*, ”Samarbetspsykologi”, A 81 (KhSG).

⁶⁶ Harriet Anderson, *Utopian feminism. Women's Movements in fin-de siècle Vienna*, New Haven och London, 1992, s. 164–181.

⁶⁷ Rosa Mayreder var god vän med Klara Johanson och Ellen Kleman. I brev till dem berättar hon om sitt sammanträffande med Wägner. *Meine theuren, fernen Freundinnen. Rosa Mayreder schreibt an Ellen Kleman und Klara Johanson*, Veröffentlichungen des Zentrums für Österreichische – Nordische Kulturstudien Nr. 1, Kopenhagen–München 2004.

som Mayreders dock med en pedagogisk ansats, vilket var naturligt då Vaerting var lärarutbildad.⁶⁸ Hon tillhörde den första generationen kvinnliga forskare i Tyskland och utnämndes till professor i utbildning i Jena 1923, som den andra kvinnliga professorn i landet. Hennes böcker har delvis publicerats tillsammans med en Mathias, som dock aldrig lär ha existerat. Vaerting fick svårigheter vid universitetet och tilläts inte examinera sina elever och agera självständigt. Hon gavs dock senare viss professionell upprättelse.⁶⁹ Wägner besöker Vaerting i Jena och de växlade brev under åren 1924–1935.⁷⁰

Rosa Mayreders *Sexualitet och Kultur* (1923), som översatts av Klara Johanson, recenserades i *Tidevarvet* liksom Mathilde Vaertings böcker.⁷¹ I motsats till Mayreders böcker översattes inte Vaertings till svenska, däremot till engelska, vilket ytterligare bekräftar Wägners viktiga roll som introduktör av ny forskning om och för kvinnor. Som redaktör beställer hon artiklar även av andra och låter dr Ilse Reicke tolka en grupp kvinnliga tyska författare och filosofer i artikeln ”Nya tyska studier i kvinnofrågan”, (26/24).⁷² Rosa Mayreder beskrivs av Reicke som en filosof och jämförs med Ellen Key.⁷³ Under rubriken ”En kämpe mot dumhet och uselhet”, (14/25) inviger Aina Nussbaum läsarna i Mayreders storartade karriär och karaktär. Hon har, enligt Nussbaum, i *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* (1910) beskrivit vad kvinnan enligt sin natur är.⁷⁴ I *Sexualitet och kultur* diskuterade Mayreder emellertid vad kvinnan enligt sin natur borde vara.⁷⁵

När Elin Wägner själv i ”Mänsklighetens kurs”, (2/24) behandlar Mayreders nyöversatta bok i en lång recension intar hon en respektfull hållning. Däremot varken kommenterar eller jämför hon *Sexualitet och kultur* med *Kvinnlighet, manlighet, mänsklighet* och är överhuvudtaget sparsam med egna synpunkter.⁷⁶ Översikten av maktförhållandena mellan kvinnor och män som Mayreder ger i *Sexualitet och kultur* bedömer Wägner dock vara särskilt nödvändig, eftersom situationen i dagsläget var oroande.

Liksom andra vetenskapskvinnor och män vid den här tiden var Mayreders

⁶⁸ Claudia Honegger & Theresa Wobbe, *Frauen in der Soziologie: Neun Portraits*, München 1998, s. 178–202.

⁶⁹ Leppänen, s. 60–62.

⁷⁰ A 48a (KhSG).

⁷¹ Rosa Mayreder, *Sexualitet och Kultur*, Stockholm 1923.

⁷² Mathilde Vaertings böcker utgör enligt Reicke ”en ny grundval för mannens och kvinnans psykologi”. Mathilde Vaerting, *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib. 1, Die weibliche Eigenart im Männerstaat und die männliche Eigenart im Frauenstaat*, Karlsruhe 1921 och Mathilde och [Mathias] Vaerting, *The Dominant Sex. A Study in The Sociology of Sex Differentiation*, London 1923.

⁷³ Mayreders essäer karakteriseras som allvarliga och med ”icke alltid lättfattliga tankegångar djupt in i kulturfilosofiens ännu ganska ouppodlade vetenskap”. Även om kärleken beskrivs i termer liknande dem hos Key, saknar hon, enligt min mening, Keys nästan religiösa tro på kärleken som förlösande kraft.

⁷⁴ Rosa Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, Stockholm 1910.

⁷⁵ Mayreders resonemang om kvinnan och hennes natur förändras inte bara över åren utan även mellan hennes olika skrifter från samma tid. Anderson, s. 164.

⁷⁶ Se nästa sida.

angreppssätt universellt. Både Mayreder och Vaerting var skolade i den tidens centraleuropeiska lärdomsdiskurs där frågan om människans ursprung och utvecklingsstadier var central.⁷⁷ Elin Wägner tillämpade deras modell när hon själv skapade en kvinnornas historia i *Väckarklocka* och där beskrev utvecklingen i faser och stadier. Både Mayreder och Vaerting ägnade sig åt att undersöka och beskriva könsskillnaderna och konsekvenserna av dem, ett manligt prerogativ vid den här tiden.⁷⁸ Idéhistorikern Karin Johannisson hävdar att behovet av att kodifiera kvinnans särart och underordning, aktualiserades av männen i samma ögonblick som hon krävde större frihet.⁷⁹

Under slutet av 1800-talet utvecklades därför en rad teorier om den kvinnliga naturen, dess svaghet och särart. Med hjälp av de nya vetenskaperna, framför allt gynekologin, som anspråksfullt ansåg sig representera ”Vetenskapen om kvinnan”, placerade de manliga forskarna könsskillnaderna i biologin och hänförde dem till kvinnans kropp.⁸⁰ Vid sekelskiftet kompletterades de biologiska teorierna med psykologiska, som kunde påvisa det kvinnliga psykets svaghet i förhållande till det manligas. Det kanske mest kända exemplet härvidlag är Otto Weiningers *Geschlecht und Character* (1903) som Mayreder tog avstånd ifrån i *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*. Men även hon använde psykologiska och biologiska förklaringsmodeller liksom fysiologiska förutsättningar.⁸¹ Dock menade hon i denna bok att de skillnader som fanns, exempelvis mellan de mänskliga hjärnorna var ”individuell och icke sammanhängande med kö-

⁷⁶ I *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* lyfte Mayreder fram individen och relationerna mellan kön, genus och psyke. Syntesen mellan det intellektuella (Geist) och det fysiska/kön (Geschlecht) ser hon som det mest fundamentala i människan. Medan intellektet präglar varje individ så avgörs det fysiska av reproduktionens krav. Därför har kvinnan tilldelats egenskaper som passivitet, svag vilja och tålighet eftersom dessa behövs i hennes roll som mor. Mannen å andra sidan har fått egenskaper som aggressivitet och erövringslusta. Men då intellektet står på en högre utvecklingsnivå och är könlöst, kan man enligt Mayreder inte göra uttalanden om en människa med utgångspunkt från hennes fysiska natur, det vill säga på grund av kön. Allt strävar efter att nå det rent mänskliga. De ekonomiska och sociala kraven på könen måste således balanseras, om vi skall kunna skapa ett nytt samhälle. Den nya kvinnan blir då enligt henne en kvinna utan både den medelmåttiga kvinnans egenskaper och de negativa manliga aspekterna. Mayreders kvinnosyn är elitistisk, det vill säga hon anser att endast ett fåtal kvinnor lever upp till en manlig genial standard. Dessa få utvalda kvinnor pålägger hon särskilda uppgifter.

⁷⁷ Under 1700- och 1800-talen blev frågor om människans ursprung och utveckling föremål för studier och teoribildning, något som senare konsoliderades i den akademiska disciplinen antropologi. I denna framställdes tiden fram till den nuvarande civilisationen över skeden av barbari och vildhet, det vill säga som en obruten linje av utveckling och framsteg. *Nationalencyklopedien* Första bandet, Höganäs 1989, s. 441.

J. J. Bachofen utvecklade i *Das Mutterrecht* (1861) ett schema liknande Mayreders över familjeformernas utveckling där han framhöll att efter ett ursprungligt promiskuöst stadium följde matriarkatet, vilket slutligen avlöstes av det mer högtstående patriarkatet.

⁷⁸ Ulrika Nilsson, *Kampen om Kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925*, [diss. Uppsala], Uppsala 2003, s. 39–41. Nilsson visar på fascinationen inför utforskandet av världen och människan inom alla vetenskaper i slutet av 1800-talet. Inom medicinen blev kvinnan och hennes vagina föremål för en närgången granskning till exempel i Edvard Hofmanns *Rättsmedicinsk atlas* från 1898.

⁷⁹ Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Koriman, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1994, s. 28.

⁸⁰ Nilsson, s. 8.

net”.⁸² Att kvinnor och män under sekler levt olika liv sida vid sida, var enligt Mayreder enbart en konsekvens och anpassning av könsens olika roller i reproduktionen. Kvinnor och män behövde därför inte ses som biologiska motsatser utan könsskillnaderna skulle ses som kulturellt betingade och utvecklade under århundraden.⁸³ 1905 talade Mayreder således om att kvinnan kunde utvecklas till en individ, till en människa. I *Sexualitet och kultur* 1923 har hon dock ändrat ståndpunkt och tycks räkna med medfödda kvinnliga egenskaper.⁸⁴

Att Mayreder så radikalt ändrade ståndpunkt kan enligt min mening förklara Elin Wagners mer reserverade hållning till *Sexualitet och kultur*. I brev till Klara Johanson i september 1923 talade Wägner om hur tagen hon blivit när hon läste Mayreders förra bok, och hur svårt hon hade att recensera hennes nya verk. Arbetet med recensionen tog också ovanligt lång tid. Att hon ändå var så sparsam med egna kommentarer i recensionen tyder på att hon inte låtit sig övertygas av Mayreders resonemang men heller inte ville gå i polemik med henne.

Wägner delade dock Mayreders åsikt att kulturen blivit alltför maskuliniserad och att samhället därför måste förändras och bättre anpassas till kvinnornas levnadsbetingelser. Kvinnan borde bli alltings mått, inte mannen som i dagsläget.⁸⁵ I recensionen ger Elin Wägner däremot inga konkreta exempel på hur eller vad en sådan förändring skulle innebära, men påpekar att den är ”precis raka motsatsen till vad som med ett vanligt missförstånd förklaras vara kvinnorörelsens syfte”.⁸⁶ Under 1920-talet kom civilisationskritiken sällan från kvinnorörelsen, eftersom kvinnoorganisationerna inriktade sig på att ta plats i manssamhället och bli jämställda med männen.⁸⁷ För sin del ansåg

⁸¹ Mayreders kritik av Weininger handlade om hans ”principiella oförmåga att lösa hufvudproblemet”: ”På omvägen öfver en skenbart mycket gifvande biologisk teori och efter förbrukandet af ett oerhördt tankearbete utmynnår Weiningers gradualitetslära dock till slut i den gamla psykologiskt utvecklade åsikten, som utgående från de primära könskänmärkena gör man och kvinna till två absolut skilda motsatser.” Mayreder, 1910, s. 32.

⁸² Mayreder, 1910, s. 37.

⁸³ ”Särskildt finna andligt framstående kvinnor sina själsfränder förr bland männen. Och detta bero icke blott på den intellektuella utvecklingen; de hafva även i mycket djupare ting flere beröringspunkter med dem än med de närstående individerna af sitt eget kön.” Mayreder, 1910, s. 149–150.

⁸⁴ Elin Wägner diskuterar Mayreder i flera brev till Klara Johanson åren 1923–1924. Hon säger sig ha varit ”mycket tagen” när hon tidigare läst *Kvinnligt, manligt, mänskligt* och konstaterar att dess innehåll funnits i hennes ”medvetande”. Hon tänker läsa om den innan hon ger sig i kast med *Sexualitet och kultur*. (30 september 1923) Senare klagar hon över sina svårigheter med boken och att artikeln tagit längre tid än hon avsett. Hon ifrågasätter om hon kan göra Rosa Mayreder ”rättvisa”. (18 december 1923) Recensionen publiceras inte heller förrän i början av 1924, en lång inläsningstid för den annars så snabba Elin Wägner.

⁸⁵ Mayreder, 1923, s. 39: ”Hittills var mannen alla tings mått; men det skulle kunna hända att i framtiden en annan uppfattning måste bli bestämmande: kvinnan är alltings mått.”

⁸⁶ Harriet Anderson har valt beteckningen psykologisk feminism för Mayreder och hennes österrikiska kollegor. Anderson, s. 92 och s. 240–242.

⁸⁷ I sin undersökning av kvinnorörelsens historia påpekar Ulla Manns att kvinnoosakens framsteg ofta sattes i samband med civilisationsutvecklingen. Dock förekom skepsis mot civilisationsprojektet framför allt i fredskretsar, vilket inte redovisas i Lydia Wahlströms eller Gurli Linders böcker om kvinnorörelsens historia. Ulla Manns, ”Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv”, *Kvinnohistorisk tidskrift* nr 4 2000, s. 5–29.

Mayreder utrotandet av dubbelmoral och prostitution samt förhindrande av krig vara kvinnornas två viktigaste uppgifter, det vill säga frågor som Fogelstadgruppen engagerat sig i. Om detta tiger dock Wägner när hon skriver om Mayreder.

Trots att Wägner uttalade sig positivt om *Sexualitet och kultur* är jag tveksam om den påverkade henne under tjugotalet, utan snarare är det inflytandet från *Kvinnlighet, manlighet, mänsklighet* som framträder i hennes författarskap under 1920- och 1930-talen. Däremot återknyter hon till Mayreder och hennes diskussioner i *Sexualitet och kultur* i *Väckarklocka*, något som Leppänen utförligt behandlar i sin avhandling.⁸⁸ Av Leppänens avhandling framgår dock inte hur och varför Mayreder förändrade sina teorier om medfödda egenskaper under åren.

Wägner delade alltså inte Mayreders uppfattning om kvinnans natur och medfödda egenskaper, som de beskrivs i *Sexualitet och kultur*. Istället närmade hon sig Vaertings teorier, där egenskaperna ses som en funktion av respektive köns maktinnehav och således förändras när maktförhållandena ändras. Mayreder kritiserade för övrigt Vaertings forskning i *Sexualitet och Kultur*, där hon framhåller att teorin om maktpositionens inverkan på själslivet visserligen kan anses vara betydelsefull, men att Vaerting uppvisar alltför få exempel på att maktsvängningar verkligen ägt rum.⁸⁹ Wägner pekar på Mayreders kritik och hennes förändrade hållning i en av sina artiklar om Vaerting: ”Rosa Mayreder var inne på samma tankegång redan i *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, och bör här ha känt igen sig, ehuru hon står, som recensent av böckerna, något reserverad inför de Vaertingska teorierna.” (”En lyckligare tid”, 46/24) Först här avslöjar hon tydligt sin kritiska hållning till Mayreders förändrade inställning beträffande kvinnans medfödda egenskaper.

Jag har ägnat uppmärksamhet åt Mayreders *Sexualitet och kultur* för att visa hur Wägner följde hennes författarskap och tänkande. Även om Wägner fortsatte att i första hand influeras av Mayreders tidigare verk, tog hon del av hennes nya tankar som senare kom att få betydelse även i det egna författarskapet.

Kvinnornas egenskaper

Mathilde Vaertings teorier har liksom Rosa Mayreders universella anspråk vilket framgår när Wägner presenterar Vaertings böcker i tre osignerade artiklar under 1924.⁹⁰ Teserna anses djärva: ”[boken har] blivit mottagen med beundran och med ousäglig förargelse allt eftersom.” (”Enväldets faror”, 44/24)⁹¹

Medan Mayreder såg utvecklingen som linjär och kontinuerlig, bedömde

⁸⁸ Leppänen, s. 105.

⁸⁹ Mayreder, 1923, s. 94–95. Sina kritiska resonemang om Vaertings teorier framhåller hon botten i att Bachofens och andras teorier om ett ”matriarkaliskt tidevarv” avfärdats av senare forskning.

⁹⁰ *Tidevarvet* 44, 45, 46/24.

⁹¹ Leppänen, s. 60–62.

Elin Wägner och Vaerting förhållandena som mer dynamiska.⁹² Inte bara hade makten skiftat mellan kvinnor och män, kulturerna hade blommat och vissnat i en ständig förändringsprocess.⁹³ Varje maktförhållande stod under förändrighetens lag, och det fanns en pågående svängning mellan ett mans- och ett kvinnovälde där mäns och kvinnors egenskaper förändrades beroende på maktinnehavet.⁹⁴ Vaertings resonemang vände således upp och ned på Mayreders syn på kvinnan och kvinnliga egenskaper. Att mäns missbruk av makten kunde leda till revolt och maktförskjutning från ett mansvälde till ett "kjortelvälde", hade Elin Wägner hört kvinnorörelsens motståndare förfasa sig över. Särskilt provocerande var det då att påstå att könen inte hade några medfödda egenskaper: "Vi som fört talan för kvinnorörelsen bruka ju också alltid utlova den kvinnliga karaktärens oförstörbarhet." ("Enväldets faror", 44/24) För att kunna utveckla diskussionen om eventuella kvinnliga och manliga egenskaper måste Elin Wägner ha sökt efter teorier, där bägge könen beskrevs mer lika än olika. Fogelstadkvinnorna hade siktet inställt på individen och hennes personlighet i första hand. Därför blev Vaertings teorier förlösande och hon prövar dem i flera artiklar.

I "Måste kvinnan stjäla armband", (44/24) låter Devinez exempelvis en försvarsadvokat erkänna att han "i betraktande av kvinnans psyke" ansåg det både "ursäktligt" och "förklarligt" att den åtalade kvinnan stulit ett armband. Därmed hade han infört en särskild standard för kvinnornas rättskapacitet, menade hon, och ifrågasätter advokatens tvärsäkerhet om de medfödda egenskaperna: "Och ändå veta vi så lite av, vilka egenskaper som är medfödda. Det omdömet vi kalla absolut är kanske i själva verket ytterst relativt begränsat, tillämpligt endast på ett kort skede. I övergångstider stå ofta omdömen, som böra göra anspråk på att vara absoluta mot varandra." ("Måste kvinnan stjäla armband", 44/24) Devinez förespråkar således en mer förutsättningslös inställning till frågan om specifikt kvinnliga egenskaper. Situationen är särskilt problematisk i en övergångstid, som den nuvarande, framhåller Devinez vidare och i dialog med Vaerting, som Wägner presenterar på samma sida i *Tidevarvet*. Här beskriver Elin Wägner hur det "ensidiga mansväldet nu nått sin högsta punkt" och att pendeln är på väg mot "likaberättigande": "Hoppet för framtiden ligger däri att mänskligheten skall ha blivit så pass vis, att den förmår att stabilisera förhållandet emellan könen, då jämviktsläget är uppnått. Ty missbruk av makt är lika olyckligt för den förtryckte som för förtryckaren, [...]." ("Enväldets faror", 44/24) Wägner tycks i mitten av 20-talet ha trott på ett slags maktförskjutning

⁹² Leppänen, s. 119.

⁹³ Den tyske filosofen Oswald Spengler (1880–1936) beskriver civilisationerna som om de hade ett förutbestämt cykliskt förlopp. I *Der Untergang des Abendlandes*, München 1922, (*Västerlandets undergång. Konturer till en morfologi om världshistorien*, Stockholm 1996–1997) förutspådde han att den västerländska kulturen gick mot ett sammanbrott.

⁹⁴ Så uppträder till exempel specifika egenskaper hos de underkuvade som ringa kroppskrafter, ärelstnad, flit samt förmågan att utstå lidanden. På samma sätt förekommer typiska härskaregenskaper. När männen är underkuvade blir de hänvisade till hemmet, deras kärleksliv begränsas och de blir utestängda från det offentliga livet.

mellan könen, och hon återkommer till att den manliga makten nått så långt att någonting måste förändras.

Patriarkatet hade dessutom tvingat in kvinnor och män i schablonbilder av könen vilket skapat konstlade skillnader mellan dem. Dessa skulle försvinna när den ensidiga härskarmakten upphörde och den individuella personligheten fick större chans att utvecklas mer fritt. Kvinnornas begränsade och likriktade sfär uppmärksammades av Wägner, som framhöll att "hopklumpningen" av kvinnorna i en enda grupp förminskade dem och tog ifrån dem deras rätta jag. ("En lyckligare tid?", 46/24) Denna insnävning av kvinnorna i ett kollektiv hade enligt henne fått konsekvenser även för deras möjligheter i politiken:

Man hade ju hoppats på att frågan hur kvinnorna skulle arbeta in kvinnor såsom sina representanter i riksdagen aldrig skulle uppstå. [...] Men nu när det är så, i Sverige som på andra håll, att kvinnorna pressats ihop till en grupp för sig, så få de därför icke begå det ödesdigra felet att tro, att de har rätt att blott koncentrera sig på särintressen. ("Trådrullarnas problem", 5/26)

Wägner och FKR-kvinnorna insisterade på att alla frågor angick kvinnor och män i lika hög grad. Därför kunde man varken se kvinnorna i riksdagen som representanter enbart för kvinnorna eller anta att enbart vissa frågor gällde dem.

Denna likriktning av kvinnor och män förklarade enligt Wägner varför Vaerting stod så ensam i sin tolkning av historien. Teorierna kunde helt enkelt inte förstås av män, eftersom de enbart betraktade världen utifrån sina manliga perspektiv och därmed inte kunde förhålla sig till förekomsten av ett kvinnovälde: "Det som nu kallas historia har genom århundradena gått genom mansväldets filter vid traditionens portar och detta har, kan man säga, med nödvändighet utskilt ur historiens ström alla med mansväldet icke förenliga beståndsdelar." ("Historikerna och kvinnoväldet", 45/24) I denna artikel presenterar Wägner sin och Vaertings syn på historien och historieförfalskningen och leder här i bevis att kvinnorna och deras historia medvetet raderats bort eller förfalskats. Historieförfalskningen står senare som en av Wagners bärande idéer i *Väckarklocka*, där hon utvecklar Vaertings teorier ytterligare:

Moderäldern som varit oändlig och mångfaldig i sina uppenbarelseformer, övergick så småningom i den samhällsform vi känner.[...] Detta mäktiga drama har pågått i historien, obeaktat av dess krönikörer och historiefilosofier. Det har blivit så emedan det liksom inte funnits några psykologiska möjligheter att fatta att den mänskliga historien rymt skeden av så främmande art. Sen har underlåtenheten att se och beskriva denna sida av historien blivit använd som bevis för att den inte existerar där. (*Väckarklocka*, s. 78)

Elin Wägner inspirerades genom sin läsning av Mayreder och Vaerting under de här åren till många artiklar om kvinnors och mäns egenskaper: "Vem har givit garanti för att alla egenskaper jag förbinder med begreppet man och kvinna äro eviga?" frågar Devinez i "På väg till Babylon", (28/24). I "Ett protestens barn", (15/25), där Wägner recenserar H. G. Wells nya roman *Christina*

Alberta, anar hon att även Wells insett det futila i att tro på könsens medfödda egenskaper: "[V]i måste revidera den schematiska bilden av kvinnan och mannen. De oförstörbara grundegenskaperna är icke så många som man trott." Här återkommer Elin Wägner till uppfattningen att kvinnor och män i första hand är människor, det vill säga hon tycks inte längre tro på nedärvda kvinnliga eller manliga egenskaper. Och hon följer Vaerting, som framhöll, att när maktbalansen mellan könen uppnåtts, skulle kvinnor och män våga utveckla sina personligheter och skillnaderna inom könen därmed bli större än mellan dem:

Ty uppdelningen av män och kvinnor efter de normer, som anses böra gälla för det ena eller andra könet, har till följd att individen tvingas forma sig efter den schablon, det mönster som gäller för dess kön. Detta gäller icke allenast för kvinnan utan även för mannen. Det är en av de satser i boken som verka påtagligt riktiga, att kvinnans frigörelse kommer att för mannen betyda befrielse från slaveriet under det honom föreskrivna könsidealet. ("En lyckligare tid?", 46/24)

Att det således inte bara är kvinnan utan i lika hög grad mannen som kommer att befrias när mänskligheten blir av med sitt ok av fördomar om könen, var en uppfattning som Mayreder först introducerat 1905. Senare beskrevs liknande teorier av Vaerting i hennes böcker om köns psykologi, forskningsresultat som Wägner förmedlade till sin svenska läsekrets.

Kvinnornas mindervärdes känslor

Elin Wägner vidareförde således Mayreders och Vaertings idéer till *Tidevarvets* läsare. Men för Wägner förenades tanke med handling och därmed var det också viktigt att visa hur förändringar skulle kunna komma till stånd. Hur skulle kvinnorna kunna få ökat självförtroende och inte som nu "suggeras" till att tro sig vara mindre värda än männen? En väg som Wägner pekar ut, var Vaertings förslag till en ny historieundervisning för flickor. ("Ett mänskligt storverk", 26/26) Genom att skriva om kvinnliga genier och kvinnliga insatser skulle kvinnorna uppmuntras och inte som nu bli "inspruta[de] underlägsenhetskänslor". Alltför mycket skrivs, enligt Elin Wägner, om "förträffliga kvinnliga medelmåttor" och hon kritiserar de ideal som erbjuds unga flickor: "[...] något mindre eggande och mindre inspirerande för de unga flickorna än att ständigt ställas inför vardagsöden och få medelmåttan uppställd som idealet och höjdpunkten för det uppnåeliga." Idealerna för pojkarna var helt andra och skillnaderna i uppfostran kunde inte resultera i annat än att kvinnorna utvecklade underlägsenhetskänslor gentemot männen.

Utvecklingen pekade ändå framåt: "[H] är försiggår en långsam, mäktig förvandling om än med uppehåll och bakslag, en omflyttning av maktbalansen fram mot jämvikt." Citatet är hämtat från artikeln "Spänningens orsak", (52/25) där Wägner för över Mayreders och Vaertings teorier på svenska förhållanden. Hon bygger upp artikeln som ett drama med olika scener, i vilka hon tar

upp den svenska kvinnans ställning.”⁹⁵ Suggestionens negativa kraft, som hindrar henne från att agera och se klart, återkommer som ett mantra i artikeln. Dessutom skisseras ett långsiktigt perspektiv kring kvinnorörelsens maktanspråk.⁹⁶ Situationen för den svenska kvinnan beskrivs som dystert. Wägner efterlyser kvinnliga förebilder, ledarskap och utbildning för att kvinnorna skall kunna frigöra sig från det patriarkala samhällets suggestioner, men skall så ske måste dock kvinnorna medvetandegöras; många var inte ens medvetna om vad de utsattes för: ”Den obligatoriska damen som [...] säger sig aldrig mött annat än ridderlighet och att här skildrade förhållanden äro påhitt och nonsens, så kan man gratulera henne, men förklara att hon aldrig mött mannen på intressekonflikternas område eller med de anspråk som väcka motstånd.” (”Spänningens orsak”, 52/25) Wägner lyfter här fram den klassiska uppfattningen hos många kvinnor, som är emot kvinnosaken – lika aktuell idag som 1925. Dessa solidariserar sig hellre med maktens män än med svaga kvinnor.

Suggestionen verkar inom många områden och Wägner pekar på hur den förändras över tid. Ett exempel var gynekologin där läkarvetenskapen tidigare ansett att moderskapet tog all tid för en kvinna. Detta argument höll inte längre men, konstaterar Wägner: ”Då sättes suggestion istället in på att visa, att endast det, att hålla sig parat att föda under en tjuugoårsperiod, är en sådan kraftansträngning, att den förminskar kvinnornas andliga prestationsförmåga.” (”Spänningens orsak”, 52/25)⁹⁷

Wägner är kritisk mot samtidens kvinnor, som tillkämpat sig en frihet som borde ha tagit dem ut ur suggestionen om sin egen begränsning men som de tvärtom tycks ha internaliserat. Hon uppmanade kvinnorna att våga använda sina rättigheter och menade att det var en förutsättning för att de skulle kunna aktivt utöva sitt medborgarskap. Inför dagens situation var Wägners pessimistisk trots att hon förde fram ett mer optimistiskt framtidsperspektiv, inspirerad av Vaertings teorier om möjliga maktskiften. Sådana har förekommit tidigare i historien, menade Wägner, som i artikeln ”En negerstat i staten”, (3/23), pekar på en tid då kvinnor och män, vita och svarta, ”om än ett fåtal”, faktiskt arbetat tillsammans. Diskussionen förbådar således den i ”Spänningens orsak” men här dominerar det dystra samtidsperspektivet. Det finns flera orsaker till att kvinnorna inte nått längre, enligt Wägner, som visar att deras möjligheter att nu kunna ställa krav hotar männen. Det särskiljande av könen, som hon ser i samtiden, tyder på detta. Att kvinnorna hänvisas till arbeten inom särskilda ”kvinnliga” områden liksom att böcker av kvinnor, som tar upp samhällssitua-

⁹⁵ Scenväxlingarna är täta. Pjäsen/artikeln spelas upp som ett slags förevisning, ”charad”, där först olika felaktiga uppfattningar av kvinnan presenteras för att sedan avfärdas. De som uttalat sig om verkligheten i samhället har missförstått situationen: berättaren och läsaren har de rätta svaren. Berättaren är den allvetande regissören/författaren som stiger fram i artiklens slut med sitt credo.

⁹⁶ Artikeln avslutas med en hänvisning till Nancyskolan som genom sina insatser sägs kunna vända mindervärdessuggestionen till något positivt för kvinnorna. Vad Elin Wägner mer specifikt menar med sitt påpekande ger hon dock ingen förklaring till.

⁹⁷ Wägner visar här att hon är inläst på den medicinska forskningen om kvinnan. Temat återkommer för övrigt i *Väckarklocka*, s. 290–295.

tionen, hänförs till kvinnolitteraturen och enbart recenserar på kvinnosidorna, bidrog också till att hålla kvinnorna utanför. Men samhället behöver kvinnorna fastslår hon, även om männen ännu inte insett detta.

Wägner vill emellertid inte lämna läsarna utan hopp. I ”En negerstat i staten” liksom i ”Spänningens orsak” nämns att en förändring är på väg, det vill säga en maktförskjutning i Vaertings termer. Den emanerar från kvinnorörelsen som, enligt Wägner, agerade före både industrialismen och demokratiseringen: ”Det är människoanden, som reser sig i en ny inkarnation, det är frihetskravet som av trycket pressas fram hos en ny grupp människor.” Kampen handlar således om att bli fri från förtryck och att få tillgång till makt:⁹⁸ ”Dessa idealister drömma om en syntetisk människotyp, de drömma om män och kvinnor, som fast de i sig innesluta sexualiteten, könsmotsatsen, nå högre än den.” (”En lyckligare tid”, (46/24)⁹⁹ Wägner tycks nu vara övertygad om att denna nya syntetiska människotyp höll på att utvecklas. Hon återkommer till den i slutet av ”Spänningens orsak” där hon manar läsaren att upptäcka nya kvaliteter hos både kvinnor och män: “[...] gå du, du enskilda, ner i ditt väsens djup och hämta där dina mänskliga krafter och anlag, tro på de möjligheter du har, tro att du kan fylla din uppgift, kvinna eller icke, som människa.” (”Spänningens orsak”, 52/25)

Efter dialogen med Mayreder och Vaerting och med stöd av deras forskning menade Wägner således, att hon kunde leda i bevis att det inte fanns skäl att tro på medfödda egenskaper. En sådan uppfattning var istället enbart ett svepskäl för att hålla kvinnorna nere och särskilja könen. Slutsatserna av studierna, som hon presenterar dem i *Tidevarvet* handlar därför om den nya människan, som är något mer än en könsvarelse, och hennes möjligheter. Med stöd av Vaerting förebådade Wägner ett kommande maktskifte då kvinnan och mannen kunde mötas som jämlikar. Men då måste det hon kallade suggestionen ha förlorat sitt grepp över kvinnan.

Det nya äktenskapet

Under hela 1920-talet utsattes samlevnaden mellan könen för granskning av såväl journalister, politiker, sexologer, psykologer som filosofer och författare i hela västvärlden.¹⁰⁰ Man talade om äktenskapets kris och diskuterade nya legala

⁹⁸ Elin Wägner framhåller att kvinnor som Fredrika Bremer, Olive Schreiner, Rosa Mayreder, Mathilde Vaerting och Charlotte Perkins Gilman varit betydelsefulla i denna maktförskjutning.

⁹⁹ Detta resonemang om den syntetiska människan med såväl manliga som kvinnliga egenskaper, stämmer väl överens med det som Mayreder förespråkade i sin bok *Kvinnlighet, manlighet, mänsklighet*, och som hon senare låter falla i *Sexualitet och kultur*. I kapitlet ”Framtidsperspektiv för individualiteten” diskuteras människans idé och kvinnans och mannens mänsklighet, där möjligheten att se en ny människa läggs fram, en syntetisk människa: ”Karakteristiskt för de syntetiska människorna är förmågan att se ut öfver könets skrankor och afkasta de band, som könsligheten för med sig, för att i och med det mänskligas idé nå ett gemensamhetens område.” Mayreder, 1910, s. 242.

¹⁰⁰ Sanner, s. 14. Sanner framhåller, att diskussionerna kring kärleken blev livligare än någonsin efter att den nya äktenskapbalken trätt i kraft år 1921.

former för relationen mellan kvinna och man, mer eller mindre äktenskapslika.¹⁰¹ Den moderna kvinnan utmålades som boven i dramat, då hon inte längre ville anpassa och underordna sig mannen. Hon krävde inte bara en plats i offentligheten utan även ett jämställt äktenskap.

Elin Wägner är oroad över det nya äktenskapet och drar slutsatsen att ”den nuvarande formen för äktenskapet och den nuvarande människan inte riktigt passa ihop”. (”Äktenskapet”, 50/25) Dagens situation uppfattade hon som katodiskt och otillfredsställande. Hon var inte bara pragmatisk och praktisk, utan även romantisk och moralisk. Inte moralisk på det sättet att man och kvinna behövde gifta sig för att leva samman, utan moralisk i den bemärkelsen att hon ville att samma regler skall gälla för bägge könen. Därför kunde detta ”nya” jämställda äktenskap genomföras först när kvinnan stod ekonomiskt oberoende av mannen. (”Äktenskapet”, 50/25) Då lagen vid den här tiden gav företagen möjlighet att utan orsak avskeda gifta kvinnor, så vitt de inte hade statlig tjänst, var detta nästan genomförbart.

Ett återkommande tema i *Tidevarvet* var därför de legala förhållandena mellan kvinnor och män.¹⁰² Problem, som uppstod så att säga i kärlekens spår som faderskapsmål, medborgarrätt, mödravård, moderskapsersättning, prostitution och preventivmedelsteknik ägnades också stor uppmärksamhet, men för dessa frågor ansvarade i första hand Ada Nilsson och Kerstin Hesselgren. Wägner sekunderade med sina starka och träffande Devinezkåserier. Faderskapsproblematiken aktualiserades till exempel i flera artiklar under 1926, då modern i den nya lagen om barn utom äktenskap, fick möjlighet att välja barnafader bland flera män. Devinez skriver: ”Vi veta likväl alla, att misstanken om barnets ursprung är djupt rotad i den manliga naturen. Det är faderskapets tragedi, och den har givit upphov till alla slags försök genom tiderna att skaffa mannen trygghet.” (”Riksfader eller riskfader?”, 33/26)¹⁰³

Den omfattande prostitutionen såg Wägner som en orsak till problemen i äktenskapen. Enda möjligheten var att ”kvinnorna själva bestämmer att de inte vill dela sina män med de prostituerade”. (”Polishjärtat darrar”, 40/26) Sin vana trogen lägger hon ett ansvar även på kvinnorna. Dagens situation kännetecknas enligt henne av ”sexuell oredlighet, prostitution, olycka och förspillda liv”. I ”Blå boken i Amerika”, (28/27) skriver hon:

¹⁰¹ Litteraturkritikern Maurice Duval diskuterar äktenskapen i ”Une enquête sur la crise du mariage” i tidskriften *Renaissance politique*, 5 april 1924: ”Vart är världen på väg? Ser vi födelsen av en ny civilisation? Har institutioner som under århundraden varit vår bas plötsligt blivit omoderna och förlegade?”

¹⁰² *Tidevarvet* drev under åren 1925–1928 Sveriges första rådgivningsbyrå för mödra- och barnavård i Stockholm. Ada Nilsson var ansvarig och byrån bedrevs efter samma principer som Katti Anker Möllers och Maria Stopes rådgivningsbyråer i Oslo respektive London. Byrån fick senare offentliga efterföljare. Levin, 1997, s. 204–217.

¹⁰³ Wägner aktualiserar frågan i *Svalorna flyga högt*, där protagonisten Maria Håkansson är barnavårdsman och blir hårt trängd, till och med mordhotad, då hon kräver att ”försumliga barnafäder” skall erkänna sitt faderskap. (*Svalorna flyga högt*, s. 181 och s. 320–322)

De prostituerade brukade förr i världen andraga till sitt försvar att de tjänade samhället och skyddade familjeflickorna, en sats som varit i överklasskundernas säck, innan den kom i deras stackars påse. Det var inte bara skryt, det låg en viss sanning däri, ehuru man naturligtvis invände att prostitutionen innebar en falsk och farlig lösning av det sexuella problemet, och att de skyddade familjeflickorna nog fingo som hustrur betala igen för detta skydd av deras frökentid. ("Blå boken i Amerika", 28/27)

Enligt Wägner fanns det inte längre varken någon "oberörd hemmadotter" som väntar på friaren eller någon ung man som "hjälp sig fram med prostituerade tills han får lust att gifta sig". Istället har allt fler börjat ifrågasätta normerna och äktenskapets utformning, vilket hon framhåller som ett gott tecken. Själv aktualiserade hon i *Tidevarvet* olika typer av äktenskap som kamratäktenskap och prov- och försöksäktenskap. Det var huvudsakligen advokaten Eva Andén som ledde diskussionen med utgångspunkt från sin idé om de blå äktenskapen, det vill säga ett slags proväktenskap under vissa legala former.¹⁰⁴ Andéns förslag byggde på liknande förutsättningar som den amerikanske advokaten Ben Lindsey presenterat i *Den moderna ungdomens uppror* (1928) från vilken flera utdrag publicerades i *Tidevarvet*.¹⁰⁵ Inläggen balanserar mellan viljan att förstå ungdomarna och konstateranden som att "lösaktighetens ström [som] sköljer över oss". Elin Wägner stöder dock i "Wells och den Blå boken", (28/27) den form av kamrat- eller förberedande äktenskap som Lindsey propagerar för, eftersom de skulle minska prostitutionen. När "den store optimisten Wells" anser att de sexuella problemen kan börja hanteras med förnuft, vill hon inte säga emot honom. Hennes enda invändning var Wells omedvetenhet om den "dubbelmoraliska åskådningen", som möjliggör för männen att icke vara "bundna vid handlingarnas följder". Det är förvånande att Elin Wägner refererar Wells uppfattning så positivt, trots hans öppet misogyna hållning. Artiklarna i *Tidevarvet* väckte uppseende och det blev en livlig debatt i media.

I "Äktenskapet", (50/25) diskuterar Wägner däremot den traditionella formen av äktenskap och framhåller att människor uppträder ansvarslöst därför att de inte "fått några nya budord istället för dem de inte längre kunna eller vilja lyda". Man saknade till exempel erfarenhet om hur de nya skilsmässorna skulle hanteras. Wägner framhöll också att en skilsmässa inte innebar att människor kunde frigöra sig från sitt förflutna: "Ingen människa, som tillhört hennes liv, försvinner därur. Även om människan själv inte ser sammanhanget mellan sitt förflutna och sin sinnesstämning, sin sömnlöshet, sin depression eller trötthet så finns den där." ("Äktenskapet", 50/25)

¹⁰⁴ Eva Andén (1886–1970) blev 1918 Sveriges första kvinnliga ledamot i Advokatsamfundet. Hon drev egen advokatbyrå tillsammans med Elin Wagners kusin Lisa Ekendahl. Andén lär ha varit ständigt adjungerad till såväl *Tidevarvets* redaktionskommitté som dess styrelse. Isaksson & Linder, s. 387.

¹⁰⁵ *Tidevarvet* hade flera artiklar om kamratäktenskapet som initierades av Eva Andén och där likheterna med idéerna i Ben Lindseys bok *Den moderna ungdomens uppror* (1928) lyftes fram. Artiklar förekommer under 1926 i nr 44, 45, 46 samt år 1928 i nr 1 och 2.

Även om den nya lagstiftningen underlättat för parterna att ta ut skilsmässa, var den fortfarande förenad med stora uppoffringar.¹⁰⁶ Ärkebiskopen, Nathan Söderblom, ledde kampen mot skilsmässorna:

Men ett äktenskap, som ingås på försök eller med den möjligheten öppen att upplösas, kan icke utan grovt brott mot redlighet och sanning begära kyrkans vigsel och välsignelse [...] äktenskapets helgd och makarnas trofasta enhet brukas utan urskillning vid frånskildas nya äktenskapliga föreningar.¹⁰⁷

Detta salvelsefulla tonläge från kyrkans män kände Wägner väl till från sin egen skilsmässa och hur den mottagits av prästläktingarna i Småland. Söderblom motarbetade således både skilsmässor och de många förslagen för proväktenskap, vilket är förvånande, då han i trosfrågor predikade en radikal uppfattning. I ”Den moderna ungdomens revolt”, (5/29) refererar Devinez hur ärkebiskopen under en radioutsänd gudstjänst fördömt skilsmässor och berättar samtidigt om ett möte med två kväkarungdomar. Dessa hade lovat varandra evig trohet och tagit bort uttrycket ”tills döden skiljer oss åt” i sitt vigselformulär. Kanske var det ungdomen som måste gå före och visa vägen med sina ”himla-höga mål”, menade Devinez.

Frågan var därför vad slags äktenskap som var lämpligast och bäst för den moderna människan. Man kunde omöjligen gå tillbaka till det gamla, men samtidigt inte leva i ett tillstånd där: ”[I]ngenting är allmänt erkänt som rätt och ingenting som synd.” Utmaningen handlar, enligt Wägner, om att finna nya normer: ”Diskussion är nödvändig för att klara de dimmiga föreställningar om verkligheten, de underliga moralbegrepp, bakom vilka människor dölja sina svårigheter och sorger.” (”Äktenskapet”, 50/25)

En möjlig inspirationskälla för Elin Wägner kan ha varit den äktenskapssyn som Rosa Mayreder beskriver i *Sexualitet och kultur*, där hon ser äktenskapet som en process och att utvecklingen nu nått till det ideala tillståndet, kärleks-äktenskapet.¹⁰⁸ Mayreder talar om det monogama äktenskapets idé som ”det mänskliga samfundets värdefullaste vinningar, köpt av årtusenden med de största individuella offer”. Samtidigt framhåller hon att dagens civilisation inte fungerar som en god jordmån för ett kärleksäktenskap. Hon avslöjar svårigheterna med många talande beskrivningar av dagens trista äktenskap, där vardagen tagit överhanden. Kärleken har svårt att ”fördrå sjaskiga intimiteter i oavbruten enformighet”. Mayreder delar Keys uppfattning att ett äktenskap utan kärlek är osedligt men värderar ändå äktenskapet. Kvinnor och män älskar olika, men bäge parter kan påverka kärleken med viljan: ”Till att frambringa

¹⁰⁶ Parterna fick exempelvis inte träffas under ett år, vilket måste ha försvårat föräldrarnas möjligheter att hålla kontakt med sina barn.

¹⁰⁷ Nathan Söderblom, ”Äktenskap och skilsmässa”, *Skiljas – icke skiljas*, Stockholm 1931, s. 18. I boken medverkar en rad framstående svenska och utländska författare som Rebecca West, H. G. Wells, Poul Bjerre, Mia Leche-Löfgren och Bertrand Russell. De presenterar sin syn på såväl äktenskap som skilsmässa. Flera av inläggen är positiva till skilsmässor. Andra ifrågasätter däremot äktenskapet som samlevnadsform, bland dem författaren H. G. Wells.

¹⁰⁸ Mayreder, 1923, s. 232–235.

kärlekens sanna evighet fordras en viljebestämning – just den viljebestämning som är den äktenskapliga kärlekens kännemärke”, framhåller hon.¹⁰⁹ Genom sådana viljeyttringar kunde man nå det tillstånd, som Mayreder kallar ”förinnerligandet”. Kanske tänkte sig Elin Wägner sig ett sådant äktenskap? Då kunde ett beslut som det unga kväkarparets ses som ett exempel på en sådan ”viljebestämning”.

Min uppfattning är att Elin Wägner inte kom till någon klarhet i hur hon ville se ett nytt äktenskap utformat. Hon predikade visserligen jämställd kärlek med emotionell och sexuell trohet för bägge parter men tvivlade på om detta verkligen var möjligt. I Wägners romaner förflyktigas ofta kärleken när den flyttar in i äktenskapet. Det äktenskapliga samlivet skildras med några få undantag som ett misslyckande och en plåga. Det är uppenbart att Wägner lämnat en föregångare som Ellen Key och hennes tro på kärleken som en sammanhållande kraft bakom sig. Tiden hade visat att kärleken inte längre bestod och Ellen Key hade, enligt henne, ”aldrig [gått] till grunden med mäns och kvinnors förhållande till varandra” (”En historisk livsgärning”, 18/26).

Genom att inspireras av kvinnor som Rosa Mayreder och Mathilde Vaerting och tillämpa deras tankar på svenska förhållanden verkade Wägner som en förmedlare av den internationella debatten om kvinnornas roll i samtiden. Frågorna var komplexa och Wägner kom, som visats, inte alltid med några entydiga och enkla svar. Av hennes hållning till Mayreders *Sexualitet och kultur* framgår hur tveksam hon är inför författarens tankar om kvinnans särskilda egenskaper. Det är dock typiskt för Wägner att hon fortsatte att bearbeta tankarna, vilka så småningom kom till uttryck i *Väckarklocka*. De frågor om kvinnans ställning inom olika områden som Wägner tar upp i *Tidevarvet* återkommer i hennes romaner. Som jag tidigare framhållit rör hon sig ständigt på flera arenor och driver därmed sina frågor på många sätt. Inte minst blir detta tydligt i *Tidevarvet* där hennes Devinezkåserier möjliggör ett humoristiskt närmande till livsavgörande frågor som det jämlika äktenskapet. Kvinnor, vilka lever i glansen av sina män, drabbas obönhörligt av Wägens ironi som i titeln på kåseriet ”Fru polfararinnan Johansen”, (4/26). Det var viktigt för henne att inte bara förmedla idéer utan att även utmana och påverka läsarna för att därmed skapa förändring.

Pacifismen

Krigsslutet hade inneburit en radikal förändring i relationen mellan kvinnor och män, särskilt i de krigförande staterna, men även i Sverige. Reglerna från före kriget gällde inte längre. Å ena sidan hade kvinnorna under kriget visat att de klarade av mansjobb i ammunitionsfabrikerna, å andra sidan hade de mött

¹⁰⁹ Mayreder, 1923, s. 302 och 303.

”tappra” män i fält. Vad de upplevt där, hade chockat dem. De hade fått ta hand om män som grät som barn eller kved som kattungar, det vill säga den vulgärpropaganda om ”hjältedåden”, som spreds på hemmafronten höll inte. Kvinnorna rapporterade om sina erfarenheter och hur de påverkade deras mansbild. Soldaterna hade inte utfört några hjältedåd, framhöll de. Istället hade kriget reducerat dem till djur. Sjuksköterskan Mary Borden beskrev sina upplevelser av arbetet i krigets skugga: ”There are heads and knees and mangled testicles. There are chests with holes as big as your fists, and pulpy thighs, shapeless; and stumps where legs once were fastened... There are these things, but no men.”¹¹⁰

Dessa mer eller mindre ”uträknade” män i fångenskap och på sjukhus mötte Elin Wägner på sina resor i Europa, där kriget ännu inte var avslutat i och med fredsöverenskommelsen, utan fortsatte med ockupationen av Rhenlandet. I arbetsböckerna refererar hon våldtäkter och övergrepp från bägge sidor.¹¹¹ De vidriga förhållandena beskrivs sedan i *Från Seine, Rhen och Ruhr*, där den som likt Elin Wägner åker franskt tåg i Pfalz, för ”med ena foten i fångelset och den andra i graven” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 226). Fångar och soldater vittnade om krigets omänsklighet och människans brutalitet när rätten sattes ur spel. Kriget hade således skapat inte bara en ny kvinna utan också en ny man, en man som samhället ännu inte lärt känna. Tyskarnas våldsdåd mot kvinnor och barn i Belgien hade väckt uppseende liksom de franska soldaternas brutalitet i de ockuperade tyska provinserna. I England tycktes regeringen vara helt oförberedd på den våg av våldtäkter och upplopp, som drabbade landet när soldaterna återvände.¹¹²

I Sverige hämtade man sig relativt snabbt från krigstraumat och den svenska debatten fick redan efter några år en ljusare och mer optimistisk ton. Man ville glömma. I och med att gränserna öppnades intensifierades emellertid kontakterna med utlandet, och det gav nya impulser.¹¹³ Att bibehålla freden tog många som sin uppgift och följde parollen ”Aldrig mera krig”. Sverige anslöt sig till Nationernas Förbund, ett beslut som Elin Wägner stöttade liksom initiativ till föreningar med fredssyfte som Rädna Barnen och Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet (IKFF) med dess internationella organisation WILPF.

Wägner deltog då inte bara i styrelsesammanträden, författade programskrif- ter och medlemsblad utan ställde även upp som föredragshållare både här hemma och utomlands. Hon prövade ständigt att radikaliserar och utveckla ”sina” organisationer i sitt agerande som rörelseintellektuell.¹¹⁴ Vid några tillfäl-

¹¹⁰ Mary Borden, ”The Forbidden Zone”, *Nurses at the Front: Writing the Wounds from the Great War*, red. Margaret R Higonnet, Boston Mass. 2001, s. 60.

¹¹¹ A 48a, FII: Bok 6 och 6 C OA 1919–1921 och Bok 4 AK 1921 (KhSG).

¹¹² Susan Kingsley Kent, *Making Peace: The Reconstruction of Gender in Interwar Britain*, Princeton 1993, s. 97–110.

¹¹³ Ron Eyerman, *Between Culture and Politics. Intellectuals in Modern Society*, Oxford 1994, s. 91–95.

¹¹⁴ Andersson, 2002, s. 228–229.

len erbjöds hon även internationella uppdrag, men tackade nej. Många av Elin Wagners vänner från den internationella rösträttsrörelsen hade blivit pacifister och återfanns efter kriget som medlemmar i WILPF liksom hon själv. Gruppen kring *Time and Tide* och Rosa Mayreders österrikiska grupp var två sådana nätverk.¹¹⁵ 1920-talet blev de internationella kongressernas decennium framför andra och här skapades naturliga mötesplatser till vilka Elin Wägner reste och sedan informerade om i *Tidevarvet*.

Rustning för fred

Under 1920-talet var intresset för försvars- och nedrustningsfrågor som störst. Såväl försvars- som fredsföreningarna växte i medlemsantal och särskilt försvarsorganisationerna lyckades värva många kvinnor.¹¹⁶ Inför 1924 års valrörelse blev försvarsfrågan högaktuell och FKR, som beslutat sig för att ställa upp i valet, behövde klargöra sin position. En arbetsgrupp med Mia Leche-Löfgren och Elin Wägner fick då i uppdrag att utarbeta ett förslag inför FKR:s landsmöte. De skrev var sitt kapitel i förslagsskriften *Ett nytt försvar*. Leche-Löfgren förde fram ett långsiktigt avrustningsförslag medan Elin Wägner förespråkade omedelbar och isolerad avrustning.¹¹⁷ FKR antog Wagners mer radikala förslag, vilket resulterade i att många kvinnor lämnade förbundet.

Efter riksdagsvalet år 1924, då socialdemokraterna tog regeringsmakten, infördes en ny försvarsordning med stora nedskärningar av försvaret. Många trodde på freden vilket förstärktes av att Nationernas Förbund hade satt igång sitt förberedelsearbete inför den stora nedrustningskonferensen som skulle hållas 1932.¹¹⁸

I *Tidevarvet* fortsatte Elin Wägner sitt engagemang för freden, kanske mer aktivt än tidigare och nu med en hel tidning till sitt förfogande. Materialet om krig och fred dominerar stort i hennes journalistik, där såväl artiklarna inom det utrikespolitiska fältet som en stor del av det inrikespolitiska stoffet visar en tydlig freds- eller antikrigsprofil. Artiklar om Gandhi, kväkarna och de stora religionerna förs nästan alltid in på fredsfrågor, pacifism, det vapenlösa motståndet eller krigsvägran. Devinez tar ofta till orda i fredsfrågorna.

En omfattande fredspropaganda förekommer även i recensionerna. Elin Wägner och andra presenterar ett brett och internationellt bokutbud, som ges ett stort utrymme och framträdande placering. I ”Fantastiska strider”, (7/29)

¹¹⁵ Media hade givit Lady Rhondda och hennes grupp epitetet ”the lunatic section” på grund av deras pacifistiska hållning. Kent, s. 77–78.

¹¹⁶ Andersson, 2002, s. 231.

¹¹⁷ Mia Leche-Löfgren och Elin Wägner, *Ett nytt försvar*, Brännande frågor 5, Stockholm 1924, s. 34. Elin Wägner skriver: ”Den enda handling, som enligt min mening möter situationens allvar är det fullständiga avståndstagandet, nu idag, från allt vad militärväsen, allt vad krigsberedskap heter.”

¹¹⁸ Andersson, 2001, s. 127–133.

där hon recenserar *Gifigasnebel über Sovjet-Russland* och *The Fantastic Battle* avslöjar hon något om sitt litteraturval:¹¹⁹

[Jag har] läst ett par böcker som riktiga bokanmälare aldrig skulle förmå sig att läsa, därför att de inte skulle räkna dem till litteraturen. Kanske hör de inte dit heller, men de handlar händelsevis om mycket viktiga saker. Och jag har nu konstaterat om mig själv att jag hellre läser böcker som berör stora jordiska spörsmål, om det också är dåligt gjort och otäckt och överdrivet, än jag läser det som är litteratur i fjärde digniteten, när det isolerar mig med ett människoöde såsom till exempel Ernst Ahlgrens. Må Gud hjälpa mig och min dåliga smak. ("Fantastiska strider", 7/29)

Här avslöjar Wägner att hon föredrar faktalitteratur framför romaner, vilka enligt henne begränsar synfältet till ett enda "människoöde". Detta uttalande stödjer min uppfattning att Wägner hade vidare syfte med sitt författarskap förutom det rent skönlitterära.

Elin Wägner inbjuder även andra att skriva artiklar på olika fredsteman.¹²⁰ En artikel av Axel Höjer, som behandlar den psykologiska grunden för fredspropaganda, har hon placerat intill sin egen recension. Höjers argumentering stöder hennes att "ett lands säkerhet icke främjas genom martialiska rustningar, utan genom vänskapliga, förtroendeväckande handlingar".¹²¹

Många liknande exempel kan anföras. Så framhåller Ellen Key i sin artikel "Glädjebudbärarens fotsteg", (30/24): "Det började gå upp för ungdomen att krigstjänstvägran är den hörnsten, på vilken fredens tempel skall kunna byggas." På samma första sida kan man läsa ett Devinezkåseri med titeln "En spännande historia", (30/24), som utifrån en krog i Pfalz diskuterar svårigheterna att få fred "så länge krigsnyheter drogo så mycket större lösnummerförsäljning än alla andra nyheter". Här återfinns också Elin Wägners novell "Det tillbakavisade vittnet", där mannen inte bekymrar sig för ålderdomen eftersom han ändå skall falla i nästa krig, vilket djupt sårar hans fästmö, som inte vill veta av fler krig.

Ytterligare en möjlighet att tala för fredens sak erbjöds i olika "porträtt", nekrologer och hyllningsartiklar av framstående personer, ofta "fredsarbetare" här hemma eller utomlands. Dessa karakteriseras av ett högtidligt och uppskattande tilltal, som i nekrologen över Anna Bugge Wicksell:

¹¹⁹ Wägner berättar i artikeln att hon köpt *Gifigasnebel über Sovjet-Russland* under hemlighetsfulla former vid Frankfurtkongressen. Boken sades vara skriven av en okänd kommunist. *The fantastic Battle* var författad av en R. C. Burns.

¹²⁰ En flitig skribent i *Tidevarvet* var läkaren Andrea (Dea) Andreen-Svedberg. Hon stod nära Fogelstadgruppen redan i ett tidigt skede, eftersom hon tjänstgjorde som Elisabeth Tamms läkare. I egenskap av radikalpacifist stödde hon Wägner i FKR.

¹²¹ Axel Höjer var läkare och en tid chef för Medicinalstyrelsen. Han var gift med barnmorskan Signe Höjer. Paret engagerade sig för barns hälsa både i Sverige och utomlands, var pacifister och nära vänner till Elin Wägner.

Jag har [...] ett oförglömligt minne av den eld och hänförelse hon lade in i detta arbete för politiskt medborgarskap.[...] flyttat in allt sitt fredsarbete och alla sina förhoppningar i Nationernas Förbund. Det var hennes älsklingsdröm förverkligad, hon såg det med kärlekens ögon. ("En lycklig människa. Anna Bugge Wicksell in memoriam", 8/28)

Wägner bedriver således en massiv fredspropaganda i *Tidevarvet*. Man kan bara beundra att hon lyckades hålla sin vision levande år efter år. Det var en kamp för freden och för dem som arbetade för den, men lika mycket en kamp mot dem som förespråkade krig eller begränsade nedrustningar. Ytterligare fiender såg hon i "pressen" och dess skriberier till förmån för rustningar och krig istället för fred. På samma grund misstrodde hon ländernas försvarspropaganda, eftersom den talade med "dubbla tungor".

I tidningens två första nummer (1 och 2/23) lade Elin Wägner fram sitt "program" för freden, som hon höll fast vid under resten av sitt liv. Tidigare samma år hade hon givit ut novellsamlingen *Från Seine, Rhen och Ruhr* med sina erfarenheter från den så kallade stadsbudstjänsten i Europa, där hon besökt de krigförande länderna för att skapa fredsdialoger och undersöka förhållandena för fångar och civilbefolkning i Frankrike och i Tyskland.

Upplevelserna av krigets härjningar och ockupationsmakternas grymhet, människornas tragik och desperation satte djupa spår hos henne. Samtidigt lärde hon känna kväkarna och deras arbetssätt, något som starkt påverkade henne. En vän från den tiden blev Ruth Fry, som ledde kväkarnas kommitté för hjälp åt krigets offer. I sin recension av Frys bok *The Quaker Adventure* (1926), vars titel hon översatte till *Kväkaräventyr*, citerar Elin Wägner direkt från bokens inledning: "De som upplevt dessa år, vittna om den stora lycka arbetet givit, trots allt det grymma lidande de därigenom lärt känna." ("Ädelmodets magi", 38/26)¹²²

Kanske tänkte Elin Wägner själv tillbaka på sina egna upplevelser i de krigsdrabbade länderna på samma sätt.¹²³ Dessa hade övertygat henne om krigets orimlighet. Ingen som mött kriget, ville uppleva flera krig. Krig måste stoppas till varje pris. Genom att berätta om det krig, som just avslutats, trodde hon sig kunna bidra till detta. Elin Wägner tillhörde det fåtal som tog till orda när hennes krigsupplevelser var färskt. Säkerligen gjorde hon en journalistisk bedömning av sitt uppdrag och räknade med att hennes erfarenheter skulle vara intressanta. Därför kom läsarnas ointresse för *Seine, Rhen och Ruhr* som en överraskning.¹²⁴ Man orkade helt enkelt inte läsa mer om kriget utan ville

¹²² Ruth Fry, *A Quaker Adventure. The Story of Nine Years' Relief and Reconstruction*, London 1926. Boken översattes aldrig till svenska. En kortfattad version finns på norska.

¹²³ Läsarna får en ingående beskrivning av kväkarnas arbete och tro. Magin bygger på deras uppfattning att det finns en gudomlig kraft hos alla människor, hur "förmörkat och bortskymt det än må vara". Kärleken "bränner" helt enkelt bort det onda. Därför "borde nationerna förlita sig på den positiva kraft som bor i denna viljegendhet. Skulle inte vänskap och förbehållslöst ädelmod göra underverk liksom de göra det bland enskilda människor", skriver Elin Wägner i artikeln. Hon gör direkta översättningar från boken och sätter in i sin text utan att ange detta.

¹²⁴ Isaksson & Linder, s. 351–353.

glömma och inte oroas. Samma fenomen inträffade i hela Europa. Kriget och krigsupplevelserna måste till varje pris döljas och förnekas. Orsakerna till tystnaden diskuterar hon sex år senare, 1929, när böcker som Erich Maria Remarques *På Västfronten intet nytt* och Emil Ludwigs *Juli 1914* publicerats. Människor hade helt enkelt vägrat att ta del av krigets verklighet, både de som deltagit och de som suttit hemma, trots att sanningen funnits där. Även Sverige hade haft samma hämningar trots att ”vi icke offrat våra liv och våra söner”. Självbevarelsesdriften och livslögnen hade tagit över, konstaterar Wägner:

Dels voro minnena outhärdliga i och för sig. Dels skulle ju dessa avslöjanden medföra en sanning, en kunskap som nästan icke kunde bäras. Kunskapen att man blivit förd bakom ljuset, missbrukad och förledd, vansinnigt illa styrd. Kunskapen om att hjältarna i massgravarna, alla de militära och civila offren för kriget, offrat sina enda liv på falska förutsättningar, för lögnaktiga ideal, förgäves, förgäves. (”Tystnaden som brutits”, 40/29)

”Idéernas vandring” i *Tidevarvets* premiärnummer ser jag som ett slags summering av Elin Wägners erfarenheter från åren 1919–1923. Det vapenlösa upproret/motståndet som genomfördes av Rhen- och Ruhrbefolkningen under tre kvarts år ”mot en makt som militärt hade den fullständigt i sina händer” står som utgångspunkt. Att något sådant kunnat ske måste påverka Europas framtid, framhåller hon. Men den stora bragden tycks ha försvunnit från den europeiska agendan och behöver därför lyftas fram.

Samtidigt granskar Wägner sin egen inställning till det vapenlösa motståndet för att ”göra upp en egen räkning”. Det vapenlösa motståndet beskriver hon som den moraliska maktens kamp mot den mekaniska, eller som andens över materien, ett synsätt som ofta förekommer hos Gandhi. Han nämns inte, men hans idéer kan anas i de olika övervägandena om hennes egen attityd till våldet. Man måste tro på sin idé, oavsett följderna, hävdar Wägner: ”Jag måste tro, att jag kan knäcka våldet till sist genom att icke böja knä för det. Jag måste tro att mordandets period i mänsklighetens historia kan ta ett slut. Annars upplöser sig idéns kropp och idén försvinner oåtkomlig i det blå.” (”Idéernas vandring”, 1/23)

Tysklands nederlag beskriver Elin Wägner som ”katastrofalt”. Landet är desorganiserat och i upplösning: ”Vi se dagligen prov på att det icke kan bäras politiskt, ekonomiskt, moraliskt.” Fransmännen har å andra sidan stelnat i en ”kult av Frankrike”. Poincaré vann slaget men ”samtidigt gledo segerns frukter honom ur händerna”. Processen där är motsatt den i Tyskland, men knappast mindre svår, konstaterar Elin Wägner.

Det passiva motståndets betydelse och den orättfärdiga behandlingen av Tyskland blir de två erfarenheter som Elin Wägner tar med sig hem till Sverige och ständigt återvänder till: ”Det vapenlösa motståndet var ett famlande försök att ta konsekvensen, det misslyckades, och det land som prövade det, tar redan i ord och gärning avstånd. Där äro vi nu. Ett avsnitt är avslutat, nu gäller det framtiden.” (”Idéernas vandring”, 1/23) Elin Wägner hyser dock fortfarande hopp om framtiden och artikeln avslutas i en relativt ljus ton.

Framtiden griper hon sig an i nästa nummer av *Tidevarvet*. ”Liv eller död”,

(2/23) har samma placering på första sidan som hennes artikel i nummer ett och även denna går över två sidor. Diskussionen om det vapenlösa motståndet fortsätter, även om begreppet nu vidgats och benämns pacifism. Artikeln är skriven i jag-form och i dämpad ton; krigsupplevelserna ligger kvar och tynger. Det är med svårighet som Elin Wägner drar sina slutsatser och lägger kriget bakom sig för att kunna gå vidare. Tempot blir dock ett annat än i "Idéernas vandring" och läsarna dras in i diskussionen. Ordvalet är drastiskt och dramatiskt. Nu är det dags att lägga fram ett handlingsprogram för att skapa fred. Här presenterar Wägner förutsättningarna för att nå fred.

I "Liv eller död" granskades de skäl som Elin Wägner åberopar för total vapenvägran och som hon återkommer till. Som utgångspunkt för artikeln tar hon en debatt om samvetsklausulen och värnpliktsvägrare hos Lunds studenter. Krig skulle alltid finnas, menade studenterna som betraktade pacifisternas krav som orimliga. När Wägner längre fram konstaterar att den slutna freden inte heller är en riktig fred, utan byggd på rädsla, undrar hon vilken framtid vi går till mötes.

Här aktualiserar Elin Wägner även kvinnornas ansvar. För första gången har de nu reella möjligheter att påverka utvecklingen: "År 1914 tillfrågades varken Europas boskap eller Europas kvinnor, om de voro med på kriget. Numera frågas åtminstone, om vi vilja vara med och rösta på det ena eller andra försvarsprogrammet." ("Liv eller död", 2/23) Efter rösträtten borde kvinnorna, framhåller Wägner, ta ett särskilt ansvar för freden mot kriget. Visserligen sviker de ofta detta sitt nya ansvar, men en förväntan finns ständigt hos henne, liksom besvikelsen varje gång hon hoppats förgäves.

I *Väckarklocka* står kvinnornas ställningstagande och solidaritet för freden ständigt i fokus. Redan i *Från Seine, Rhen och Ruhr* beskriver Elin Wägner hur de agerat på ungefär samma sätt i England, Tyskland, Frankrike och Sverige såväl under som efter kriget. Samtliga hade suttit "tysta" och hade "intet initiativ". I artikeln erinrar hon om, som i *Från Seine, Rhen och Ruhr*, att kvinnorna ännu inte insett att de är ett slags eftersägare och hon fortsätter sin diskussion om den svenska kvinnans mindervärdeskänsla och bristande mod. I dagsläget förelåg nämligen särskilda skäl för en kvinnoinsats, eftersom expertrapporter klagat att landet inte längre kunde försvaras. Försvarets organisation, varken den tekniska eller personella, hade enligt rapporterna resurser för den nya tidens krig.¹²⁵

Wägner ställer därefter en rad retoriska frågor till landets makthavare. Det sker med stor emfas och de tilltalade ges inte möjlighet att gå i svaromål. Försvarsministern utfrågas om vad han kan bidra med i den nya situationen, när Sverige inte längre kan försvaras. Behövs några försvarsanslag överhuvudtaget om de ändå inte räcker till? Och vad nytta har vi av en försvarsminister, tycks Wägner mena. Hon ifrågasätter värnplikten och den värnpliktige: "En som är

¹²⁵ Elin Wägner för in denna "nyhet" i sin artikel och skapar på så vis den nödvändiga dramatiken och energin för att kunna ifrågasätta hela försvaret.

pliktig att värna något, här sitt land, med kvinnor och barn? Om en sådan prestation är utförbar, hur är han då pliktig att utföra den?” ("Liv eller död", 2/23) Elin Wägner drar läsaren in i värnpliktsdiskussionen och påpekar att "vi" bör kalla värnplikten vid sitt rätta namn som borde vara "folkets offerplikt" eller "dödsplikt". Å ena sidan har vi det traditionella ineffektiva försvaret "med ungdomar som gör höger och vänster om på hedarna", å andra sidan det effektiva med "ett hänsynslöst användande av den moderna teknikens alla hjälpmedel med tårgaser, dårgaser och bacillprojektiler". Nästa krig kommer, enligt Wägner, att bli farmakologernas och kemisternas krig.

Mitt i artikeln stannar Elin Wägner upp i sitt resonemang och vänder sig direkt till läsaren. Hon förklarar att slutsatserna i artikeln är hennes egna, inte "Tidevarvets" eller den politiska sammanslutnings, som jag tillhör". Varför påpekar hon detta? Var det en eftergift åt FKR som ännu inte antagit sitt fredsprogram. Vid årsstämman sommaren 1924 ställde dock inte bara Fogelstadgruppen utan även majoriteten av FKR:s medlemmar upp bakom Wägner och hennes program.

Inte förrän vid "Ned med vapenaktionen" år 1935 uppstod splittringen inom tidningen och gruppen i denna fråga. Varför insisterar Elin Wägner vid den här tidpunkten på att hon ensam står för den radikala linjen? Var den självvalda självständigheten en överenskommelse mellan Elisabeth Tamm och henne, och ett skäl till att ta på sig redaktörskapet? 1928 skriver hon till Lisen Bonnier, som bett henne medverka i en artikelserie där kriget skulle diskuteras i objektiva termer, att det är omöjligt att vara objektiv i frågor om krig och fred: "Jag jobbar på mitt håll i mitt lilla blad, där jag får säga precis vad jag vill och lägga ut situationen precis som jag ser den utan jury och utan att be någon om någonting."¹²⁶ Nog låter det som om Elin Wägner fått fria händer att skriva vad hon ville i tidningen.

Erfarenheterna från fyra års efterkrigstid ute i Europa har påverkat hennes ståndpunkt, framhåller hon, men även "högst excentriska personer" i Tyskland och England med samma "tankeinriktning". Mer precis än så är inte Wägner som dock konstaterar att svenskarna inte kände till att företrädare för "denna tankeinriktning" har "legat i till blods" för att hjälpa till i Ruhrfrågan och stödja Gandhi i den indiska frigörelsekampen, tillfogar hon. Okunskapen berodde enligt henne på att pressen inte skrev om fredsarbetet. Hon nämner nu Gandhi för första gången, som den "om vilken man i Amerika präglat ordet, att han är nutidens störste man". Frihetskampen i Indien och det krigshärjade Europa ställs mot varandra.

Efter denna utvikning och de personliga kommentarerna återtar Elin Wägner sitt resonemang om det nya läget och dess betydelse för kvinnorna. I inledningen hade hon framhållit att "vi kvinnor" numer hade chansen att ha åsikter om de olika försvarsprogrammen, det vill säga hon ser sig som en av dem. Men då landet inte längre kan försvaras, måste även detta ansvar ha bortfallit. Vad återstår då för kvinnorna? De bör inta en kompromissfri ståndpunkt, även om

¹²⁶ Elin Wägner i brev till Lisen Bonnier 31 maj 1928.

”skilda erfarenheter och skilda tankegångar måste leda till skilda resultat”. Det ”kvinnligt veka” kan inte frälsa världen, framhåller Wägner. Det veka har alltid vädjat till våldet, som nu är satt ur spel och bör undvikas, då det inte leder någonstans. Därför förespråkar hon en ny kvinnlighet. Med denna kan kvinnorna rädda världen:

Det är naturligtvis absolut osanning, att det är det kvinnligt veka i människosinn, som skall frälsa världen och ringa in förbrödringens framtidsrike. Det kvinnligt veka måste enligt naturens lag vädja till och hoppas på våldet för beskydd, även sedan det, som jag försökt visa är hopplöst. Det kvinnorna skola kunna göra för att rädda världen, måste de göra med allt av eld, mod och självständighet och djärvhet som finnes hos dem. (”Liv eller död”, 2/23)

Det kvinnliga är inte svagt utan starkt, manar Wägner. Kvinnorna kan, om de vill. Gång på gång uppmanar hon kvinnorna att ta sitt ansvar, visa mod och självständighet. Ord som eld, mod och djärvhet påminner om hur hon senare kom att uttrycka sig för att beskriva Gandhis kamp och som behandlas i *Väckarklocka*.

I dessa två första artiklar behandlar Elin Wägner i princip alla de frågeställningar om krig, fred och pacifism som hon senare skulle återkomma till i många artiklar under åren i *Tidevarvet*. Hennes grundinställning förändras inte utan hon står fast i sin radikalpacifism och pläderar för sådana ställningstaganden. Snarare är det hennes bedömning av situationen i omvärlden, som avgör med vilken grad av pessimism eller optimism hon hanterar frågorna. Således ger glädjen över Locarnoöverenskommelsen eller besvikelsen över ett riksdagsbeslut färg åt hennes beskrivningar.¹²⁷ En tillbakahållen, men känbar, passion och vitalitet präglar hennes texter. Å ena sidan är det inriktat på nuet, och det som måste göras nu. Å andra sidan ses freden som ett livslångt projekt, som kräver ett oförtrutet arbete. Här känns inspirationen och ordvalet igen från Gandhis skildringar av sin oförtröttliga kamp.

Värnplikten, krigsvägran och den meningslösa partiella avrustningen är teman som hon återvänder till. Elin Wägner lägger vidare ned ett stort arbete på att informera och utreda den moderna teknikens allt farligare stridsmedel. Kvinnornas uppgift och ansvar för freden fungerar ofta som en övergripande strategi. Möjligheterna ligger hos dem liksom i en ökad internationalism och ett samarbete mellan länderna, i ett Paneuropa och i ett Nationernas Förbund.

Artiklarna utgår inte sällan från en konkret nyhet: ett nytt beslut i Nationernas Förbund, ett uppseendeväckande forskningsresultat eller en nyutgiven intressant bok. Med nyhetens hjälp får artikeln energi och rörelse och genom att belysa frågorna ur ständigt nya infallsvinklar går hon iland med sitt dubbla uppdrag att både driva fredens sak och utöva nyhetsbevakning med hög relevans. Som för att ytterligare bekräfta sina åsikters legitimitet, faktaspäcker Elin

¹²⁷ Locarnofördraget ingicks 1925. Det stadfäste Versaillesfredens gränser mellan Tyskland och Frankrike – Belgien. Samtidigt garanterades en demilitarisering av Rhenlandet. *Nationalencyklopedien* Tolfte bandet, Höganäs 1993, s. 412.

Wägner sina artiklar med namn, händelser, siffror och statistik samt forskning och litteratur. Allt för att bevisa att hennes och *Tidevarvets* verklighetsuppfattning är att lita på.

Regeringarnas och mediernas propaganda med vilseledande information bedömer hon däremot som medvetna handlingar ägnade att föra medborgarna bakom ljuset. Särskilt pacifisternas och kväkarnas insatser för freden motarbetades enligt henne.

Massmedia bedriver krigspropaganda

Elin Wägners kritik av massmedia för att bedriva krigspropaganda istället för att skapa fred, bottnade i att hon förstod hur media kunde påverka människors ställningstaganden. Efter sin tid som korrespondent för *Dagens Nyheter* och redaktionssekreterare på *Idun* var hon väl insatt i de spelregler och den nyhetsvärdering som gällde för pressen, och inte minst effekten av media. Samtidigt byggde hennes eget arbete och *Tidevarvets* omfattande utländska nyhetsrapportering huvudsakligen på material från TT, utländska nyhetsbyråer och tidningar. Även om Wägner gjorde många utlandsresor och tidningen ibland nyttjade korrespondenter, kom en stor del av grundmaterialet för det dagliga nyhetsarbetet utifrån. Den ”telegraftekniskt fullkomliga” nyhetsspridningens ”sammanhangslöshet” omöjliggör till exempel för henne att följa Gandhis öde. Enligt hennes uppfattning var de utländska telegrambyråerna:

[De] äro samhällsbevarande, nationalistiska företag. De fullfölja vissa avsikter. Indiska nyheter över England, sovjethistorier över Hälsingfors eller Reval, marocconyheter över Frankrike, polska nyheter från Tyskland, måste läsas framför allt som bevis på, hur respektive härskande grupper vilja att världen skall se situationen. Majoriteternas förslag skola tas med försiktighet, men även minoriteternas. (”Om tidningar”, 34/25)

Liknande reflektioner återfinns i *Från Seine, Rhen och Ruhr* där Elin Wägner i novellen ”Krigsskådeplatsen” beskriver den ”förvirrande verkan” och ”det stora inflytande” som tidningarna utövat även på henne:

Man tror nämligen till slut (fast ingenting är dummare), att det nödvändigtvis måste ligga ett korn av sanning i de nyheter som pressen meddelar. Det kan göra det, men det är inte nödvändigt, att så är fallet. Den fantasibild som den franska pressen lagrat i mitt medvetande, var mycket underlig och hade mycket litet med verkligheten att göra. (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 177)

Elin Wägner misstrodde även ländernas arbete för freden och avslöjar att männen vid makten rustade för krig när de talade om fred, och ”för folken bakom ljuset med nedrustningskonferenser och diskussioner i Genève, samtidigt som man i hemlighet med all makt förberedde sig till ett nytt krig” (”Europa skratrar”, 49/27).

I en lång artikel diskuterar Wägner pressens begränsade intresse att skriva om

värdet av fred. "Krigsstoff" bedömdes som hetare än fredlig förlikning, framhåller hon, men förhåller sig inte helt avvisande utan räknar med att även journalister skulle kunna ändra uppfattning. Hon lyfter även fram de psykologiska inslagen i rapporteringen. Från fransk sida uttrycks exempelvis klagomål på att det som skrivs om den franska ockupationen i Sverige enbart är byggt på tysk propaganda:

[D]en högmodiga vänligheten, den skenbara objektiviteten, det ytterst behärskade men dess mera bitande föraktet för allt vad tyskar heter – liksom den sublima tron på att Frankrikes politik inte bara i allt är teoretiskt rättfärdig men också i den praktiska tillämpningen oantastlig. ("Propagandaoffer?", 3/24)

Elin Wagners slutsats är att man aldrig kan lita på propagandan från något land: "Man kan utgå ifrån att all officiell propaganda alltid blir i viss grad vilseledande, icke så mycket genom direkta osanningar numera, som genom den belysning, vari den sätter sina uppgifter, och genom det den utelämnar." ("Propagandaoffer?", 3/24)

I en artikel om Rosika Schwimmer och hennes arbete för freden poängterar Elin Wägner propagandans stora genomslagskraft. ("Rosika Schwimmers öde", 37/27) Ett liknande resonemang för Devinez i "Mannen som vill glömma", (2/28) där försvarspropagandan påstås säga endast så mycket, att den väcker missnöje med den nuvarande försvarspolitikerna, vilket möjliggör för militären att ändra den i sin riktning.

Naturligtvis nöjde Elin Wägner sig inte med att enbart skriva om frågan, utan hon såg även till att FKR anordnade en debattkväll om pressens utrikespolitiska bevakning. (20/27) Mötet enades om att pressen utgjorde en lika stor fara för freden som maktlystna furstar. Två veckor tidigare hade hon i "Äga vi våra egna själar", (18/27) gått till skarpt angrepp mot den ensidiga opinionsbildningen, där propagandan används för att krossa pacifister eller förbereda krig. I en recension av Richard Aldingtons *En hjältes död* (1930) är det inte bara kvinnornas bristande kamp- och fredsvilja som hon klagar på utan även krigskorrespondenternas feghet som "lånat sig åt militära och politiska syften och gävo en oärlig bild av kriget". ("Ett litterärt giftgasanfall", 15–16/30)¹²⁸

Elin Wägner var emellertid inte bara missnöjd med pressen, hon kritiserade även allmänhetens bekväma och passiva förhållningssätt till samhällsfrågorna: "[V]arför låter folken leda sig av samma eller likasinnade ledare nu som före 1914? Varför är de bara känsliga för den mekaniska pappers- och gramfonpropagandan men ej för världshändelsernas egen väldiga propaganda?" ("Äga vi våra egna själar", 18/27)

Andra gånger gläder Elin Wägner sig däremot åt att en grupp ungdomar från Tyskland, Frankrike och Belgien planerar en gemensam tidning för att berätta om det positiva som händer i respektive land:

¹²⁸ Richard Aldington, *En hjältes död*, Stockholm 1930.

[T]y med demonisk säkerhet utrangerar pressen merändels allt det från det motsatta landets press, som kunna tjäna till bättre förståelse och utjämning. En utgallringsprocess har redan skett inom landets egen press, och det pressen icke tar upp, det sker i det fördolda. Sker något? Ja, mycket sker och det är det som de franska, tyska och belgiska försoningsförbunden skall ta upp och försöka bryta ut ur tystnadens cirkel ifall deras planerade månadsblad kommer till stånd. ("Handslag mellan Tyskland och Frankrike", 4/23)

Enligt Elin Wägners uppfattning pågick således en medveten mörkläggning av försoningsarbetet inom det egna landet och mellan länderna. Som den rörelse-intellektuella hon är, vet hon att det är väsentligt att verksamheten synliggörs och att budskapet sprids. Därför behövs *Tidevarvet* som inte bara behandlar fredsfrågorna utan även avslöjar andra tidningars bristande täckning: "Det är med kort uttryck allt sådant som icke står i tidningarna."

Allt fredsarbete utsattes för felaktig rapportering, menade Wägner, och särskilt drabbade detta pacifisterna: "En pacifist är dels feg, dels blind, naivt godtrogen och okunnig i denna världens ondska, det är en vulgär uppfattning som hyses även av dem, vilka icke hava någon ursäkt för att vara så bakom." ("Män. III. Pacifisten", 47/24)

Frågan om pacifismens ställning kom att bli ett återkommande tema i Wägners artiklar, där hon utvecklade en egen uppfattning om begreppets innebörd och vad som utmärker den pacifistiska människan.

Redan i början av seklet hade en rad olika organisationer och rörelser, som verkade för fred och predikade pacifism, uppträtt på europascenen. Hos kväkarna var pacifismen naturlig, eftersom man såg det gudomliga i varje människa, vilket gjorde det omöjligt att döda någon. Vissa kväkare tog helt avstånd från krig, medan andra satsade på humanitärt hjälparbete i krig. Leo Tolstojs tankar om pacifismen stod nära kväkarnas. Gandhi arbetade däremot aktivt med sina antivåldstekniker och stod för en mer målinriktad pacifism.¹²⁹ Det var hans pacifism, den aktiva, som Elin Wägner stödde och trodde på.

Avgörande för en pacifistisk hållning är enligt Peter Brock, som studerat pacifismens historia, ett personligt ställningstagande och ett eget ansvar.¹³⁰ Elin Wägner beskriver den på ett liknande sätt. Hon var sitt eget levande exempel. Den som bekänner sig som aktiv pacifist, får "icke vara feg, icke hysa människofruktan". Inte sällan liknar hon pacifisterna vid martyrer som i "Nutida martyrer", (14–15/28) där hon högstämt hyllar krigstjänstvågaren. För alla pacifister gällde att stå emot och varken tro eller lyssna på dem, som hånade deras kamp. ("Ungdomens uppror", 10/26)

Under första världskriget stöddes de som nekade tvångsutskrivning av de pacifistiska grupperna. Vågarna trakasserades, ibland blev de skjutna hemma eller vid fronten, och deras familjer utsattes för repressalier. De unga vågrarnas starka gudstro och vilja till vapenvägran imponerar på Elin Wägner: "Och den

¹²⁹ Andersson, 2001, s. 133.

¹³⁰ Harvey L. Dyck, "Peter Brock as a Historian of World-wide Pacifism: An Appreciation", *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, red. Harvey L. Dyck, Toronto 1996.

handlingen [att vägra göra krigstjänst] är i Frankrike ingen lek, den fordrar mera mod än att fatta resolutioner och skriva protestskrivelser.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 20)

År 1921 hade organisationen The War Resisters International bildats för att samla och mobilisera världens vapenvägrare.¹³¹ I Sverige gav 1925 års försvarsbeslut en möjlighet till vapenvägran på religiösa och etiska grunder och under vissa förutsättningar.¹³² Redan 1923 hade Wägner framhållit det omänskliga i att unga människor skulle göra värnplikt: ”Istället för att tala om allmän värnplikt, omfattande vissa klasser av män, borde vi tala om folkets offerplikt.” (”Liv eller död”, 2/23) Värnplikten ”utlämnar den individuella personligheten åt militarismen” påstod hon och betraktade den som en form av slaveri. När det under 1920-talet blev aktuellt med fredsuppfostran av unga människor, önskade hon att den skulle leda till att ungdomarna vägrade värnplikt. Till hennes besvikelse tränades ungdomarna istället i ”krigets hantverk”. I ”Julkorten”, (51–52/30) lyfter hon på nytt fram krigstjänstvägrarnas betydelse. Människor förstår dem inte, däremot ser de sig själva i en ”mystisk klarsyn”, konstaterar hon. År 1930 ställer Wägner upp som en av undertecknarna till ett upprop ”Uppfostran till fred, ett manifest mot värnplikten” som publiceras i *Tidevarvet* (42/30).¹³³ Uppropet talar om ländernas gemensamma ansvar och om den enskildes rätt: ”Alla länders regeringar hava äntligen officiellt erkänt folkens rätt till fred och i Kelloggspakten förkastat kriget som medel i nationell politik.”

De besegrade staterna hade ålagts att avskaffa sin värnplikt och sitt försvar; nu borde alla länder göra det samma. Det är tid för världens folk att på eget initiativ frigöra sig från bådadera, framhåller Elin Wägner: ”Därför att det hela hänger på modet, kraften och viljan har också pacifisterna en mycket svår ställning att försvara. Den är oerhört utmanande, angripbar och farlig.” (”Syndabockarna”, 4/29) Språket blir allvarligt och högstämt när Wägner beskriver pacifisternas och särskilt kväkarnas insatser. Deras oräddhet och djupa medkänsla lyfter hon fram i flera sammanhang:

De hade ingen kväkaruniform och ingen yttre anlagd uniformitet i sätt eller tal och voro mycket olika slags människor, gamla och unga, bildade och mindre bildade. Men det fanns något visst, som gjorde, att man alltid kände igen dem, långt innan man sett Quaker star på deras arm. (”Ädelmodets magi”, 38/26)

Samma beundran skänker Wägner pacifisten och författaren Edmund D. More i ”Män. III Pacifisten”, (47/24). Han kände ingen fruktan när hans liv hotades,

¹³¹ Organisationen startade i det holländska Bilthoven under namnet Paco, det vill säga fred på esperanto, men flyttade två år senare till London och bytte namn till the War Resisters International (WRI).

¹³² Andersson, 2001, s. 134.

¹³³ Uppropet var ett internationellt initiativ som undertecknades av bland andra Jane Addams, Thomas Mann, H. G. Wells, Bertrand Russell, Tagore samt Selma Lagerlöf och Elin Wägner. I uppropet återfinns många av Elin Wägners synpunkter. Att Elin Wägner erbjöds att skriva på tillsammans med Selma Lagerlöf vittnar om hennes framträdande ställning i det internationella fredssamfundet.

eftersom han såg det som sin skyldighet att inte hålla inne med obehagliga sanningar. Pacifister liksom More har förmågan att ”dra upp de hotande framtids-perspektiv, som stå framför folken i vår världsdel, om de fortsätta att på samma sätt som hittills sköta sina mellanhavanden”. (”Om pacifismens farliga följder”, 33/24)

Intressekonflikter mellan de radikala pacifisterna och de mer passiva fredsvännerna drevs tidvis upp till en bitter kamp. FKR kritiserades till exempel ständigt för sin radikala linje av fredsvänner som ville nedrusta på längre sikt. Man var helt enkelt oense om vad som bäst gagnade freden. När Devinez tar upp frågan låter hon ett föreningsmöte avslöja hur dessa konflikter spelades upp i verkligheten.¹³⁴

I ”Kanonerna i sängkammaren”, (13/24) låter Wägner genom Devinez de båda falangerna komma till tals. Man betraktar varandra som verklighetsfrämmande utopister. Radikalpacifisterna karakteriserar försvarsvännerna som ”gråsprängda drömmare” medan pacifisterna kritiserar försvarsvännerna för att vara ”oerfarna teoretiker”. De två lägrens bristande kommunikation strukturerar kåseriet där de olika åsikterna böljar fram och tillbaka. Deltagarnas argument liksom Devinez’ framställning inger läsaren osäkerhet. Finns det överhuvudtaget några rimliga svar om hur fred kan skapas? Och varför går det inte att förstå varandra, om man arbetar för samma mål?

Devinez intar till en början en neutral position och kommenterar inte ens de pacifistiska uttalandena. Istället flyttar hon sitt fokus till männens instinkt att försvara kvinnor och barn. Även om hon inte tidigare nämnt vilka som uttalat sig, har ordvalet antytt att ”gråsprängda drömmare” och ”oerfarna teoretiker” varit män. De deltagande kvinnorna har således suttit tysta, något som Elin Wägner, och här Devinez, ofta påpekar och kritiserar. För att få klarhet i var kvinnorna står, försöker hon därför tolka deras tankar. Hon skulle vilja att de önskade att mannens beskyddarinstinkt omriktades till en passionerad fredsvilja så att han vågade riskera den egna familjen ”för det helas skull”.

Till slut drivs frågan till sin spets. Även om männen skulle vilja försvara hustru och barn, kan de inte ha ”kanoner i sängkammaren”, framhåller en deltagare. En man, som inte längre kan försvara sin familj, är i samma predikament som fienden. Nu är inte bara de icke stridande och de stridande sittande i samma båt, där återfinns även fienden. Elin Wägner och Devinez dekonstruerar därmed både kriget och rustningarna. Ingen är längre i stånd att skydda sig själv och de sina. Rustningar är således meningslösa eftersom vapnen numer är så potenta att de slår ut båda sidor.

Samma resonemang för Wägner år 1930 i ”Det nya årets horisont”, (1/30) när hon talar om ”Sveriges neutralitetsskydd, som utvecklingen för länge sen gått förbi”. Det kan vara värt att notera, att hon redan i sin första artikel i *Tidevarvet* 1923 ifrågasätter militärens möjligheter att försvara landet:

¹³⁴ Hon använder sammanträdet som metafor för att visa konfliktens komplexitet och de inblandades svårigheter att diskutera på samma sätt som i ”Rekrytering”, (3/23).

Kan någon som helst försvarsminister, som äskar försvarsanslag, påstå att under sådana förhållanden ens finns en chance att med hjälp av dessa anslag försvara territoriet, det vill säga skydda det inför ett stormanlopp av hela den moderna förstörelsetekniken? ("Ideernas vandring", 1/23)

Vill Wägner med sin argumentering om det lönlösa i rustningarna locka över de försvarsvänliga på sin sida? En liknande önsketanke hos henne, som delvis kan förklara den oförtrutna kampen för freden, är förhoppningen att människor skulle ändra uppfattning om de fick mer kunskap om krigets fasor: "Kanske skulle de hastigt mogna till pacifister i hettan av sanningen, så som en knoppande gren springer ut i grönt, när man kastar den på elden." ("Det nya årets horisont", 1/30) Elin Wägner spår därför en nyorientering och en växande självbevarelsedrift, när nya rön om exempelvis gaskrigets farlighet presenteras. Fler borde då inse pacifismens betydelse enligt henne. Däremot spelar det ingen roll om man kallar sig pacifist eller ej: "Han må gärna svära sig fri, bara han arbetar mot kriget och för dess avskaffande." Ett liknande påstående förekommer i "Mannen som vill glömma", (2/28), där majoren vid generalstaben Bratt och docenten Höjer "misstänkt liknar pacifister" i sina diskussioner om det bakteriologiska krigets farlighet.

Mot slutet av 1920-talet växte intresset för fredsfrågorna, vilket samtidigt betydde att försvarsvrarna angrep pacifisterna hårdare, när de predikade sitt budskap:¹³⁵ "[D]e få så mycket ovetet som aldrig fordom, den tid då de övade sin verksamhet under ljum likgiltighet." ("En svår fråga", 20/29)

Inte bara Elin Wägner och den kände författaren och nobelpristagaren Romain Rolland var missnöjda med fredsarbetet hittintills utan även H. G. Wells gör gällande att det inte fungerat överhuvudtaget. "Staternas okränkbara suveränitet" [Wägners kursivering] utgör enligt dem det verkliga krigshotet:

Man måste sätta upp som mål tullunioner, som vidgade sig tills de av sig själva försvunno, ekonomiska och industriella sammanslutningar, Paneuropa. Men dessa förändringar måste förberedas genom en propaganda lika lidelsefull som den bolsjevikerna och fascisterna bedriva. Wells är högst välkommen att överta ledningen av den uppgiften. Vi har länge vetat, att det är den som måste lösas. ("En svår fråga", 20/29)

Wells uttalanden om ett samlat Europa måste ha uppfattats som ljuv musik av europaförespråkaren Elin Wägner, som såg ett ökat samarbete och samverkan mellan nationerna som en möjlighet att bibehålla freden. Om man följer diskussionerna om EU:s bakgrund och framväxt, framstår Elin Wägners inlägg som relevanta för situationen idag. Det är lätt att glömma att Europeiska Unionen från början var ett fredsprojekt, om än med ekonomiska implikationer. De legitimitetsproblem EU brottas med i dag skulle kunna beskrivas på samma sätt som Elin Wägner gjorde 1926:

¹³⁵ Andersson, 2001, s. 136.

Paneuropa måste först bli levande inom oss, innan det blir verklighet på världskartan. Vi måste som Aristide Briand säger, lära oss att tala europeiska. Men det förutsätter att vi även kunna *tänka* och *känna* europeiskt. Det hänger på vår livsuppfattning om språket skall bli medel eller hinder i folkens förståelse av varandra. ("Vårt större fädernesland", 42/26)

Wagner bedömde frågan både ur en ideologisk och en praktisk synvinkel. (29/24) Redan år 1924 förordar hon ett samlat Europa i artikeln "All-Europa", (30/24). Det splittrade och desorganiserade Europa kunde, enligt Wagner, varken hävda sig mot den ekonomiska konkurrensen från Amerika eller motstå det "ryska världsväldets strävan att vidga gränserna". Det var således även ekonomiska och praktiska skäl, som påverkade hennes idéer om ett enat Europa.

I rader av artiklar och upprop stödde hon tanken på ett enat Europa. *Tidevarvet* rapporterade från de paneuropeiska kongresserna och den "geniale skapare[n] av den Paneuropeiska tanken", Richard Coudenhovde-Kalergi ägnades stort utrymme. I "Hjälte eller helgon", (9 och 10/28) beskriver Elin Wagner hur han vid 28 års ålder proklamerat ett Paneuropa. Hon räknar projektet som ett fredsprojekt:

Paneuropa är broderlighetens stora europeiska revolution. – Som alla revolutioner innebär det en krigsförklaring och tillika en fredsförklaring.

En krigsförklaring mot individens och folkens extrema egoism, som för små aktiga måls skull sälja och förråda Europa. En krigsförklaring mot alla som vilja dra nytt ur Europas splittring. ("Vårt större fädernesland", 42/26)

En förutsättning för ett vidgat Europa var, enligt Wagner, att europeerna kunde röra sig mellan länderna utan pass och att de hade möjlighet att arbeta och leva i Sverige. Därför kritiserade hon de skärpta passkraven och de strängare reglerna för utlänningar att vistas i Sverige, som föreslogs 1927. ("Ett slag mot Paneuropa", 14/27)

När Europafrågan aktualiserades på nytt 1930 bedömde hon Sveriges inställning till Europaprojektet som halvhjärtad och feg:

Detta är naturligtvis ett nej till Europa, ett uttryck för Sveriges rädsla för Europa; på sitt sätt förklarlig men ödesdiger och genant. Ty det är givet att om man ville vara med om en organisation av Europa, så innebär detta icke bara ett sammanträde då och då på lediga stunder mellan folkförbundsmötena utan ett kolossalt fortlöpande arbete som kräver sina verktyg. ("Europas födelse: de officiella frågorna och svaren", 30/30)

Ett samarbetsprojekt som ofta erhöll Wagners fulla stöd var Nationernas Förbund, som hon kallar mänsklighetens parlament. ("Mänsklighetens parlament", 13/26) Hon framhåller emellertid att organisationen endast är ett verktyg som erbjuder medborgarna tillfällen att arbeta för freden. ("Hjärnornas kamp i Genève", 12/26) Elin Wagner rapporterar med entusiasm från sam-

manträden, där läsaren matas med upplysningar som klagör att förbundet och dess medlemmar spelar en avgörande roll för utvecklingen i världen: ”Alla fem världsdelarna är där. Inte för att diskutera teoretiskt som vid de internationella konferenser som numer är dagligt bröd, utan för att fatta gemensamma beslut.” (”Världsparlament”, 37/29)

Som alltid uttalade sig Elin Wägner med självklar pondus och var väl inläst om den senaste utvecklingen.¹³⁶ Hennes inställning var dock ambivalent. Å ena sidan oroade hon sig för att organisationens arbete för nedrustning inte skall få den avsedda effekten då medlemsländerna rustar för krig samtidigt som de förhandlar för fred. (”Vid skiljovägen”, 20/26) Å andra sidan kritiserade hon Nationernas Förbund för dess bristande initiativkraft. I slutet av decenniet skriver hon dock i en mer förhoppningsfull ton inför den kommande nedrustningskonferensen. (”Den stora debatten”, 38/29 och ”Nya direktiv”, 39/29)

Vill kvinnorna fred?

Elin Wägner beskyllde inte bara Nationernas Förbund för deras passivitet, även kvinnorna fick sin beskärda del av kritiken för att inte aktivt stå upp för freden. Hennes och andras radikalpacifism mötte motstånd inte bara bland många av FKR:s medlemmar, utan även bland medlemmarna inom WILPF. När Jane Addams fått kongressen i Washington 1924 att fatta beslut om att verka för fullständig avrustning, fick organisationens ledning senare inte gehör för detta, eftersom det innebar totalt avståndstagande från försvarskrig och våld. Inför en ny kongress i Dublin 1926 hade svenskorna lagt fram ett kompromissförslag med en långsammare avrustning, vilket Elin Wägner naturligtvis inte stödde. I ”Vid skiljovägen”, (20/26) drar hon linjerna från fredskongressen i Haag och förklarar sin besvikelse över att organisationen tycktes vilja ta ett steg tillbaka: ”Smärtsamt är att läsa den internationella sekreterarens visa råd till förbundets medlemmar att vara filosofer snarare än martyrer.”

I första hand var det genom att rapportera om ställningstaganden, aktiviteter och personer inom WILPF och IKFF som kvinnornas arbete för freden synliggjordes i *Tidevarvet*.¹³⁷ Elin Wägner manade till ökad radikalitet när hon rapporterade från de många kongresserna, som den stora konferensen om gasstridsmedel 1929 i Frankfurt.¹³⁸

Inför Rosika Schwimmers femtioårsdag anordnade ”de internationella kvin-

¹³⁶ Stefan Rönneberg, *Nedrustning under mellankrigstiden. Sverige och nedrustningskonferensen i Genève 1932*, Kungälv 1985, s. 38–45. Rönneberg har följt och granskat Wägners utrikespolitiska rapportering, som han anser präglas av stor kunskap och insikt.

¹³⁷ Inför Nationernas Förbund avrustningskonferens anordnar WILPF ett upprop där länderna uppmanas att arbeta för en universell avrustning. Rörelsen hade då återtagit något av sin tidigare radikala linje. Uppropet publicerades i *Tidevarvet* (49/30).

¹³⁸ Den svenska kemisten Naima Sahlbom hade i fem år lett förberedelsearbetet. Elin Wägner är missnöjd med att det tagit så lång tid, även om hon samtidigt är stolt över att en svensk kvinna lett arbetet.

norna” ett upprop, där hennes ”glödande nitälskan och outtröttliga offervilja ” för freden framhävdes. Uppropet publicerades i *Tidevarvet* (49/30) och i en artikel på samma sida tecknade Elin Wägner den djärva men tydligen också tyranniska Rosika Schwimmers personlighet. I *Från Seine, Rhen och Ruhr* beskriver Wägner henne som den ”otåligaste av alla otåliga” och med ett arbetssätt motsatt kväkarnas.¹³⁹ Det var Schwimmer, som tolv år tidigare hade lockat Elin Wägner och en rad andra svenska kvinnor till Haagkongressen. Därför påminde Wägner om hennes viktiga men tyvärr misslyckade arbete för freden: ”Men samtidigt var hon en hjälte att resa sig efter nederlag och det är det som gör att man hoppas att hon ännu en gång skall göra det.” (”Rosika Schwimmers öde”, 37/27)

En helt annan kamp för freden har Emily Hobhouse stått för i Sydafrika och senare i Tyskland och Österrike. Inför henne känner Elin Wägner vördnad: ”Det fanns en stränghet på botten, som en människa, som älskar människorna stundom får av att lära dem allt för väl att känna.” (”Ett mänskligt storverk”, 26/26)

I ”Kvinnopolitik ute och hemma”, (41/24) möter Wägner andra storartade kvinnor, tyska och franska medlemmar i WILPF, vänner från det internationella rösträttsmötet i Stockholm 1911, som liksom hon blivit radikala pacifister. Den franska gruppen kämpar med lika tunga problem som den tyska: ”Dessa människor stå som levande protester mot den riktning i sitt land och i hela världen som söker tillfälle att trampa på motsatta åsikter, klasser, kön och grannfolk, [...]” En ytterligare lång och berömmande artikel om den tyska sektionen av WILP berättar om den så kallade Ligans djärva fredsarbete utanför partierna. (”Folkförsonande kvinnoarbete”, 17/26)

Om Wägners förhoppningar från 1923 om kvinnliga insatser för freden infrias, är dock tveksamt. I ”Kvinnorna i eldlinjen”, (48/24) aktualiserar hon förslaget om en civil tjänsteplikt även för kvinnor, eftersom denna skulle innebära att kvinnorna visserligen kunde medverka aktivt under krig men också anmäla sig som kvinnliga samvetsvägrare, det vill säga i motsats till förhållandena i dagsläget kunna uttala sin egen mening om krig och fred. I ett brev från Frankfurtkongressen 1929 framhåller hon dock att man inte kan räkna med att kvinnor i egenskap av kvinnor är fredsälskande:

De äro bundna av den suggestion deras omgivning utövar och själva deras freds-kärlek kommer dem i allmänhet att anamma och eftersäga alla ihåliga argument om det effektiva försvaret såsom fredsgaranti. (”Vad är modern krigföring? Brev från Frankfurtkongressen”, 2/29)

Wägner är även missnöjd med att WILPF inte tar en tillräckligt radikal ställning i rustningsfrågorna och påvisar risken med att freds rörelsen blir en ”officiell – t.o.m. kanske statsunderstödd! – rörelse”. Istället borde kvinnorna gå emot den statliga politiken och våga kritisera Nationernas Förbund. (”En ny kontinent. 2”, 10/29)

¹³⁹ *Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 109–110.

Det fanns dock en person som Wägner aldrig blev besviken på när det gäller radikalitet och det var Gandhi. Den största inspirationen i sitt fredsenge-mang emanerade från honom och hans arbete för Indiens sak. Genom Romain Rollands bok *Mahatma Gandhi* (1924) mötte hon honom på allvar, vilket fick en avgörande betydelse i hennes liv och författarskap.¹⁴⁰

Gandhi

Gandhi slutade aldrig att inspirera Elin Wägner. I *Väckarklocka* kallar hon honom ”den ståndaktigaste av de ståndaktiga” och fortsätter:

Gandhis ord kan aldrig förlora sin tyngd i vilket sammanhang de än må stå. Här är de:

’Jag känner dunkelt att medan allt omkring mig evigt förvandlas och alltid dör, finnes bakom allt detta en oföränderlig levande makt som sammanhåller allt, skapar, upplöser och åter skapar. Denna makt är Gud och Han allena är, medan allt som jag förnimmer med mina sinnen försvinner. Är denna makt välvillig eller ondskefull? Jag ser den såsom uteslutande välvillig. Ty jag ser att mitt i döden förbliver livet, mitt i osanningen förbliver sanningen, mitt i mörkret förbliver ljuset.’ (*Väckarklocka*, Stockholm 1941, s. 10)

Elin Wägners intresse för Gandhi kom således att betyda långt mer än icke-våldskampen för Indien. Hans tankevärld rymde en hel livsåskådning som hon till stora delar anammade. I detta avsnitt undersöker jag hur Elin Wägner förmedlar och lyfter fram Gandhis betydelse både som människa och i världspolitiken samt hur hon som internationalist och radikalpacifist tolkar hans principer om icke-våld, *satyagraha* och *ahimsa*. Det vapenlösa motståndet och civilisationskritiken, som enligt henne skulle kunna tillämpas även i Europa, behandlas också.

Gandhi framstod som en moralisk förebild för Elin Wägner. I politiken, i personliga och religiösa frågor inspirerade han henne till nya ställningstaganden och nya aktionsformer: ”Först långt senare genom att följa Gandhis liv är efter år lärde jag mig att det fanns nu levande religioner bredvid kristendomen och en tro som utan att vara kristen dock försatte berg”, framhåller Wägner.¹⁴¹ Hon tillägnar sig hans dubbla perspektiv på framtiden med en optimistisk syn på lång sikt och en mörkare på den nära framtiden. Detta ligger som ett slags raster över hennes argumentation när hon hämtar energi från honom i sin egen kamp. Gandhi räknade nämligen med att arbetet för det goda alltid spelade en roll, även om det inte alltid lyckades. Hans optimistiska livsinställning inspirerade Wägner trots bakslag och svårigheter med tillfälliga svackor: ”Han har en gudomlig, en fullkomlig visshet, vilket är det mest fängslande hos honom.” (”En farlig man for till Sydafrika”, 1/29)

När wägnersforskare därför framhåller att Gandhi blev en ”guru” för hennes

¹⁴⁰ Romain Rolland, *Mahatma Gandhi*, Stockholm 1924.

¹⁴¹ Elin Wägner, ”Vad har religionen betytt för er?”, *Idun* nr 45 1936, s. 8, 22.

pacifism har de förvisso rätt, men inflytandet är mer djupgående. Hela hennes livshållning påverkades i och med studiet av hans verk och gärning.¹⁴²

I *Tidevarvet* försökte Elin Wägner därför att övertyga läsarna om framgången i hans metoder och storheten i hans person.¹⁴³ Redan i sin första artikel klagade hon över att svenskarna inte kände till Gandhi tillräckligt: "Det är mannen som fått 300 millioner människor att resa sig, skakat det brittiska imperiet och infört i den mänskliga historien den mäktigaste rörelse på de sista två tusen åren." ("Gandhi och hans lära", 6/24) Sex år senare är det inte utan en viss bitter underton som hon konstaterade: "Överallt i världen, utom möjligen i Sverige, anar man Gandhi-revolutionens världshistoriska betydelse." ("Gandhi revolutionen och Runda-Bordskonferensen", 47/30) Kanske kan man tolka hennes påpekande som en besvikelse över att hon inte lyckades föra ut Gandhis budskap till svenskarna. Trots de många artiklarna och föredragen under årens lopp om hans otroliga insatser på alla områden hade hon i detta avseende misslyckats i sin uppgift som rörelseintellektuell.

Även om Wägner aldrig träffade Gandhi personligen, talade hon om honom som om de vore nära vänner, vilket ibland kan te sig märkligt. Hans hälsotillstånd och privata förhållanden rapporterades med sympati och intresse. I artiklarna om honom får hon en särskild röst. Hennes vanligtvis humoristiska eller satiriska tonfall överges här för en respektfull beundran och ett slags häpen förtjusning. ("Gandhi och hans lärjunge", 43/24)¹⁴⁴

I *Tidevarvet* skrev Wägner både signerade och osignerade artiklar om hans förhållanden och om den politiska utvecklingen i Indien i allmänhet. Hon lät även andra skribenter göra analyser av Gandhis insatser samt recenserade och rekommenderade själv nyutkomna böcker om och av honom som i "Indisk politik", (49/24), där hon diskuterar olika utgåvor och översättningar av Gandhis verk. Även i artiklar, som berör andra frågor, förde hon in hans idéer, något som behandlas längre fram i detta avsnitt. Informationen hämtades från böcker, tidningar, nyhetsbyråer, tal och inte minst från Gandhis engelskspråkiga veckotidning *Young Indian*, där han själv skrev flitigt.¹⁴⁵ Hon imponerades

¹⁴² Isaksson & Linder beskriver förhållandet till Gandhi som det enbart berörde hennes inställning till fredsfrågorna: Isaksson & Linder, s. 394. Irene Andersson beskriver Gandhi som Elin Wägners politiska ideal. Andersson, 2002, s. 227.

¹⁴³ Honorine Hermelin delade romantikens beundran för de stora genierna. Eskilsson, 1991, s. 149. Kanske kan man ana ett stråk av detta hos Elin Wägner visavi Gandhi. Eller är det lämpligare att hänvisa till Gandhis egen uppfattning om den position en lärjunge-biograf intar: "A disciple cannot write a critical biography. It would be presumptuous for a disciple to do so. The true disciple merges himself in the *Guru* and so can never be a critic of the *Guru*. *Bhakti* (devotion) has no eye for shortcomings." Yogesh Chada, *Rediscovering Gandhi*, London 1997, VIII.

¹⁴⁴ Den norske filosofen Arne Naess, som har ägnat många år åt Gandhistudier, anser att storheten i Gandhis lära är icke-våldslärans betoning av aktivism och sökandet efter konfliktens centrum. Gandhis avgörande insats var att återupprätta respekten och tron på kärleksmoralen genom att ta hjälp från dem som varit med om att förvanska den. Arne Naess, *Gandhi*, 2002, s. 147.

¹⁴⁵ Gandhis artiklar från åren 1919–1922 omfattar ca 1200 sidor och publicerades år 1924. Enligt Elin Wägner var de inbundna i en volym "klädd i samma dräkt som Gandhi själv, det vill säga i en pärm av det grova, vita av handspunnen bomull hemvävda tyg med vilket Gandhi vill ersätta all utländsk fabriksvara". Se "Gandhi och hans lära. II", (14/24).

av tidningen liksom av hans författarskap: ”Gandhis politiska dokument äro som biblens så rika och innehållsmättade, att jag nästan faller handen inför uppgiften att förmedla en föreställning om deras innehåll, låt vara, att jag får rätt att återkomma ännu ett par gånger i Tidevarvet därtill.” (”Gandhi och hans lära. II”, 14/24) Men viktigast av allt var att han i handling hade visat att kärleken var starkare än våldet: ”Det behöves en människa av Gandhis moraliska halt och kraft, som liksom han gör sitt liv till ett budskap och lika ädelmodigt kastar ut det som ett offer för folken mitt bland de tjutande ulvarna.” (”Tiden är mogen”, 48/30)

I Gandhi fann Elin Wägner således en andlig och moralisk förebild för egen del och för sin uppfattning om tillståndet i världen. Fogelstadgruppens bejakande av personligheten inkarnerades genom honom, han som ensam förmått vända ett helt folk:¹⁴⁶

Ty Gandhi har just i sin kamp för sina förtryckta landsmän mot folk av den västerländska rasen och av officiellt kristen tro bevisat det vapenlösa motståndets segerkraft och den magiska styrkan av parollen: stå med hela din själs eld och styrka mot det onda, men utan hat och utan våld. (”Gandhi och hans lära”, 6/24)

Elin Wägner trodde på det goda exemplets makt och i Gandhi mötte hon en människa som hade något att berätta: ”Gandhi är outtömlig. Denna artikel är redan för lång”, konstaterar hon vid ett tillfälle. (”Gandhis självbiografi”, 51–52/28)

Vem var då Gandhi? I England där Elin Wägner befann sig i början av 1920-talet uppfattades han både som kontroversiell och beundransvärd. År 1919 hade han lett icke-våldsaktionen Indien, en kampanj som nekade allt samröre med den brittiska regeringen. Gandhis insatser mot diskrimineringen i Sydafrika hade också väckt uppmärksamhet.¹⁴⁷

Under sitt arbete i Sydafrika hade Gandhi läst Tolstojs *The Kingdom of God is Within You* (1894) och tagit djupa intryck av Tolstojs resonemang om icke-våld. Han döpte senare sitt högkvarter i Sydafrika till Tolstoy Farm.¹⁴⁸ 1909 tog

¹⁴⁶ Fogelstadgruppen såg inga konflikter i sin betoning av personlighetens betydelse; deras synsätt uteslöt varken gruppen eller kollektivism. Eskilsson, 91, s. 113–118.

¹⁴⁷ Litteraturen av och om Gandhi är oerhört omfattande; hans samlade verk som givits ut av den indiska regeringen omfattar 100 volymer och finns även i en CD-ROM-version. I det följande hänvisar jag till Gandhis samlade verk, *Collected Works of Mahatma Gandhi (CWMG)*, med sidhänvisningar och var texter från dem kan återfinnas idag. Dessutom har ett oändligt antal böcker och skrifter om Gandhi publicerats. En av hans senare biografier, Yogesh Chada, påpekar att det rycks som om varje skrivkunnig person som träffat Gandhi känt ett behov av att berätta om deras möte. Chada, s. viii.

¹⁴⁸ Se Chada, s. 157. Enkelhet i livsföring, avståndstagandet från det officiella vare sig det handlade om kyrkan eller staten predikade Tolstoj från sitt ryska gods. Samma budskap spreds på Gandhis ashram. I sin bok *Kreutzersonaten* (1890) förespråkar Tolstoj även celibatet, något som Gandhi själv senare anammade.

Tolstoj framhåller i sina dagböcker att Gandhi står honom nära. I sina brev framhåller han att förslaget om ett passivt motstånd är av yttersta betydelse, inte bara för Indien utan för hela mänskligheten. (25 april och 8 maj 1909). Chada, s. 166–171.

Det enda sättet för indierna att bli av med det brittiska herraväldet var att leva så att de själva inte deltog i något slags våld, menade Tolstoj: ”Do not only resist evil, but also do not participate in evil yourselves.” Indierna borde enligt honom inte beblanda sig med briterna vare sig det gällde skatter, lagar eller soldater.

Gandhi personlig kontakt för att be honom läsa *Hind Swaraj* (1908) om Indiens självstyrelse.¹⁴⁹ I Tolstojs *Letter to a Hindu* skapas därefter grundkonceptet till Gandhis icke-våldsaktioner.¹⁵⁰ Det är märkligt hur Tolstojs idéer från Tsarrysland kunde tillämpas inte bara i Indien utan även i Europa och Sverige.¹⁵¹ Likaså att två unika personligheter stod på samma andliga nivå trots de geografiska avstånden.¹⁵² Elin Wägner kände för övrigt väl till Tolstojs roll som Gandhis läromästare och skrev om den i *Tidevarvet*. ("Slavkriget", 15/27)

Icke-våldsprinciperna kan rädda Europa

Att våldet utgjorde mänsklighetens största hot var en självklarhet för Elin Wägner. Dock övertygades hon om att problemen skulle kunna avväjas med hjälp av Gandhis principer, *ahimsa* och *satyagraha*. Genom att introducera dessa i europeisk politik såg hon en möjlighet att uppnå fred. Hon presenterade dem och deras genomslagskraft i sina artiklar och föredrag men även i sina olika möten med opinionsbildare ute i Europa, där hon framhöll att alla borde ta lärdom av Indien ("Gandhi revolutionen och Runda-Bordskonferensen", 47/30) Även Gandhis olika aktioner i det vapenlösa motståndets namn inspirerade henne. Elin Wägners radikalpacifism, som av många betraktades som en uppmaning till enbart passivt motstånd, synliggjordes här som en aktiv handling.¹⁵³ Icke-våldsprinciperna kunde tillämpas i vardagen, inte bara i krig och konflikt. Så åstadkom, enligt Gandhi, bibelns uppmaning att vända också "den andra kinden till" felaktiga reaktioner hos motparten. Ett defensivt beteende trappade nämligen upp våldsspiralen istället för att minska den. Därför förordade Gandhi en tredje väg: en aktiv och offensiv, icke-våldskamp. Motståndaren skulle istället övertygas, det vill säga man skulle hålla sig till saken, för den goda sakens skull, och en fungerande och öppen kommunikation med fienden krävdes för en lyckad konfliktlösning.¹⁵⁴ Elin Wägner prövade detta tillvägagångssätt under sina uppdrag ute i Europa, när hon besökte och lyssnade på

¹⁴⁹ *Swaraj* betyder självstyrelse. Gandhi förklarar: "In other words, swaraj is to be attained by education the masses to a sense of their capacity to regulate and control authority. *Young India*, 29 januari 1925. Se *The Essential Gandhi*, red. Louis Fisher, New York 1983, s. 202.

¹⁵⁰ Gandhi fick tillåtelse att trycka upp skriften i 20.000 exemplar och översatte den senare till gujarati, hans eget språk.

¹⁵¹ Tolstoj var inbjuden att tala på den internationella fredskonferensen i Stockholm år 1910 men kunde inte närvara på grund av sjukdom. Talet lästes dock upp. Elin Wägner var närvarande vid kongressen och kan ha hört det.

¹⁵² Statsvetaren Mary Parker Follet, som jag återkommer till längre fram i detta kapitel, förde fram synpunkter liknande Gandhis men i en mer vetenskaplig kontext. Follett ville bygga ett nytt samhälle kring samma principer, på gruppen.

¹⁵³ De övriga i Fogelstadsgruppen delade inte Elin Wägners beundran för Gandhis storhet. Isaksson & Linder, s. 575.

¹⁵⁴ I sin uppsats "En betraktelse över demokratins behov av retorik" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 1–2 2005, lyfter Annika Olsson fram den danske retorikprofessorn och biskopen Jan Lindhardtts synpunkter på demokratin: "Demokratins väsen bestäms inte vid omröstning, utan i samtal, i förhandlingar, med ömsesidig respekt och förståelse och genom den härav framväxande känslan för helhetens intresse." Hans påstående överensstämmer väl med hur Gandhi skulle kunna ha uttryckt sig.

vad samtliga inblandade i ockupationen, engelsmän, fransmän och tyskar, generaler, fångar och pacifister, hade att berätta. Sådana erfarenheter hade hon rapporterat i *Från Seine, Rhen och Ruhr*. För henne tycks Gandhis tänkande ha varit en självklarhet redan innan hon lärt känna hans filosofi.

Som nämnts återkommer Wägner ofta till de två principerna, där *Satyagraha* kan ses som både en filosofi och en metod.¹⁵⁵ Då varje människa ser verkligheten utifrån sitt perspektiv och har sin egen sanning, existerar ingen absolut sanning, menar Gandhi. *Satyagraha* är en metod att nå en gemensam sanning, att lära av motståndaren och lyssna till hans argument. Det dialektiska tillvägagångssättet tvingar fram helheten och hänsynen till både andra och till sig själv:

Satyagraha, [says Gandhi,] then, is literally holding on to Truth and it means, therefore, Truth-force. Truth is soul or spirit. It is, therefore, known as soul force. It excludes the use of violence because man is not capable of knowing the absolute truth and, therefore, not competent to punish.¹⁵⁶

Principen *ahimsa* emanerar även den från uppfattningen att sanningen är relativ.¹⁵⁷ Alla kan ha rätt utifrån sina olika perspektiv, menar Gandhi, och pekar på sagan om de sju blinda männen, som beskriver var sin elefant. Ingen har tillgång till hela sanningen, men vi kan däremot dela våra upplevelser. Den enskildes integritet och förkastandet av exklusiviteten ligger i principen *ahimsa*, icke-våld och som måste grundas i medkänsla, *compassion*:¹⁵⁸

[*Ahimsa* means] the largest love, the greatest charity. If I am a follower of *ahimsa*, I must love my enemy. I must apply the same rule to the wrong-doer who is my enemy or a stranger to one, as I would to my wrong-doing father or son. This active *Ahimsa* necessarily includes truth and fearlessness.¹⁵⁹

Om man inte når fram till en gemensam överenskommelse, krävs av den som utövar *satyagraha* och *ahimsa* att hon då tar avstånd från orättvisorna och är beredd att utstå alla konsekvenser, till och med döden, för sitt ställningstagande.¹⁶⁰ Motståndet måste ske utan våld, för sakens skull och inte för personliga syften.

¹⁵⁵ Kuruville Pandikattu, red., *Gandhi: The Meaning Of Mathatma For The Millenium*, Indian Philosophical Studies V, Washington 2001, s. 4. Boken behandlar teman som *hind swaraj*, *satyagraha* och *empowering women*.

Etymologi: *satya*, rättvis, rätt; *agraha*, försök, ett rätt försök.

¹⁵⁶ CWMG XIX, s. 466. Ramashray Roy, *Self and Society: A Study in Gandhian Thought*, New Delhi/Beverly Hills/London, 1988, s. 168.

¹⁵⁷ Etymologi: *ahimsa*, a, icke; *himsa* tillfoga skada; *ahimsa*, inte skada något liv.

¹⁵⁸ Roy, s. 105

¹⁵⁹ CWMG XIII, s. 295. Roy, s. 105.

¹⁶⁰ Gandhi framhäver ständigt skillnaden mellan passivt och aktivt agerande, där han anser att det passiva handlandet ofta är en föregångare till våld. Den som tror sig vara stark kan ge ett starkt motstånd, menar Gandhi, det vill säga motståndet skulle vara en positiv kraft, inte en passiv attityd. I hans tänkande ingår lidandet som en väsentlig del: "Real suffering bravely born melts even a heart of stone. Such is the potency of suffering [...] there lies the key to Satyagraha." M. K. Gandhi, *Satyagraha in South Africa*, Madras 1928, s. 32.

För Elin Wägner blev dessa principer användbara och betydelsefulla, när hon i olika sammanhang sökte nya lösningar för politiska konflikter och möjliga vägar till fred. Enligt Gandhi var medlen lika viktiga som målet och han såg ingen klar skiljelinje dem emellan. Visserligen uttryckte Fogelstadkvinnorna sig inte exakt så, men man resonerade på ett liknande sätt när man, som Gandhi, ofta förordade en tredje väg för att lösa problemen i samhället.¹⁶¹ Elin Wägner följde honom i sina resonemang om människans moraliska ansvar och medkänsla med andra – även fienden.¹⁶² Frånvaron av hat utgjorde till exempel en förutsättning för att kunna praktisera icke-våld. Elin Wägner insåg därför tidigt Versaillesfredens negativa konsekvenser, eftersom Tyskland vid fredsförhandlingarna hade utsatts för en otillbörligt förödmjukande behandling. I artiklar och under sin ”stadsbudstjänst” i Europa bemödade hon sig om att få omvärlden att inse, hur segrarnas hat fortplantade sig och drev tyskarna till än mer hat. Men i detta misslyckades hon.

Det var principen *satyagraha*, som imponerade mest på Wägner och hon ställer i sina artiklar ofta den moraliska kraftens möjligheter mot den mekaniska, vill säga konstruktiva samtal framför våld. Gandhis aktioner och uppträdande under fångenskapen visade exempel på hans själskraft, och gång på gång vann han hennes aktning för sitt mod, sin ödmjukhet och ”underbar[a] höghet”. (”Gandhi och hans lära. IV”, 18/24)

Elin Wägner redogjorde även för hur Gandhi utvecklat *satyagraha* och vad som krävdes för att kunna tillämpa den. Redan 1924 hade hon skaffat sig en överblick av hans tänkande och spårar i detta

hinduismen, med dess vördnad för allt levande [...] från kristendomen varifrån han har idén om det vapenlösa motståndet mot det onda.[...] våra moderna socialreformatoriska program. Den nutida strejktekniken har fått tjäna till mönster för hans taktik i vissa delar.

Men hans lära består likväl icke av hopskarvade stycken, det är en enda fast enhet. (”Gandhi och hans lära. III”, 17/24)

Ramashray Roy som på FN:s uppdrag forskar om Gandhi och hans insatser gör en liknande beskrivning sextio år senare:

He, no doubt, borrowed from different traditions of thought, both Eastern and Western. However, we could not have assimilated them fully if he had lacked a perspective of his own. He had his own [...] analytical categories which he employed to weave [them] into a coherent, organically-linked structure of thought.¹⁶³

¹⁶¹ Fogelstadsgruppens inställning till skolreformen är ett exempel på detta tredjevägentänkande. Enligt dem byggde reformen på felaktiga grunder och var ett exempel på det härskande systemets makt. Den nya skolan fungerade varken för flickor eller pojkar genom sitt ”inmalningstväng”, bristande experimentlusta och likställighet. Detta framfördes i olika sammanhang av FKR och i *Tidevarvet*.

¹⁶² Läran om aktionsformerna och de enskilda aktionernas konkreta utformning är viktiga beståndsdelar i Gandhis etik och politiska filosofi. Se Naess, s. 103.

¹⁶³ Roy, s. 11.

Gandhi var inte enbart filosof utan också en av vår tids stora ledare, en kombination av tanke- och handlingsmänniska, något som säkerligen förstärkte Wagners fascination: ”Gandhi är ju en kontemplativ och religiös natur men samtidigt en handlingens man och om också hans politik ter sig fantastisk för våra begrepp, är han dock en man som står mitt i och påverkar det politiska livet, icke en världsfrånvärd sadu.”¹⁶⁴ (”Gandhis självbiografi”, 51–52/28)

Politik utan våld

Även som politiker ansåg Wägner Gandhi vara unik. Han agerade på ett sätt som avsevärt skilde sig från det konventionella. Svensk och europeisk politik utmärkte sig för det mesta, enligt Elin Wägner, av prat och tomma löften. Hon efterlyste därför en politik med kombinationen medkänsla och handling, det vill säga Gandhis politiska signum. Denna hade visat sig fungera i praktiken och lett till politiska framgångar utan våld:

[S]tor politik, världsomvälvande politik, kan föras efter samvetets bud, öppet, hederligt, kompromissfritt med hänsyn och ädelmod mot motståndare och *likväl förbli politik*, eller därigenom bli verklig politik. Det är alltså en europeisk vanförställning, att politik måste vara vad europeiska politiker gjort den till: ett intrig eller kortspel av större och mindre dimension och farlighet. (”Gandhi och hans lära. II”, 14/24)

Politik och religion var således ett för Gandhi, och hans uppfattning tjänade alltså som en ledstjärna för Wägner, som brottades med hur politik skulle bedrivas, och som hävdade att den måste ges ett bredare innehåll än den nuvarande. I likhet med Gandhi menade hon att politik och religion kunde förenas:

Är det orimligt att göra politik på det viset? De flesta skulle säga: ja, och därför är Gandhi ingen politiker. Om man svarar med paradoxen att han är den riktigaste och störste politikern i vår tid, så visar det ju bara, att olika betydelser kunna inläggas i ordet. (”En farlig man for till Sydafrika”, 1/29)

Den politik som Gandhi förde i Indien borde kunna fungera även i Europa, framhöll Wägner, som jämförde situationen i Europa och Indien. I Europa måste man ta hjälp av gudatron på vapen trots att kriget är slut. Krasst konstaterar hon att den uppfattningen delar Frankrike och Tyskland, ”om också inget annat”.¹⁶⁵ (”Gandhi och hans lära. IV”, 18/24)

För Elin Wägner framstod Gandhi och Indien som föredömen, vilka kunde visa vägen, när Europa förblödde och avklätts sin prestige. Romain Rolland uttryckte liknande tankar. Våldet innehade rätten i Europa och fega pacifister

¹⁶⁴ En *sadhu* är en kringvandrande eremit som lever på allmosor, helt utan kontakt med samhället.

¹⁶⁵ Vi får även en målände beskrivning av Gandhis livshotande blindtarmsoperation. Tack vare sin engelske läkare lär han sig älska engelsmännen och samtidigt förstå det ”rätta sättet att strida mot dem”.

nöjde sig med ”fadda bråkanden”, klagade han. Rolland lyfter fram Gandhi och hans moraliska styrka och mildhet som ett föredöme i sin bok om honom. Den högstämda tonen övertog Elin Wägner i sin recension av boken. (”Gandhi och hans lära”, 6/24)

Elin Wägner hänvisade gärna till Romain Rolland, som var pacifist och nobelpristagare. Redan i *Från Seine, Rhen och Ruhr* hade hon lyft fram Rollands kamp för freden i böckerna *Ovan stridsvimlet* (1916) och i *Föregångsmännen* (1920).¹⁶⁶ I den senare presenterades hans fredsupprop benämnt ”Andens oavhängighetsförklaring” där Selma Lagerlöf som enda svensk står med bland undertecknarna. Wägner framhöll att Rolland insett, att Gandhis budskap inte bara är en lära utan ”ett budskap i handling”, och att han ”infört i den mänskliga historien den mäktigaste rörelsen på de två tusen sista åren”. (”Gandhi och hans lära”, 6/24)

När Elin Wägner rapporterade från den så kallade Runda Bordskonferensen om Indiens framtid, påpekade hon att Rollands ord om Gandhi ”äga alltjämt en djup riktighet: Bättre våld än feighet, säger Gandhi, men i våldet ligger nederlag inneslutet”. (”Gandhi revolutionen och Runda-Bordskonferensen”, 47/30) Våldsfrågan är dock komplicerad för Gandhi. Frånvaron av våld kunde nämligen även bero på feighet och passivitet, menade han, och sinnelaget således vara bättre hos dem som använt våld än hos den, som aldrig gjort det. Även Elin Wägner förde en diskussion om våldets karaktär i två artiklar där *Våld och icke-våld* av dr Franz Kobler recenseras. (”En ny kontinent”, 9 och 10/29) Bidragsgivarna i boken är bland andra Gandhi och Romain Rolland om vilka Wägner skriver:

Rolland säger där detsamma som Gandhi brukar säga, att han är större fiende till feighet och svaghet än tom till våld som han bekämpar. Vägen till fred är uppoffring av det egna jaget. Boken har givit en gammal tro i ny gestaltning, icke konstlad återupplivad, utan i sanning återupplevd.

Det var alltså genom att våga offra sig själv som icke-våldets kraft blev obetvinglig. Med hjälp av den kunde och vågade en ensam människa trotsa och störta ett imperium.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Rollands dedikation visar på hans högstämda språk: ”Åt minnet av martyrerna för den nya tron, medlemmarna av mänsklighetens international, Jean Jaurès, Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Kurt Eisner och Gustav Landauer, offer för den grymma dumheten och den blodtörstiga lögnen, frigörare av de människor som dödat dem.” Romain Rolland, *Föregångsmännen*, Stockholm 1920, s. 269.

¹⁶⁷ Gandhi, ”The Doctrine of the Sword” *Young India*, 11 augusti 1920. ”I do believe that where there is only a choice between cowardice and violence, I would advise violence. [...] But I believe that non-violence is infinitely superior to violence, forgiveness more manly than punishment.” *The Essential Gandhi*, 1983, s. 156–157.

Civilisation bara till namnet

Elin Wägners civilisationskritik hämtade med andra ord inspiration från Gandhi, som sökte lösningar utanför de etablerade systemen.¹⁶⁸ Problemen i Indien var omfattande och handlade inte bara om ett krig mellan två raser och två nationer. Striden gällde även landets industriella framtid. Engelskt kapital hade exempelvis startat nya företag i Indien och med hjälp av landets billiga arbetskraft konkurrerat ut hemlandets produkter. ("Rasfrågan: våra barns problem", 3/28) Gandhi planerade att starta nya företag, men de skulle då drivas utan engelskt kapital och utan västerländskt inflytande. Enligt Romain Rolland ansåg Gandhi att den västerländska kulturen var civiliserad enbart till namnet, eftersom den premierade det materiella framför det mänskliga och Gandhi predikade en återgång till gamla tiders traditioner.¹⁶⁹ Denna uppfattning stöds även av Ramashray Roy.¹⁷⁰

Ett sätt att bygga en riktig civilisation var genom utbildning och i en sådan borde människans kreativitet stödjas, menade Wägner. Gandhi tar upp samma fråga när han behandlar utbildningen i det framtida Indien. Det föreligger en förbluffande överensstämmelse mellan den Kvinnliga Medborgarskolans pedagogiska program och Gandhis, och den pedagogik som förfäktades av radikala pedagoger vid den här tiden.¹⁷¹ Honorine Hermelin var emot "råplugg" och hennes undervisning syftade till att påverka hela personligheten med både hand, hjärna och själ/hjärta.¹⁷² Gandhi resonerade på liknande sätt:

Education [...] is what ever leads to a full or maximum development of all the three, the body, mind and spirit [...]. Education should contemplate the whole life. Mere memorising and book-learning is not education. I have no faith in the so-called system of education which produces men of learning without the backbone of character.¹⁷³

Elin Wägner imponerades ständigt av Gandhis olika aktiviteter, men hans kamp för parias (de kastlösa, *the untouchables*) framhåller hon som "det mest underbara av hela hans verksamhet". Han tror på deras framtid, liksom han

¹⁶⁸ Även Wägner sökte sig utanför de etablerade systemen när hon skapar sin utopi i *Väckarklocka*.

¹⁶⁹ Romain Rolland, *Mahatma Gandhi*, Stockholm 1924, s. 60.

¹⁷⁰ Roy, s. 13–35. Roy presenterar Gandhis civilisationskritik i sitt kapitel "The Tyranny of Progress". Gandhis resonemang och kritik tycks till stora delar överensstämma med den kritik som Elin Wägner för fram senare i *Väckarklocka*. "Modern civilisation, based as it is on violence, does not respect all life and, in its progress onward, it has not hesitated to resort to wholesale destruction of even human life. [...] a civilisation grown as terrible as a wolf through its hunger for wealth and its greedy pursuit of worldly pleasures." *CWVG X*, s. 202.

¹⁷¹ Mathilde Vaerting utvecklade en liknande pedagogik i *Die Vernichtung der Intelligenz durch Dedächtnisarbeit*, München 1913.

¹⁷² En osignerad artikel "Fram för människoskolan! Bort med lärdomssmittan, arbetsbelastningen, examensväsendet", (35/24) visar diskussionen i *Tidevarvet*. I artikeln hänvisas även till Emilia Fogelklous bok, *Människoskolan*, Brännande frågor nr 5, Stockholm 1924.

¹⁷³ *CWVG XXXVII*, s. 362. Roy, s. 45.

tror på kvinnorna.¹⁷⁴ ("Gandhi och hans lära. III", 17/24) Mänsklig värdighet borde gälla oberoende av kön, ställning, position och makt; en provocerande uppfattning i Indien vid denna tidpunkt. Hans inställning till avhållsamhet, självkontroll presenteras utförligt i "Utrymmet på jorden", (25/25). Preventivmedel skulle ytterligare låta männen förnedra kvinnorna, menade han. Dessutom hade avhållsamhet andliga vinster, en synpunkt som Wägner framför utan att kommentera den.

Gandhis lära omfattar inte bara kärleken till nästan, till människan: "Allt levande är din nästa", predikade han. Här återfinns således vördnaden för det växande, som Elin Wägner senare skulle behandla i sin bok *Fred med Jorden* år 1940.¹⁷⁵

Inför hans sextioårs dag 1929 återkom Elin Wägner med stora artiklar. ("Gandhis självbiografi", 51–52/28) Hennes inställning var nu om möjligt än mer positiv. I sin position som rörelseintellektuell gladde hon sig över att hans texter numera fanns på god engelska.¹⁷⁶

Att Elin Wägner anslutit sig till Gandhis tänkande blev tydligt när Indien och Gandhi angreps i media. Då vässade hon sin penna lite extra. Katherine Mayos bok *Moder Indien* gav henne tillfälle att gå till attack och i försvar. Boken karakteriseras som "ett brilliant utformat försvar för den vita rasens, närmast Englands, rätt att härska över andra folk":

Dessutom ha vi i denna tidning särskilt hjärta för Indien och dess strävan efter jämbördighet inom brittiska imperiet. Vi ha under de senaste åren sökt följa den en smula, sådan den förkroppsligat sig i Gandhi. Det angår oss därför om det heter, att Gandhi är en självbedragare som kämpat för en sjuk och orimlig sak. ("Olyckliga Moder Indien", 43/27)

Två år senare i "Indialand", (41/29) målar Elin Wägner upp den proteststorm som Mayos bok givit upphov till. Den aktualiseras i anslutning till en recension av Gandhis självbiografi och *Bengalens kvinnor* (1929) skriven av den skotska missionären Margaret Urquart.¹⁷⁷ Wägner hänvisar i sin artikel även till vad Gandhi skrivit om boken i *Young India*, där hans förbehåll och kritik av boken

¹⁷⁴ Elin Wägner engagerade sig däremot aldrig i Gandhis kvinnoosyn, vilket är förvånande, då den borde ha väckt en del nya tankar hos henne. Diskussionen om denna har dock utvecklats i senare litteratur om Gandhi bland annat av Sebastian Vazhapilly i "Relevance of Gandhian Praxis in Empowering Women", *Gandhi: The Meaning of Mahatma for the Millenium*, 2001. Maskulinitet kopplas här till kolonialismens aggressivitet. Kvinnorna är enligt Gandhi visserligen moraliskt starkare än män, men ändå jämlika. Att man och kvinna kompletterar varandra och egentligen inte kan tänkas utan varandra var en annan av hans teser. Se Vazhapilly, s. 95–119.

¹⁷⁵ Elisabeth Tamm & Elin Wägner, *Fred med Jorden*, Stockholm 1940.

¹⁷⁶ Läsarna får noggranna redogörelser för Gandhis barndom, hans fastor och hans vegetarianism, liksom hans förakt för lidandet. Förhållande till hustrun skildras i uppskattande ordalag. De lever som celibatärer, en askes som givit honom "moralisk kraft och andlig klarsyn", det vill säga något helt annat än vad Elin Wägner själv förfäktade på andra sidor i *Tidevarvet*. Den nya psykologin förespråkade, liksom hon själv, en sund sexualitet för både män och kvinnor. Gandhi ansåg, att barnbegränsning skulle ske genom återhållsamhet och icke genom mekaniska medel. ("Asien spelas ut mot Europa", 41/26)

¹⁷⁷ Margaret Urquart, *Bengalens Kvinnor*, Stockholm 1929.

handlade om att den inte skrivits av en reformator, det vill säga med kärlek. ("Olyckliga Moder Indien", 43/27)

Även i "Tiden är mogen", (48/30) där avrustningsdebatten i Nationernas Förbund står i fokus, satte Elin Wägner återigen hoppet till Gandhi och Indien. Efter en fyra spalters lång litanian över tillståndet i de olika europeiska staterna, beskriver hon undret i Indien, där människorna fångats av en stor idé. Detsamma behövde ske i andra länder, om framtiden för det hotade Europa skulle kunna räddas. Men, avslutar hon, då "behöves en människa av Gandhis moraliska halt". Tidigare samma år hade hon kritiserat pressen för dess rapportering av Gandhis så kallade saltpromenad och hans politik överhuvudtaget. Som vanligt försvarar och förklarar Wägner Gandhis agerande:

Om Gandhi göres löjlig gör det honom inte så mycket, men tidningsläsarna här hemma gå miste om vad som verkligen ske. De få icke syn på denna märkliga tvekamp mellan två världar och de få icke proportionerna i detta försök att vinna friheten åt ett väldigt folk i en vapenlös kamp med livet som insats. "Karlssoen förstår icke Gandhi", lästes nyligen i en huvudstadstidning. Men Karlssoen har aldrig haft tillfälle att bilda sig ett omdöme. ("Gandhis stora strid", 17/30)

På område efter område går det således att spåra ett inflytande i Elin Wägners tänkande från Gandhi, hans filosofi eller personliga agerande. Hon insåg som en av de få i Sverige styrkan och storheten i Gandhis budskap, vilket hon förmedlade genom åren i en jämn ström av artiklar och föredrag. Till och med när Wägner predikade en ekumenisk och öppen kyrka kan man spåra ett inflytande från Gandhi.

Under hela 20-talet prövade Wägner sitt och samhällets förhållande till religionen, till Gud och till den svenska statskyrkan, vilket bland annat återspeglas i flera långa artiklar om olika trossamfund. I "Korset, Kismet och Karma", (52/26, 7/27) beskriver hon den andliga omvälvningen i Indien.¹⁷⁸ En hindu, menade hon, paralyseras av att svårigheterna i livet ses som oundvikliga följder från tidigare liv. Muslimerna å andra sidan tycker sig maktlösa, tillintetgjorda av Kismet, det vill säga det av Allah förutbestämda ödet. Gandhis fasta hade öppnat en annan tredje väg, en lidandets väg till befrielse från både Karma och Kismet. Uppfordrande påpekar hon: "Skulle icke även Europa behöva Kristus mitt bland bilarna på sina vägar? Måhända kommer han, återuppstånden vandrande den långa vägen från Indien." ("Korset, Kismet och Karma", 52/26)

Wägner tycktes betrakta Gandhi som en frälsare, inte bara för muslimer och hinduer, utan även för det kristna Europa. Själv tog han avstånd från konkurrensen mellan de stora världsreligionerna. Som hindu ansåg han att allt hängde samman, och att alla kyrkor predikade detsamma.¹⁷⁹ När han därför ställdes inför frågan om kväkarna kunde medverka till ett ökat samförstånd, framhöll han att Vännerna, som de också kallades, vore lämpliga på ett villkor: "Man

¹⁷⁸ I artikeln hänvisar Elin Wägner till *Kristendomen och rasproblemet* skriven av J.H. Oldham, sekreterare i det internationella missionsrådet och till Stanley Jones' *Kristus på indiska landsvägen*.

¹⁷⁹ Chada, s. 59.

måste [då] erkänna att det är lika naturligt för en hindu att mogna till en Vän (*grow into a Friend*) som det är för en kristen att göra det.”¹⁸⁰ För Elin Wägner var frågan om vem som kunde räknas som kristen ständigt aktuell. I likhet med Gandhi och Nathan Söderblom jämförde hon de stora religionerna och förespråkade ett ekumeniskt samarbete. Men viktigast för henne var ändå sinnelaget och handlingarna. I ”Lågan som tändes”, (35/27) och i en rad artiklar om rättegången och senare dödsstraffet för Zacco och Vanzetti, framhåller hon att dessa två ”okristna”, lärde omvärlden att förstå vad som hände på Golgata:¹⁸¹ ”Det är detsamma som skedde i Indien när Gandhi utan att vara kristen lärde Indiens millioner att fatta Kristusgestalten.” (”Lågan som tändes”, 35/27) För henne framstod således Gandhi som den människa som i sitt liv och i sina handlingar inkarnerade hur Kristus skulle agera på jorden.

Kväkarna

För både Wägner och Gandhi var tron nära förbunden med handling.¹⁸² Samma uppfattning företrädde även av kväkare som Jane Addams, Ruth Fry och Marion Fox. Redan 1919, då Addams valdes till ordförande i det nybildade WILPF, med Elin Wägner som en av stiftarna, stod hon som en förebild. I artiklar om fredskongressen i Washington år 1924 jämför Wägner henne med Fredrika Bremer:

Det var till den Nya Världens kvinnor såsom föregångare Fredrika Bremer satte sitt hopp – det är också hos dem som freds rörelsen har sitt starkaste stöd. Det är därför helt naturligt att *Jane Addams*, Amerikas främste medborgare, stiftare av det kosmopolitiska Hull House, blivit själen i kvinnornas kamp mot kriget. Med sin världsomfamnande moderlighet och förståelse, sin orubbliga tro på det godas seger och människokärlekens makt har hon förmått realisera drömmen om kvinnornas fredsmision. (”Verklighet”, 18/24)

Kvinnorna ville ta aktiv del i samhället och i praktisk handling visa vad tron innebar för dem i egenskap av kvinnor. Jane Addams hade öppnat Hull House, ett settlement, i slutet av 1800-talet där hon tillsammans med andra kvinnor drev en omfattande humanitär, kulturell och demokratisk verksamhet.¹⁸³ Det

¹⁸⁰ Gunnar Sundberg, *Reformation i sikte. En kväkares vision*, Stockholm 1998, andra omslagssidan.

¹⁸¹ Rättegången med Nicola Sacco och Bartolomeo Vanzetti i New York pågick under nära sju år med början 1920. Den följdes av en hel värld och särskilt noga av Elin Wägner, som skrev flera artiklar om deras öde. Männen, som var italienska anarkister hade anklagats för rånmord, ett brott som de dock förnekade. Omvärlden kunde konstatera att de två männen inte fick en rättvis behandling på grund av sitt ursprung och sin politiska hemvist. Bland annat påpekade Sacco att han inte trodde på krig, vilket domaren ansåg vara fejt. Bägge dömdes till döden. (”Oskuldens makt”, 33/27 och ”Jag är skyldig”, 34/27)

¹⁸² Ingrid Janson framhåller i en uppsats om kväkarinslagen i Elin Wägners författarskap att den väsentligaste orsaken till att Elin Wägner blev kväkare – förutom radikalpacifismen – var kväkarernas aktiva samhällsarbete. Ingrid Janson, *Kväkarinslag i Elin Wägners författarskap*, uppsats framlagd för proseminariet i litteraturhistoria vid Stockholms Högskola vårterminen 1959, s. 32.

¹⁸³ I *Väckarklocka* tilldelas Addams rollen som ”social experimentator”. Hon var ”berömd för sitt praktiska försök att lösa de olika rasernas sammanlevnadsproblem i Förenta Staterna”. Se s. 202.

är sådana kvinnor som Addams som Wägner efterlyste i *Väckarklocka*, det vill säga kvinnor som vågade stå upp för freden och inte gav efter för svårigheter och politiska påtryckningar.¹⁸⁴ Addams förmådde ena kvinnorna under kongresserna och få dem att fatta beslut om de sedermera så kontroversiella ställningstagandena för total avrustning.¹⁸⁵

Vid den här tiden såg Wägner sig som kristen. Så hade det inte alltid varit. I en artikel i *Idun* berättade hon hur barndomsupplevelserna med den stränga kyrkligheten hos morföräldrarna i prästgården och den hotfulla frikyrkotroen hos familjens hembiträden hade tvingat henne att frigöra sig från religionen.¹⁸⁶ Ute i krigets Europa mötte hon senare många som anklagade Gud för allt det lidande, som kriget fört med sig, och därför vände sig bort från religionen.¹⁸⁷ Även hon kände samma uppgivenhet, tills hon mötte kväkarna, som företrädde en annan inställning. Wägner hade samarbetat med dem redan under sina år ute i Europa och en av vännerna från den tiden, Rut Fry, introducerade henne 1921 till ett så kallat meeting i London, som kväkarnas sammankomster kallas.¹⁸⁸ Tystnaden under mötet skakade om henne och därefter besökte hon kontinuerligt kväkarnas sammankomster:¹⁸⁹ ”I den världen fick man se att Gud inte var apatisk utan i fullt arbete, för att använda uttrycket från kväkarbudskapet från årsmötet 1923.”¹⁹⁰

Kväkarkontakterna bidrog till att hon insåg att läget var bedrövt inom den svenska statskyrkan. Även här intog hon sin position som rörelseintellektuell och gav både kritik och föreslog förändringar. Kyrkans hierarkiska organisation med dess beroende av staten borde förändras. Än viktigare var förmedlingen av budskapet, som hon också kritiserade:

¹⁸⁴ Allen F. Davis, *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams*, New York & Oxford 1973. Addams engagemang ledde till att hon började arbeta för kvinnlig rösträtt och för freden. Hon blev pacifist och under vissa tider hårt kritiserad för att ha ”felaktiga” idéer, vara kommunist och anarkist. Sedermera blev hon dock tagen till nåder, beundrad och prisbelönt. Hon tilldelades Nobels Fredspris 1931.

¹⁸⁵ Lois Banner, *Women in Modern America: A Brief History*, New York 1974, s. 109. Lois Banner kallar Addams inställning till kvinnans uppgift *social feminism*. Hon utmanade aldrig den traditionella kvinnorollen utan ansåg att kvinnans viktigaste uppgift var i hemmet men utvidgade sfären till att omfatta även grannskapet: ”City housekeeping has failed partly because women, the traditional housekeepers, have not been consulted.”

¹⁸⁶ ”Vad har kristendomen betytt för er?” *Idun* nr 45 1936, s. 8, 22.

¹⁸⁷ H.G. Wells ägnade sitt författarskap åt religiösa frågor i slutet av 1910-talet. Som jag visar längre fram i avhandlingen inspirerade han Elin Wägner bland annat genom sin bok *Gud den osynlige konungen* (1917). I den ”Den synliga kyrkan och den osynliga. II”, (37/27) bekänner Wägner, att Wells vision av Gud som en osynlig kämpande vän dock inte var tillfyllest utan hon blev tvungen att gå vidare i sitt andliga sökande.

¹⁸⁸ Isaksson & Linder, s. 306.

¹⁸⁹ Vännernas samfund i Sverige skapades i oktober 1936 efter en skrivelse till regeringen. Man hade då 25 medlemmar i Sverige, den sist anslutna var Elin Wägner. För att bli medlem i kväkarna, krävs en ansökan om medlemskap i samfundet. En medlem kallas Vän. Se Emilia Fogelklou, ”Kväkarrörelsens framväxt i Sverige”, *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 89–90.

¹⁹⁰ I ”Kväkarna i Stockholm”, (38/27) återkommer Wägner till årsmötet och kväkarnas påstående att ”de tyckte sig ha fångat en glimt av Gud i arbetet”.

Vår tids upproriska veta icke vem eller vad de skola samla sig kring. Vi befinna oss i en period av väntan och sökande, sådana har mänskligheten genomgått förr. Västerlandet har icke som Indien en Gandhi som inspirerar det religiösa livet och ger det ett praktiskt handlingsprogram. Den religiösa längtan saknar centrum. ("Den synliga kyrkan och den osynliga. II", 37/27)

Religionen kom att spela en allt större roll i Elin Wägners liv och tänkande. Heather Ingman beskriver i *Women's Spirituality in the Twentieth Century* (2004) hur feminismen ignorerat kvinnors arbete inom "the sacred literature" till förmån för den sekulära litteraturen.¹⁹¹ Många kvinnliga författare har utforskat och utmanat den religiösa diskursen, men deras insatser på detta område har förbigåtts av feministiska kritiker:

Though feminism may begin with dissatisfaction over women's social and political roles, a spiritual dimension emerges when the "reality" underlying those roles is interrogated, a reality underpinned by traditional myths and images of women. Feminist analysis of culture and society does only part of this job if it refuses to tackle religion.¹⁹²

Därför är det uppseendeväckande att Elin Wägners andliga erfarenheter inte belysts mer.¹⁹³ I recensionen av Rosa Mayreders *Sexualitet och Kultur* har Wägner exempelvis svårt att förlika sig med Mayreders avståndstagande från religionen och aktualiserar hur nära sammanbundet hennes eget liv numer var med gudstron. Det går helt enkelt inte att tolka världen utan att ta hänsyn till religionens betydelse:

Men recensenten kan icke förstå att detta ger henne [Mayreder] rätt att fastslå som ett sakförhållande över all diskussion, att religionen som makt i det mänskliga livet spelat ut sin roll. [...] Ett verk av en för mänskligheten passionerad, överlägsen och modig ande kan icke innerst inne stå i oförenligt motsatsförhållande till en världsförklaring, som bygger på gudstro. ("Mänsklighetens kurs", 2/24)

Som internationalist efterlyste Elin Wägner ett samarbete mellan de stora kyrkorna i världen på samma sätt som hon önskade ett vidgat samarbete mellan stater och länder: "Därför äro de nationella kyrkornas sammanslutning till det internationella evangeliet ännu blott en dröm, på vars förverkligande dess djärvaste andar arbeta." ("Katholicism och kväkartro", (11/24) I "Budskapet från Stockholm", (36/25) refererar Elin Wägner från Nathan Söderbloms stora eumeniska möte i Stockholm, där representanter från världens kyrkor samlats. Hon är besviken. Slutdokumentet har inte tagit ställning för freden: "Det är ett offer åt enigheten, som till slut blir ett offer för oenigheten, åt kriget." Inte heller verkar hon där övertygad om svenska kyrkans förmåga att nå fram till den enskilda människan: "Bor i kristendomen den gudomliga kraft, som kan

¹⁹¹ Heather Ingman, *Women's Spirituality in the Twentieth Century. An Exploration through Fiction*, Bern 2004, s. 9.

¹⁹² Ingman, s. 11.

¹⁹³ En sådan studie efterlyste för övrigt Holger Ahlenius redan år 1936.

rädda oss från den mänskliga egoism och svaghet som är innersta roten till världens nöd?” Människans möjlighet att möta Kristus borde stå som det centrala för religionen och i detta hade man misslyckats menade Wägner i sin artikel.

I sina romaner låter Wägner prästerna få representera detta misslyckande och hon visar deras oförmåga att bistå sina församlingsmedlemmar att möta gud. Ett liknande resonemang förs i en stor julartikel ”En ny jul”, (52–53/27), där hon vidgar betydelsen av människans kontakt med det gudomliga. Utan en sådan överlever inte mänskligheten: ”Ingenting annat kan heller lösa de problem som möta oss eller rättare det enda stora problemet i alla dess detaljer: hur ska vi ordna samlevnaden på jorden mellan folk och raser, klasser och kön.”

Utifrån boken *En präst har mist tålamodet* låter Elin Wägner författaren, reverend Shepard, påstå ”att hans kyrka inte övar kristendom utan engelsk respektabilitet”, det vill säga även i England befinner sig kyrkan i en andlighetens kris. Prästerna uppmanas därför att tillämpa Kristi egen lära, offra sina världsliga privilegier och avsäga sig sambandet med staten:

[...] en kristen kyrka måste predika vapenvägran, och det säger han, fast han vet av erfarenhet, att de fältpräster behandlades som nevrotiker, som kommo med den meningen ur kriget. [...] Detta folk som icke längre [...] bryr sig om kyrkan. Det kom ett litet tag, säger han, strax efter kriget och såg efter om där fanns något i kyrkan för deras hjärtas hunger, men det försvann igen, för där gavs ingenting. [...] Kristendom eller katastrof, i den satsen sammanpressar han framtidsutsiktterna. (”En ny jul”, 52–53/27)

Elin Wägner återkommer till kyrkans bristande ansvar för freden, som hon här tycks koppla samman med nutidsmänniskans likgiltighet för kristendomen. Därför är det följdriktigt att hon kritiserar det kristna budskapet i skolan: ”Svaret på hur skolan skall kunna ge barnen en karaktärsdanande kristlig insikt existerar enligt vår mening ännu icke. Statskyrkan har inte givit det [...].” (”Den synliga kyrkan och den osynliga. I”, 36/27) Kanske är det en vänlig skolstäderska och inte kristendomsundervisningen, som lär barnen ”kärlekens religion”, och Wägner lyfter fram handlingens betydelse i den kristna tron. Den yttre formen är inte avgörande, det vill säga om vi har stats- eller frikyrka, frågan gäller om människorna når sin Gud, sammanfattar hon.

Hos kväkarna fann Elin Wägner det inre ljuset och kontakten med det gudomliga vid deras tysta andakt. Sanning, jämlikhet, fred, enkelhet och gemenskap stod som den grundläggande kväkarvittnesbörden.¹⁹⁴ Kväkarna tilläm-

¹⁹⁴ *Ur kväkarerfarenheten. En samling citat*, Vännernas samfund, Stockholm 1999. Kväkarna har inga präster och använder inte sakrament som dop och nattvard. Vem som helst kan tala under ett andaktsmöte om hon känner sig manad av Gud. Livet tillmäts ett stort värde och som en konsekvens av detta tror man att det finns något av Gud i varje människa. Det är därför varje kväkares plikt att hjälpa de människor som fått sitt människovärde kränkt. Detta kan endast ske genom det personliga inflytandet och med den personliga insatsen. Var och en är därför en medmänniska oberoende av kön, ras, nation, samhällsklass, religiösa eller politiska åsikter.

pade jämställdhet mellan kvinnor och män samt lika ansvar och rättigheter inom samfundet. Särskilda präster eller predikanter förekom inte, författningen var demokratisk, inte patriarkalisk. Elin Wägner jämför kväkartron med katolicismen i ”Katolicism och kväkartrö”, (11/24). Katolicismen ser hon som en antipod till kväkarna, då kväkarna i motsats till den katolska kyrkan saknade dogmer, sakrament, symboler och prästerskap.¹⁹⁵ Däremot beskriver Elin Wägner hur imponerad hon är av den blyge kväkare som kommit på besök i Sverige för att ”lägga fram den djärvaste av läror, tron på att Gud genom den inre rösten kommunicerar med människan, en tro vars praktiska tillämpning är den att jag icke kan bära vapen mot mina medmänniskor, emedan det ju vore att bära vapen mot Gud, som bor i varje människa” (”Katolicism och kväkartrö”, 11/24).

Elin Wägner använder gärna ord som djärvhet i samband med kväkarna och framhäver frimodigheten i deras tro men ödmjukheten i uppträdandet. Kväkarläran kallar hon ”hög och farlig”. Under 1920-talet arbetade kväkarna för att privilegierna i de brittiska kolonierna skulle avskaffas, deras kamp var därför också Gandhis. Jämlikhet mellan fattiga och rika, omsorg om det levande och om miljön samt sparsamhet med världens tillgångar var andra aktuella frågor som även den internationella kvinnliga fredsrörelsen verkade för. Fattigdomen hotade freden och ett utrotande av den såg kvinnorna som ett första viktigt steg mot en varaktig fred.¹⁹⁶

Gandhi och kväkarna möttes således i trons innersta kärna, att livets mening är kärleken och att Gud bor i varje människa. Individen hade därför förmåga att förändra både världen och sitt eget liv. Elin Wägner delade deras uppfattning och hennes patos för en fredlig och kvinnovänlig värld utgör bevis på detta. Behovet av aktivitet och långsiktighet lärde hon av Gandhi, tålmodigheten av kväkarna. Hennes oförtröttliga arbete var samtidigt ett sökande efter det viktiga uppdraget, direkt från Gud, det som kväkarna kallade *concern*.¹⁹⁷

Det är i sammansmältningen av dessa två budskap med så mycket gemensamt, som Elin Wägner formar sin andliga plattform. Från denna uttolkar hon världen, skriver och talar; här hämtar hon kraft och finner stöd. Genom att engagera sig hos kväkarna kunde hon på hemmaplan tillämpa det Gandhi kämpade för i Indien. Kombinationen av vision, handling och kommunikation var naturligt för den rörelseintellektuella Elin Wägner.

¹⁹⁵ Elin Wägner hänvisar i artikeln till Emilia Fogelklou, när hon karakteriserar protestantismen som en ”utpräglad manlighetsreligion”.

¹⁹⁶ Linda K. Schott, *Reconstructing Women's Thoughts. The Women's International League For Peace And Freedom Before World War II*, Stanford 1997, s. 158.

¹⁹⁷ Vallquist, s. 44–45.

Mary Parker Follett

Utifrån den andliga plattform, som ovan beskrivits, ville Wägner bygga det nya samhälle där kvinnorna blivit medborgare. För att nå dit krävdes en uppgörelse med patriarkatets föråldrade sätt att organisera och styra samhället och att finna nya former, där kvinnor och män kunde verka som likvärdiga medborgare. Männen hade misslyckats och kriget ansåg Wägner vara ett av många bevis på detta. Ett annat misslyckande var det av FKR kritiserade proportionella valsystemet och de allt fastare partistrukturerna som enligt dem hotade demokratin. Hur en verklig demokrati fungerade, var därför en aktuell fråga för Elin Wägner som ständigt sökte nya öppningar, ett sökande som blev allt viktigare under 20-talet då de Frisinnade kvinnorna spelades bort av männen i de liberala partierna. Hon hade dock inte mycket till övers för det traditionella föreningslivet: ”De gamla formerna för samarbete, meddelande och påverkan synes vara urvuxna. Man känner det starkare än någonsin nu med skuggan av nästa års riksdagsval över sig.” (”Fröjdefull gemenskap och fasansfull”, 33/27)

Även om Elin Wägner dömde ut föreningslivet, ställde hon sig positiv till det arbete för demokratin, som kunde utföras i olika gruppkonstellationer. En grupp kunde, menade Wägner, dock fungera på ett annat sätt, något som hon själv varit med om och presenterar i artikeln: ”Den som upplevat grupplivets stimulerande och stärkande inflytande, när dess värde övas i inspirerande riktning, den längtar alltid att få på nytt bli delaktig av detta.”

De nya idéerna presenteras i ”Domprosten och sotaren”, (34/27) och under våren 1928 förutspår Wägner att världens problem och Sveriges demokrati skulle kunna räddas med hjälp av grupper. (”Äventyrare”, 17/28) Hennes undersökningar av gruppens funktion tycks ha syftat till att hitta nya former för en verklig demokrati:

Redan då hade jag på känn att vi icke voro tvungna att välja mellan att traggla vidare med den demokratiska styrelseformen sådan den just nu utbildat sig, eller att överlämna vårt ansvar och vår bestämmanderätt till någon ”kraftig karl”: bankdirektör Rydbeck eller en drömd Mussolini vi inte ha.

Den tredje utvägen var att experimentera med en ny demokrati, att finna dolda eller glömda möjligheter till inspiration i en arbetsform som nu är orsak till så mycken desperation. (”Äventyrare”, 17/28)

Efter valet hösten 1928 är Wägner fortfarande på jakt efter nyckeln till demokratis hemlighet, samtidigt som hon var nedslagen efter den hätska valkampanjen och misslyckandet i valet, där demokratin enligt henne satts ur spel: ”Demokrati är något helt annat. Det vilar på individens skapande kraft.[...] Vi se den inte, ty den förblir vilande och bunden, till dess den befrias genom grupplivet. Gruppen blir alltså på en gång verktyget och den cell utifrån vilken den nya staten bygges upp.” (”Demokratiens inre verkstad”, 39–40/28) I artikeln förutskickar Elin Wägner en teori där grupper utnyttjas för att nå ”en verklig folkstyrelse” och hänvisar till ”socialpsykologen M. P. Folletts bok *The*

New State".¹⁹⁸ Den och annan icke namngiven litteratur skulle i de kommande artiklarna behandla den nya demokratin.

Wägner upptäckte ständigt nytänkande författare och böcker med idéer, som stödde eller kompletterade hennes egna, radikala uppfattningar, och Mary Parker Folletts bok *The New State* var just ett sådant exempel.¹⁹⁹ Som jag tidigare framhållit, inspirerades Elin Wägner först av en idé eller person emotionellt, och därefter sökte hon teorin för att intellektuellt kunna argumentera för sin ståndpunkt. Läsningen av *The New State* måste ha överväldigat Elin Wägner, då den bygger sina resonemang på samma andliga värderingar som hon själv stod för och samtidigt presenterar en genomtänkt modell för ett nytt demokratiskt samhälle. Follett kombinerar i boken sina djupa kunskaper inom politisk teori, filosofi och psykologi med egna praktiska erfarenheter från lokalt demokratiarbete.²⁰⁰ Här finns en optimistisk syn på framtiden och Follett är generös med referenser till annan forskning och konkreta exempel från verkligheten.²⁰¹ Med hjälp av *The New State* kunde Elin Wägner därför fullfölja och utveckla sina egna teorier om ett demokratiskt samhälle genom att låta sig inspireras av Folletts banbrytande och välformulerade idéer. Frågan är dock hur idéerna mottogs av samtiden. *The New State* översattes inte till svenska och fick säkerligen inte något genomslag i den svenska demokratidebatten under 1920- och 1930-talen. Även i demokratifrågorna är Wägner således en föregångare och långt före sin tid.

När *The New State* nytrycktes 1998 kompletterades den med ett fylligt för-

¹⁹⁸ Statsvetaren Mary Parker Follett (1866–1933) disputerade med en avhandling inom political science vid Radcliffe College, den kvinnliga delen av Harvarduniversitetet, summa cum laude år 1898 och var således inte socialpsykolog som Wägner kallar henne. Samma beteckning använder Lena Eskilsson i sin avhandling. Se Eskilsson, 1991, s. 116.

Mary Parker Follett, *The New State. Group Organization. The Solution of Popular Government*, Pennsylvania 1998 (1918). Boken fanns i Elin Wägners bibliotek och är fylld med många anteckningar och understrykningar. Detsamma gällde Folletts bok *Freedom & Co-ordination. Lectures in Business Organization*, New York 1987 (1949) med hennes föreläsningar från 1920-talet och som behandlar ledarskap i företag. Teorierna i boken anses fortfarande vara aktuella.

¹⁹⁹ I den relativt omfattande litteraturen kring Folletts och hennes verk, framskyntar ofta ett slags förvåning över att hennes avancerade och moderna idéer om demokrati, organisation och ledarskap inte uppmärksammats mer. Man anger flera orsaker. Hennes forskning berörde nya områden där hon var före sin tid, vilket innebar att hon inte passade in i den manliga forsknings-traditionen: "The limited recognition paid to Follett in the management literature may be attributed partly to the difficulty that can be experienced in attempting to classify her work. She simply did not fit neatly into any one school of thought. Indeed she appears as somewhat of an enigma.[...] She stood apart from her time and anticipated much that was to come in the management literature on control." L. D. Parker, "Control in Organizational Life: The Contribution of Mary Parker Follett", *Academy of Management Review* nr 4 1984, s. 736–745. Follett ansågs vara en kraftfull talare, övertygad om sina egna teories giltighet. Hon blev under 1920-talet uppskattad inom näringslivet för sina ledarskapsteorier och räknade företagen som tillhörande framtiden, eftersom de vågade pröva nya metoder.

²⁰⁰ Follett var helt övertygad om att människor ville sluta sig samman och samarbeta, om de bara gavs de rätta möjligheterna. Hon, liksom Gandhi, känner viss närhet till sina fiender, eftersom även osämja och oenighet kunde föra människor närmare varandra: "It is not opposition but indifference which separates men." (*The New State*, s. 212)

²⁰¹ Mary Parker Follett beskrivs som en kombination av forskare, aktivist och intellektuell, det vill säga som en rörelseintellektuell. Hon arbetade liksom Elin Wägner för att påverka sin tid.

ord om Folletts betydelse som forskare och föregångskvinna inom politisk teori. Forskningen återvänder idag till hennes teorier om hur en demokrati skall byggas och företag organiseras.²⁰² Idag när det demokratiska underskottet på nytt uppfattas som ett problem, har också intresset för den deliberativa demokratis möjligheter fått ett uppsving.²⁰³ I USA har till exempel unga kvinnor börjat diskutera möjligheterna att skaffa sig ett ökat inflytande. Jennifer Baumgarten och Amy Richards har i två omskrivna böcker lyft fram ett nytt slags aktivism, en modern variant av Folletts, i sina böcker *ManifestA. Young women, feminism and the future* (2000) och *Grassroots. A Field Guide for Feminist Activism* (2005).²⁰⁴

The New State

Det är anmärkningsvärt att Elin Wägner inte gör någon presentation av Mary Parker Follett och hennes karriär i *Tidevarvet*, eftersom hon ägnade stort utrymme i tidningen åt märkeskvinnor av olika kaliber. Istället omnämns hon som ”miss Follett, förf. till *The New State* eller den amerikanska optimisten”, det vill säga Wägner intresserar sig enbart för bokens idéer, inte för personen. Detta är unikt för Wägner och jag tolkar det så, att hon inte kände till Follett och förvånande nog inte heller var nyfiken på vem som låg bakom de revolutionerande teorierna, som hon brann för att delge sina läsare.²⁰⁵ Det vore intressant att veta hur hon kom i kontakt med Folletts böcker. Kväkarvänner som Jane Addams eller Carl Heath kan ha varit förmedlare och det går att spåra kontakter från bägge.²⁰⁶

Mary Parker Follett beskriver livet som en ständig process där Gud manar människan till självförverkligande. Det är i samarbete med andra som hon kan möta sin ”strålande” framtid. Detta tillstånd kallar hon sann demokrati:

God is the perpetual Call to our self-fulfilling. We, by sharing in the life-process which binds all together in an active, working unity are all the time sharing in the making of the Universe. This thought calls forth everything heroic that is in us;

²⁰² Folletts teorier i *The New State* kan ses som ett slags deliberativ demokratimodell, en modell som ofta ställs i motsats till den intressebaserade demokratimodellen. I den senare får medborgaren genom sin rösträtt uttrycka sina krav och önskemål. Fogelstadsgruppen stödde ett deliberativt demokratibegrepp, där medborgarna skulle ta personlig ställning och aktivt arbeta för det allmänna bästa istället för ett privat egenintresse. En sådan demokrati kräver dialog och gemensamma ställningstaganden. Statsvetaren Iris Marion Young diskuterar demokratimodellen i ”Kommunikation och den andre” där hon utvecklar den deliberativa modellen ytterligare, dock utan att nämna Follett. Se Iris Marion Young, *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*, Stockholm 2000, s. 148–171.

²⁰³ Rolf Premfors & Klas Roth presenterar en rad dagsaktuella idéer kring den deliberativa demokratin i sin bok *Deliberativ demokrati*, Lund 2004.

²⁰⁴ Jennifer Baumgarten & Amy Richards, *ManifestA. Young women, feminism and the future*, New York 2000 och *Grassroots. A Field Guide for Feminist Activism*, New York 2005.

²⁰⁵ Kevin Mattson, ”Introduction”, *The New State*, Pennsylvania 1998, s. xxxiv. En akademisk karriär ansågs inte möjlig för kvinnor i slutet av 1800-talet. Därför startade Follett en rad sociala centers, där hon lärde invånarna att själva diskutera och ta ansvar för sitt och gruppens liv.

every power of which we are capable must be gathered to this glorious destiny. This is the True Democracy. (*The New State*, s. 103–104)²⁰⁷

Elin Wägner skriver inte mindre än sex långa artiklar om *The New State* där hon ingående redogör för bokens teorier om hur ett demokratiskt samhälle byggs utifrån gruppen.²⁰⁸ Läsekretsen tycks ha hört av sig med kritiska synpunkter på de långa och kanske, efter deras tycke, alltför positiva artiklarna. Den fjärde artikeln inleds med följande uppmaning:

De som under Tidevarvets utläggningar tröttnat på gruppteorierna såsom för fantastiska, be vi fatta mod och läsa även denna artikel. Här skall ges några exempel på hur viljan till samvilja tar sig uttryck i det moderna samhället. Det skall bli klart att teorin om allts enhet icke är ogripbar mystik. Det är tidens stora idé som söker förkroppsliga sig överallt, på alla områden. ("Hur gruppidén växer", 43/28)

Här framgår att Elin Wägner själv är helt införstådd med Folletts teori att gruppen kan skapa en reell demokrati. I sin avslutande artikel om boken påpekar hon dessutom: "Vi har redogjort för denna tankegång utan alltför många reservationer, och vi tro att här är den rätta vägen ut ur vår närvarande återvändsgränd." ("Den nya staten", 45/28)

När man läser Elin Wägners artiklar parallellt med *The New State*, framgår att många passager och diskussioner nästan ordagrant återgivits från boken, det vill säga hon har översatt texten och lagt in den som sin egen utan hänvisning. Detta tillvägagångssätt används relativt frekvent även i hennes andra recensioner av böcker på främmande språk.²⁰⁹ I artiklarna om *The New State*, som presenteras utförligare än någon annan bok i *Tidevarvet*, märks detta extra tydligt, vilket kan bero på att de två skribenterna ligger nära varandra i livsåskådning och språkbruk. De tror på människan, men ställer höga moraliska och etiska krav på henne. Bägge har ett dramatiskt, vitalt och konkret språk, som kan bli både högstämt och uppfordrande positivt. Då Elin Wägner i princip varken analyserar eller kritiserar bokens teorier utan reservationslöst anammar dem, kan texten därför ibland kännas som ett referat och något obearbetad i sin positivism. Hon tycks dock besjälad av tanken att snabbt föra ut de nya idéerna

²⁰⁶ Follett hade börjat sitt engagemang hos Addams i The Hull House i Chicago. Därefter startade hon bland annat Boston High School Social Center. Senare blev hon en flitigt anlita skribent och föredragshållare i Europa och bodde under perioder i England. Hon kan där ha mött Carl Heath, en framstående kväkare och författare, bland annat till en bok om Gandhi. Heath citerar Follett i *Faith, Reality and the Modern World*, där han stöder hennes teorier, men samtidigt framhåller: "The latest dictum in political theory is but a terminological advance upon the doctrine of the early Quaker." Han menar med andra ord att kväkarnas idéer föregått Folletts. Se Heath, *Faith, Reality and the Modern World*, London 1928, s. 25–26.

Heath var god vän med Emilia Fogelklou och besökte Sverige 1927. Han träffade då även Elin Wägner som i sin tur besökte honom i England året därpå.

²⁰⁷ För klarhetens skull får även Folletts *The New State* hänvisning i löpande text.

²⁰⁸ Se *Tidevarvet* 39–40, 41, 42, 43, 44, 45/28.

²⁰⁹ Detta tillvägagångssätt använder hon exempelvis i sin recension av Ruth Frys, *A Quaker Adventure. The Story of Nine Years' Relief and Reconstruction* (1926) i "Ädelmodets magi", (38/26). Se avhandlingen s. 117.

om demokratin. En ytterligare förklaring till hennes arbetsmetod kan därför vara tidsbrist; brist på tid för att skriva artiklarna och brist på tid att smälta ett komplicerat material.

När det gäller synen på människans utvecklingsmöjligheter är Folletts perspektiv framtidsinriktat och hoppningivande. Det är enligt henne möjligt att skapa ett nytt samhälle utan krig och ondska, framhåller Wägner:

Människan lever alltid i gryningen. Hennes värld är plastisk, hennes liv ständigt under förvandling, de institutioner vi äga äro endast tillfälliga klädnader åt livet. [...] Detta är den nya synen på tillvaron som markerar ett nytt tidskede. Den ger oss en underbar maktkänsla. Vi äro icke ödets marionetter, vi äro herrar över våra liv. Människligheten är icke bunden vid ödet att alltid föra krig.[...] Nå frågar den amerikanska optimisten: komma människorna fortfarande att förslösa sina liv på ondska och dårskap, när de upptäcka att de kunna skapa en värld efter sitt behag? Nej, de skola börja bruka sin makt. ("Den eviga gryningen", 42/28)

Frågan om kön och makt var levande för Elin Wägner, särskilt efter läsningen av Rosa Mayreder och Mathilde Vaerting, vilka använde ord som makt och maktbalans som utgångspunkter för sina resonemang. Hur kvinnorna borde utnyttja sin nya maktposition är likaledes ett återkommande tema i Wägners artiklar. Spontant tycks hennes uppfattning om maktens natur ligga nära Folletts teori om makt, även om Follett aldrig diskuterar eventuella skillnader i kvinnors och mäns makt.²¹⁰ Hon förespråkar ett "power with" förhållande och inte "power over", det vill säga makt ses som en möjlighet för att åstadkomma resultat.²¹¹ I ett samhälle med en sådan maktuppfattning, är det naturligt att demokratin vilar på allas inflytande, inte på ett fåtals.

Redan i den första artikeln klagar Elin Wägner över idén med folkvalda parlament, som visat sig vara "misslyckad". Detsamma gäller folkomröstningarna: "I bägge fallen söker man få fram folkviljan genom partimaskinerier och genom att addera röster dessa pressat fram till val. [...] Vad vi uppnått är bara en spökbild av demokrati. Ty demokrati är icke sifferräkning utan en verklig förening av individer." ("Demokratiens inre verkstad", 39–40/28) Sitt fortsatta resonemang om gruppen och gruppbyggandet hämtar Elin Wägner från Folletts inledning och första kapitel, som redogör för varför demokratin inte fungerar för närvarande. Den måste nämligen byggas på samverkan på alla nivåer, genom grupper:

²¹⁰ Även om Follett aldrig själv kallade sig feminist, gör en av hennes biografer, Jane Mansbridge, detta i sitt företal "Mary Parker Follett, Feminist and Negotiator" i *The New State*, Pennsylvania 1998, s. xvii–xxix.

²¹¹ Jane Mansbridge visar hur Folletts diskussion av maktbegreppet haft stor betydelse för feminismen, i första hand genom begreppen "power with" och "power over". Få har däremot känt till att idéerna kom från henne. Folletts tänkande kring demokrati och integration, där hon "uppfann" metoden interpenetration för att hitta syntesen är lika intressant. Den handlar inte om en kompromiss eller uppgivande utan är en sammansmältning och ett upptagande av allas idéer för att nå fram till problemets lösning. Hon föreslår således ett liknande tillvägagångssätt som i *satygraha* och hos kväkarna vid deras beslutsmöten. Liknande maktuppfattning beskrivs av Charlotte Perkins Gilman i *Herland*, New York 1979 (1915).

Grupperna, ständigt sammanvävda som celler, ständigt skapande, bilda staten, staten ingår som en cell i en större världsenhet. På det sättet är ingen individ någonsin överksam, utan alltid medarbetande, givande och skapande, så att en ständig förbindelse äger rum mellan alla delar i staten liksom alla delar i ett träd. ("Demokratiens inre verkstad", 39–40/28)

I "Den eviga gryningen", (42/28) fortsätter Elin Wägner att diskutera individens frihet i förhållande till gruppen och framhåller att: "Individualitet är förmågan till förenig" eller med Folletts ord: "Individuality is the capacity for union." (*The New State*, s. 62) Artikelnen bygger på kapitlen "The Individual" och "The New Individualism", där Follett redogör för hur hon ser på samhället som en psykisk process i ständig utveckling. Samma uppfattning hyser Elin Wägner: "Individen är ett centrum av krafter och samfundet är icke en summa av enheter utan ett komplex av utstrålning och tillbaka strålning krafter, in- och utströmmande energier. Vi börja nu se att samhället är en psykisk process." ("Den eviga gryningen", 42/28) Den enskilda människan spelar en strategisk roll i processen: "To sum up: individuality is a matter primarily neither of apartness nor of difference, but of each finding his own activity in the whole." (*The New State*, s. 67) Elin Wägner framhåller för sin del att "individen får sitt värde först när han funnit sin plats i det hela, sin uppgift, alldeles som skruven icke har något värde utan muttern och den icke utan skruven" ("Den eviga gryningen", 42/28).

Wägner och Follett utvecklar ett holistiskt synsätt på människan och hennes samspel med det omgivande samhället.²¹² Hon blir då både en del av det hela och samtidigt "det hela som både flyter genom mig och uttrycker sig genom mig". De ser därför inga begränsningar hos individen. "Det är en hädelse och självmord att tala om individens begränsning", menar Wägner. Detta kan jämföras med hur Follett uttrycker det: "To speak of the 'limitations of the individual' is blasphemy and suicide." (*The New State*, s. 68)

Ett liknande sätt att se på individen och samhället tecknades i FKR:s program, som lyfte fram individens betydelse och framhöll att ett parti borde ses som en levande organism, inte som en fast gruppering.²¹³ Utifrån denna värdegrund hade man även skapat *Tidevarvets* redaktionella policy.²¹⁴

För Fogelstadkvinnorna och FKR liksom för Follett handlade politiken om hela livet, såväl det offentliga som det privata, där kvinnans ansvar var lika stort som mannens.²¹⁵ De talar om människans uppgifter i samhället, inte om kvin-

²¹² Det tidiga 1900-talets psykologer förordade visserligen ett holistiskt synsätt men saknade instrument för att tillämpa det. Först i mitten av 1970-talet kunde teorierna användas empiriskt. Varje individ ses då som en medveten aktiv och intentionell del av ett integrerat, komplext och dynamiskt system. Ann-Charlotte Smedler, "Med personen i fokus", *Vår tids psykologi*, Philip Hwang, Ingvar Lundberg, Jerker Rönnberg och Ann-Charlotte Smedler, (red.), Stockholm 2005, s. 211–214.

²¹³ Eskilsson 1991, s. 79.

²¹⁴ Jämför avhandlingen s. 75–76, där det redaktionella programmet presenteras.

²¹⁵ "The essence of the woman movement is not that women as women should have the vote, but that women as individuals should have the vote. There is a fundamental distinction here." (*The New State*, s. 171).

nans eller mannens. FKR hade således intagit samma position som Follett men inte utvecklat relationerna mellan gruppen, individen och kollektivet. Framför allt hade de inte dragit konsekvenserna av gruppens betydelse för att bygga ett demokratiskt samhälle, vilket Elin Wägner däremot gör i sina artiklar. Men hon refererar enbart till Folletts teorier och anknyter inte dem till konkreta frågor eller problem i dagens Sverige. Det kan ha berott på att hon ansåg det vara svårt att förutse grupplivets framtid i den gamla världen på grund av Europas ”efterblivenhet”.

Däremot presenterar Elin Wägner en katalog över hur samhället förändrats i det moderna Amerika, när enhets- och samarbetsidéerna, ”viljan till samvilja”, börjat verka. (”Hur gruppidén växer”, 43/28) Visserligen är exemplen tagna från amerikanska förhållanden, men, påpekar hon:

[D]et gör den icke likgiltig. Ty det är svårt för oss som leva mitt i splittringens och skiljaktigheternas värld att se enhetens idé tränga igenom. Allt liv är fördolt så länge det ännu växer i jorden. Genom en överblick av förhållandena i en yngre och rörligare världsdel, få vi lättare att fatta att det är fråga om en enhetlig process. (”Hur gruppidén växer”, 43/28)

Här återkommer Elin Wägner till sin uppfattning att den nya världen är mer flexibel än Europa, och detsamma gäller dess människor som ännu inte upptäckt grupplivets möjligheter. (”Brobygge”, 44/28) Det samhälle som skrivs fram i *The New State* är ett idealsamhälle, en utopi, där alla problem är lösta eller möjliga att lösa: ”Endast en syntes av de olika intressena kan bringa tvister ur världen. Det stora misstaget var att tro att olika intressen alltid voro antagonistiska intressen.” (”Hur gruppidén växer”, 43/28)

Utbildningen i den nya staten förbereder till exempel barnen för deltagande i samhällsarbete.²¹⁶ Inom socialmedicinen vinnlägger man sig om att skapa goda förhållanden, eftersom den individ som lever harmoniskt, är friskare, skriver Wägner och beskriver framtiden inom en rad områden som immigration, brottslighet och lagstiftning. Även konflikten mellan kapitalism och kommunism borde kunna lösas genom ”försoning av stridiga intressen”, påpekar hon.²¹⁷ Wägner predikar mångfald liksom Follett. Det är i en öppen dialog, där olikheterna lyfts fram och man ser till det helas bästa, som utopin förverkligas.

Elin Wägner avslutar artikeln i ljus ton, även om hon vet att Europas medborgare ännu inte dragit några slutsatser av de amerikanska exemplen utan fortsätter i sina gamla spår, där ”vi alla tro att vi måste slåss, tills den ena blir kvar på valplatsen”.

I den avslutande artikeln byter Elin Wägner taktik och tar avstånd från sina tidigare resonemang och frågar ”den nya demokratins förkämpar” hur de skall

²¹⁶ Ett appendix till *The New State* utgörs av ett utbildningsprogram, ”The Training for the New Democracy”, i vilket Follett framhåller att: ”Life and education must never be separated. We must have more life in our universities, more education in our life.” (*The New State*, s. 369) Åsikterna ligger väl i linje med Fogelstadgruppens, Gandhis och Vaertings. Se avhandlingen s. 139–140.

²¹⁷ Se nästa sida.

nå varandra. De flesta ser det som enklare att lyda överheten än att utsätta sig för nya krav. Men vi har inget val, framhåller hon: ”Du och jag måste skapa den nya demokratin, ty världen består av dig och mig.” Medborgarna lever sitt medborgarskap och utgör därför staten. Det är enkelt att gå en redan utstakad väg; svårare blir det när man ger sig in på obanade stigar. Suveränitet blir då den levande samviljans imperativ:

Du är inte något korn av sand, du är en del i en levande organism och därmed lika nödvändig för det hela som varje tangent på pianot är nödvändig för melodin. Du skall inte mätas efter din storlek såsom sjättedelen av en milliondel utan genom dina oupplösliga relationer till det hela. (”Den nya staten”, 45/28)

Detta nya samhälle måste byggas från botten, från gräsrotterna upp till landets högsta ledning. Av de nya ledarna krävdes ett nytt ledarskap, vilket Wägner beskriver i följande ordalag, som överensstämmer med vad hon presenterade i ”Domprosten och sotaren”, (34/27). Den ideala ledaren borde, enligt henne, lyfta fram det bästa hos var och en utan att använda disciplin eller våld, enbart lojalitet. Det var tillsammans med gruppen som ledaren skulle fatta beslut och skapa resultat. En sådan ledare var Gandhi, menade Wägner, och förutspådde att människor med sådana ledaregenskaper skulle stiga fram i en verklig demokrati. (”Brobygge”, 44/28)

Elin Wägner förespråkar en världsstat

Sist i artikeln behandlas idén om världsstaten, en fråga som Elin Wägner aktualiserade många gånger under 1920-talet och senare. Även om Nationernas Förbund inte bildats när Follett skrev sin bok, instämmer Elin Wägner med henne att en världsstat kan beskrivas ”som ett gruppliv av stater”, det vill säga som ett slags federation. En sådan lösning pläderade Elin Wägner för när det gällde Europa, där hon verkade för ett Pan Europa. Visserligen gav man då upp sin suveränitet för att uppgå i något högre men vinsten var att motsatsen mellan nationalism och internationalism upplöstes. Detta såg Wägner vara samma fenomen som att motsatsen mellan individuellt och kollektivt handlande försvunnit i tidigare överväganden:

²¹⁷ Elin Wägner beskriver hur man i USA tagit sig an sina problem. Immigrationens svårigheter försvann exempelvis under ett tredje stadium, då det varken gällde ”hopsmältning eller avskildhet, utan då alla fick ge allt vad de hade att ge och få av de andra”. Andra frågor som hon lyfter fram är hur brott skall tacklas. Eftersom brott uppstår i svåra miljöer, behöver dessa därför förbättras. Bra bostäder måste byggas, brottslingar bör få utbildning i stället för att isoleras, arbetstiden regleras, kreditorer hållas efter, tomtägare följa regler, rinnande vatten bli en nationalegenhet. Den som bara kan juridik, duger inte till domare, säger texten vidare. Lagarna bör nämligen ses som något som skall tjäna människorna och därför behövs en levande lag. Ett långt avsnitt i artikeln behandlar förhållandet mellan kapital och arbete. Denna konflikt måste lösas definitivt och slutgiltigt, menar Follett. Det kollektiva köpsläendet mellan parterna beskrivs som byggt på hörnstenarna eftergift och kompromiss, vilket är detsamma som ett stillestånd mellan två arméer. En tvist som bilägges genom medgivanden, kommer alltid upp igen i någon annan form, anser Follett, som förespråkar en syntes av de olika intressena, det hon kallar *interpretation*.

Men om vi ta ordet suveränitet i den betydelse vi här nyss gävo det, då går det utmärkt att förena suveränitet i djupare mening med uppgående i en högre suveränitet. Och vi som här i denna artikelserie för ett par veckor sedan upplöste motsatsen mellan individuellt och kollektivt handlande, kunna också nu med hjälp av denna formel lugnt upplösa motsatsen mellan nationalism och internationalism. ("Den nya staten", 45/28)

Enligt Wägner kunde en framtida världsstat ses som en möjlig väg till varaktig fred. En sådan lösning krävde emellertid nytänkande och en omformulering av begreppen pacifism och krig. För Wägner framstod pacifisterna som de aktiva, medan passiviteten och fegheten låg hos de stridande. Wägner och Follett delar denna uppfattning om kriget. För Wägner var krig "enkla, lättvindiga och primitiva åtgärder [medan det krävs] tankeanstängning, viljedisciplin, uthållighet, överblick" av dem som skall leda människorna i den nya staten. De, som förmår att genomföra en sådan förändring, beskriver hon som "de nya hjältarna". Follett hävdar på liknande sätt: "The old-fashioned hero went out to conquer his enemy; the modern hero goes out to disarm his enemy through creating a mutual understanding." (*The New State*, s. 345)

För Elin Wägner kom teorierna i *The New State* att spela en viktig roll bland annat för arbetet inom WOWO och deras handlingsprogram för en världsregering. Teorierna utvecklade hennes demokratisyn och vidgade hennes perspektiv på samhället som organisation och organism. Diskussionerna om demokrati och fred i *Väckarklocka* bygger även de på idéer från *The New State*. Follett behärskade den nya psykologin, som hon menade ännu inte nått sin fullkomning, och hon betonade som Elin Wägner de psykologiska drivkrafterna. Det var människorna själva som åstadkom kriser och krig, inte ekonomiska och tekniska förhållanden, menade hon och fann stöd hos Follett. Uppfattningen att människan var god och ville göra sitt bästa delade de båda med kväkarna. När Wägner i "Gruppens ande" beskriver sin utopi anas där ett embryo till en ny stat och en ny människa. Det var utifrån sådana grupper som Wägner och Mary Parker Follett ville utveckla sina samhällsmodeller. En grupp bildades, menade Follett, när människor slöt sig samman av fri vilja och arbetade mot ett mål, som man enats om gemensamt utan påtryckningar.²¹⁸ Wägner själv förklarar aldrig explicit, vad hon avsåg med en grupp, men hennes beskrivningar av deras funktion ligger nära Folletts.²¹⁹

²¹⁸ Jane Mansbridge framhåller i sitt förord att Follett inte förutsåg gruppträckets negativa inflytande utan menade med en grupp: "[...] a community formed through the interpretation and integration of ideas, and emphatically *not* through the suppression of individuality or difference." *The New State*, s. xxvii.

²¹⁹ Säkerligen skaffade sig Elin Wägner grupperfarenheter från Fogelstadsgruppen, vilket Eskilson framhåller, men de grupper som skapades vid kurserna fascinerade henne mer, åtminstone tycks det så vid en läsning av "Gruppens ande", (27/29). Än väsentligare måste dock hennes under 1920-talet allt aktivare deltagande i kväkarnas grupper liksom hennes fördjupade kunskaper om Gandhi vara. Här upplevde hon vad en fungerande grupp kunde åstadkomma. Läsningen av Follett blev den syntes, där det personliga, andliga och politiska smälte samman till ett nytt samhälle, till utopin.

”Gruppens ande” omläst

I ”Gruppens Ande”, (27/29) beskriver Wägner en grupp kvinnor på kurs vid den Kvinnliga Medborgarskolan. Vistelsen och kurserna på Fogelstad gav upphov till starka lyckokänslor, inte bara hos Elin Wägner som i artikeln, utan hos kursdeltagare, föreläsare och besökare. De flesta forskare har även läst ”Gruppens ande” som en hyllning till Fogelstad.²²⁰ Men den förmedlar mycket mer än en spontan känsla och kan, enligt min mening, ses som en syntes, både andlig och intellektuell, av vad Elin Wägner stod i slutet av 1920-talet. Här har hon ”sammansmält” sina erfarenheter och ger sin tolkning av världen. Hennes ständigt aktuella diskussion om ett samhällsideal, Gandhis sanningskraft och det Wägner kallar ”ädelmodets magi” hos kväkarna återfinns i artikeln. Vidare aktualiserar hennes beskrivning av fortsättningskursen på Fogelstad inte bara Mathilde Vaertings och Rosa Mayreders teorier om kön och makt och Mary Parker Folletts gruppteorier utan även den nya psykologins rön och ärftlighetsforskningens ställning. De teman som Wägner behandlar i artikeln framstår som avgörande för hennes kommande författarskap. Delarna i artikeln som är kursiverade återkommer till exempel nästan ordagrant som kursiver i *Väckarklocka*. Här finns med andra ord Elin Wägners 1920-tal sammanfattat av henne själv. Att göra en ytterligare sammanfattning, verkar därför överflödigt.

”Gruppens Ande” presenteras som en nyhetsartikel mitt på första sidan med stor rubrik och med fortsättning inne i tidningen.²²¹ Artikeln inleds traditionellt wägnerskt, det vill säga med en hänvisning till en expert. Den här gången är det doktor Poul Bjerres teorier om ensamheten och den moderna människan som avfärdas:²²² ”Det är kanske sant från hans utsiktspunkt.” Elin Wägner förutspår en annan utveckling än Bjerre: ”Det växer dock upp en ny rörelse för ensamhetens övervinnande, och den finns inom det moderna grupplivet.” Wägner ger en ingående beskrivning av hur dessa nya grupper är sammansatta med människor från olika miljöer och med olika intressen. Hon pekar även på människans komplexa natur.²²³ Gruppen uppfyller därmed kraven enligt hen-

²²⁰ ”Nyckelbegreppet i artikeln om Fogelstad är gemenskapen, den ’gruppens ande’ som lyfter den enskilda kvinnan in i en ny kontext, ett sammanhang som på en gång är en trygg bas och en källa till okonventionellt nytänkande.” Forsås-Scott, 1999, s. 36.

²²¹ Anslaget och tonen i artikeln är som i ett Devinezkåseri, men vid den här tiden använde Elin Wägner Devinezsignaturen på andra sidor i tidningen och skrev mer sällan sitt kåseri i högerspalten.

²²² Poul Bjerre var psykoterapeut och kulturskribent. Han var den förste, som på svenska mer seriöst år 1914 presenterade både Freuds och Adlers teorier i *Studier i själsläkekonst* (1914). Luttenberger, s. 205. Bjerre förekom ofta i *Tidevarvets* spalter i samlevnadsfrågor och han skrev själv där vid några tillfällen. Han diskuterar bland annat möjligheten för en särskild vetenskap om äktenskapet i sin bok *Äktenskapets omdaning. Bidrag till samlevnadens psykologi*, Stockholm 1928, s. 14.

²²³ [William] ”James brought to popular recognition the truth that since man is a complex of experiences there are many selves in each one.” (*The New State*, s. 20) Den amerikanske psykologen William James (1842–1910) arbetade med både fysiologiska och psykologiska metoder för att kunna beskriva människan, hennes drivkrafter och instinkter.

nes och Folletts teori om olikheternas betydelse för att åstadkomma den nödvändiga skaparkraften hos den. Den ”gruppens ande” som behärskar skolan är därför inte en ”underbar[a] hemlighet” utan kan med Folletts läsning ses som den ande/skaparkraft, ”spirit”, eller med Elin Wägners uttryck, den ”lösta andliga energin”, som skapas av grupplivet. Det är således inte enbart gruppmedlemmarna utan också platsen och människorna/lärarna på Fogelstad som bidrar som medskapare.²²⁴ Därför kan man skala bort de stelnade formerna kring verkligheten och våga diskutera ”giftgaddsförsedda” frågor.

Människosynen, vårt förhållningssätt till andra människor, det vill säga sinnelaget, utgör förutsättningen för skaparkraften och för hur vi löser våra problem, påpekar Elin Wägner. Hon framför därmed ett av Gandhis krav för hur *satyagraha*, själskraften, skall kunna verka. Sinnelaget, medkänslan även med motståndaren, var avgörande för att nå en varaktig samsyn, det vill säga krav liknande dem som uppställdes både av Follett och kväkarna i deras konfliktlösning.

Elin Wägner lyfter därefter fram en av sina grundteser att inte arbeta efter ett fast ideal. Man såg livet som ett flöde, en process, en uppfattning som delades med Follett. Den Kvinnliga Medborgarskolans undervisning byggde på samma principer, något som kursdeltagarna ibland kunde uppfatta som svårt, innan de förstått syftet och bakgrunden, enligt Wägner.²²⁵

Den nuvarande maktstrukturen med dess patriarkala struktur och maktutövning, den ”power over” kultur som Follett talar om, anger Elin Wägner som ett ytterligare skäl för att inte binda sig vid en samhällsmodell. Wägner förutspår att de vita männens makt är på väg att lösas upp, ett slags hänvisning Vaertings tänkande om rubbningen av maktbalansen, men hon påpekar att friheten inte kan komma snabbt utan ”måste läras, levas fram”.

Som många gånger tidigare klagar Wägner över ”manssamhällets suggestion”, vilken sätter käppar i hjulet för kvinnorna och inbillar dem att de inte duger. På Fogelstad är gruppen däremot ”så befriade från omvärldens suggestioner som det överhuvud är möjligt i vår tid och vårt land”. Därför kan kvinnorna bli skapande människor och utveckla gruppens positiva krafter, gruppens ande.

Elin Wägner demonstrerar hur anden får liv, när olika uppfattningar ställs mot varandra och man når fram till en samsyn och skapar något gemensamt. Med hjälp av Folletts teorier i *The New State* kan hon förklara vad som händer

²²⁴ Follett skriver: ”The activity which produces the true individual is at the same time interweaving him and the others into a real whole. A genuine whole has creative force. Does this seem ‘mystical’? (*The New State*, s. 7)

²²⁵ Folletts beskrivning av demokratins väsen överensstämmer med den som Wägner ger: ”[O]ur ideals must evolve from day to day, and it is upon those who can fearlessly embrace the doctrine of ‘becoming’ that the life of the future waits. All is growing; we must recognize this and free the way for the growth. We must unclose our spiritual sources, we must allow no mechanism to come between our spiritual sources and our life. The *élan vital* must have free play. Democracy must be conceived as a process, not a goal. We do not want rigid institutions, however good. We need no ‘body of truth’ of any kind but the will to will [...]” (*The New State*, s. 99)

i gruppen och denna ”mystiska” gruppens ande framstår därmed som något naturligt. Människan är ständigt skapande, men kreativitet förutsätter trygghet och tillit. Denna känsla härskade på Fogelstad:

[T]ro på människorna, lita till de skapande krafterna, till sanningens makt att tära sig igenom, att denna lösen kom fram ur alla diskussioner, vilka vitt skilda ämnen och inledare de än haft. Aldrig hände att två föredragshållare upphävde varann, men det hände att de sällsamt grep in och kompletterade varandra. Och detta skedde icke efter föregående konferenser utan med inre nödvändighet. Om en teori är riktig skall den hålla genom alla eld- och vattenprov.²²⁶

Det kan låta magiskt och Wagners beskrivning kan tyckas skildra ett ouppnåeligt ideal, men detta ideal har möjligheter att förverkligas i en väl fungerande grupp, tycks Elin Wägner vilja hävda.

Kamratskapet som byggts upp i gruppen fortsatte även efter kursen då man skapar nätverk och ”knyter ihop människor från olika världar till vänskap och arbetsgemenskap”: ”En ny karta över Sverige bildar sig med stjärna för de orter, där förbundsmedlemmar bor, och medan starka strålningar går ut från dem till centrum vid Fogelstad och från centrum till dem, går också många vägar mellan de olika platserna.”

Och till sist får läsarna ”deltaga” i avslutningsfesten. Samvaron handlar inte bara om ”intellektuell anspänning utan [till] skoj, festliga arrangemang och festliga improvisationer”. Texten frammanar en aning om att essensen i livet och det nya samhället grov och växer hos gruppen på Fogelstad: ”Stämningen är där och uttrycker sig självfallet i skönhet, i blommor, i sång, i tystnad, i ljus i skymning i en lika naturlig rytm som andningens är.”

I ”Gruppens ande” visar Wägner hur hon arbetade som journalist och rörelseintellektuell i *Tidevarvet*. Hon refererar inte bara till en konkret händelse, utan hon sätter in den i ett större sammanhang, vilket ger möjlighet att förmedla nya perspektiv, kunskaper och idéer i relation till det inträffade. I och med detta flyttar hon läsaren till ett nytt medvetenhetsläge, där livet upplevs ha mening och får ett sammanhang. Energin, som kommer ur en sådan känsla, kan förändra världen, göra den mänskligare och därmed fredligare.

²²⁶ Se Väckarklocka, s. 190: ”Uppfostringsfrågans lösning, liksom jordfrågans, befolkningsfrågans och fredsfrågans hänger alla på om man kan eller inte kan lita på människorna, på de skapande krafterna, på sanningens makt att tära sig igenom, på det som kväkarna kallar ädelmodets magi.”

Elin Wägners skönlitterära författarskap under 1920-talet

Elin Wägners skönlitterära författarskap under 1920-talet kretsar huvudsakligen kring teman om kvinnans villkor, fredsfrågan och kontakten med det gudomliga. I romanerna *Den namnlösa* (1922), *Silverforsen* (1924), *Natten till söndag* (1926) samt *Svalorna flyga högt* (1929) belyser hon kvinnans situation i det samtida Sverige och knyter därmed an till tjugotalsdebatterna om kärlekens villkor i allmänhet, men även till frågor om äktenskap och skilsmässor.¹ Wägner låter här den medelålders kvinnan och hennes utveckling spela huvudrollen. Genom kontakten med det gudomliga och sig själv förändras och växer den kvinnliga protagonisten, vilket medför att hennes liv tar en ny riktning.² Nästa generations kvinnoliv speglas i parallella kärlekshistorier och i konflikter mellan generationerna. Gemensamt för romanerna är att de utspelas på landsbygden och att de tilldrar sig i prästhem eller i miljöer där präster och kyrka förekommer. Detta ger Elin Wägner möjlighet att diskutera kyrkans roll i det moderna samhället liksom den personliga relationen till det kristna budskapet.

I novellsamlingarna *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923) och *Den odödliga gärningen* (1928) samt romanen *De fem pärlorna* (1927) hämtar Elin Wägner inspiration från sina uppdrag ute i Europa. I dessa arbeten, som utspelar sig i krigets skugga, överväger Wägner möjligheterna för ett fredligt Europa och åskådliggör hur en aktiv pacifism skulle kunna förändra situationen. Undersökningen av de pacifistiska verken presenteras i kapitlets andra del.

Hur Wägners författarskap under 20-talet uppfattats av såväl samtida som sentida kritiker och forskare inleder kapitlet. Avsnittet är relativt utförligt då min intention är att visa hur Wägners verk låter sig tolkas utifrån flera perspektiv och dessutom har ett syfte utöver det skönlitterära. Min undersökning tar fasta på hennes roll som rörelseintellektuell och hur hon iscensätter sina idéer i en skönlitterär kontext med fokus på avhandlingens K-teman: kvinnan, kärleken och kriget. Med sina texter provar Wägner ständigt att ge läsaren nya kunskaper och impulser så att de kan ifrågasätta sina tidigare ställningstaganden och därmed förändra dem i en annan riktning.

¹ Se kapitel 2.

² Kristin Järvstad, *Att utvecklas till kvinna. Studier i den kvinnliga utvecklingsromanen i 1900-talets Sverige*, [diss. Lund], Stockholm 1996, s. 14–16. Järvstad framhåller att termen utvecklingsroman bör kunna användas även om sådana romaner, där protagonistens uppväxt inte är huvudtemat.

Olika tolkningstraditioner

I min översikt av mottagandet av tjugotalsromanerna gör jag ingen åtskillnad mellan recensenter och forskare. Under 20-talet fungerade för övrigt litteraturprofessorerna som recensenter och Elin Wägner tillhörde den grupp författare som alltid blev omskriven. Överlag mottas hennes romaner med fylliga recensioner av framstående manliga och kvinnliga kritiker och de trycks i flera upplagor.³

Elin Wägners romaner öppnar sig för flera tolkningar och perspektiv. Kritiker och forskare har tagit upp aspekter som genre, kvinnosak, religion och tendens.⁴ Wägners 1920-talsromaner skulle kunna ses som konstnärliga tendensromaner. Tendenserna blir tydliga, inte i första hand genom vad som sägs av gestalterna eller i berättarens kommentarer utan genom berättelserna och hur de skildrar protagonisterna och andra.⁵ Elin Wägner ville påverka inom många områden och hon experimenterar också med flytande gränser mellan fiktion och reportage. Dessutom är romanerna, precis som hennes artiklar, ofta sceniskt uppbyggda. Intrigen rör personernas existentiella problem och dialogen blir redskapet som förlöser dem. De stora händelserna sker i personernas inre, inte i omvärlden.

Redan år 1949 diskuterade Örjan Lindberger möjliga tolkningar av Elin Wägners verk:

En fruktbar synpunkt när det gäller att karakterisera de viktiga romanerna från *Åsa-Hanna* till *Hemlighetsfull* är den religiösa. Naturligtvis kan man välja andra, t.ex. kvinnosynpunkten eller den personligt biografiska. Det lär heller inte gå att helt undvika dem. Men särskilt den senare har man skäl att akta sig för. Dels kommer man att förledas till underskattning av den skapande fantasin i vissa av romanerna – desto lättare som den direkta verklighetsåtergivningen är så påfallande i åtskilliga av de reportageartade.⁶

Elin Wägner var själv inte omedveten om att en biografisk läsning av hennes romaner låg nära till hands. I ett brev till Tor Bonnier skrev hon i anledning av utgivningen av Victoria Benedictssons (Ernst Ahlgrens) *Dagboksblad och brev* år 1928: "Ernst Ahlgren är för bra. Hon har en till att bränna upp alla brev, anteckningar och dagböcker och sätta sig i askan och skriva ned en vilseledande biografi över sig själv."⁷

³ Uppgifter från Bonniers förlagsarkiv visar att romanerna under 1920-talet utkommer i flera upplagor, i mellan sju och tiotusen exemplar. *De fem pärlorna* och novellsamlingarna trycks i en upplaga, det vill säga i ca 2800 exemplar.

⁴ Boel Hackman ser för sin del Elin Wägner som en av "förnyarna av den psykologiska samtidsromanen i Sverige". Hackman, s. 112.

⁵ Staffan Björck, *Romanens formvärld. Studier i prosaberättarens teknik*, Stockholm 1953, s. 24–29. Uttrycket tendensroman har enligt Björck fått "en förkänande färg" då konstens obundenhet framstår som ett litterärt ideal: "Ordet tendens brukas därvid i sin tur gärna tendentiöst." En tendensroman kan vara konstnärligt fruktbar, konstnärligheten behöver dock provas från fall till fall, menar Björck.

⁶ Örjan Lindberger, "Hjärtat och nycklarna. Några synpunkter på Elin Wägners författarskap", *Bonniers Litterära Magasin* nr 4 1949, s. 273.

⁷ Elin Wägner i brev till Tor Bonnier 18 juli 1928.

Endast i begränsad omfattning följde Elin Wägner detta sitt eget goda råd. Delar av hennes dagböcker är utrivna och arbetsböckerna från åren 1926–1928 är försvunna, men det mesta sparade hon för eftervärlden.⁸ Så sent som år 1945 tar hon på nytt upp frågan om sin litterära kvarlåtenskap, nu med John Landquist: ”Jag tänkte allt att du hade rätt, att man borde bränna rubb och stubb av brev och anteckningar. Det är min mening. Dvs. jag har strängeligen tillsagt min boutredningsman Lisa att inte en lapp skall få bli kvar. Men för att vara säker borde man göra det själv.”⁹

Den biografiska läsningen av hennes verk blev lika dominerande som Elin Wägner förespådde och John Landquist introducerade den. Däremot kom den andliga och religiösa ansatsen i författarskapet, som lyftes fram i den tidiga receptionen, med tiden nästan att försvinna för att återkomma först i Bibi Jonssons avhandling år 2001 och senare i Boel Hackmans biografi från 2005. Inger Hammar diskuterar den religionsblinda kvinnoforskningen i sin avhandling *Emancipation och religion* (1999), där hon påpekar att religionens roll i emancipationsprocessen inte tillräckligt uppmärksammats av kvinnoforskare.¹⁰ Religion och politik framstod som en naturlig konstellation för dem som drev kvinnosaken från en religiös referensram, vilket många kvinnor i likhet med Elin Wägner gjorde under de första decennierna av 1900-talet.

Eftersom det inte är möjligt att dra tydliga gränser mellan de olika forskargenerationerna har jag samlat receptionen av *Den namnlösa* (1922), *Silverforsen* (1924), *Natten till söndag* (1926) samt *Svalorna flyga högt* (1929) under följande rubriker: moraliska och andliga perspektiv, biografiska tolkningar, offer temat, feministiska analyser samt Wägners tjugotalsromaner i de litterära översiktsverken.

Moraliska och andliga perspektiv

Livssåskådningsfrågorna var högaktuella under 20-talet inte bara för Elin Wägner utan även för hennes recensenter och läsare.¹¹ De samtida kritikerna lyfte därför följdriktigt fram moralfrågor och gestalternas inre växt och andlighet i sina recensioner. Anders Österling pekar på likheterna mellan *Den namnlösa* och ”herdaminnen”, även om han framhåller de litterära gestalternas inre utveckling.¹² De manliga kritikerna jämför 1920-talsromanerna med *Åsa-Hanna*

⁸ Isaksson & Linder, s. 449.

⁹ Elin Wägner i brev till John Landquist 13 mars 1945. Varför Elin Wägner ändrade sig och inte brände sitt material är okänt för mig. Elisabeth (Lisa) Ekedahl som var kusin och nära vän till Elin Wägner var testamentsexekutor i Wägners dödsbo och tog hand om hennes omfattande litterära kvarlåtenskap. Det var Ekedahl som överlämnade materialet till Barbro Alving.

¹⁰ Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, [diss. Lund], Stockholm 1999, s. 32–35.

¹¹ Livsåskådningsfrågorna under 1920-talet behandlas i kapitel 2.

¹² ”Herdaminnen” var sedan slutet av 1700-talet benämningen på de samlingar av personhistoriska uppgifter om präster, som upprättades av stiftet och församlingarna. I motsats till andra länders material är det svenska omfattande. *Nationalencyklopedin* Åttonde bandet, Höganäs 1992, s. 554. Anders Österling, *Svenska Dagbladet* 5 november 1922.

(1918), som de överlag anser vara Wägners bästa roman, och noterar de gemensamma dragen med hennes hjältinnor. De är lika, som systrar med ”humor i slumdräkt”, skriver Österling.¹³ En liknande bedömning görs av Ivan Pauli. I sin recension av *Natten till söndag* inrangerar han Anna Magni i gruppen av ”lidande och förorättade kvinnor” som Elin Wägner enligt honom älskade att skildra.¹⁴

Erik Hedén är den ende av de manliga kritikerna som sätter 1920-talsromanerna högre än *Åsa-Hanna* och skriver uppskattande recensioner av *Den Namnlösa* och *Silverforsen*. *Den Namnlösa* anser han vara formad efter medvetna konstnärliga grundsatser med ett subtilt och samtidigt allmängiltigt budskap.¹⁵

De kvinnliga samtida kritikerna berömmar Wägners böcker. Som sina manliga kollegor lyfter de i första hand fram protagonisternas andliga dimension. Ellen Klemans recensioner av *Den Namnlösa* och *Silverforsen* är uppskattande och Klara Johanson (signaturen K. J.) framhäver gränslösheten i romanerna och ser dem som ”pur dikt”, genomarbetade av fantasin:¹⁶ ”[N]är boken är slutad och man slipper ut och blickar tillbaka så står den där framför en som en färdig gestalt i sin säregna färgton och dager [...] På denna nivå träffas Elin Wägners två senaste böcker, *Den Namnlösa* och *Silverforsen*.”¹⁷ K. J. betonar således verkens skönlitterära kvaliteter men berör varken samtiden eller kvinnornas och prästernas roll i romanerna. Emy Ek pekar visserligen på den medelålders kvinnans situation i *Natten till söndag* men avslutar sin uppskattande artikel med att berömma Wägners skicklighet att behandla de andliga aspekterna i människan.¹⁸ Kleman anser för sin del att *Natten till söndag* inte når samma höjd som Elin Wägners två tidigare verk men konstaterar ändå att ”understundom griper oss på det djupaste den impulsiva och världens omdöme så litet aktade fru Magni i sin kamp om lyckan”.¹⁹ Däremot ser hon *Svalorna flyga högt* som ett mästerverk.²⁰

Senare generationers forskare har noterat det kvinnliga perspektivet i Boyes wägneranalyser. Själv framhöll Boye dock att kvinnosaken hos Wägner ”minst av allt [var] någon död princip- och prestigesak, den är ytterst en kamp för liv och kärlek”.²¹

Örjan Lindberger lyfter fram den direkta förbindelsen med Gud som hos Eva i *Den Namnlösa*, en tolkning som leder fram till mystiken.²² Även Bibi Jonsson undersöker mystiken och kärleken hos Wägner. Hon hävdar att många

¹³ Ander Österling, *Svenska Dagbladet* 5 november 1922 och *Svenska Dagbladet* 2 november 1924.

¹⁴ Ivan Pauli, *Social-Demokraten* 2 november 1926.

¹⁵ Erik Hedén, *Social-Demokraten* 21 november 1922 och *Social-Demokraten* 23 december 1924.

¹⁶ Ellen Kleman, ”*Den Namnlösa*”, *Hertha* 1923, s. 163 och ”*Silverforsen*”, *Hertha*, 1924, s. 147.

¹⁷ Klara Johanson, ”Böcker och författare: Elin Wägners romanform”, *Tidevarvet* (43/24) och *Kritik*, Stockholm 1957, s. 147–149.

¹⁸ Emy Ek, *Tidevarvet*, (45/26)

¹⁹ Ellen Kleman, ”*Natten till söndag*”, *Hertha* 1926, s. 226.

²⁰ Ellen Kleman, ”*Svalorna flyga högt*”, *Hertha* 1929, s. 212.

²¹ Boye, 1936, s. 416.

²² Lindberger, s. 275.

forskare, liksom hon själv, konstaterat att Wägner påverkats av mystiken under just tjugotalet.²³ Kärlek, lika litet som en mystisk erfarenhet, låter sig dock definieras eller avgränsas:

I såväl kärlek som mystik är mötet med den andre eller den andra centralt: i kärleken reellt och i mystiken symboliskt. Det är sambandet dem emellan som i min tolkning konstituerar innebörden av mystiken i Wägners romaner. I dem framstår nämligen kärleken som den främsta mystiska kraften.²⁴

Bibi Jonsson lyfter således fram förbindelsen mellan kärleken och mystiken i den extatiska erfarenheten, ett för tiden inte ovanligt sätt att beskriva kärleken.²⁵ Wägners andliga utveckling diskuteras även av Ahlenius, som framhåller att en närmare studie av denna skulle kunna ge en psykologisk vägledning till hennes romaner. En sådan undersökning väntar dock fortfarande på sitt genomförande.²⁶ Romanerna från 1920-talet visar enligt honom ”prov på en fullödig berättarkonst med dramatiska inslag, där handlingen huvudsakligen rör sig på ett inre, ett rent själsligt plan”, det vill säga han har inte uppfattat Wägners intentioner att som rörelseintellektuell påverka sin samtid.²⁷

Biografiska tolkningar

Samfundets De nios årsskrift för 1949, *Svensk litteraturtidskrift*, ägnades åt Elin Wägner och hennes författarskap.²⁸ Nästan trettio år hade då passerat sedan hon lämnade äktenskapet med John Landquist. Men det är till honom som redaktören och litteraturprofessorn Olle Holmberg ger uppdraget att behandla Wägners författarskap. Landquist fick i och med detta ett slags tolkningsföreträdare och skapade en mall för hur hennes verk borde tolkas.²⁹

Elin Wägner ägde, enligt honom, två genuina talanger. Att skriva kåserier, ”uddiga och snabbt iakttagande”, var den ena. Den andra gav hon prov på i

²³ Svegfors, s. 71–72. Svegfors visar hur Dag Hammarskjöld genom sitt arbete med Nathan Söderblom inför den ekumeniska konferensen år 1925 fick kontakt med den mystiska litteraturen.

²⁴ Jonsson, 2001, s. 190.

²⁵ Sanner, s. 178.

²⁶ Holger Ahlenius, *Elin Wägner*, Studentföreningen Verdandis Småskrifter nr 388, Stockholm 1936. Här behandlar Ahlenius Wägners författarskap och lyfter fram frågor om inre frigörelse, andlighet och pacifism i 20-tals romanerna. Enligt honom är hon först och främst moralist, s. 55.

²⁷ Ahlenius, 1936, s. 55.

²⁸ Samfundet De Nio är en litterär akademi med nio på livstid valda ledamöter. Samfundet stiftades den 14 februari 1913 på grundval av ett testamentariskt förordnande av Lotten von Kraemer. Den huvudsakliga uppgiften för akademien är att utdela litterära priser. Några av de första ledamöterna var Selma Lagerlöf, Anna Maria Roos, John Landquist och Erik Hedén. Wägner blev styrelseledamot 1937.

²⁹ John Landquist, ”Några drag i Elin Wägners berättarkonst” i *Svensk litteraturtidskrift*, Stockholm 1949, s. 73–102 och 148–160. Övriga medverkande bidrar med kortare minnesord om Elin Wägners fredsengagemang (Barbro Alving) och hennes initiativ för en bättre miljö (Gunnar Beskow). Eva Andén och Marika Stiernstedt skriver om Elin Wägner som vän. Dessutom förekommer en animerad skriftväxling på tolv sidor mellan Elin Wägners syster Ester Paulsson och John Landquist kring Elin Wägners uppväxt. Ester Paulsson påstår att Landquist svartmålat fadern.

smålandsromaner och smålandsnoveller: ”Det är rent hemlighetsfullt, att så fort Elin Wägner begagnar ett småländskt motiv, så blir hon en betydande romanförfattare.”³⁰ Romanerna delar han in i två kategorier, stockholms- och europaromanerna respektive smålandsromanerna:

Det är intet tvivel om att samtliga hennes stora smålandsbygdsromaner främst eller uteslutande hade ett konstnärligt människoskildrande syfte och att det samma gäller den icke obetydliga tillhörande novellistiken. Det är för dem karaktéristiskt, att kvinnosaken, som för Elin Wägner var ett så stort intresse, icke i dem förekommer.³¹

Redan samma år som Elin Wägner avlider har således vissa av hennes verk höjts till skyarna medan andra nedvärderats. Romaner som *Norrullsligan* och *Pennskafvet* räknar Landquist som kåseriberättelser, smålandsromanerna har däremot enbart ett konstnärligt syfte och hennes övriga romaner når aldrig upp till deras nivå.

1949 publicerade Örjan Lindberger sin översikt av Elin Wägners författarskap och året dessförinnan hade Bengt Tomson behandlat Wägners pacifism i en omfattande analys. Bägge uppsatserna sätter verken i centrum även om de inte behandlar romanernas samhällskritiska aspekter. Men när Holger Ahlenius några år senare, 1951, börjar ge ut Elin Wägners verk i en serie ”Valda Skrifter”, nämner han varken Tomson eller Lindberger i sina inledningar.³² Han negligerar även Karin Boyes uppsats om Elin Wägners författarskap från år 1936.³³

I sina fylliga recensionsöversikter utelämnar han dessutom konsekvent de kvinnliga recensenternas bidrag.³⁴ Anmärkningsvärt är att han själv fjärrar sig från sina tidigare tolkningar av Wägners verk.³⁵ Nu följer han istället Landquists mall och hänvisar till Wägners personliga situation och erfarenheter, vilka han flyttar in i romanerna. I *Svalorna flyga högt* framhåller han att Daniel Skörd, romanens förrymde dräng, ”sålunda [var] till de yttre konturerna teck-

³⁰ Landquist, 1949, s. 84–85. Som kåseriberättelser räknar han *Norrullsligan* (1908), *Pennskafvet* (1910), *Camillas äktenskap* (1915) samt *Kvarteret Oron* (1919) liksom novellsamlingarna *Man-
nen och körsbären* (1914) och *Nyckelknippan* (1921). Han betygsätter även övriga romaner. *Nat-
ten till söndag* (1926) får beröm för en ”livlig naturlig skildring med en mycket levande kvinnoge-
stalt”. *Mannen vid min sida* (1933) ses som en relativt svag roman och *Dialogen fortsätter* (1932)
samt romansviten *Genomskådad* (1937) och *Hemlighetsfull* (1938) har, menar han, vissa brister.
De manliga karaktärerna i romanerna är inte trovärdiga även om de innehåller ”gedigna kvick-
heter, särskilt om mannens regemente”. Inte heller den kvinnliga huvudpersonen finner nåd
inför hans ögon. I den första delen är protagonisten alltför naiv och i den andra delen ”blir
hon alltmer lik Elin Wägner själv”.

³¹ Landquist, 1949, s. 93–94. Att Elin Wägner hade ett ”konstnärligt människoskildrande syfte”
är ett påstående som han gör i polemik med Erik Hjalmar Linder som framhållit att ”tendensen
var ett med hennes väsen”.

³² Ahlenius gör ett undantag, när han hänvisar till Tomsons studie i sin inledning till *De fem
pärlorna*.

³³ Boye, 1936, s. 415–426.

³⁴ Vid en genomgång av samtliga recensioner av Wägners 20-talsromaner i Bonniers förlagsarkiv,
fann jag att ett relativt stort antal var skrivna av kvinnor.

³⁵ Jämför Ahlenius, 1936.

nad efter levande modell".³⁶ Detsamma gäller den kvinnliga protagonistens, Maria Håkanssons, öde som han vill härleda till en artikel i *Svensk Läraretidning* från den 8 november 1916, trots att frågan om de ensamboende lärarinnornas utsatthet var ett känt och omskrivet problem. Som Anna Maria Ursing visar i sin avhandling, hade de ensamma lärarinnornas situation till och med uppmärksammats i ett antal romaner.³⁷ Elin Wägner hade själv behandlat frågan i *Idun* 1917, då landets kvinnoföreningar agerat för bättre skydd för de ensamboende lärarinnorna.³⁸

För mig som är inspirerad av Mois metod, personlig genealogi, framstår det som naturligt att biografiska uppgifter lyfts fram och används i analysen av ett verk.³⁹ Lika naturligt måste det anses vara att en författares erfarenheter och liv speglas i hennes författarskap, något som Elin Wägner var väl medveten om. I sin inledning till biografin över Selma Lagerlöf överväger hon frågan:

Selma Lagerlöf har själv skrivit en biografi, den över den finske skalden Zachris Topelius. I den låter hon dikt och verklighet följa varandra så nära att de nästan smälter ihop. Jag har sagt mig att det gjorde hon därför att hon visste att det är så. Hon lånade också stora stycken ur hans egna verk och flätade in dem i sin teckning av hans liv som hon lät flyta som en berättelse. Önskade hon inte att det skulle skrivas så om henne själv? (*Selma Lagerlöf*, del 1, s. 8)

När Landquist och Ahlenius uttalar sig om Elin Wägners psykiska och fysiska hälsotillstånd vid tillkomsten av de olika romanerna och sedan direkt överför detta på romangestalterna, är deras tillvägagångssätt däremot inte vetenskapligt. Virginies resignation i *Silverforsen* framhåller Landquist exempelvis vara typisk för Elin Wägner: "Å andra sidan äro åtskilliga Virginies yttranden karakteristiska för Elin Wägners livsstämning, sådan den förblev genom åren."⁴⁰ Ahlenius för sin del påpekar, att Elin Wägners arbetsböcker när hon skriver *Svalorna flyga högt*, ägnas åt hennes ilska och sorg över den avbrutna relationen till Sigfrid Siwertz: "Även härvidlag vågar man antaga, att det i sista hand rört sig om Elin Wägners egen själsstrid, [...]".⁴¹ Wägners besvikelser på det "erotiskt-emotionella området" får, enligt honom, en förklaring på ett religiöst plan: "Till yttermera visso befann sig Elin Wägner i den kritiska ålder, fyrtiofemårsåldern, som utgör den gynnsammaste förutsättningen för strömöverslag från det sexuella kraftfältet till det religiösa."⁴²

³⁶ Holger Ahlenius, "Inledning", Elin Wägner, *Svalorna flyga högt*, Stockholm 1952, s. 10.

³⁷ Ahlenius, 1952, s. 11 och Anna Maria Ursing, *Fantastiska fröknar. Studier av lärarinnegestalter i svensk skönlitteratur*, [diss. Lund/Malmö], Stockholm 2004, s. 121–129. Ursing visar i sin avhandling hur en rad romaner beskriver de utsatta ensamboende lärarinnornas svåra situation, när de snåla skolråden inte ansåg sig ha råd att ordna en säker bostad åt dem.

³⁸ Elin Wägner, "Martyrer i det tysta", *Idun* nr 3 1917, s. 43.

³⁹ Johan Svedjedal, "Skrivna ord, skrivna liv", *Artes* 26:1 2000, s. 93–103. Svedjedal framhåller här att biografin fungerar som en garant mot vad han kallar "det textuella felslutet, tron att man kan säga det väsentliga om ett verk endast utifrån texten" (s. 95).

⁴⁰ Landquist, 1949, s. 97.

⁴¹ Ahlenius, 1952, s. 14.

⁴² Ahlenius, 1952, s. 15.

Det biografiska perspektivet hos Ahlenius och senare hos Isaksson & Linder har kritiserats både av Sarah Death och Helena Forsås-Scott.⁴³ Det journalistiska inslagen i romanerna har, enligt Forsås-Scott, av tidigare forskning tolkats som om Wägner saknade intresse för konstnärligt skapande. Sådana bedömningar har fått negativa konsekvenser för värderingen av författarskapet, vilket sedan 1940-talets slut skrivits in i ”allt snävare cirklar”:

Elin Wägner var alltså när allt kom omkring inte någon riktig diktare. [...] Ulla Isakssons och Erik Hjalmar Linders Wägnerbiografi, publicerad i två delar 1977 och 1980 har alltså knappast resulterat i något nytt intresse för romanförfattaren Elin Wägner. Förutom att Isaksson och Linder bygger vidare på Ahlenius' inledningar till Valda Skrifter och refererar texternas verklighetsbakgrund – och innehåll – i detalj, så skriver de med eftertryck in romanerna i författarens levnadsomständigheter.⁴⁴

I förordet till nyutgåvan av biografen i ett band *Elin Wägner* (2003), där Forsås-Scott står för inledningen, har hon däremot ändrat uppfattning och lyfter fram fördelarna med en biografisk läsart: ”Nu behöver nya generationer biografen som referensbok och inspirationskälla, och därför är det självklart att den trycks om.”⁴⁵

Anna Williams visar i sin undersökning *Stjärnor utan stjärnbilder* (1998) där hon studerat de litterära översiktsverken under 1900-talet, att ett ensidigt biografiskt synsätt får konsekvenser för de kvinnliga författarnas ställning i kanon.⁴⁶ Författarens kön är alltid avgörande för hur ett författarskap uppfattas och presenteras, framhåller Williams. Detta förhållande gäller i hög grad Elin Wägner där det i översiktsverken hävdas att hennes romaner är ”obegripliga eller ointressanta” om man inte ser dem som inlägg i kvinnosaksdebatten.⁴⁷ De manliga författarna följde helt enkelt Bööks uppfattning, att Wägner var bäst när hon lämnat agitationen.⁴⁸

Offertemat

Wägners 1920-talsromaner präglas av en behärskad resignation skriver de biografiskt inriktade forskarna. John Landquist tecknar Virginies situation i *Silver-*

⁴³ Helena Forsås-Scott, ”Eftervärld och samtid inför Elin Wägners skönlitterära texter”, *Elin Wägner omläst. Rapport från Elin Wägner-sällskapets höstseminarium 1992*, Scripta Minora nr 17, Uppsater och rapporter från Institutionen för humaniora, Växjö 1993, s. 71 och Sarah Death, ”I hjärtats dragfria rum”, *Parnass* nr 1 1994, s. 22–24.

⁴⁴ Forsås-Scott, 1993, s. 71.

⁴⁵ Forsås-Scott, 2003, s. 20.

⁴⁶ Anna Williams, *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Stockholm 1997, s. 29–36. Caroline Graeske ger i sin avhandling *Bortom ödelandet. En studie i Stina Aronsons författarskap* en utförlig översikt av receptionsstudier av kvinnliga författare. Caroline Graeske, *Bortom ödelandet. En studie i Stina Aronsons författarskap*, [diss. Uppsala], Stockholm 2003, s. 236.

⁴⁷ Gunnar Brandell, *Svensk litteratur 1870–1970. Från 1870 till första världskriget*, del 1, Stockholm 1974, s. 358.

⁴⁸ Fredrik Böök, *Resa kring den svenska parnassen*, Stockholm 1926, s. 246.

forsen så att ”den hemliga kärleken till den unga äkta mannen, [är] en kärlek som måste besegras just i och med att den erkännes”.⁴⁹ Överhuvudtaget tolkas 20-talsromanerna som resignerade med offersymbolik och sviken kärlek. Isaksson & Linder hänvisar till Wagners privata förhållanden och beskriver Wagners och Siwertz kärlekshistoria genom att jämföra textställen i deras romaner efter brytningen.⁵⁰ Detta tillvägagångssätt vidareutvecklades senare av Kjerstin Norén och även Forsås-Scott tillämpar samma modell när hon läser *Svalorna flyga högt* som ett svar på Sigfrid Siwertz roman *Jonas och draken*.⁵¹

Holger Ahlenius hävdar att offertanken ”går som en underström genom Elin Wagners hela författarskap” och pekar på avståndet och offermystiken i *Den namnlösa* och *Silverforsen*.⁵² I hans fotspår följer Karl-Fredrik Bernander, som ägnar en stor del av sin trebetygsuppsats åt offerproblematiken i romanerna.⁵³ När Kristina Fjelkestam läser 1920-talsromanerna som offerromaner är hon således inte ensam. I ett kort referat i sin avhandling kommenterar hon *Den namnlösa*, *Silverforsen* och *Svalorna flyga högt*: ”[D]e wagnerska tjugotalromanerna [som] behandlar kärleksoffret i religiösa termer. *Den namnlösa* beskriver en självtupplånande kvinnas död, medan *Silverforsen* beskriver en kvinna som lever med sitt kärleksoffer varje dag.”⁵⁴

Hur skall man se på företeelsen som Ahlenius och andra forskare kallar offer? Kanske avgörs detta av uttolkarens egen andliga ståndpunkt. Karin Boye gör exempelvis en annan tolkning och ser inte Virginie som ett offer. Tvärtom handlar hon av kärlek, vilket utifrån sett ”verkar som uppgivelse och dårskap, men i själva verket skänker henne en säkerhet och en visshet bortom det vanliga gränser”.⁵⁵ Karin Boye, liksom Kerstin Ekman, upplever kraften och den mystiska styrkan hos Elin Wagners gestalter, alla svårigheter till trots. I en artikel i *Parnass* för Ekman ett låtsassamtal med Wägner och sig själv som ”Pennskaft”. Kerstin Ekman hävdar att Wagners dialog förs med ”förtvivlans insikt

⁴⁹ Landquist, s. 96

⁵⁰ Isaksson & Linder, s. 374. Holger Ahlenius, ”Inledning”, Elin Wägner, *Silverforsen*, Stockholm 1951, s. 17.

⁵¹ Isaksson & Linder, s. 411–418 och Kjerstin Norén, ”Om du går, ska jag ge dig tio år av mitt liv. Ett kärleksförhållandes ansikten i sex romaner om Elin Wagners möte med Sigfrid Siwertz”, *Kvinnornas Litteraturhistoria. 1900-talet II*, Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, (red.), Stockholm 1983.

Forsås-Scott diskuterar hur Isaksson & Linder använder Wagners och Siwertz romaner som nycklar till deras relation. *Svalorna flyga högt* representerar enligt dem ”försoningsverket”. Helena Forsås-Scott, ”Småland mitt i världen. En läsning av *Svalorna flyga högt*”, *Elin Wägner omläst*, Scripta Minora nr 17, Högskolan i Växjö, 1993, s. 15.

I arbetsboken skriver Elin Wägner, när hon fått och läst Siwertz roman 1929: ”Jag måste svara. Men man är väl herrskap.[...] Mitt svar måste var mycket generöst, charmant, överblickande över oss båda. Just nu har jag övertaget. Ty jag har repliken.” A 48a , FII:2, bok 100 (KhSG).

⁵² Ahlenius, 1936, s. 57.

⁵³ Karl-Fredrik Bernander, ”Att forska i människohjärtat.” *Motivstudier i Elin Wagners Den namnlösa och Silverforsen*, trebetygsuppsats framlagd vid litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet den 27 november 1968.

⁵⁴ Fjelkestam, s. 85.

⁵⁵ Boye, 1936, s. 418.

och ett oresonligt hopp”.⁵⁶ Hon har tvingats hitta någon inom sig att samtala med: ”På förnuftets grund. Någon som var lite rödare om kinderna än hon såg sig själv i spegeln.”⁵⁷

För Wägner symboliserade Gandhi den andlighet/själskraft som transformerades till personliga handlingar, vilka i sin tur påverkade och till och med kunde ändra historien: ”Det vapenlösa motståndets segerkraft och den magiska styrkan av parollen: stå med hela din själs eld och styrka mot det onda, men utan hat och våld.” (”Gandhi och hans lära”, 6/24). Det är sådana handlingar som forskarna kallar offer hos Wägner. Boye betraktar dem emellertid med andra ögon. För henne visar de på en bestämd avsikt och mod. Endast de som hade mod kunde ”obeväpnade segra över de beväpnade”.⁵⁸

Forskarna har inte, enligt min mening, uppfattat hur Wägner tecknar offerproblematiken och dess komplexitet i romanerna. Det, som enligt en mer traditionell analys kunde ses som offer, bör i Wägners författarskap räknas som medvetna och framåtsyftande handlingar. Gandhis kamp styrdes av hans övertygelse och framstod därför inte som offer för honom. Också för kväkarna var tjänandet naturligt, så inte heller för dem var offertanken aktuell. Wägner berör kväkarnas inställning till offerproblematiken i ”Äventyrare”, (17/28): ”I den gemensamma förbundenheten i strävan för drömda mål och under den för alla synliga vision av människan i sin fullkomning som Kristus var, ligger så mycken glädje, kraft och livets uppfyllelse att det blir meningslöst att tala om offer.”

Genom att forskarna lägger offrets tunga slöja över Wägners kvinnogestalter framstår deras personligheter och handlingar som passiva och defensiva istället för aktiva och målmedvetna. Möjligen kan detta bero på att kvinnorna är i medelåldern och i viss mening utan ställning eller status, och att det därmed är en offerinställning som omvärlden förväntar sig. Så såg däremot inte Wägner på dem.

Feministiska analyser

Att smålandsromanerna uteslutande hade ett konstnärligt och människoskildrande syfte utan anknytning till ”kvinnosaken” var en av Landquists teser.⁵⁹ Forsås-Scott och Jonsson har avvikande uppfattningar och framhåller att Elin Wägner fullföljer sin kvinnosakslinje även i dessa romaner.⁶⁰ Däremot delar Forsås-Scott bedömningen att 1920-talsromanerna främst uppvisade skönlitterära och konstnärliga anspråk. I en artikel i *Samlaren* 1983 behandlar Forsås-Scott *Den Namnlösa* och *Silverforsen* samt *Den befriade kärleken* (1919) som hon räknar som ”ett slags fortsättning på den nyorientering som *Åsa-Hanna*

⁵⁶ Kerstin Ekman, ”Denna omutlighet under hattskrälet”, *Parnass* nr 3 1994, s. 8–11.

⁵⁷ Ekman, s. 10.

⁵⁸ Boye, 1936, s. 421.

⁵⁹ Landquist, 1949, s. 93–94.

⁶⁰ Forsås-Scott, 1982, s. 7 och Jonsson, 2001, s. 32–37.

(1918) anses markera”.⁶¹ Enligt Forsås-Scott prövar Wägner här att presentera kvinnosaksfrågorna mer åtkomliga för manliga läsare i en skönlitterär utformning. Därmed fortsätter Elin Wägner sin ”kvinnosakslinje” men i en mer ”markerad konstnärlig form”. Männerna placeras i romanerna i en kvinnlig position för att därmed avslöja kvinnornas underläge i dagsläget.⁶²

I de samtida recensionerna förekommer sällan kommentarer kring ”kvinnosaken” om man undantar Karin Boye. Ellen Kleman påpekar visserligen i sin recension av *Svalorna flyga högt* att Elin Wägner kanske ”aldrig så pregnant som här fått fram mannens stora ovetenhet om hur en kvinna har det”.⁶³ Men hon fullföljer inte sitt resonemang. Det är senare generationers forskare som lyft fram kvinnosakslinjen i romanerna.

En av dessa är Sarah Death, som lyfter fram patriarkatets stränga blick i sin avhandling om Wägner *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner: A Comparative Study of some Central Themes* (1985) och visar hur skildringen i *Silverforsen* av Gudruns arrangerade äktenskap och dess misslyckande måste tolkas som ett avslöjande av vad som händer när kvinnor behandlas som objekt: ”Wägner shows the conflicts which arise when society, or the family, attempts to inflict a nineteenth-century sense of duty, accepted by Åsa-Hanna and by Bremer’s female characters, onto a twentieth-century wife.”⁶⁴

Bibi Jonsson behandlar frågor som radikalfeminism och moderskult i Wägners romaner i sin avhandling *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettioårsromaner* (2001).⁶⁵ Jonssons inriktning är klart feministisk med fokus på 1930-talsromanerna, även om hon inte vill ge dem beteckningen ”emancipationsromaner”.

I sina analyser av *Den namnlösa* och *Svalorna flyga högt* lyfter Forsås-Scott fram Bergsons inflytande på Wägners författarskap, vilket hon anser förmedlats av Emilia Fogelklou.⁶⁶ Jean-Francois Battail som disputerat på en avhandling om Bergsons inflytande i Sverige, *le mouvement des idées en Suède à l’âge du bergsonisme* (1979), framhåller dock att han har otillräckligt underlag för att tala om en feministisk Bergsonpåverkan hos Wägner.⁶⁷ Det naturligaste är dock, att Wägner själv både läst och haft tillgång till Bergsons skrifter. Han var en av tidens tongivande intellektuella och dessutom nära vän till John Landquist.⁶⁸

Inflytandet från Bergson diskuteras även av Forsås-Scott, som framhåller att Wägner utvecklar Bergsons tankegångar med en feministisk-matriarkal riktning i sina skönlitterära texter från första världskriget och framåt. En sådan

⁶¹ Helena Forsås-Scott, ”Kvinnoroll och kvinnosak. En studie i Elin Wägners romankonst”, *Samlaren* / Årgång 104/ 1983, s. 7–20. ”Bibeln, kvinnan och romanen. En studie av Elin Wägners *Åsa-Hanna*”, *Samlaren* / Årgång 104/ 1986, s. 35–57.

⁶² Helena Forsås-Scott, ”Gasmaskmadonnan”, *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen 1900–1960* band 3, Höganäs 1996, s. 174–179. *Swedish Women’s Writing 1850–1995*, London 1997, s. 70–89.

⁶³ Ellen Kleman, recension *Svalorna flyga högt*, *Hertha* 1929, s. 212.

⁶⁴ Death, 1985, s. 115.

⁶⁵ Jonsson, 2001, s. 20.

⁶⁶ Forsås-Scott, 1993, s. 19.

^{67–68} Se nästa sida.

tolkning kan göra det möjligt att lyfta fram andra, förträngda minnen, helt annorlunda än dem från det ”patriarkala och krigshärjade nuet”.⁶⁹ Bibi Jonsson och Boel Hackman vill däremot i första hand se en anknytning till Freud och hans tolkningar av undanträngda svåra minnen i *Svalorna flyga högt*.⁷⁰ Hackman framhåller dock att romanen även skulle kunna bygga på Bergsons filosofi och då handla om att relativisera tiden.⁷¹ Hackman noterar ett slags ”konstnärligt program i miniformat”, där minnets betydelse lyfts fram, minnet som lever i människan parallellt med nuet. Wägner prövar liknande tekniker både i *Tusen år i Småland* och i *Väckarklocka*, där hon låter flera tidshorisonter uppträda sida vid sida eller till och med överlappa varandra.⁷² Kvinnornas undanträngda historia kunde då synliggöras och bli tillgängligt genom minnet på samma sätt som döden är närvarande i det levande.

I de feministiska analyserna framstår protagonisterna visserligen som inklämda i patriarkatets eller kyrkans förtryck, men man pekar även på sprickorna. Genom att skapa ett annat, utopiskt tidsbegrepp öppnar sig möjligheter till frigörelse. Med minnet av en tidigare annorlunda kvinnlig verklighet framhålls att kvinnorna där kan hämta kraft för att förändra sin situation i dagsläget. Det var sådana nya medvetenhetslägen som Wägner försökte skapa både i sitt journalistiska och skönlitterära författarskap.

Tjugotalsromanerna i de litterära översiktsverken

Åren efter Elin Wägners död hade således en rad uppskattande studier om hennes författarskap publicerats, men redan när ”Valda skrifter” publicerades i början av 1950-talet tycks intresset svalnat och utgåvan blev ingen försäljningsframgång.⁷³ Ivar Harries recension av dessa inleds betecknande nog med orden:

⁶⁷ Jean-François Batail, *le mouvement des idées en Suède à l'âge du bergsonisme*, Paris 1979, s. 239–241. Batail visar många samband och influenser mellan å ena sidan Bergson och Freud och å andra sidan Söderblom, Boye och Wägner. Överhuvudtaget är det intressant att konstatera hur de psykoanalytiskt orienterade grupperna samverkar med de litterära och de religiösa under den här tiden.

Däremot är det uppseendeväckande att Batail helt utelämnar Emilia Fogelklou när han beskriver de svenska tänkare och författare som fanns i kretsen kring Bergson. Emilia Fogelklou var elev till Nathan Söderblom och kom genom honom i kontakt med Henri Bergson redan under sin stipendieresa till Europa år 1909. 1912 höll hon ett föredrag om hans filosofi i Lund och skrev senare en rad böcker inspirerade av honom under 1910- och 1920-talen. Hon delade Bergsons tänkande kring intellekt och intuition där han såg intuitionen som förmågan till total upplevelse. Catharina Raudvere Ellerström, ”Trosliv inte trosbegrepp”, *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur*, nr 2–4 1989, s. 42–51.

Bergson spelade en viktig roll för utvecklingen av religionspsykologin och mystikens psykologi, där Fogelklou var en av de ledande forskarna i Sverige.

⁶⁸ Landquist både introducerade, översatte och publicerade Bergson. Då Bergson besökte Sverige träffades de vid olika tillfällen. Luttenberger, s. 316–317.

⁶⁹ Forsås-Scott, 1993, s. 25.

⁷⁰ Jonsson, 2001, s. 38–39.

⁷¹ Hackman, s. 144.

⁷² Birgitta Wistrand, *En feministisk idékomparativ läsning av Elin Wägners Väckarklocka*, D-uppsats, litteraturvetenskap med genusinriktning, Södertörns högskola 2001, s. 27.

⁷³ Ungefär hälften av upplagan av ”Valda skrifter” makulerades. Av upplagan på 5320 tryckta exemplar av varje del såldes enbart ett begränsat antal. Uppgifter från Bonniers förlagsarkiv.

”Elin Wägner – vem var hon?”⁷⁴ Författarskapet kom inte heller att uppmärksammas i någon högre grad under 50- och 60-talen. I de litterära översiktsverken blev smålandsromanerna och framför allt *Åsa-Hanna* betraktade som hennes främsta verk.⁷⁵ Avpolitiseringen av Elin Wägner är tidstypisk och erinrar om hur de kvinnliga 1880-talsförfattarnas allmogeskildringar värderades högre än deras förment tendentiösa romaner.⁷⁶ De manliga litteraturforskarna, som uppskattat smålandsromanernas charm och lyft fram dem i sina översiktsverk, har däremot inte noterat den tydliga tendensen och det feministiska budskapet. *Pennskäftet* betraktade de som en ”flickbok” med ”lillgammal charm” och samma negativa reception ägnades Wägners 1930-talsromaner eftersom hon i dem ”lämnat plats för ofördragsamhet och grälsjuka”.⁷⁷

I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* omnäms 1920-talsromanerna överhuvudtaget inte, utan istället lyfter de kvinnliga forskarna fram 1910- och 30-talsromanerna som i ett slags polemik mot den manliga nedvärderingen i handböckerna. Däremot verkar de inte ha bedömt tjugotalromanerna som intressanta nog att ta med i sin litteraturhistoria. Kan detta tolkas så att de följt den manliga läsarten och endast sett dem som smålandsskildringar? Varken de kvinnliga eller manliga forskarna tycks således ha uppfattat romanernas tydliga inlägg i den samtida debatten och inte heller uppmärksammat deras avgörande betydelse för Wägners senare författarskap.

Den bild av Elin Wägner som handböckerna förmedlar är alltså i hög grad *skapad av män* trots att hon som författare mer än de flesta är framsprungen i en *kvinnlig kontext*.⁷⁸ Hur och vem som lanserar en litterär kvinnlig storhet diskuterar Elin Wägner själv i en artikel om Sigrid Undsets författarskap. (”Vår tid och Sigrid Undset”, 23/24) Undsets ryktbarhet har skapats av manliga kritiker, framhåller Wägner, inte av kvinnliga. Hennes kvinnogestalter var nämli-

⁷⁴ Ivar Harrie, Recension av ”Valda skrifter”, *Expressen* 28 juli 1954.

⁷⁵ Följande verk har använts för min undersökning:

Svensk litteraturhistoria, E.N. Tigerstedt, Stockholm 1967 (1948)

Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fem decennier av nittonhundratalet del 1 och 2, Erik Hjalmar Linder, Stockholm 1965–66.

Svensk litteratur från 1870 till 1970. Från 1870 till första världskriget del 1, Gunnar Brandell, Stockholm 1974.

Litteraturens historia i Sverige, Ingemar Algulin & Bernt Olsson, (red.), Stockholm 1987.

Kvinnornas litteraturhistoria. 1900-talet del 2, Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, (red.), Stockholm 1983.

Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen 1900–1960 band 3, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996.

Den svenska litteraturen del 4 och 5, Lars Lönnroth & Sven Delblanc, (red.), Stockholm 1989.

Den svenska litteraturhistorien, Göran Hägg, Stockholm 1996.

⁷⁶ Williams, s. 105.

⁷⁷ Brandell, s. 358 och Ahlenius, 1936, s. 48. Sarah Death har gjort en genomgång av receptionen av Wägners romaner i ”Hjärtats dragfria rum”, *Parnass* nr 1 1994, s. 22–24. Hon framhåller att *Pennskäftet* försvunnit i ”litteraturhistoriens ström av nedvärderande definitioner och urval”.

⁷⁸ Resonemanget bygger på Pierre Bourdieus inledning till Toril Mois *Simone de Beauvoir* där han framhåller att Beauvoir: “[...] helt enkelt därför att hon var kvinna – definitionsmässigt inte kunde vara en självskapad skapare, den *self-made man* som varje intellektuell med självaktning vill och måste vara.” Pierre Bourdieu, ”Försvar för en välartad flicka” i *Moi*, 1996, s. 7–10. Detta förord saknas i den engelska upplagan.

gen beroende av mannens ”gunst och nåd, till liv och lycka, till heder och ära”. Detta upplever mannen som smickrande och går dessutom, menar Wägner, ”i samklang med tidens reaktionära kynne”. Det är därför som kvinnor och män med ”andra ideal” har svårt att skapa ”litterära rykten och storheter”. Elin Wägner var således medveten om att de manliga kritikerna uppfattade hennes radikala kvinnosyn som något negativt.

Värderingen av Elin Wägners 20-talsromaner måste anses vara tidstypisk och följer utvecklingen inom litteraturkritiken. Hon röner i den samma öde som andra kvinnliga författare och får uppskattning för sina icke feministiska verk. Vid omvärderingen av Elin Wägners författarskap kom däremot inte romanerna att inräknas i de kvinnliga, feministiska forskarnas nya kanon.

En ny kvinnlighet

Kvinnans ställning och möjligheter till eget liv och självförverkligande var som vi sett frågor, som Elin Wägner återkom till i *Tidevarvet*, och de utgör även centrala teman i hennes 1920-tals romaner, *Den Namnlösa* (1922), *Silverforsen* (1924), *Natten till söndag* (1926) samt *Svalorna flyga högt* (1929). I romanerna står den medelålders kvinnan i fokus. Wägner utforskade nu, själv medelålders, hur livet tedde sig för de inte längre unga kvinnorna.

Ville Elin Wägner därmed göra upp med en rad tabubelagda ämnen om kvinnors rättigheter och möjligheter? Kunde dessa kvinnor älska, förändras och bejaka sig själva? I *Pennskaftet* (1910) hade Wägner skildrat den nya unga kvinnan för vilken det var naturligt att arbeta för rösträtten, vara journalist och leva i ett fritt kärleksförhållande.⁷⁹ Reaktionerna inom rösträttsrörelsen hade heller inte låtit vänta på sig. Ann Margret Holmgren, som var en av de ledande kvinnorna i LKPR lär ha uppfattat boken som en ”dolkstöt i ryggen”.⁸⁰ Kvinnorna inom rösträttsrörelsen ville nämligen inte på några villkor förbindas med fri kärlek.⁸¹ Ellen Kleman påpekade att *Pennskaftet* var ”onödigt utmanande både i ord och handling” men att skildringen av kärleken inte hade någon större betydelse för bokens intrig.⁸²

I 1920-talsromanerna låter Elin Wägner frågorna om frihet och rättigheter gälla de medelålders kvinnor, som likt henne själv och *Pennskaftet* stått på barrikaden i början av seklet.⁸³ Att Wägner ansåg att den medelålders kvinnans situation borde uppmärksammas framgår bland annat av ett samtal i *Den*

⁷⁹ Elin Wägner, *Pennskaftet*, Stockholm 1910.

⁸⁰ Bertil Björkenlid ser det som anmärkningsvärt att rösträttskvinnorna kritiserade romanen. Om man ser *Pennskaftet* i dess historiska kontext var det däremot helt följdriktigt. Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i manssambälle. Rösträttskvinnorna och deras arbetsmetoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–1921*, [diss. Uppsala], Uppsala 1982, s. 250.

⁸¹ Björkenlid, s. 248–251.

⁸² Ellen Kleman, recension av *Pennskaftet*, *Dagny* 1910, s. 506.

⁸³ Med medelålders kvinna avser jag kvinnor mellan 40 och 70 år.

Namnlösa, där Rakel konstaterar att: ”Det är en evig skam av romanförfattarna att ständigt beklaga och förtala den medelålders kvinnan.” (*Den namnlösa*, s. 123) När Anna Magni i *Natten till söndag* avslöjar att hon avsåg att förbruka sitt kapital på sin medelålders erotik hävdar hennes advokat att ett sådant beteende var emot naturen. (*Natten till söndag*, s. 72) I ”Förvandlingen”, (24/25), där Wägner pekar på förekomsten av en ny medelålders kvinna, framhåller hon att denna nya kvinna följer sin ”expansionslust” och anser sig ha ett värde även som mogen kvinna.

Att Wägner var relativt ensam om att sätta den medelålders kvinnan i centrum visar min genomgång av kvinnliga romanförfattares verk från 1920-talet.⁸⁴ I dessa är det i första hand de unga kvinnornas och de unga äktenskapens problem som skildras, inte äldre kvinnors liv och kärlek.

Det finns dock några författare, förutom Wägner, som porträtterar medelålders kvinnor. Marika Stiernstedt gestaltar i *Fröken Liwin* (1925) en 45-årig kvinnas öde, vilket hon dock kritiserades för av feministiska kvinnliga recenser, som menade att hon förlöjligat och förringat huvudpersonen.⁸⁵ Kristina Fjelkestam betraktar Elma Liwin som representant för den andra generationens nya kvinna och nämner även Gurli Hertzman-Ericsons bok *Eva* (1927), Gertrud Almqvists *I tolfte timmen* (1928) samt *Natten till söndagen* (1926) som exempel.⁸⁶ Däremot behandlar hon inte Elin Wägners övriga 1920-talsromaner, som även de berör den andra generationens nya kvinna.

Elin Wägners 20-talsromaner kan, enligt min mening, ses som medvetna inlägg om den medelålders kvinnan, där hon använde sina insikter om 20-talets

⁸⁴ Några titlar på romaner som behandlar unga kvinnors liv i kärlek och arbete: Anna Lenah Elgström, *Myrstacken. Ett vardagsäventyr*, Stockholm 1923, Maja Bergvall, *Birgits äktenskap*, Stockholm 1922, Signe Björnberg (pseud Sigge Stark), *Den steniga vägen till lyckan*, Stockholm 1924, Elin Bohlin, *Den smala vägen*, Stockholm 1923, Gurli Hertzman-Ericson, *Huset med vindskuporna*, Stockholm 1923, Jeanna Oterdahl, *En av oss*, Uppsala 1927, Maria Sandel, *Droppar i folkhavet*, Stockholm 1924, Ingeborg Björklund, *En kvinna på väg*, Stockholm 1926, Gertrud Lilja, *Paulina*, Stockholm 1927, Py Sörman, *Han*, Stockholm 1921, *Hjärterdam. En roman om kärlek och dårskap*, Stockholm 1924 samt *Toto*, Stockholm 1929, Margit Palmaer, *Laget på Tuskär*, Stockholm 1920 och *Studentska*, Stockholm 1927, Viva Réenstierna, *En kvinnas historia*, Stockholm 1920 samt Marika Stiernstedt, *Landshövdingens dotter*, Stockholm 1921.

Yvonne Hirdman har tolkat 1920-talet utifrån några romaner i *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992, s.166–199. Etnologen Ingrid Nordström gör en liknande studie i *Det kommer att gå bra för er. Kvinnor i Stockholmromaner omkring 1920*, Stockholm 2005.

⁸⁵ Kritiken av *Fröken Liwin* kan sägas vara tidstypisk då de kvinnliga recensenterna på 1920-talet krävde en positivt skildrad hjältinga av en kvinnlig författare. I *Hertha* nr 1 och 2, 1926 förs en animerad diskussion om romanen mellan Ellen Kleman och Marika Stiernstedt. Stiernstedt avfärdar Klemans kritik och hävdar att hon inte avsett att framställa Elma Liwin i första hand som kvinna utan som människa. Vad än Stiernstedt påstår, avslöjar dock romanen, menar jag, förhållanden som var specifika för en ung kvinna i början av seklet, som bodde i storstaden och blev gravid utanför äktenskapet; ett tema som återkommer i 1920-talets romaner. Romanen ger oss facit på hur livet blev för Elma Liwin. Vad kritikerna särskilt efterlyste var en skildring av Liwins professionella och lyckade karriär. Att denna inte lyfts fram i boken berodde, enligt Stiernstedt, på att hon vill skildra ett inre förlopp i freudiansk anda. Hon tillämpade således en teknik liknande Elin Wägners i *Den Namnlösa* och *Silverforsen*. Ingrid Nordström gör en grundlig analys av Stiernstedts roman i *Det kommer att gå bra för er*, s. 70–98.

⁸⁶ Fjelkestam, s. 21.

misogyni och samtidigt utnyttjade sina egna erfarenheter. Wagners ”kvinno-sak” och feminism i romanerna låter sig dock inte enkelt etiketteras inom de gängse särarts/likhets-kategorierna.⁸⁷ Visserligen ansåg hon att kvinnor borde behandlas och ha samma rättigheter som män. Däremot gjorde deras speciella erfarenheter dem mer lämpade att ta ett större ansvar för samhället och barnen. Detta ansvar gavs ofta andliga förtecken, något som jag benämner visionär feminism.⁸⁸

I romanerna angriper Wägner statens maktarrogans, männens dubbelmoral och kyrkans avståndstagande från skilsmässor, samtidigt som hon lyfter fram kvinnornas bristande självkänsla, som även fick betydelse för deras samhällsengagemang, trots det nya medborgarskapet. Frågorna känns igen från Devinez-kåserier som ”Rekrytering” och ”Låt oss konsultera Adler”.

Unga kvinnors liv och kärlek speglar de medelålders kvinnornas i romanerna och därför behandlar jag även hur den yngre kvinnogenerationens villkor gestaltas. Dessa moderna kvinnors bristande insikter om samhället stod ständigt på rösträttskvinnornas dagordning och även här framförde Wägner, som tidigare visats, kritiska synpunkter.

Romanernas huvudpersoner är samtliga medelålders ensamstående kvinnor med personligheter och levnadsöden som påminner om varandra, även om de verkar i skilda sammanhang och miljöer. De har utbildat sig, haft förvärvsarbete och bör alltså kunna benämnas SBK, det vill säga självständiga, bildade kvinnor. Därmed utgjorde de den andra generationen av ”nya kvinnor”.

Dock har Wägner låtit sina protagonister göra olika yrkesval. Rakel Ljunghed i *Den namnlösa* är sjukgymnast, Virginie Coreus i *Silverforsen* är konstnär och lekmanaförmedlare, Anna Magni i *Natten till söndag* har arbetat som sjuksköterska medan Maria Håkansson i *Svalorna flyga högt* utbildat sig till lärare.

Trots sina yrkeskarriärer är livet tungt för Wagners kvinnor när romanerna inleds. Om Rakel Ljungheds bakgrund får vi veta att hon bott fjorton år i London, en period som slutade med att hon blev svårt sjuk och oerhört tjock. Hon har därför inget annat val än att återvända till Sverige för att dö hos sin bror, prosten Elias. På hemresan tar hon hand om den unga, dödsjuka Eva,

⁸⁷ Kvinnoforskare som Ulla Manns och Cecilia Johnselius Theodoru har visat att särart/samartsargumenten är föga fruktbara för att diskutera feminismen vid sekelskiftet. Katarina Leppänen behandlar frågor om essentialism, särart och samart hos Wägner och tar i sin analys avstånd från Yvonne Hirdmans påståenden att Wägner enbart var biologist och inte såg könsskillnaderna som kulturellt producerade. Leppänen använder Gayatri Chakravorty Spivaks teorier, som framhåller att särart/samart (*equality and different* och *equal but different*) måste ses som politiska strategier: ”If equality/difference is thought being both, either, either/or, and /or, both as well, it can work as a tool for analysing, not sorting, feminist thinking.” Wagners tänkande går dock inte att hänvisa till en enda diskurs, avslutar hon. Leppänen, s. 218–219.

⁸⁸ Darby Lewes, *Dream Revisionaires. Gender and Genre in Women's Utopian Fiction*, Tuscaloosa och London 1995, s. 74–75. Lewes använder och definierar begreppet *vatic*: ”A prophetic vision of woman as a complex *blend* of the spiritual and intellectual woman working for improvement of society in *both* the private and public spheres, woman leading humankind into a new age of united morality and reason.” Jag översätter *vatic*, som kommer från det latinets *vates*, siare, till visionär.

som följer med till prästgården. Med viss sorg konstaterar Rakel att brodern utvecklats till en sträng och förstelnad människa. Elias förtrycker sin omgivning, särskilt hustrun Helena, som han övergivit känslomässigt och sexuellt, om än inte formellt. I prästhemmet döljs flera ouppklarade trauman, som att Elias son Georg tidvis drabbas av svåra anfall som man försöker hemlighålla även inom familjen. I väntan på sin död försöker Rakel hjälpa till i prästgården men får ständigt snubbor från Helenas mor, prästänkan Hamnell. Rakel underordnar sig och tillämpar sitt valspråk att vara snäll. Det religiösa tvånget sätter sin prägel på livet i prästgården, men varken Rakel eller Eva är troende. En dag möter Rakel dock plötsligt Gud när hon får höra lydelsen av bibelordet på Åsa-Hannas grav. Mot förväntan tillfrisknar hon, men livet saknar mening för henne. Den kommer först när hon förstår att Eva, och inte Elias, är den som trots sitt livsöde nått direktkontakt med Gud och som med sin kärlek stöttar Georg. Långsamt mognar Rakel till insikt om att även hon har en uppgift i livet och en plats i Guds stora skapelse.

Också Virginie i *Silverforsen* har stora drömmar i bagaget. I sin ungdom ville hon bli konstnär, men hamnade istället som perfekt och behärskad hushållerska hos sin bror, kyrkoherde Gabriel Coreus på en prästgård i Silverstad. Tillsammans med modern, som är prästänka, delar hon hus med sin adoptivdotter Gudrun och hennes familj. Gudrun har inlett ett kärleksförhållande med sin kusins man, Karl-Gustaf. Detta upptäcker Bengt, Gudruns man. Virginie föreslår då Gudrun att skilja sig, vilket är emot konvensansens alla regler. Familjen står frågande inför hennes beteende. Långsamt uppdagas för Virginie att hon älskar Bengt och att kärleken gjort henne blind. Livet tycks henne meningslöst men på en nattlig promenad får hon kontakt med något gudomligt och hon inser hur omedvetet hon levit. För första gången vågar hon vara ärlig mot sig själv och sin bror Gabriel och avslöja sina känslor för Bengt. Däremot håller hon den övriga familjen utanför. Virginie beslutar sig för att följa med Bengt till Kina och lämna Gabriel och Gudrun i Sverige.

Anna Magni i *Natten till söndag* är nybliven änka när hon tvingas att lämna sitt hem i Broköping för att vistas incognito i Stockholm medan rätten prövar dottern Astrids anmälan att omyndigförklara henne. Anna Magni har köpt en stor fastighet avsedd för sin förre älskares, läkaren Georg Saltens, sanatorium. Kärleken gör henne handlingskraftig, men Salten klarar inte av henne utan bryter förhållandet. En ung kvinnlig advokat tar sig an hennes fall och driver det med syftet att visa att en kvinna bör kunna uppträda som en man. När Anna Magni i hovrätten tvingas försvara sig mot halvsanningar och skvaller, inser hon att rätten att bestämma över sitt eget liv är värd att kämpa för. Det lyckligt gifta äkta paret Karola och Artur Musselman stöttar henne och hon vinner målet. Anna Magni behöver inte längre bekymra sig om vad andra anser passar sig för en kvinna i hennes ålder.

I *Svalorna flyga högt* är Marias kärlek till Daniel och sorgen över hans svek oförlöst ännu efter tjugofem år. Han återvänder till Sverige från Amerika i romanens början. Då är Maria en uppskattad lärarinna i eget skolhus med

hunden Ka. Eftersom Marias och Daniels barn dött vid födseln, tog Maria anställning hos baron Mustcamp som piga. Efter en tid gavs hon möjlighet att studera till lärarinna och fick ta emot fostersonen Lennart. Han är numer gift med Ester och har egna barn. Det är när hon ser filmen *Lidande hjärtan*, som Maria upptäcker att hennes öde delas med andra och hon äntligen får ord att bearbeta sitt trauma. Hon förnimmar att kontakten mellan henne och Daniel egentligen aldrig har brutits och att han kanske har förbättrats genom hennes lidande. I sin ensamhet uppfylls hon av glädje och en stark gemensamhetskänsla.

Daniel bosätter sig hos Lennart och Ester, där han knyter starka vänskapsband med Lennart, som först ser honom som en far. Men Daniel förälskar sig i Ester, som efter en kort kärlekshistoria med honom, insjuknar och dör. Maria lyckas inte få till stånd något djupare samtal med Daniel förrän efter Esters död. När hon insett att hans olycka är lika stor som hennes, kan de nå fram till en överenskommelse om barnbarnens framtid i ett slags försoning. Och Maria möter till sist sig själv i Gud.

I romanerna når således protagonisterna fram till ett slags frigörelse, förenad med en stark framtidstro, och de skulle därför kunna karakteriseras som utvecklingsromaner. Kristin Järvstad visar i sin avhandling *Att utvecklas till kvinna. Studier i den kvinnliga utvecklingsromanen i 1900-talets Sverige* (1996) att utvecklingsromanen "skildrar en utvecklingsväg som är mödosam för hjäl-tinnan, oberoende av vilken klass hon tillhör och vilket decennium romanen utspelar sig i".⁸⁹ Detta är en karakteristik som väl överensstämmer med de öden som Wagners protagonisterna får möta. Genren kritiserar, framhåller Järvstad, direkt eller indirekt det patriarkala samhället genom att författarna placerat sina huvudpersoner i en känd och realistisk miljö. Samma förhållande gäller i Wagners romaner där både den kritiska skildringen av prästgårdsmiljöerna och det bigotta Broköping måste ha uppfattats som provocerande.

För protagonisterna i de romaner Järvstad undersökt tar den hårda miljön överhanden och hindrar dem i deras utveckling. För gestalterna i Wagners romaner gäller det motsatta. Genom att få kontakt med sitt innersta kan hennes huvudpersoner bejaka inte bara sin kärlek utan även sig själva, sin kvinnlighet och moderlighet. Detta innebär dock inte att de i grunden förändras som individer utan snarare att vissa egenskaper synliggörs och förstärks under romanens gång.⁹⁰ Till slut vågar de utnyttja sin hittills dolda kapacitet och bli helgjutna människor. I de av Järvstad analyserade verken kommer dock protagonisterna enbart i flyktiga ögonblick till insikt om vad de skulle kunna göra med sina liv. Wagner förmedlar således ha en mer positiv syn på förmågan till förändring hos sina huvudpersoner.

⁸⁹ Järvstad, s. 241. Järvstad har undersökt Tony-gestalten hos Agnes von Krusenstjerna, Birgit-gestalten i Irja Browallius trilogi samt De Vakna Törnrosorna i Ingrid Sjöstrands Törnrosa-serie.

⁹⁰ Jonsson, 2001, s. 194. En liknande utveckling sker i *Dialogen fortsätter*. När Stina blickar tillbaka på sitt liv konstaterar hon: "I den yttre världen har ingenting hänt, men ett skede har gått sin egen hemlighetsfulla ban till slut." Elin Wagner, *Dialogen fortsätter*, Stockholm 1932, s. 42.

Slutavsnitten i Wägners romaner framstår som utopiska och öppna, en modell som hon tillämpade även i vissa av sina Devinezkåserier. De tillsyns oväntade slutet framskyntar redan i romanernas inledningskapitel där protagonisternas dolda potential kan anas.⁹¹ Kvinnorna framstår således inte som offergestalter vilket Ahlenius, Landquist, Fjelkestam och andra framhållit, snarare tvärtom.

Smålandsromaner

Elin Wägners uppbrott från storstadsmiljön till den småländska skogsbygden innebar inte att hon lämnade "åsiktsgräset och agitationen", som Fredrik Böök hävdade, en åsikt som han delade med John Landquist.⁹² Däremot skrev hon fram sina ståndpunkter med nya förtecken. I *Åsa-Hanna* (1918) skapade hon ramen för sina smålandsromaner både beträffande tema, miljö och persongalleri. Vissa gestalter återkommer även i 20-talsromanerna. Åsa-Hannas dotter, mor Katrina, som har problem i sitt äktenskap kommer och ber om hjälp hos prästen Elias i *Den Namnlösa*. I *Svalorna flyger högt* begravs Rakel från *Den Namnlösa* och här möter vi även Georg som tillfrisknat från sin sjukdom. Det gamla kyrkoherdeparet Elias och Helena omnämns också.

Är det överhuvudtaget relevant att ge Wägners 20-talsromaner beteckningen smålandsromaner? Man kan naturligtvis hysa olika åsikter om vad geografien och miljön betyder i ett författarskap. Uppfattningen att författarens egen miljö är betydelsebärande framhålls dock av exempelvis av Diana Fuss i *The Sense of the Interior* (2004): "A writer's domestic interior opens a window onto both author and text, reminding us that what we may at first perceive to be the timeless and universal truth of writing cannot be so neatly extricated from the particularities of its spatial and material origins."⁹³

I Småland hade Wägner upplevt en lycklig barndom och det var dit hon återvänt. Att den fysiska miljön, den inre och den yttre, påverkade och intresserade henne framgår av författarskapet och hennes personliga liv.⁹⁴ Jamie S. Scott har pekat på att författare ibland förändrar ett landskaps natur för att

⁹¹ Peter Brooks, "Freud's Masterplot: Questions of Narrative", *Literature and Psychoanalysis. The Question of Reading: Otherwise*, Yale French Studies Number 55/56, Yale 1978, s. 280–301.

⁹² Böök, 1926, s. 246.

⁹³ Diana Fuss, *The Sense of an Interior. Four Writers and the Rooms that Shaped them*, New York och London 2004, s. 2.

⁹⁴ Det ljusa, rosa skrivrummet på Lilla Björka, Wägners hus i Småland, har milsvid utsikt över de blånande åsarna liksom hennes skrivarstuga på tomten. Numer har barrträden vuxit upp och tagit bort mycket av utsikten. Utsikten från hennes stockholmsvåning var även den storslagen. I ett Devinezkåseri berättar hon om sin lek att "bygga stilleben" och hur hon då tar fram en röd duk åt blålockorna, röda servettband åt tomaterna och läskpapper i färg med soffan: "Jag har roligt själv utan möda, rekreerar mig och skaffar mig en behaglig arbetsmiljö, förtrogen och ändå omväxlande." ("Mormors förkläde", 25/29) Wägner valde således sina arbetsmiljöer med omsorg. Att hon var intresserad av färg och form framgår av hennes reportage om olika utställningar och konstenemang som hon började med redan under sin tid på *Idun*. I "Afton på Potsdamerplatz", (1/26) behandlar hon det nyaste inom konsten och i "Hemmet i den nya världen", (13/30) presenteras Stockholmsutställningen.

omgivningen behöver ”anpassas” till författarens budskap.⁹⁵ Detta påstående blir intressant i förhållande till Landquists utsaga att Elin Wägner i *Den Namnlösa* tagit miljön från Berg, prästgård och församling, utan några som helst ändringar. Samma förhållande gäller för hennes stockholmsvåning i *Natten till Söndag*.⁹⁶ Tom Hedlund påpekar däremot att hon har ändrat väderstrecken i *Svalorna flyga högt*, det vill säga han hade förväntat sig en exakt beskrivning av Elin Wägners hembygd i boken.⁹⁷ Skall miljön markera budskapet eller kan det förhålla sig tvärtom? Elin Wägner föredrog kanske att inte lägga ned möda på att konstruera en ny miljö, eftersom intrigen kunde tilldra sig var som helst eller spelas på scen.

Landquist argumenterar dock på ett annat sätt om *Den Namnlösa* och dess miljö:

I detta fall har den yttre verklighetstroheten icke varit till diktens skada. Det beror på att denna verklighet själv var av så gripande och betydelsefull art. Elin Wägner har sänkt sig i den ända till djupet och denna fördjupning har inspirerat hennes fantasi till en ny självständighet och tillika adekvat gestaltning. Tiden kommer att få svårigheter att övervinna denna bok. Den är ett av de betydande verken i svensk romanlitteratur.⁹⁸

Torsten Fogelqvist saknar däremot miljöbeskrivningarna från *Åsa-Hanna* i *Den namnlösa*.⁹⁹ Denna roman är uppbyggd som ett drama, där ”scenbilden”, miljön är relativt oväsentlig då handlingen i princip utspelas inom prästgårdens fyra väggar. Att *Silverforsen* ursprungligen skrevs för scenen märks i dess enhetliga komposition.¹⁰⁰ Dramat försiggår under några dagar i en prästgård och en kyrka, kring protagonisten Virginie. *Natten till söndag* skulle även den lämpa sig för en dramatisering. *Svalorna flyga högt*, där Wägner använder filmen för att ge huvudpersonen en annan kvinna att identifiera sig med, är mer filmisk med sin utdragna tidsrymd. Filmen som konstart intresserade för övrigt Elin

⁹⁵ Jamie S. Scott, ”Narrative Identity and Sacred Geography: Anita Desai’s *Fire on the Mountain*”, *Proceedings from The Challenge of Pluralism – The Power of Interpretation* 22–24 Oktober, Uppsala 2004.

⁹⁶ Eva Andén, ”Några minnen av Elin Wägner”, *Svensk litteraturtidskrift*, Stockholm 1949, s. 121–126. Andén berättar om Elin Wägners och hennes gemensamma år i hus bredvid varandra med utsikt över Riddarfjärden och färjtrafik till Klarakvarteren. För att få kontakt med varandra använde de hartsfiol på en tråd spänd mellan fönstren.

⁹⁷ Tom Hedlund i sitt föredrag ”Elin Wägner och landskapet”, Elin Wägner-sällskapets seminarium 21–22 september 2002.

⁹⁸ Landquist, 1949, s. 93.

⁹⁹ Torsten Fogelqvist, *Dagens Nyheter* 16 november 1922: ”I *Åsa-Hanna* mötte man en stark pust av det levande livet, dess möda och allvar. Den namnlösa sublima tragedi utspelas i en värld som är något för mycket tänkt och intellektualiserad.”

¹⁰⁰ Den kritiske Bo Bergman på Dramaten refuserade pjäsen. Redan i september 1922 hade Wägner lämnat in den till honom och då med titeln *Högridsdagen*. Under åren 1923–1924 skrev hon om den till en roman, som gick som följetong i *Idun* första halvåret 1924. Klara Johanson (K. J.) framhävde *Silverforsens* dramatiska form i sin recension: ”Det finns ingen annan skillnad mellan dramatisk diktning och romaner som *Silverforsen* än att dessa slipper dras med parenteser.” ”Böcker och författare. Elin Wägners romanform”, *Tidevarvet* (43/24) och *Kritik*, Stockholm 1957, s. 149.

Wägner, som redan 1911 skrev sitt första filmmanus *Hon fick platsen*, och både *Norr tullsligan* och *Åsa-Hanna* filmatiserades.¹⁰¹

Vad gäller beskrivningarna av det småländska landskapet och miljöerna i Stockholm bedömer jag dem i första hand vara avsedda för att förstärka och spegla stämningar, inte för att ge läsaren en precis miljöbeskrivning eller naturskildring. Elin Wägner kunde genomföra en sådan operation då hon kände miljöerna och därmed låta sina gestalters inre träda fram i en för henne hemtam omgivning. *Den Namnlösa* skrevs på Fogelstad och om den sägs miljöskildringen vara helt verklighetstrogen.¹⁰² I *Svalorna flyga högt*, som däremot kom till i Småland, påstås att Wägner ändrat grundförutsättningarna i landskapet. Det är därför missvisande att ge romanerna epitetet smålandsromaner. Karin Boyes analys stöder en sådan uppfattning då hon påpekar att man inte kan bedöma Wägners böcker enbart som porträtt- och miljöstudier. Istället bör de ses som ”en verklighet, beskuren, koncentrerad och sammanställd alltefter sin väsentlighet i förhållande till en bestående helhetsidé”.¹⁰³

Den medelålders kvinnans begränsade livsutrymme

Genom att förlägga handlingen till landsbygden kunde Elin Wägner peka på de stora skillnaderna mellan stad och land som hon både väl kände och beskrev i *Tidevarvet*. De skilda miljöerna diskuteras även i *Natten till söndag* och *Svalorna flyga högt*. Advokaten i *Natten till söndag* påpekar att det som gick an i en storstad inte gjorde det på andra ställen i landet. Det kunde därför vara farligt att ”komma alldeles på sned med sin omgivnings moraliska värdering”: ”Moralbegreppen förvandlar sig hastigt i vår tid, sade hon, och då kan den, som tillhör en inbrytande tid till åsikter eller åtminstone till handling, lätt bli betraktad som abnorm av dem, som döma efter en annan tids måttstock.” (*Natten till söndag*, s. 70) Anna Magnis förälskelse i förste stadsläkaren, som naturligtvis borde gifta sig med en ung kvinna, utmanar alltså omvärldens fördomar. Beteendet skulle möjligen kunna accepteras i storstaden men definitivt inte i lilla Broköping.

I *Svalorna flyga högt* ställs livsstilarna hos en församling på landet mot dem i huvudstaden. Den nya prästfamiljen har exempelvis svårt att finna sig tillrätta bland de stränga församlingsborna med sina ”stränga benor, små hårda nackknutar och sediga kjolar” (*Svalorna flyga högt*, s. 129). Själv har prästfrun både

¹⁰¹ Isaksson & Linder, s. 188 och Helena Forsås-Scott, ”Norr tullsligan as Prose, Fiction and Film”, *The New Woman and the Aesthetic Opening*, red. Ebba Witt-Brattström, Södertörn Academic Studies 20, Huddinge 2004, s. 83–100. Filmmanuset till *Norr tullsligan* skrevs av Hjalmar Bergman och Per Lindberg regisserade. Tora Teje och Inga Tidblad hade huvudrollerna. Bergman skrev dock om storyn för att anpassa den till 20-talets kontext. *Norr tullsligans* öppna slut ersattes med ett lyckligt slut där kvinnorna gifter sig. Elin Wägner var mycket kritisk till hans omarbeting men fick inget stöd hos filmmakarna. Filmen blev en framgång när den hade premiär på Röda Kvarn 26 februari 1923. 1930 dramatiserades *Norr tullsligan* av Einar Fröberg med premiär 12 september 1930 på Teatern vid Sveavägen.

¹⁰² Landquist går igenom beskrivningen rum efter rum, person efter person, och pekar på överensstämmelserna med hur prästgården och dess folk såg ut och verkade. Landquist 1949, s. 87–93.

¹⁰³ Boye, 1936, s. 420.

kort kjol och kort hår. Att Wägner avläste skillnaden i moral och livsstil mellan stad och landsbygd framgår även i *Tusen år i Småland* (1939). I ingressen skriver hon:

Storstadslivet skapar längtan till sin motsats: det ursprungliga naiva, försynta och utsökta, men den längtande kan liksom inte gå direkt ut ur storstadslivet och tillfredsställa sin längtan första bästa söndag eller lördag. Åtminstone är min erfarenhet den att det behövdes en lång förberedelsestid med avvänjning från stadens snabba rytm och hårda effekter, innan jag kunde se vad som fanns att se och ta fram värdena därur. (*Tusen år i Småland*, s. 7)¹⁰⁴

Wägner pekar på fördomar som säkerligen fortfarande fanns kvar i storstaden om än mer dolda, eftersom de var inopportuna där. Fru Lundströms ogifta dotter i *Natten till söndag* sägs visserligen inte ha lust att gifta sig men undviker samtidigt att visa sig med sitt barn. Storstadens möjligheter för en kvinna får sina tydligaste uttryck i gestalterna Karola Musselman och advokaten, vilka båda förekommer i *Natten till söndag*. Dessa kvinnor lever båda självständiga och intressanta liv där de arbetar för freden, samhället och kvinnorna. Karola Musselmans äktenskap är inte bara jämställt och begåvat med tre barn, det är till och med lyckligt. Även advokatens fria förhållande beskrivs som jämställt och kärleksfullt. Det är tydligt att Elin Wägner med dessa två kvinnor, som hade mera gemensamt med henne själv, ville framhäva hur landsbygdens konservativa miljö förminskade kvinnorna och hindrade dem från att ta plats på den offentliga arenan.

Karola Musselman brinner för en fredlig värld, precis som Elin Wägner, och blir upprörd när Anna Magni klagar över att det är tråkigt att arbeta för freden ”därför att man inget kan göra till eller ifrån” (*Natten till söndag*, s. 120): ”Ni är er lika allihop, sade hon, ni, som inget vill och lever så där apropå. Ni skyller på, att när ni inte blivit utrikesminister av England, så lönar sig ingenting. Man ska inte begära att få vara det, man ska arbeta ändå.” (*Natten till söndag*, s. 120) Anna Magnis ljumhet inför fredskampen får henne att tappa fattningen:

Det är nog inte ni som är omöjliga, sade hon, och förargelsen slog över i vemod, vilket var tusen gånger värre. Det är jag, som är omöjlig. Ingen är opåverkbar, men det behövs en oerhört stark påverkan, och min kraft förslår ingen vart. Jag talar, orden försvinner i sugningen av det jagande livet. Kan du begripa, varför jag inte håller mun och odlar min kål? (*Natten till söndag*, s. 121–122)

Här avslöjar Wägner med några få meningar kanske sina och andra kvinnors ambivalenta känslor inför det både utmanade och samtidigt tunga vardagsarbetet för freden, där det egna engagemanget var utslagsgivande.

Romanerna nämner aldrig böcker, tidningar eller aktuella dagshändelser utom just i förbindelse med advokaten och Karola Musselman, som bägge bor i Stockholm. Radion introduceras visserligen i *Svalorna flyga högt* men mer som en ny produkt än som förmedlare av nyheter. Här saknas således kopplingar till

¹⁰⁴ Denna ingresstext återfinns först i nyutgåvan från år 1964. Var Margareta Ingelstam, som skrivit inledningen, har hämtat texten avslöjar hon däremot inte.

Elin Wägners eget intellektuella och omväxlande liv. Aktuella samhällsfrågor förekommer sparsamt om ens någonsin, utom just i samband med Karola Muselman och advokaten. Men protagonisterna är inte bara avskurna från det omgivande livet, de saknar också stimulerande umgänge, har inte några nära väninnor utan är hänvisade till släktingar och syskon.

Omgivningens uppfattning betyder därför allt i den begränsade miljön där kvinnorna lever: ”Har du inte märkt vilken trolldom det ligger i andras omdömen om en. Behandlas du som en hund blir du en hund. Som en sköka så blir du en”, säger Eva till Rakel. (*Den namnlösa*, s. 135) Den starka påverkan som andras omdömen hade på en människa eller en nation engagerade Elin Wägner starkt. I sina arbetsböcker för hon flera resonemang kring hur tyskarnas sinnessämning förändrats sedan landet tagit på sig skulden för kriget. Landet smutskastats och under sina vistelser i Tyskland hade hon lagt märke till hur man fått allt sämre självförtroende och självkänsla. Hon går så långt att hon jämför Tyskland och Frankrike med två människor.¹⁰⁵

Kvinnorna får ständiga påminnelser om sina otillräckliga erfarenheter och underordnade ställning. De osynliggörs och skuldbeläggs, det vill säga utsätts för det Wägner i sina Tidevarvsartiklar benämner suggestion. Den unga prästfrun i Devinezkåseriet ”Prästfruns körkort”, (33/30) hamnar exempelvis i diket trots att hon kört i ”sköldpaddstakt” eftersom hon ”arbetade under trycket av den föreställningen att en kvinna inte dugde vid en ratt”. På samma sätt anser prosten Elias i *Den Namnlösa* att hans ogifta syster Rakel varken kan tala om äktenskap eller barn eftersom hon inte varit gift och den gamla pastorskan hånar henne när hon tar hand om Petter Abrahamspojken: ”Jo, Rakel hon uppfostrar barn hon, sade gamla frun spetsigt.” (*Den namnlösa*, s. 183) Samma slags beskyllningar uttalar systemen Amelie till Virginie i *Silverforsen*: ”Gudbevars, nog unnade jag dig ett surrogat för moderskapet, men du behövde då inte ha nöjt dig med surrogat, du har haft dina tillfällen.” (*Silverforsen*, s. 135–36)

Fosterdottern Gudrun klagar likaledes över att Virginie saknar förmåga att förstå hur det är att vara gift: ”Aldrig kan jag tala med dig, som inte är gift, om hur han hanterar mig, din värderade Bengt.” (*Silverforsen*, s. 36) Anna Magni i *Natten till söndag* blir varse hur omgivningen i Broköping sett och dömt henne genom en partsinlaga till rätten: ”Det var mitt porträtt på sätt och vis, men just med de små förändringar, som vanställa bilden. Man behöver som bekant inte alls vara mycket svullen i ansiktet för att bli sned och ful och komisk.” (*Natten till söndag*, s. 97) Hon får uppleva konsekvenserna av bedömningen. Kvinnorna i fredsföreningen där hon sedan starten varit ordförande, hade i hennes frånvaro helt sonika lagt ned föreningen. Reportaget om nedläggningen tolkar hon som en ”social dödsannons”: ”Om jag varit hederligt död, hade man åtminstone hållit ett minnestal över mig, nu nämndes jag ej ens.” (*Natten till söndag*, s. 118) Anna Magni hade helt enkelt blivit osynliggjord av sin tidigare umgängeskrets. Den manliga delen av Broköping skuldbelägger henne. Stadsfogdens

¹⁰⁵ A 48a, F II: 6 C (KhSG).

skäl till att sätta henne under förmyndarskap beror inte bara på att hon varit en dålig mor utan lika mycket på det vid hennes ålder opassande beteendet:

Vi sätter kvinnan så högt, att en mor som söker sitt på sina barns bekostnad och inlåter sig på förhållanden, som icke passar hennes år och ställning, anser vi icke vara en normal kvinna och henne vill vi ta hand om för hennes eget bästa, innan det alldeles går på tok. (*Natten till söndag*, s. 64)

Elin Wägner blottlägger här det patriarkala förtrycket som används mot Anna Magni. Stadsfogden anser inte heller att det spelade någon roll för henne att bli omyndighetsförklarad, det var bara en "liten skillnad". För en man däremot vore en omyndighetsförklaring en "kränkning" av "människovärdet", men en sådan jämförelse ansåg han vara illojal. (*Natten till söndag*, s. 65)

De fyra romanernas sladderkärningar är inte lika utstuderade i sitt handlande som "överheten", men genuint elaka. Dessa plågoandar, beskrivna som erinyer, tyranniserar protagonisterna och omgivningen för att till varje pris komma åt deras hemligheter, sladdra dem vidare och själva kanske vinna någon liten uppmuntran. Genom sin utsatta ställning är kvinnorna särskilt lättåtkomliga eftersom ingen ställer upp och försvarar dem. Frånvaron av kvinnlig solidaritet är kompakt i romanerna, med undantag av Karola Musselmans insatser för Anna Magni. Wägner hoppades ständigt på att kvinnorna skulle samarbeta för en bättre värld och glädde sig åt det i *Tidevarvet*. I "Kvinnopolitik ute och hemma. En jämförande undersökning", (41/24) är det med beundran hon berättar om de tyska och franska kvinnornas solidariska fredsarbete. Ett Devinezkåseri på samma sida efterlyser kvinnor "som värda sig själva", en förutsättning för att känna solidaritet, enligt Wägner. I "Gruppens ande", (27/29) hyllar hon den kvinnliga solidariteten och visar hur ett sådant samarbete fungerar.

I *Den Namnlösa* är det pastorskans giftigheter som sprider skräck i prästgården och får Rakel att tappa aptiten och sluta äta så att hon tillfrisknar.¹⁰⁶ I *Silverforsen* förtrycker den gamla prästänkan Coreus sin omgivning och säger "sanningar" som ingen, särskilt inte Virginie, vill höra. Städfru Lundström i *Natten till söndag* skvallrar på Anna Magni trots att hon ställt upp och hjälpt hennes dotter. Marias ställning i *Svalorna flyga högt* som föräldralös är skör redan från början. När Daniel lämnat henne, inbjuder hon till att bevakas och beljugas.

Man kan enbart notera vilka genuint onda och troligen olyckliga kvinnor som

¹⁰⁶ Hur Rakels tillfrisknande går till beskrivs inte i romanen, hennes sjukdom får aldrig någon diagnos. För henne tycks det oförklarligt, men hon satte det i samband med viktminskningen. I *Den namnlösa* diskuteras sjukdomars orsak och bot i flera sammanhang, i första hand när det gäller Evas sjukdom och Georgs anfall. Även deras sjukdomstillstånd är oklara, men tidstypiska. "Hysteri" ansågs till exempel kunna ge upphov till många sjukdomstillstånd. I inledningen till romanen har Wägner lagt ett långt citat av den medicinske professorn Bing, som uppträder i slutet av romanen. Han framhåller där att det bara finns en värld, medan de flesta utgår ifrån att det finns två, den friska och den sjuka. Diskussionen om sambanden mellan kropp och själ, sjukt och friskt var högaktuell under 1920-talet i takt med att de nya "människovetenskaperna" växte i inflytande och Freuds tänkande gavs utrymme.

Wagner skapat i dessa prästänkor, städfruar och affärsbiträden.¹⁰⁷ Wagner ställer å ena sidan stora krav på människor och deras beteende, men å andra sidan tycks hon inte vilja se orsaken till varför dessa kvinnor formats till plågoandar för sig själva och andra.¹⁰⁸ Här saknas förståelse eller förlåtande. Det tycks även vara omöjligt att komma till tals med kvinnorna om deras tilltag. Istället skvallrar man på varandra som barn och beskyllningarna tas emot av en tredje person, oftast en man, som beskrivs vara oberörd eller ointresserad av att ta i problemet. Kvinnornas elakhet skulle kunna ses som resultatet av ett patriarkalt förtryck som de internaliserat och därefter blivit grymmare än sina egna förtryckare.

En sådan tolkning gör dock inte Ulrika Knutson när hon diskuterar Wagners ”alla olustiga biroller som gaddar ihop sig mot de stackars hjältinnorna, på folksagevis”, och framhåller hur bleka de goda kvinnorna framstår i relation till dessa hatiska kvinnor:

Och det ligger krut i gestaltningen och omsorg på framställningen av manipulativa tekniker. Det är först som ondsinta könsvarer alla dessa kvinnliga bifigurer ’kommer ut’ i berättelsen. De är uppfinningsrika och grällt målade när det gäller flirt och svek, illvilja och själviskhet.¹⁰⁹

Beskrivningarna kan därför enligt Knutson inte ses som en allegori över patriarkatet utan hon menar att ”det är andra bölder som bultar”.¹¹⁰ Hon förklarar dock inte närmare vad hon avser med sitt påstående.

I motsats till de elaka bifigurerna vill protagonisterna varken ta sig ton eller bli föremål för omvärldens blickar. Ett sätt att undvika elakheter är att uppträda oklanderligt, klä sig i dova färger och inte väcka uppseende: ”Nu måste Maria strax ge sig ut i den nogräknade världen och uppföra sig dämpat på begravning.” (*Svalorna flyga högt*, s. 118) Därför är det få som bryr sig om eller noterar hur de ser ut. Som den enda berör Anna Magni själv sitt utseende. Hon tycker om att se bra ut, vilket givit henne ”säkerhet och lätthet i umgängelse med människorna” (*Natten till söndag*, s. 113). Samtidigt betraktar hon sig själv med en viss distans och anar att Artur Musselman skulle ”ge mig ett vitsord, som kunde fröjda en tävlande på en trädgårdsutställning: väl konserverad” (*Natten till söndag*, s. 116). Virginie tecknas som en ”stätlig[a], blomstrande kvinna” med smak för vackra kläder även om de går i grått. (*Silverforsen*, s. 10) Baron Mustcamp granskar Maria och tycker hon är ”förbannat söt”: ”Det släta, blanka håret och den sediga mittenbenan klädde henne lika oavsiktligt.” (*Svalorna flyga högt*, s. 42).

¹⁰⁷ I *Svalorna flyga högt* berättar Maria för Daniel att hennes elakhet berott på att hon varit så olycklig: ”Om du träffar någon som är riktigt elak som jag var, så kom ihåg, att han var i djup förtvivlan, och döm honom inte.” (*Svalorna flyga högt*, s. 313)

¹⁰⁸ Lindqvist, s. 161. Lindqvist för en längre diskussion om elaka kvinnor hos Elin Wagner och polemiserar med Isaksson & Linder, s. 114–115. Enligt honom är kvinnorna i romanerna egentligen bara otrevliga och osolidariska när de slogs om män.

¹⁰⁹ Knutson, s. 173.

¹¹⁰ Knutson, s. 173.

Kvinnorna försöker således att synas så litet som möjligt. Deras uppträdande erinrar om hur gravida, ogifta kvinnor under rubriken obemärkt vid den här tiden annonserade om inackordering på landet för att i hemlighet föda sitt barn, adoptera bort det och återvända hem som om inget hade hänt. Att vara obemärkt och dra sig undan fördömande blickar var däremot omöjligt för fattiga landsbygdskvinnor. De fick leva med skammen. När Marias pojke dött drar hon sig undan, lever som om hon var obemärkt: ”Hon blev så rädd om sitt rykte att hon aldrig vågade vara med ungdomen i Läppamåla eller Sunnanåkra, och den lät henne också snart vara i fred.” (*Svalorna flyga högt*, s. 29)

De andra protagonisterna tillämpar liknande strategier för att undvika omgivningens blick. Wägner beskriver hur de delar sig i två hälfter, där endast den ena delen av personligheten är synlig för omvärlden. Rakel talar om sig själv och om sitt enfaldiga hjärta som två olika personer ”så förstår jag bättre [...] varför mitt hjärta var så sällsamt oroligt i mig [...]” (*Den namnlösa*, s. 25). Virginie har lärt sig behärskningskonsten och skyddar sig genom sin mask:

Hon skyndade in i sitt lilla sovrum, som låg innanför arbetsrummet bakom en nästan osynlig tapetdörr och vred om nyckeln på innersidan. Hon hade med en gång fått ett annat ansikte, det var som om hon tagit bort en mask.[...] Familjen behövde icke vänta länge på henne. Hon kom strax ut med masken bättre påsatt än förut. (*Silverforsen*, s. 79)

Kvinnorna i romanerna har tvingats in i bestämda roller där de har ett begränsat rörelseutrymme, både psykiskt och fysiskt. Wägner låter ofta läsaren dra egna slutsatser om hur protagonisterna uppfattar sin situation. Hon visar, predikar inte. Wägner använder sig i romanerna av *showing* istället för *telling*, den teknik som hon vanligtvis tillämpade i sin dagskritik i *Tidevarvet*. För Maria som bor ensam i skolhuset mellan två byar kan det exempelvis framstå som positivt att få extra lås och bommar på sitt hus mot inbrott. Samma situation kan dock lika väl tolkas så att hon ytterligare läses in i sin ensamhet och utestängs från byns gemenskap.

Virginie känner sig bevakad och smyger ut om hon vill ta en kvällspromenad. Det är först när hon överväger vad ett äktenskap med biskopen skulle kunna få för konsekvenser, som hon upptäcker sin begränsade tillvaro. Hon inser plötsligt, att hon är trött på att vara alla till lags i den instängda miljön, tankar som verkar nya för henne. Ett liv med biskopen skulle kanske innebära något annat: ”Han hade makt [...] att lyfta henne ur familjekretsens ruiner [...] till en ny värld med nya förmåner, intressen och uppgifter, långt lättare och tacksammare än dem hon förut haft.” (*Silverforsen*, s. 254) Nu leds hon tristessen i prästgården: ”[...] det var en sådan hemsk enformighet de sista åren över samtalsämnen och argumenten.” (*Silverforsen*, s. 22) Kvinnorna verkar inte tillhöra någon gemenskap utanför familjen. Och i denna står de ensamma.

Protagonisternas kapacitet ligger således mer eller mindre i träda, de blir inte inspråkta. De varken förmår eller orkar agera:

[Maria] levde ju ständigt under den föreställningen att tiden var oändligt lång för det lilla som skulle göras, att den räckte och blev över.[...] Hon var utan önskingar.[...] Hon använde blott en ringa del av den kraft som fanns vilande hos henne. Den spänning, den iver som är nödvändig för att en människa skall till det yttersta göra sig till godo energien ur tidens ström, den hade slappnat hos henne. (*Svalorna flyga högt*, s. 39–40)

Omvärldens uppfattning om vad en medelålders kvinna är och kan utträta präglar deras syn på sig själva. De avslöjar inte utåt vad de tänker utan håller fasaden uppe, men grubblar över sina liv. Rakel tycker sig aldrig haft "något dyrbart" som hon haft svårt att lämna: "Mitt liv är ett obetydligt och ganska likgiltigt liv, och jag har funnit mig så lätt." (*Den namnlösa*, s. 191) Till en början kan hon inte ens glädja sig åt att hon blivit frisk: "Men jag blev frisk, det var varken till skada eller gagn, bara så likgiltigt." (*Den namnlösa*, s. 116) Virginie som under sin nattliga promenad tänker kasta sig i forsen ångrar sig men mest på grund av likgiltighet över det egna ödet: "Allt glider över mig, genom mig, bort från mig." (*Silverforsen*, s. 65) Anna Magni tänker igenom sitt liv under den första natten i Stockholm: "Jag förnam mitt lilla själv som ett alldeles naket, osynligt litet liv i mörkret, som ingen skulle upptäckt med vanliga sinnen." (*Natten till söndag*, s. 10) Hon ser ingen framtid när hon vandrar ensam, utstött från Broköping, på gatorna i Stockholm. För Maria är situationen anorlunda i skolan under dagtid, men ensamhetens demoner jagar även henne. Hon klövs i två hälfter när Daniel lämnade henne: "Den ena fullgjorde en levande, samhällsnyttig människas handgrepp fullt oklanderligt, den andra levde sitt eget liv under ytan, hårt tuktrad och bunden, till dess natten och ensamheten kom." (*Svalorna flyga högt*, s. 27)

Trots att kvinnorna är medelålders och borde kunna finna en egen mening med livet, tillåter de andra att bestämma vad som är bäst för dem. Gabriel avvisar både Bengt och biskopen som möjliga äkta män till Virginie. Elias anser för sin del att Rakel bör stanna i prästgården trots att hon blir illa behandlad, till och med beskylld för stöld. Anna Magnis dotter vill gå så långt i sin kontroll som att omyndigförklara henne.

Därför är det naturligt att omgivningen blir upprörd och oroad när dessa till synes så hämmade och tystlåtna kvinnor plötsligt reser sig och börjar agera självständigt och framföra egna åsikter. Något helt nytt och oväntat sker. I och med att förtrycket synliggörs kan det även börja bearbetas. Kvinnorna vågar tro på sig själva och stå upp för sin kärlek. Virginie och Anna Magni blir handlingskraftiga och sätter sig över konvensansen och andras tyckanden. Istället för att som tidigare lyda, fattar de egna beslut och vågar tala om vad de känner. Rakel säger emot Elias och utmanar honom i deras diskussioner. Anna Magni kan konstatera att hon inte längre behöver sin älskare men han henne. Maria tar itu med Daniel trots att hon inbillat sig att det var omöjligt.

Protagonisterna vinner visserligen inga stora segrar på en offentlig arena men bryter mot de konventionella reglerna, går sin egen väg och söker sin uppgift i livet. Bit för bit återerövrar de sig själva och blir tydliga även för människorna

omkring dem som börjar se på dem med nya ögon. Rakel lämnar prästgården och upptäcker då att hon är behövd där och återvänder: ”Och om världen överallt var skådeplatsen för samma drama, då behövde jag ju inte tro att jag behövde resa från Ljungheda, jag kunde stanna så länge där var något att göra för mig.” (*Den namnlösa*, s. 291)

För Virginie blir orsaken till hur hon agerat när det gäller Gudruns äktenskap uppenbar. För att behålla Bengt i sin närhet övertalar hon Gudrun att gifta sig med honom, trots att hon inte älskar honom:

Inte ett ögonblick tillstod jag, att jag därmed också vann fördelen att binda honom vid huset och vid min närhet. Jag har aldrig erkänt det, aldrig vetat det, men nu erkänner jag det öppet, så nu vet du det, Gud. Vad jag är dum *nu!* Du har förstås vetat det hela tiden, och det är därför du tegat i så många år. (*Silverforsen*, s. 206)

Kvinnorna finner nya livsuppgifter, något som Elin Wägner själv ständigt efterfrågade för egen del. För henne tycktes behovet av en uppgift som krävde henne ”helt och hållet” framstå som den verkliga meningen med livet.¹¹¹

Kyrkans makt

I livsåskådningsdebatten under tjugotalet ifrågasatte många statskyrkans och prästernas funktion och ställning. Parallellt med den nya andliga och sociala väckelsen bildades en stark antiklerikal rörelse. Kyrkan ansågs ha lämnat verkligheten, blivit världsfrånvärd och bigott. Kritiken handlade därför om att den inte bistod människor i nöd.¹¹² Wägners 1920-talsromaner ger otaliga exempel på prästernas bristande omsorg och medmänsklighet. I *Tidevarvet* kritiserade hon den patriarkala svenska kyrkan och dess prästerskap. Särskilt negativ var Wägner mot de kyrkans företrädare som uppträdde som samhällets moraliska väktare och försvarare av dess dubbelmoral. När frågan om kvinnliga präster aktualiserades i anslutning till att behörighetslagen antogs år 1923, resulterade detta i att undantag gjordes för kvinnors tillträde till präst- och polistjänster.¹¹³ Även detta ställningstagande såg Wägner som ett utslag av dubbelmoral. *Tidevarvet* drev därför kampanj för kvinnliga präster under 1920-talet och stödde Lydia Wahlström som reste runt i landet för att väcka opinion. (”Kvinnliga präster? Inte i svenska statskyrkan”, 30/26) Elin Wägner förespråkade självklart kvinnliga präster.¹¹⁴

¹¹¹ Elin Wägner, *En stadsbudstjänst. Hågkomster och livsinytryck av svenska män och kvinnor*, åttonde samlingen, Uppsala 1927, s. 224. Tiden i England minns Elin Wägner: ”[...] som den enda i mitt liv då jag varit fullkomligt samlad och knuten kring en uppgift och fullständigt hänsynslös som man blir, då det man annars är så rädd om, är fullkomligt borta i skeendets stora ström.”

¹¹² Svenska kyrkans ställning under 1920-talet diskuteras i kapitel 2.

¹¹³ Behörighetslagen reglerade kvinnors rätt att inneha statlig tjänst. Jfr kapitel 2.

¹¹⁴ *Hertha*, nr 10 1923, s. 114. Redaktionen rapporterar från ett möte i Norrköping där Elin Wägner talat: ”Den ena [av talarna] var Elin Wägner, som i ett improviserat, men just därför så mycket mer gripande utbrott av indignation, fick tillfälle att bekänna sin av kväkaridéer påverkade, starkt individualistiska syn på kyrka och prästerskap.”

Kyrkans dubbelmoral fick dock sina starkaste uttryck i frågan om äktenskapen, menade Elin Wägner. Här blundade kyrkan för verkligheten när den tillät männen att både före och i äktenskapet ha en annan sexualmoral än kvinnorna. Lika kritisk förhöll hon sig till kyrkans negativa inställning till skilsmässor där ärkebiskop Söderblom ledde motståndet. ("Den moderna ungdomens revolt", (5/29)¹¹⁵ I sina artiklar i *Tidevarvet* framförde hon uppfattningen att äktenskapet inte enbart borde bygga på bådass kärlek utan också på parternas ekonomiska oberoende. Om kärleken tog slut kunde kontrahenterna ta ut skilsmässa. Så stod det i lagen och åsikterna ansågs rimliga i radikala och intellektuella kretsar i Stockholm. Däremot godtogs de inte av det svenska prästerskapet och av den svenska allmänheten på landsbygden, ett tema som romanerna expone- rar och utforskar.

I romanerna avslöjar Elin Wägner att bakom den prydliga prästgårdsfasaden döljer sig lika svåra äktenskapstrauman som i vilket annat hem som helst. Under 20-talet tycks prästgårdarna ha framstått som en verklig idyll i det svenska medvetandet, befolkad med otadliga och moraliska föredömen. Tidningen *Idun* anordnade en stor pristävling om de bästa prästgårdsskildringarna under år 1926, vilka senare publicerades i tidningen. De vinnande bidragen beskriver prästerna som godmodiga och fryntliga utan minsta tillstymmelse till askes eller stränghet och de gästfria prästfruarna bakar bullar och sköter sina blomstrande trädgårdar. Säkert fanns det mycket nostalgi i berättelserna. Elin Wägner har själv i olika sammanhang beskrivit sin egen lyckliga barndom på morföräldrarnas prästgård Tolg.¹¹⁶ I ett Devinezkåseri från år 1925 förutspår hon dock att det traditionella prästgårdsliv hon upplevt som barn snart kommer att försvinna. ("Gamla prästgårdar", 48/25) De småländska prästgårdarna ägnas ett längre kapitel i *Tusen år i Småland*, och Wägner ser nya sidor hos smålänningarna sedan hon träffat dem utanför prästgårdarna. De hade "varit på ett subtielt sätt annorlunda där" (*Tusen år i Småland*, s. 169).

Däremot hade Wägner svårigheter med den samtida generationen på prästgårdarna där hennes kritiska beskrivning av prosten Elias Ljunghed i *Den namnlösa* säkert noterades med viss förvåning. Denna var dock enligt Landquist helt autentisk.¹¹⁷

¹¹⁵ Wägner skriver bland annat i artikeln: "Vad har han [ärkebiskop Nathan Söderblom] att säga om hela det förlopp varpå skilsmässan är en bekräftelse: upprepade misstag i tal och tystnad, hjärtats förtorkande, nervernas sammanbrott, total vanmakt?"

¹¹⁶ Elin Wägner, "Tolgs prästgård på prosten Ekedahls tid", Vilhelm Bexell och Hilding Pleijel, (red.), *Minnen från gamla svenska prästhem* II, Lund 1925, s. 191–201. I *Tusen år i Småland* ägnar Wägner ett kapitel åt "De gamla prästgårdarna" där hon ingående beskriver det stränga livet som "var oändligt rikt, fast en massa nöjen var förbjudna såsom dans, kort och romanläsning" (*Tusen år i Småland*, s. 188).

¹¹⁷ Elin Wägner reste ned till Småland för att berätta om sin förestående skilsmässa. I ett brev till sin hushållerska Linnea 21 februari 1922 rapporterar hon: "Prosten blev förfärligt upprörd och avrätade mig på det allra kraftigaste. Jag talte vid honom på torsdagen och sedan reste jag på fredagen, för det var ju ingen idé att gå där mer, eftersom jag inte kunde **lyda** honom." [min markering.] John Landquist skriver om morbrodern att Wägner förändrat vissa av hans levnadsförhållanden i *Den namnlösa* men att: "[...] någon avsevärd förändring i karaktären och hållningen har därmed icke åstadkommit eller åsyftats. [...] ett djupt levande porträtt av modellen." Landquist, 1949, s. 92.

I romanerna utgör prästgården ett slags socialt nav kring vilket byns liv roterar. Begravningar framstår som begivenheter där såväl präster som besökare granskas och värderas. Prästen och hans familj ser sig som föredömen. I *Den namnlösa* lever församlingens medlemmar fortfarande i tron att prästen och hans familj är särskilt gudfruktig och dygdig: ”Det kan väl inte ha varit så mötet ändå, som måste hållas tyst i en så gudfruktig familj, sade fru Pettersson dröjande. Hon försökte dock att hålla fast vid sin barndoms illusioner.” (*Den namnlösa*, s. 152) I de till synes välartade hemmen döljer sig dock skandaler som måste hållas hemliga för att inte förstöra familjens rykte. Så tvingar Gabriel Coreus alla inblandade i äktenskapsdramat att ta sig samman och gemensamt gå till gudstjänsten med biskopen. Det betydde bland annat att Bengt blir tvungen att konfronteras med sin rival Karl-Gustaf och att Gudrun på samma sätt får utstå att möta sin bästa vän, vars man hon lagt beslag på:

De stora offer, som gjorts för det passande denna dag voro icke helt förgäves, ty hela Silverstad, som besökte templet, råkade i förlägenhet om hur denna händelse skulle tydas. Var detta ett bevis på att det tal var lögn, som gick om de fyra i staden, eller var det ett ytterligare bevis på sanningen därav? Men även om talet om dem var sanning, höll man dem ändå räkning för att de gingo i rätt ordning till kyrkan. Det är så man skall uppföra sig. Det var en viss tribut till Silverstad, som staden upptog nådigt. (*Silverforsen*, s. 230)

I första hand är det prästen, som representant för kyrkan, vars agerande och värderingar granskas. Wägner är kritisk i sina beskrivningar av prästernas personligheter och uppträdande. Varken den äldre Elias i *Den namnlösa* eller den nya generationen som representeras av kyrkoherde Björkegård i *Svalorna flyga högt* är personer att se upp till. De beskrivs som rädda och begränsade människor. Elias Ljunghed i *Den namnlösa* står som en symbol för den förstelnade och omänskliga prästen. Hans kollega Gabriel i *Silverforsen* framställs inte som lika hård men han är lika inåtvänd: ”Han var vänligare än någon av sina komministrar eller pastorer, men den slutna värld han ständigt förde med sig var han färdades, skilde honom från alla andra.” (*Silverforsen*, s. 97) De två kyrkoherdarna sticker ut i sin totala brist på insikt och intresse om vad som händer runt dem. Som män och genom sitt prästerskap tycks de besitta ett slags dubbel legitimitet. Prästens ord kan inte ifrågasättas. Däremot tar han sig rätt att bedöma och fördöma andras uppförande: ”Han [Elias] var inte van vid och tyckte inte om folk, som tillspetsade en situation, man skulle stanna, tåla, tåla. Man skulle lyda.” (*Den namnlösa*, s. 252)

Elias förblir oåtkomlig för Helenas behov av närhet och kärlek och interiörerna från deras äktenskap visar på mannens totala avståndstagande och grymhet. Elias har ”genomfört den mest konsekventa av skilsmässor”, menar Rakel: ”För mig ser det så ut att man ska inte öva godhet mot den som är ens hustru utan med henne. Jag finner denna hans godhet värdelös, när han inte tar henne in till sig och delar med henne sin värld.” (*Den namnlösa*, s. 264) Istället har han lämnat Helena utanför sin värld och gemenskap:

Med allt sitt begär att gå upp i en annan och mottaga en annan, har hon, just hon av alla, blivit ställd att svälta bredvid en sval, sluten och likgiltig man. Tyvärr samtidigt en så oklanderlig man, att han fullkomligt saknar passande angreppspunkter för en hustru, som vill vara fin och anständig och blygsam som en prästfru bör vara. (*Den namnlösa*, s. 189)

Elias vill naturligtvis inte kännas vid att han begått något fel och framhärdar i sin uppfattning att deras äktenskap inte kräver någon förändring, med den motiveringen att det både är för sent och obehövt: ”Det är till ingen förargelse för människor.” (*Den namnlösa*, s. 261) När diskussionen kommer in på andras skilsmässor är han lika oförsonlig och lovar sätta in sina ”yttersta krafter på att hindra förvirringen att bryta in här hos oss” (*Den namnlösa*, s. 256). Rakel står nämligen fast vid sin ståndpunkt att de ”skulle gå, som borde gå” (*Den namnlösa*, s. 255). Hon har mött Åsa-Hannas dotter, mor Katrina, som sorgsen och ohjälpt lämnat Elias och prästgården. Elias enda svar är att man skall stanna till livets slut, oavsett vad det kostar av uppoffringar: ”Men du förstår inte vad löftet om dagspenningen betyder för oss, som tror”, fortsätter han. (*Den namnlösa*, s. 259) Elias använder således den kristna läran som ett hot och memento mot sina församlingsbor. Lyder man inte, kommer man inte till himlen. Han, prästen, sitter ensam inne med svaren.

När Elias förklarar att han måste välja den elaka svärmodern framför sin syster Rakel, argumenterar han på samma sätt. Hur skulle han annars kunna kräva av sina församlingsbor att ”härda ut intill änden på den plats, där de är ställda” (*Den namnlösa*, s. 256). Inte ens när Rakel kan visa på svärmoderns lögn byter han ståndpunkt: ”Rakel, var nu förnuftig. Man måste ha tålmod. Även då man blir misskänd.” (*Den namnlösa*, s. 259)

Gabriel i *Silverforsen* delar Elias negativa inställning till skilsmässor, men är vänligare och mer öppen. När han först hör Virginie använda ordet äktenskapsbrott, förmår han dock inte ens förstå vad som drabbat hans familj. Istället uppfattar han det som att Virginie är sjuk och överansträngd:

Istället för att detta fatala ord skulle ökat hans oro, lugnade det honom. Han förstod väl att något ledsamt hade hänt, men *så* tokigt, som Virginie föreställde sig, var det naturligtvis inte. Det var snarare hon än de andra, som av någon anledning råkat alldeles ur gängorna och såg spöken. Det var visserligen ledsamt nog, men man hade ju nerverläkare och möjlighet att låta henne resa bort och sköta sig. (*Silverforsen*, s. 110–111)

Gabriel begriper inte varför hon inte talat de unga tillrätta. Om hon inte klarat det själv borde hon överlåtit det till honom. Hans syn på Gudruns ställning i äktenskapet är nämligen helt klar: ”Det är heller inte frågan om, att hon skall tillhöra någon annan, än den hon tillhör.” (*Silverforsen*, s. 115) En hustru är enligt hans sätt att se mannens ägodel. För honom existerar inte den nya lagstiftningen som givit kvinnan myndighet och bland annat rätt att skiljas. Istället beslutar han sig för att tala med *männerna* [Wägners kursiv]:

De skulle förstå, att familjens anseende och lycka och allas framtid helt enkelt inte finge äventyras genom två vanvettiga skilsmässor. Då han nu var framme vid den sociala sidan av saken, insåg han, hur förkrossande denna historia, om den skulle utspelas inför stadens ögon, måste verka på hans egen ställning och auktoritet. Kristendomsbespottarna skulle få vatten på sin kvarn. (*Silverforsen*, s.116)

Gabriels uppfattning är således att kvinnorna inte var att lita på när det gällde att skydda familjens anseende och goda rykte.

En lika negativ hållning som mot kyrkoherdarna intar Wägner till den besökande biskopen. Han tycks om möjligt mer inskränkt och självbespeglade än sina kollegor på landsbygden. Elin Wägner driver här ironin till fulländning, när hon avslöjar de hycklande prästernas förljugenhet och konservatism. Hon framställer biskopen som bigott och med ljum kristen tro. Under sin predikan ser han på Virginie, vilket förvånar henne. Och än mer förvånad blir hon när han direkt efter sin predikan begär hennes hand. Han förklarar sitt beteende: ”För oss präster är det ju så, att alla jordens angelägenheter är helgade, och att de himmelska, det är vår fara, genom den ständiga umgängelsen blir en smula alldagliga. Det vet väl *den* – han hade intet annat tilltalsord – som ser de prästerliga förhållandena på nära håll.” (*Silverforsen*, s. 249–250) Biskopen tilltalar henne med opersonligt pronomen, och kärlek som grund för ett äktenskap är inget han förordar. Virginie noterar att hon för sin del trott att konvens-äktenskapens tid var över. Biskopen tycks både omedveten och ointresserad av vad Virginie egentligen står i olika frågor. Att han därför uttalar att han inte uppskattar hennes uppdrag som lekmanamedlare och säger sig vara motståndare till kvinnliga präster är därför helt följdriktigt. Denne framstående företrädare för kyrkan framstår som verkligt osympatisk.

Inte heller den unge, nye prästen Björkegård i *Svalorna flyga högt* ges några sympatiska drag utan beskrivs som osäker i sin roll som kyrkoherde. Han och hans hustru är i otakt med de stränga församlingsborna som uppfostrats i den gamla stilen och envist håller fast vid den: ”[Prästfrun] satt där och såg högst omaka ut med sitt korta hår och sina korta kjolar mitt i gruppen av de främsta hustrurna från prästgårdsroten med stränga benor, små hårda nackknutar och sediga kjolar.” (*Svalorna flyga högt*, s. 129) Kvinnorna i församlingen plågar prästfrun med berättelser om hur duktig den förra var för att hon ska ”få klart för sig vilken obetydlighet hon är bredvid henne. Hon håller alldeles på att sjunka ner i vantro och förtvivlan. [...] Hon tycker att hennes uppgift är att sköta hem och barn, och att församlingen är gammal nog att sköta sig själv” (*Svalorna flyga högt*, s.129–130). Denna unga kvinna trivs lika dåligt i prästfrurollen som Helena Ljunghed i *Den namnlösa*.¹¹⁸

¹¹⁸ Birgitta Meurling, *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*, [diss. Uppsala], Stockholm 1996. Meurling har undersökt prästfrurollen under 1800- och 1900-talen. Undersökningen visar att uppfattningen om den förväntade gästfriheten i prästgården och prästfrun som lojal älskande maka, mor och församlingsmoder levte kvar fram till våra dagar. Prästfrun borde finnas vid sin makes sida som ideell och oavlönad arbetskraft. Man förutsatte att hon delade makens tro.

Självt har kyrkoherde Björkegård problem som liknar hustruns. Han har redan efter ett halvår fått rykte om sig att vara svår att tala med, brusa upp och bli sårad: "Ingen anade att han var så rädd om sin värdighet, därför att han var en liten kort man utan pondus, och levde i ständig retlighet över att han icke var en lång ståtlig prelat som prosten Singer varit." (*Svalorna flyga högt*, s. 126) Hans inställning till äktenskap och skilsmässor avslöjas dock inte. Men han tycks vara oroad både av det nya och det gamla i församlingen.

I *Natten till söndag* oroar sig storstadsprästen mest för vad tidningen *Social-Demokraten* skulle kunna säga om affären med det glömda dopet blev känd.¹¹⁹ Han viger inte frånskilda och är inte intresserad av att diskutera dopet som sakrament. Sin prästgärning betraktar han mer som ett traditionellt arbete. När han tar adjö av Anna Magni är det med frågan: "Fru Magnusson är väl inte från någon radikal tidning?" (*Natten till söndag*, s. 43)

Att situationen för kyrkan förändrats framgår tydligt i *Svalorna flyga högt* i skildringen av behandlingen av Maria tjugofem år tidigare. Här avslöjar Wägner det kyrkliga förtryck och den dubbelmoral som då upprätthållits av prästen i församlingen. Prästen vrider sig när baron Mustcamp föreslår att Maria skall få utbilda sig till lärare, efter det att hennes och Daniels barn dött: "Något hjälpte det upp denna nesa att barnet bleve trolovningsbarn. [...] Det vore dock en öppen fråga, om man kunde lita på hennes uppförande i framtiden, och framför allt om man kunde begära av skickliga, tuktiga föräldrar att de skulle låta sina barn undervisas av henne." (*Svalorna flyga högt*, s. 24)

Wägners kritik av prästerna i romanerna handlar dock inte bara om deras förtryck utan lika mycket om deras bristande religiositet. Stadsprästen i *Natten till söndag* har resignerat, och i motsats till sina kollegor på landsbygden saknar han tilltro till sin förmåga att påverka sina församlingsbor. I stället klagar han över dagens ungdom: "De döps och konfirmeras och vigs med ungefär lika mycken eftertanke och andakt som om de vore gråsparvar." (*Natten till söndag* s. 39)

I *Silverforsen* återkommer Wägner med sin kritik av kyrkans män. Här låter hon visserligen Virginie uppskatta biskopens talekonst men inte beröras av hans budskap. En som direkt ogillar hans predikan är dödgravare Lundin. Biskopen riktar sig till stadens textilarbetare, "som dock icke voro närvarande" (*Silverforsen*, s. 320). Bland annat hävdar han att de behöver en bra och fuktfri bostad för att Gud skall kunna ta sig en bostad i dem. Lundin som sett många trots nöd vara "levande bostäder för Guds ande" (*Silverforsen*, s. 321), förstår att biskopen vill ställa krav på ledarna att skaffa bra bostäder till arbetarna, vilket han inte har något direkt emot. Hans kritik handlar om att biskopen inte ansåg att Gud kunde tala direkt till en människa utan förmedling av andra: "Om han åtminstone hade tegat, den arme lärde mannen, som visste så litet om det osynliga riket." (*Silverforsen*, s. 322)

¹¹⁹ Dottern till Anna Magnis städerska har fått en son, som sägs ha blivit överhoppad vid dopet på sjukhuset. Anna Magni följde med till prästen för att bistå dottern.

Gabriel som är god vän med dödgrävaren är både attraherad och rädd för dennes fullkomligt trygga tro på Guds omsorg. Lundin bekräftar ofta sin övertygelse: ”Har jag inte erfarit hundrade gånger, att när man släpper allting och bereder sig till fullkomlig lydnad, då blir man omhändertagen.” (*Silverforsen*, s. 101) Men Gabriel vågar inte ta steget och bli Guds sändebud:

Och av rädsla, av hjärtats blyghet, som icke tillstodde honom att tro, att denna lycka var honom beskärmd att utväljas som tjänare och stadsbud åt Herren Gud, tvekade han. Med tiden förstod han, att det var en rätt instinkt som avhållit honom. Genom eget val och beslut får man icke, sade han då, beträda den väg, där dödgrävaren vandrade. Man skall ledas dit, om det alls är meningen. (*Silverforsen*, s. 102)

När kyrkans män inte har direktkontakt med Gud själva kan de naturligtvis inte predika om en sådan väg till Gud för sina församlingsbor. Elin Wägner ville få igång en diskussion om prästernas uppgifter och förhållningssätt. Kyrkans manliga företrädare kunde för övrigt undvaras då det fanns kvinnliga själasörjare att tillgå utanför statskyrkan. (”Kvinnliga präster? Inte i statskyrkan”, 30/26) I Djursholms kapell utanför Stockholm hos Natanael Beskow predikade både Emilia Fogelklou och Jeanna Oterdahl.¹²⁰

Statskyrkans dogmer var Elin Wägner således främmande och från dem tog hon avstånd. Däremot visade hon fortsatt intresse för de stora världskyrkornas framtid där hon i likhet med Nathan Söderblom predikade för en större ekumenik. Hon ägnade stort spaltutrymme i *Tidevarvet* åt hans ekumeniska möte i Stockholm 1925 där hon bland annat påtalade kyrkornas passiva ställningstagande i fredsfrågan.¹²¹ I romanerna är det dock kyrkans bristande insikt och förmåga att hantera människors nära relationer i äktenskap och skilsmässa som är det mest centrala.

Kärleken i 1920-talet

Elin Wägner och kärleken är en kontroversiell fråga bland kritiker och forskare. Vad betyder kärleken i hennes texter? Var den enbart ett tragiskt kapitel i protagonisternas liv, som ofta tycks bära på tunga kärlekshemligheter. ”Kärleksbesvikelsens förödande inverkan på kvinnans psyke kan Elin Wägner skildra som få”, skriver exempelvis Erik Hjalmar Linder.¹²² Harry Martinson kritiserar däremot Wägners blodfattiga gestalter i sin parentation i Svenska Akademien, medan Thure Stenström framhåller att *Svalorna flyga högt* är en ”skimrande kärleksskildring”.¹²³ Örjan Lindberger påpekar för sin del: ”Hjärtats krav intar

¹²⁰ Gunvor Stolt, *Att bryta egen väg. Jeanna Oterdahl i föredrag och författarskap*, [diss. Uppsala], Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet 2002, s. 51–57.

¹²¹ Nathan Söderblom publicerade året efter konferensen en bok om konferensens tillkomsthistoria och genomförande på 964 sidor. Nathan Söderblom, *Kristenhetens möte i Stockholm. Ekumeniska Mötet*, Stockholm 1926.

¹²² Linder 1965, s. 120.

¹²³ Harry Martinson, *Elin Wägner. Inträddestal i Svenska Akademien*, Stockholm 1949 och Thure Stenström, ”Elin Wägner-livs levandel!”, *Svenska Dagbladet* 24 oktober 1980.

en central plats i hela Elin Wägners författarskap.¹²⁴ Även Horace Engdahl ser Elin Wägner som kärleksskildrare i sin inledning till nyutgåvan av *Pennskaf-tet*.¹²⁵ För Forsås-Scott framstår däremot kvinno-sakslinjen i verken som vik-tigare än kärleken och när Sarah Death analyserar kvinnors kärlek i Elin Wägners författarskap tolkar hon den i första hand som en gudasänd frälsning för man-nen.¹²⁶ Boel Hackman talar mer om sexualiteten som farlig och hotfull i *Den Namnlösa* och *Silverforsen* än om kärlek.¹²⁷ Däremot lyfter Bibi Jonsson fram kärleken som det mest avgörande i författarskapet och framhäver dess betydelse som skapande kraft.

De biografiska läsningarna av Elin Wägners romaner tolkar däremot kärle-ken negativt och sätter likhetstecken mellan författarens eget liv och hennes skönlitterära verk.¹²⁸ Varken Elin Wägner själv eller hennes protagonister upp-lever några långvariga lyckliga förhållanden utan blir oftast svikna eller över-givna efter en kort uppflammande passion.¹²⁹ Ulrika Knutson kritiserar Wäg-ner för att ha skapat sin feministiska teori utifrån egna negativa kärleksupple-velser. Kärleksmystiken hos henne framstår därför som en ”besynnerlig kort-slutning” menar Knutson: ”Hon talar ofta om den, gärna i långa prosalyriska utbrott, men den verkar påklustrad.[...] De formar sig till, om den blasfemiska liknelsen tillåts, avbrutna samlag.”¹³⁰

Min uppfattning är att kärleken fungerar som ett slags underliggande tema i tjugotalsromanerna där Wägner ställer den romantiska kärleken mot den mo-derna. Ingendera fungerar dock för kvinnorna. Däremot är det inte parrelation-en som står i förgrunden, som i trettitalsromanerna, utan protagonisten och hennes upplevelse av kärleken, sveket och frigörelsen, som spelar huvudrollen. Från den romantiska relationen mellan Eva och Georg och antydningar om Rakels tidigare kärleksförhållanden i *Den namnlösa* framställs kärleken som alltmer livsavgörande och genomgripande. I *Silverforsen* utspelar sig den heta kärlekshistorien mellan Gudrun och Karl-Gustaf och samtidigt upp-dagas Virginies dolda passion till Bengt. I *Natten till söndag* och *Svalorna flyga högt* är kärleksrelationerna kortvariga och får ett abrupt slut, men kvinnorna fortsätter att älska och plågas. Anna Magni vill helst dö: ”Livet är ändå inte värt att leva, [...]” (*Natten till söndag*, s. 108) Marias kärlek och smärta värker fortfarande efter tjugofem år: ”Ja, det djupaste förräderiet, det som bränner av hjärtroten så att växandet stannar och livet vissnar ner, blir endast möjligt mellan dem vilkas liv löpt samman i en levande punkt.” (*Svalorna flyga högt*, s. 53)

¹²⁴ Lindberger, s. 278. Lindberger hänvisar avslutningsvis till två citat från Wägner själv, från *Hemlighetsfull* och *Silverforsen*, där hon i den senare romanen skriver ”att kärleken är det vik-tigaste av allt”.

¹²⁵ Horace Engdahl, ”En roman om entusiasm och förälskelse”, Inledning, Elin Wägner, *Penn-skaf-tet*, Stockholm 2003, s. VII–XVI.

¹²⁶ Forsås-Scott, 1996, s. 178 och Death, 1985, s. 441–448.

¹²⁷ Hackman, s. 112–113 och s. 120.

¹²⁸ Ingrid Claréus, *Ellen Key och Elin Wägner*, Ellen Key-sällskapet 1981, s. 12–13.

¹²⁹ Bibi Jonsson, ”Kärlek och utopi hos Elin Wägner”, *Litteratur och kjønn i Norden*, red. Helga Kress, Reykjavik 1996, s. 422.

¹³⁰ Knutson, s. 175–176.

I tjugotalsromanerna styr kärleken kvinnornas handlande och ger eller tar livsenergi från dem. När Elin Wägner recenserade Sigrid Undsets roman *Jenny* år 1912 varnade hon för en alltför stark kärlek: ”[D]e som sätta in hela insatsen på kärleken, de som icke kunna nöja sig med mindre än det högsta, icke förmå hålla fred och jämvikt mellan kärlek och arbete, de skola icke lefva länge på jorden.”¹³¹ Här utmålar hon således risken med att ge upp sitt professionella jag för kärleken. Wägner har flyttat perspektivet och det handlar inte längre om motsättningen mellan yrkesliv och kärleksliv utan om kärleken som existentiell kraft.

Förutsättningarna för en mer varaktig kärlek i och utanför äktenskapet beskrivs dock som nästan obefintliga av Wägner i Tidevarvsartiklar och romaner. Trots sina negativa beskrivningar av relationerna mellan kvinnor och män tycks hon emellertid aldrig ha funderat på att avstå från relationer med män. Margareta Lindholm hävdar att Wägner förordade ett matriarkalt samhällssystem i *Väckarklocka*, men hennes texter från den här tiden talar tvärtom om ett samarbete med männen.¹³² I en recension av Ellen Keys *Allsegraren* år 1924 påpekade Wägner att kvinnosakskvinnorna ville detsamma som Key, det vill säga ”fred, en sundare ras, ett renare och mer förändligt samliv mellan man och kvinna” (”Allsegraren. II”, 47/24).

Den visionära feminismen som diskuteras i slutet av detta kapitel, är ett sätt att tolka texternas syn på kvinnans roll i den framtida utopin, där jämställd kärlek skulle vara möjlig. Hela mänskligheten gynnas av en kvinnlig frigörelse, då kvinnan förmänskligar även männen:

Vatic texts underscore feminism’s fundamentally utopian nature: both rationalism and evangelicalism, after all, envision a world in which the lives of the female half of humankind are directly ameliorated, while arguing that the lives of the remaining half of the population will be improved as well.¹³³

Den wägnerska ståndpunkten ”att bekämpa mannen, men älska män” är således ingen paradox.¹³⁴ Kvinnorna skulle helt enkelt skapa ”moderliga” män. Det var den enda möjligheten för kärlek på lika villkor. Däremot var det aldrig tal om att kvinnorna ensamma skulle ta herraväldet. Istället var det tillsammans med männen som de skulle bygga ett nytt samhälle när patriarkatet och dess våldskultur raserats.¹³⁵ Dessa tankar utvecklas fullt ut i *Väckarklocka* och hade

¹³¹ Elin Wägner, *Idun* nr 33 1912, s. 550.

¹³² Margareta Lindholm, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, [diss.], Göteborg 1990, s. 188. ”Överskridandet av det manliga systemet kräver att kvinnorna gör sig oberoende av det – för att börja bygga en annan, på kvinnliga erfarenheter grundad samhällsordning.”

¹³³ Lewes, s. 106.

¹³⁴ Elin Wägner, *Väckarklocka*, Stockholm 1949, s. 325–339.

¹³⁵ Under 1930-talet blev Elin Wägner medlem i WOWO (Women’s Organisation for World Order) som arbetade för en kvinnlig världsregering och bland annat avsåg att ta över makten efter vad de trodde skulle bli ett andra världskrig. Kvinnorna var således förberedda på ett nytt världskrig. Det kvinnliga maktövertagandet skulle ske under en övergångstid. Irene Andersson, *Wiener Call-Club och Women’s Organisation for World Order – WOWO. En internationell organisations kamp för en ny värld*, seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1993.

troligen inte tagit form hos Elin Wägner när hon skrev 1920-talsromanerna. Som jag tidigare framhållit är det väsentligt att följa Wägners ”bildningsresa” där nya områden och tänkanden inkorporeras i författarskapet allteftersom. I 1920-talsromanerna handlar den om att frilägga kvinnans möjligheter till kärlek, äktenskap och skilsmässa i en tid då kvinnorna erhållit myndighet och äktenskapet skulle bygga på kärlek.

Äktenskapsskildringarna i romanerna visar på en institution i kris. Parterna är olyckliga och ojämsställda. Kvinnorna behandlas som objekt och i de unga äktenskapen pressas de av ett dubbelt förtryck, både från mannen och föräldrarna. För de medelålders kvinnorna beskrivs verkligheten som minst lika betungande. De har antingen blivit förtryckta, bedragna i sina äktenskap eller levt ogifta. Det omgivande samhället betraktar skilsmässor som en ”uppluckring av moralen” och som ett socialt stigma. Kvinnorna älskar men männen har initiativet och sviker.

Samma öde drabbar kvinnorna i Elin Wägners trettitalsromaner, där Bibi Jonsson undersökt relationerna mellan könen, som hon tolkar som ett spel. Jonsson diskuterar spelets icke-emancipatoriska karaktär, där kvinnorna genom att underordna sig, tror sig kunna vinna fördelar.¹³⁶ Ett liknande resonemang för Wägner i *Väckarklocka*, där kvinnorna i dagsläget kunde nå vissa framgångar, men de vilade ”på personlig tjuskraft, elakt lynne, hjälplöshet och hysteri”, det vill säga på ojämsställda och därmed felaktiga premisser. (*Väckarklocka*, s. 263) Först när spelet mellan könen övergår i lek, blir luststyrt och jämsställt, är kärlek möjlig, framhåller Jonsson.¹³⁷ Därför tolkar hon lekmetaforen i Wägners romantexter som ironisk eftersom den saknar lekfullheten: ”Genom att kvinnor och män intar positionerna som beskyddare och beskyddad i patriarkatet blir mötet mellan könen som skulle ha varit en lustfylld lek, istället ett spel. Deltagarna i detta saknar fri vilja eller möjlighet till lättsinne, varför kärlek mellan könen blir en orimlighet.”¹³⁸

Lekmetaforen återfinns även i tjugotalsromanerna för att belysa de unga parens relationer. I *Silverforsen* speglar de olika lekarna Gudruns livssituation i äktenskapet med Bengt. Dottern Annami avslöjar med sitt dockpar Virginie och Kristoffer, hur hon uppfattar sina föräldrars äktenskap. Virginie behöver skyddas från Kristoffer, eftersom han slår henne, framhåller Annami. Vid ett tillfälle råkar mormor Virginie höra hur Annami leker att Kristoffers svärmor förhör honom: ”[P]å heder och samvete, Kristoffer, är det du som knuffat ikull Virginie? Skall du bära hand på din hustru?” (*Silverforsen*, s. 48) Annami blir förlägen, men mormodern låter det hela passera utan kommentar. Lika oengagerad är hon när Gudrun klagar över att Bengt ”pinar” henne: ”Virginie avstod från att söka forska i dessa nattliga hemligheter.” (*Silverforsen*, s. 36) Trots flera tydliga indikationer på att Bengt misshandlar Gudrun, förhåller hon sig passiv

¹³⁶ Jonsson, 2001, s. 101–106.

¹³⁷ Jonsson, 2001, s. 112.

¹³⁸ Jonsson, 2001, s. 72.

och ingriper inte till dotterns förmån. Hon uppfattar inte heller signalerna om hjälp i Annamis lek utan framställs till en början som helt förblindad av sin egen kärlek till svärsonen. Detta förändras när hon kommit till insikt om sin kärlek, och hon blir då mer medveten om Annamis situation.

Annami vill trots sina negativa erfarenheter av föräldrarnas äktenskap själv gifta sig med sin lekkamrat Herman och vill att de skall leka förlovade. (*Silverforsen*, s. 354) Samma önskan om giftermål har Gudrun, som också leker: ”Ja, tänkte Gudrun, jag leker en farlig lek med livet, men det roar mig.” (*Silverforsen*, s. 31) Hon är både upphetsad och livrädd för vad som skall hända henne.

Ester och Daniel i *Svalorna flyga högt* leker att de är gifta. Daniel har låtit göra en ring av guld, som han haft med sig från Amerika, och förmår Ester att byta ut den mot Lennarts påvra vigselring. Som ett par håller de varandra i handen på bussen till marknaden, vilket blir starten på deras sexuella relation. Leken börjar när Daniel till Esters förvåning hjälper henne med kvinnliga sysslor. Efter en tid övertar han initiativet. Han sitter inne med pengarna och markerar sin ställning. Ester blir osäker och försöker på alla sätt göra Daniel till lags. Hon skaffar nya kläder på kredit och börjar smörja in händerna för att få lika vackra händer som kvinnorna i Amerika. Ester försöker till och med att tala ”stockholmska, hur tillgjort det än lät, och lägga opp maten på så mö postelin som fanns, bara han var nöjd med henne” (*Svalorna flyga högt*, s. 182). Det är således hotfulla och förnedrande lekar som skildras och kvinnorna framstår i dem som de svaga, utsatta och misshandlade. Varken leken eller kärleken fungerar på jämställda villkor.

Kärleken beskrivs inte med kärleksmöten och de sexuella kontakterna nämns mer i förbigående. Vi möter aldrig huvudpersonerna i en kärleksakt. Visserligen minns Daniel Maria för tjugofem år sedan, då hon ”fick tag om hans handled, [och] gav till ett svagt rop av glädje och tog emot honom, så ömt, så brinnande som någonsin en kvinna tagit emot en man”, men det är allt. (*Svalorna flyga högt*, s. 79) I *Silverforsen* har Karl-Gustaf skaffat ett rum där de älskande kan träffas, men läsaren tas aldrig dit. Men Gudrun blir tvungen att besöka honom på hans kontor:

Men då hon sedan kom in i hans rum och stängde dörren på sitt alldeles särskilda sätt, som icke var likt någon annan människas i världen sätt att stänga en dörr, då gick han emot henne som en uthungrad och tog henne till sig med en allt för-glömmande känsla av lycksalighet. Gripna av den fysiska beröringens ofattliga ljuvhet, gingo de med varje atom av sin varelse upp i nuet, och allt föll bort. (*Silverforsen*, s. 84)

Anna Magni i *Natten till söndag* är den enda som öppet talar om sin erotik. Men hon ångrar att hon föll så snabbt för Georg Salten:

Jag har hela tiden haft ett litet hemligt sår över att jag så genast och gärna blev Georgs väninna. Men det var inte för min mans minnes skull utan därför, att hos mig fanns kvar en rest av den uppfattningen, att detta blir inte en fin dam så genast och så gärna. (*Natten till söndag*, s. 87–88)

Georg Salten blir skrämmd av Anna Magnis intensiva kärlek och vill att de skall "rota ut erotiken" från sina liv. Hon är för mycket för honom, "för mycket fest, för mycket himmel och flamma, för överväldigande, jag tycker om dig, men jag orkar inte leva med dig" (*Natten till söndag*, s. 105). Läkaren Georg Salten anser således att en medelålders kvinna varken bör ta sexuella initiativ eller har sexuella behov.

Omgivningen förstår inte att det är kärleken som driver kvinnorna att agera på ett sätt som egentligen är dem främmande. Virginie förlorar sin konvenanskompass när hon kräver att dottern skall bryta med sin man och inte med älskaren: "Gudrun var fullkomligt bragt ur fattningen, hon kunde inte återvinna den. Tänker du inte vädja till mina bättre känslor? frågade hon, och mot all rimlighet var hon en smula besviken däröver." (*Silverforsen*, s. 34) Virginies bror, Gabriel, reagerar på samma sätt när han får veta hennes inställning till äktenskapsbrottet: "Ju mer han betänkte hennes handlingsätt, ju orimligare föreföll det honom, ju mer olikt henne, och han sade det." (*Silverforsen*, s. 114) Det är först när man känner till Virginies dolda kärlek som hennes agerande blir begripligt.

Den äktenskapliga ömsesidiga kärleken är med undantag av *Natten till söndag* helt frånvarande i romanerna. Ett äktenskap utan kärlek och jämställdhet är, visar Wägner, både orimligt och skadligt, något som hon också framför i *Tidevarvet*. Helenas och Elias äktenskap i *Den namnlösa* beskrivs som ett ensidigt äktenskapsbrott från Elias sida. När Mor Katrina ber om hjälp av Elias att lämna sitt olyckliga äktenskap får hon nej. I *Silverforsen* är den äktenskapliga olyckan total. Gamla fru Clareus vill inte ens dela grav med sin döde man utan kräver att få en egen. Amelie, Virginies äldre syster, avslöjar att hennes man bedrog henne så länge han levde. Både Gudruns och Märtas äktenskap är på väg att brytas upp. Lennarts och Esters äktenskap i *Svalorna flyga högt* beskrivs inledningsvis som lyckligt tills Daniel, som en gökunge, flyttar in hos dem och gör anspråk på Ester. Anna Magni och hennes döde make hade förblivit "svalt förbehållsamma och konventionella mot varann som syskon" (*Natten till söndag*, s. 87). Virginie kan dock enbart tänka sig ett äktenskap med den som kan "röra mitt hjärta" (*Silverforsen*, s. 253). Hon tackar därför nej till biskopens frieri.

Äktenskapen i romanerna tecknar samma bild som Wägner ger i *Tidevarvet* nämligen av "sexuell oredlighet, prostitution, olycka och förspilda liv". ("Skräck och beundran", 40/25) I *Natten till söndag* framstår Karola och Artur Musselmans lyckliga och långvariga äktenskap därför som ett undantag. Makarna Musselman tycks jämställda trots att Karola är ekonomiskt beroende av sin man. En viktig förutsättning för ett lyckligt äktenskap menade Wägner i andra sammanhang vara parternas ekonomiska självständighet. Musselmans skämtar och för samtalen med Anna Magni i samförstånd. Anna är avundsjuk på Karola:

Hon har räddat sig över i en överklass av utseende. Hon har för alltid undgått det öde, som drabbar nio tiondelar av oss kvinnor, detta förbannade, skamliga och

orättvisa öde att bli fula på gamla dar. Hon befinner sig, tycktes det mig i det mest triumferande stadiet av en kvinnas liv: en hustru utan oro för rivaler, en älskad moder till långa söner, en verksam människa i världen. (*Natten till söndag*, s. 116)

Att äktenskapet är lyckligt tycks bero på att Karola är en levande människa som "förvandlat sig" och engagerat sig i fredsarbetet. Detta fångar henne helt och hon vill få Anna Magni med sig "på andra vägar, mot större mål" (*Natten till söndag*, s. 201). Karola har redan nått dit Elin Wägners protagonister är på väg och hon uppfattar sig som en del i den stora gemenskapen: "Man kan aldrig bli utpumpad eller ta slut om man bara håller förbindelseleden öppen mellan sig och det outtömliga livet, för då är alltid rik tillförsel." (*Natten till söndag*, s. 157) Wägner ägnar inte något större utrymme åt Karolas livsåskådning men låter henne framträda som en visionär feminist.

I de aktuella romanerna speglas flera kärleks- och äktenskapshistorier i varandra, alla lika olyckliga. En fråga som därför aldrig besvaras är om det överhuvudtaget är möjligt att skapa lyckliga äktenskap. Det gick inte förr när kvinnan saknade myndighet och för de unga äktenskapen tycks det inte fungera bättre. I olika sammanhang diskuterar Wägner svårigheterna för dagens ungdomar, särskilt för kvinnorna, när de söker nya livsformer. Svårigheten att veta hur man skall "råda ungdomen" och få dem att lyssna är också aktuell i hennes artiklar i *Tidevarvet*. ("Fjärde akten", 4/26)¹³⁹ Visserligen kan de unga behöva pröva på erotiken utanför äktenskapet men då måste man ta hänsyn till kvinnans utsatthet, något som romanerna exponerar. Den unga kärleken beskrivs oftast i termer av sexualitet och erotik. Hos de medelålders kvinnorna är kärleken mer omvälvande.

Att som i romanerna synliggöra den medelålders kvinnans rätt och behov av kärlek och sexualitet framstod dessutom säkerligen som lika provocerande som skildringen av den fria kärleken i *Pennskaflet* drygt tio år tidigare. Ville Elin Wägner därmed visa att den medelålders kvinnan upplevde och sökte ett annat slags kärlek än den yngre generationens kvinna när hon ställde tjugotalets kärleksideal mot varandra i romanerna? Den romantiska kärleken utan krav på legala förbindelser och där det andliga och sinnliga sammansmälts verkar naturlig för protagonisterna medan de unga kvinnorna ser äktenskap och erotik som väsentligare. Men varken den medelålders eller den unga moderna kvinnan finner den kärlek hon söker.

Unga äktenskap

I sin studie av den moderna kvinnan på 1920-talet, *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s* (2000), visar Brigitte Söland att de unga kvinnorna gärna gifte sig men drömde om ett annat slags äktenskap än sina mödrar. De önskade både kärlek och jämställdhet,

¹³⁹ I artikeln frågar Wägner om den yngre generationen vill lyssna på den äldre: "Får de veta, vad kraft som bor inom dem och hur de skall använda den?"

men blev ofta besvikna.¹⁴⁰ Dessa unga äktenskap möter vi i Wagners 20-talsromaner. De skildras i mörka färger och blottlägger en verklighet som överensstämmer med den Brigitte Söland presenterar. Männen var inte mogna för en jämställd hustru samtidigt som det föll på henne att förverkliga det ”nya äktenskapet”.¹⁴¹

De unga kvinnornas uppväxt före giftermålet beskrivs inte särskilt utförligt i de fyra romanerna, men det framgår tydligt att kvinnornas erotiska framtoning oroar och att de ansetts som besvärliga och svårhanterliga. Detta anges som ett särskilt skäl till att föräldrarna gifter bort dem så fort de nått den tillåtna åldern för att ingå äktenskap.

Eva i *Den namnlösa*, Gudrun och Märta i *Silverforsen*, Astrid i *Natten till söndag* samt Ester i *Svalorna flyga högt* gestaltas som romanstereotyper, som tjugotalets ytliga kvinnor för vilka utseende, flärd och ägodelar betydde allt. Om de i likhet med titelpersonen i Py Sörmans *Toto* (1929) är menade som karikatyrer är svårt att avgöra, men de beskrivs med lätt ironi.¹⁴² Till och med när Gudrun är hårt trängd av familjegräl är hon upptagen av klädbyten och sitt utseende. Hon kan till och med kosta på sig att ljuga för sin fostermor för att skaffa lila band till sina underkläder. Vad hon och de övriga kvinnorna ägnar sig åt på dagarna avslöjas inte. Gudrun tycker om att ordna blommor, ”att dekorera var det enda arbete, som riktigt roade henne” (*Silverforsen*, s. 336). Till skillnad från protagonisterna som hade utbildat sig och kunde försörja sig men förblivit ogifta, hade dessa unga kvinnor gift sig till försörjning.

Märta i *Silverforsen* beskrivs som snäll och eftergiven, dessutom tjock. Gertrud är däremot smal och elegant. Virginie noterar: ”Jag har inte sett en sådan midja sedan min ungdom, då de var moderna.” (*Silverforsen*, s. 26) Märta beklagar sig inför sin man, Karl Gustaf:

Jag vill bara, att du skall vara lycklig, sade hon, men varför kan du inte vara det med mig? [...] kan det verkligen betyda något, att jag fetmat. Jag minns nog, att du sa: ett kilo till och jag skiljer mig, men jag tog det inte på allvar. (*Silverforsen*, s. 126)

Själv är hon så ovan att ”vara olycklig, att hon icke visste hur man bär sig åt”, vilket samtidigt avslöjar att hon varit helt omedveten om mannens otrohet (*Silverforsen*, s. 126). Märta vill inte stå i vägen för sin mans lycka utan går med på att skiljas om hon får ett bra underhåll.¹⁴³

Gudrun går helt upp i sin passion. Hennes liv kretsar kring mötena med Karl Gustaf och fram till striden om vårdnaden av dottern Annami framstår han

¹⁴⁰ Söland, s. 129.

¹⁴¹ Söland, s. 162–163.

¹⁴² Py Sörman, *Toto*, Stockholm 1929. Romanen fick beröm av Ellen Kleman för sin ”säk[ra] behandling av ämnet”. *Hertha* 1929, s. 213.

¹⁴³ Ellen Kleman, *Hertha* 1925, s. 139. Kleman uttrycker sin besvikelse över att romanförfattarinnorna gav klichéartade beskrivningar av kärleken och låter kvinnan enbart vilja tjäna sin man och acceptera älskarinneställningen. De skriver inga romaner om moderna kvinnor, klagar Kleman.

som viktigare än dottern och den övriga familjen. Annami tas istället om hand av mormodern Virginie. Varken Märta eller Gudrun tycks vara medvetna om andra framtidsmöjligheter än giftermål, och om utbildning eller yrke talas det aldrig.¹⁴⁴ Bägge räknar således med att bli försörjda av Karl Gustaf.

Bakom den kaxiga fasaden är de unga kvinnorna dock rädda för att bli övergivna; de är osäkra i sin passion, aningslösa och obestämda om sin framtid. Gudrun oroar sig för att Karl Gustaf skall överge henne om skilsmässan ställer till för stora problem. Astrid i *Natten till söndag* är rädd för att hennes man skall skilja sig om hon blir utan pengar. Han behandlar redan henne illa: "[J]ag kan inte leva utan Gösta, men det kan han. Om han skiljer sig, nu sen vi förlorat, då blir jag tokig." (*Natten till söndag*, s. 216) Äktenskapen tycks inte fungera för någondera parten.

Både Gudrun och Astrid uppträder på "småbarnsvis". Mödrarna låter det passera, men kommenterar och noterar de unga döttrarnas beteende. Anna Magni ser på sin dotter Astrid: "Hon hade intet av en ung moders värdighet, hon var precis bara en rädd skolflicka." (*Natten till söndag*, s. 215) På samma sätt läses Gudrun in i Virginies sovrum "som en olydig skolflicka" (*Silverforsen*, s. 192). Även Marias fosterson Lennart är som gift fortsatt beroende av henne. När han ber henne om hjälp för att tala Daniel tillrätta och hon förklarar att hon inte mäktar det, försvinner Lennarts "barndomsföreställning att mor kunde hjälpa allt till rätta, bara hon ville. Han hade aldrig förr hört henne bekänna sin maktlöshet, och det gjorde honom alldeles ifrån sig" (*Svalorna flyga högt*, s. 236).

De unga räknar även med föräldrarnas ekonomiska stöd trots att de är gifta. Virginie har till och med sålt pärlor i familjehalsbandet och ersatt dem med falska för att hjälpa Gudrun. Halsbandet har trots detta stark dragningskraft på henne: "Du är underbar, du är underbar, sjöng hon. Idag vill jag inte tänka på något ledsamt mera, bara ha det gott. Som alla dar, tänkte Virginie. Säg, får jag låna pärlhalsbandet? Bara idag?" (*Silverforsen*, s. 40)

Eva i *Den namnlösa* har en uppväxt som liknar de andra unga kvinnornas. Även hon var ämnad att giftas bort med den löjtnant som stod först i tur att bli kapten. Astrid, Anna Magnis dotter, som var ett förmöget parti beskrivs som mer eller mindre inlurad i äktenskapet för sina pengars skull. Esters situation i *Svalorna flyga högt* är annorlunda, hon är den hårt arbetande fattiga torparhus-trun, men även hon låter sig förtrollas av Daniel Skörds rikedom och vackra kläder. Hon kan inte motstå guldringen och när hon byter ut Lennarts vigsel-ring mot Daniels, har hon förseglat sitt öde:

Medan de begingo denna grymhet mot Lennart, voro de båda två mycket upphetsade, mycket lyckliga. [...] Denna ring hade en helt annan tyngd och glans än den hon fått av Lennart. Hon kände hela tiden dess närvaro, medan de åto på stadshotellet, och lokalen uppfylldes av dess prakt. (*Svalorna flyga högt*, s. 205)

¹⁴⁴ Kvinnornas utbildningssituation under 1920-talet diskuteras i kapitel 2.

Ester blir liksom de andra unga kvinnorna fångad av flärden, som blir en intäkt för ett annan slags kärlek, en ytkärlek. En liknande situation har Gudrun i *Silverforsen* hamnat i. Hennes man Bengt kan inte betala hennes dyra vanor utan hon har fått gå till sin fostermor Virginie och be om pengar. Den framgångsrike älskaren, Karl Gustaf, har däremot god råd.

Vad Wägner fäster uppmärksamheten på i sina beskrivningar av de unga äktenskapen, är att den unga generationens kvinnor inte fått det bättre, snarare har de blivit mer ekonomiskt beroende och utsatta. De tycks sakna inre drivkrafter och har inte tagit sig an någon annan uppgift än att behaga män, de lever osäkert och för kortsiktiga njutningar. Både Gudrun och Astrid misshandlas av sina män, utan att omgivningen tycks bry sig om det. Evas liv förstörs av en man som våldtar henne. Det ökande våldet mot kvinnorna i samhället får här avtryck i Wägners 20-talsromaner.¹⁴⁵ De unga kvinnorna framställs som objekt och offer, låsta av männens eller föräldrarnas makt.

Kärleken drabbar även männen och påverkar dem. Men i relationen tar de initiativet även om de blivit svikna. Både Bengt i *Silverforsen* och Lennart i *Svalorna flyga högt* är visserligen villiga att kämpa för sin kärlek och förlåta hustruns otrohet, men de är aldrig uppgivna utan finner snabbt andra alternativ. Daniel i *Svalorna flyga högt* vårdar Ester, men i sin egoism hindrar han henne från att träffa sina barn och andra anhöriga. Ester tillhör honom enbart. För Karl Gustafs del har passionen drabbat honom som en ”exotisk sjukdom”, vilket får mer långtgående konsekvenser än om han drabbats av alkoholism:¹⁴⁶ ”Varför kunde han inte så som dessa andra herrar (och som ett par gånger förut även han själv) rädda sig i sista stund genom att böja sig för de etiska kraven och avstå från den frestande kvinnan? Säg det, men han kunde icke.” (*Silverforsen*, s. 84)

Bengt och Karl Gustaf beskrivs som den nya tidens män. Som många andra på 20-talet har de lämnat det militära för att bli affärsmän. Däremot har bägge gårdagens syn på kvinnan. Kvinnor ser de som åtråvärda varor. Karl Gustaf uppfattar Gudrun som ett objekt som ”han vunnit, han måste försäkra sig om henne till varje pris” (*Silverforsen*, s. 84). Bengt uppträder som en pater familias med rätt att bestämma över sin familj oavsett vad lagarna säger.

När Holger Ahlenius kommenterar Bengt Hising i inledningen till ”Valda Skrifter” skriver han, att Bengt

kanske är den mest levande av Elin Wägners manliga romanfigurer utanför de folkliga och prästerliga sfärerna, tecknad med något av en klok, mogen och älskande kvinnas förening av kritisk klarsyn och ömmaste samförstånd och så, att hans virila dragningskraft synes uppenbar.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Söland, s. 4–17.

¹⁴⁶ Elin Wägner skildrar ofta passionen som en sjukdom, ett tillstånd.

¹⁴⁷ Ahlenius, 1951, s. 15. Doktor August Ritter von Eberlein anses vara förlagan till Bengt Hising. Ritter ledde den tyska kampen mot den franska ockupationen av Pfalz och hade lärt känna Wägner i början av 1920-talet då de två arbetade tillsammans i Tyskland.

Bengt är dock långt ifrån en tilldragande gestalt.¹⁴⁸ Ahlenius menar att han som den ”förklädde tysken” får stå modell för ”våldets makt och vanmakt”.¹⁴⁹ Även en sådan tolkning känns avlägsen. Den avgörande frågan är hur Virginie kan älska någon som brukar våld mot hennes egen dotter. Av min tidigare framställning har framgått att våld och aggressivitet blivit mer förekommande efter kriget när kvinnorna fått rösträtt och börjat utmana männen på arbetsmarknaden.

Bengts situation påminner om den som Elin Wägner kritiserar i en recension av H.G. Wells roman *Marriage* (1926).¹⁵⁰ Genom att männen inte tillåter kvinnorna att förvärvsarbeta utan istället vill ha dem som sina ”slavar” i hemmet, hamnar männen själva i ett slags slaveri: ”Slavarna ha i en betydelse blivit sina herrars herrar, och många män få nu slava för att kunna hålla sina kvinnor i sysslolöshet och extravagans.” (”Wells och lady Rhondda”, 43/27) Bengt hade lämnat det militära livet, som han uppskattade, för att tjäna mer pengar i näringslivet och kunna försörja en krävande hustru:¹⁵¹ ”Han offrade den största lyx i världen, rätten att få använda sina dagar till det han helst ville, för den tämligen enkla och tvivelaktiga lyx, som kunde köpas för pengar av hans fru.” (*Silverforsen*, s. 81)

Bengts inställning till kvinnan och äktenskapet är konservativ. Han är kritisk mot den nya äktenskapslagstiftningen och menar att ”lagarna numera voro så vanvettiga, att en man icke hade något lagligt håll på en opålitlig hustru” (*Silverforsen*, s. 124). Bengt är fångad i sin passion för den vackra Gertrud och hotar med våld och att ”gå över lagarnas gräns” och döda henne, sig själv och dottern. Bengt blir således en i raden av manliga gestalter i tjugotalromanerna som tar sig rätten att behärska sin kvinna. I den omfattande rådgivningslitteraturen under 1920-talet hävdades faktiskt att kvinnan hade ett behov av att bli kuvad av mannen: ”Av det skälet kan i vissa ögonblick verklig eller skenbar brutalitet eller våld ha en gynnsam påverkan.”¹⁵² En liknande diskussion om våldet i en kärleksrelation förs i brevväxlingen mellan Alva Reimer (gift Myrdal) och Gunnar Myrdal i början av 20-talet. Alva skriver då ut en ”fullmakt” för ”alla våldshandlingar” och ber honom att ”banka trotset ur hennes själ”.¹⁵³

Romanerna avslöjar att de unga kvinnorna inte behandlas som myndiga trots sitt nya medborgarskap. Den nya äktenskapslagen tillämpas inte. De unga kvinnorna ses som ägodelar till mannen och de har snarare fått mindre frihet än kvinnorna i generationen före dem. Wägner lyfter fram fördomarna som blott-

¹⁴⁸ Elin Wägner skriver, om än kryptiskt, om relationen i sina arbetsböcker. Däremot berättar hon utförligare om sina möten med Ritter i brev till Klara Johanson.

¹⁴⁹ Ahlenius, 1951, s. 17.

¹⁵⁰ H.G. Wells, *Marriage*, London 1926.

¹⁵¹ Det var vanligt att mannen vid den här tiden var 10 till 15 år äldre än hustrun eftersom hans roll som försörjare var avgörande.

¹⁵² Theodor van de Velde, *Det fulländade äktenskapet*, Stockholm 1931, s. 183.

¹⁵³ Yvonne Hirdman, *Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal*, Stockholm 2006, s. 98–103. Citaten är ur brev från Alva Reimer (gift Myrdal) till Gunnar Myrdal 1 maj och 10 juli 1922. Se Hirdman, s. 97.

lägger kvinnornas utsatthet, men texten är samtidigt underminerande kritisk till den nya kvinnogenerationen. Kvinnorna beskrivs som totalt beroende av föräldrar och andra vuxna. Rösträttskvinnorna kritiserade den nya generationens kvinnor för att de inte ställde upp i kampen för kvinnornas rättigheter eller i valen; och detsamma gjorde Elin Wägner i sina Tidevarvsartiklar. ("Till en ny prenumerant", 29/24) Här återkommer kritiken i skönlitterär form.

Ett gudsrrike på jorden

Wägners artiklar i *Tidevarvet* omfattade inte enbart ledare, reportage och kåserier utan även texter om en ny andlighet och ett nytt sätt att se på sig själv som kvinna och människa i världen. Artiklarna om Gandhis storhet och personlighet följer en sådan linje. Ofta behandlas den enskilda människan och hennes förutsättningar att utföra stordåd om hon lutar till sina andliga krafter. Wägner lyfter i sådana sammanhang fram även andra manliga förebilder som Albert Schweitzer och Romain Rolland.

I romanerna handlar det inte om kända mäns insatser i samhället utan om alldeles vanliga medelålders kvinnors dolda kapacitet. Här prövar Elin Wägner att gestalta hur den andliga och sinnliga kärleken korresponderar med den religiösa hängivelsen. De kvinnliga huvudpersonerna kan ses som ett slags mystiker med en inåtvänd slutenhet och en utåtriktad aktivitet. Bägge dessa sidor hos dem aktiveras i och med att de bearbetar sina religiösa erfarenheter. Emilia Fogelklou, som var inläst både på Bergson och Wägner, kallade Wägners beskrivning av detta nya tillstånd hos kvinnorna för ett nytt medvetenhetsläge och framhåller att "du [har] så att säga vidgat din värld rent vetenskapligt genom fördomsfritt studium också av allt det olikartade som hjälper till att skapa nya medvetenhetslägen i världen".¹⁵⁴

Romanernas slut är utopiska genom att de öppnar sig för en annan verklighet, präglad av innerlighet, kärlek och försoning och erinrar om hur Emilia Fogelklou formulerade sig om ett gudsrrike på jorden.¹⁵⁵ Fogelklous vision handlade om en andlig förvandling hos mänskligheten, vilken skulle leda till ett himmelskt tillstånd på jorden. Att skapa ett sådant himmelrike såg hon som en uppgift och ett ansvar för kvinnorna.¹⁵⁶

Som jag tidigare framhållit var Elin Wägner eklektisk i sitt kunskapsinhämtande. Den som läst hennes ironiska Devinezkåseri om Alfred Adler inser att hon inte avsåg att slaviskt följa hans teorier men att använda vad hon behövde. Säkerligen förhåller det sig på samma sätt med Henri Bergson vars tänkande

¹⁵⁴ Vallquist, s. 38.

¹⁵⁵ Tanken på ett gudsrrike på jorden var aktuell under 1920-talet. Natanael Beskow såg gudsriket som ett socialetiskt ideal. Carl-Henric Grenholm, *Guds rike är nära. Natanael Beskows socialetik*, Lund 1982, s. 52.

¹⁵⁶ Cecilia Johnselius Theodoru, *Så ock på jorden. Emilia Fogelklous gudsrikestanke – en feministisk utopi*, D-uppsats, avd. för idéhistoria, Stockholms universitet, 1999. Hos Emilia Fogelklou förekommer ett visionärt tänkande om att realisera ett Guds rike på jorden. Inga Sanner etablerar begreppet moralisk utopism i sin avhandling, *Att älska sin nästa som sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet*, [diss. Stockholm], Stockholm 1995.

hon anammat. Wägner nöjer sig således inte med hans två tidsuppfattningar utan har lagt till en tredje, evigheten eller den utopiska framtiden.

När det gäller 1920-talsromanerna är frågan om inflytande, påverkan och inspiration i andliga och religiösa frågor särskilt komplicerade, då Wägner vid den här tiden aktivt deltog i 20-talets livsåskådningsdebatt om människan, kriget, kärleken och religionen med *Tidevarvet* som bas, samtidigt som hon sökte en tro för egen del.

Mot slutet av 1910-talet hade Elin Wägner orienterat sig mot en kristen livssyn som hade många drag gemensamma med en religiositet som H. G. Wells kallade för den ”moderna” och som fått många anhängare i västvärlden.¹⁵⁷ Wells framstår här liksom i andra sammanhang som en av Wägners inspiratörer. Hon recenserade hans böcker och hänvisade i *Tidevarvet* ofta till hans uppfattningar, som han uttryckte i sina verk och som offentlig person i tidningar och föredrag.¹⁵⁸

Den nya religionen presenterades i *Gud den osynlige konungen* (1917) och Wells tänkande fick stor genomslagskraft även i Sverige.¹⁵⁹ Inför reformeringen av svenska statskyrkan och i anslutning till frågan om frikyrkornas ställning i början av 1920-talet var han aktuell även i den svenska riksdagsdebatten. Urban Claesson pekar på Wells inflytande i sin avhandling om prästen och riksdagsmannen Harald Hallén: ”Skaparguden ville Wells kalla ’det dolda väsendet’ som man inte kunde veta något om, till skillnad från den frälsargud som kunde erfaras direkt i hjärtat. Denna existerade i tiden, hade urskiljbar karaktär och representerade mod, framtid och kärlek.”¹⁶⁰ Den nya religionen ville stå fri och behövde inte kyrkor då guden fanns i varje människa. Man framhävde också direktkontakten med det gudomliga, vilket måste varit betydelsefullt för Elin Wägner.¹⁶¹ I romanerna låter hon liknande kontakter med det gudomliga inträffa, plötsligt och oväntat. När prosten Elias i *Den namnlösa* beklagar sig över att Eva inte vill omvända sig, är det för henne, som mött Gud, en irrelevant synpunkt:

Jag vet bara, att jag har en själ. Han säger jag måste tro. Men inte behöver jag tro, det jag upplevat själv, eller hur? [...] Han [prosten Elias] vill att jag skall uppleva återlösningen och få syndernas förlåtelse. Då säger jag, att den har jag fått, men han påstår, att jag har ingen aning om evangelium. (*Den namnlösa*, s. 308)

¹⁵⁷ Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, [diss. Uppsala], Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 42, 2004, s. 262–264.

¹⁵⁸ I ”Spänningen orsak”, (52/25) diskuterar Wägner förhållandet mellan kvinnor och män och instämmer i Wells påstående att ”ingen skridning är så viktig som den mellan könen”.

¹⁵⁹ H. G. Wells, *Gud den osynlige konungen*, Stockholm 1917. Karin Boye behandlar boken i sin artikel ”Flykt från verkligheten”, *Social-Demokraten* 1 november 1934.

¹⁶⁰ Claesson, s. 262.

¹⁶¹ Death, s. 393–466. Death framhåller att Elin Wägner som barn trott att Tolgs prästgård var paradiset men senare blivit rädd för synden, sin egen uselhet och helvetet. Senare i livet greps hon av en stark längtan till en personlig religiös erfarenhet att ersätta den förlorade auktoriteten med. Kriget hade fått henne att förakta sig själv för sin tro. Wells’ böcker kring kriget och religionen banade därför vägen till en djupare religiositet.

Wagner låter även andra romangestalter utan religiös skolning eller erfarenhet nå direktkontakt med det gudomliga. I *Den namnlösa* blir det Niklas, han som inte fått göra militärtjänst utan hänvisats till hushållssysslor, som godhjärtat offerar sig för Georg. Dödgravaren Lundin utmanar prästen Gabriel med sin trygghet och trosvisshet i *Silverforsen*.

Forskare som Isaksson, Linder och Ahlenius talar om kväkarinslagen i tjugotalsromanerna, men min uppfattning är att *Den namnlösa* och *Silverforsen* i första hand är påverkade av Wells "religion", inte av kväkarna. Den bör ses som ett slags andlig förberedelse för Wagners närmande till kväkarna och till andlighet överhuvudtaget.¹⁶² Wells talar exempelvis om Gud som världsstyraren, ett uttryck som även Wagner använder.¹⁶³ Frälsarguden kommer oanmäld hävdar han:

Så en dag kommer Gud plötsligt, när han själv finner för gott. [...] Man får en obetingad visshet om att man ej är allena med sig själv. Det är som om man på varenda punkt stötte på ett beslätat väsen, sympatiskt, omätligt visare, trofast och rent i sina syften. Det är något mera helt och mera innerligt, men det kännes som att stå sida vid sida med och tätt intill någon, man innerligt älskar och fullständigt tror på. [...] Men ifrån det ögonblicket är vårt liv förändrat, Gud är med oss och vi hysa intet tvivel på honom längre. Sedan går man sin väg fram, som en, den där var allena och funnit sin käresta, som en, den där farit vill och funnit vägen. Man är förvissad om att det finns en makt som kämpar vid ens sida mot oredan och det onda inom och utom en. Hjärtat fylles av ren och bestående lycka och mod.¹⁶⁴

Det är sådana erfarenheter som Elin Wagners huvudpersoner möter i sina kontakter med det gudomliga där beskrivningarna av deras erfarenheter ligger nära Wells. Övrigt och plötsligt tar Gud kontakt med dem och de blir delaktiga i något större, ett vidare sammanhang, vilket medför att deras liv tar en ny vändning.

Klarheten trängde allt djupare in i henne, förtätade sig, blev personlig, en gäst, en närvaro. [...] Nu var bara människan där, av vilken man själv är en del.

Hur kan ett hjärta rymma allt detta: hjältemod, herravalde, seger, salighet? Det kan det icke heller, och så är där intet hjärta mer. Ingen halt lärarinna mer, intet skolhus på en backe.

Endast den vita sommarmorgondimman, stigande ur Fånga mosse, genombränd av ljus. (*Svalorna flyga högt*, s. 323)¹⁶⁵

Wells får återklang i romanerna liksom Emilia Fogelklou och Nathan Söderblom, vilka bägge ägnade sig åt studier i mystiken under 1900-talets första decennier och vars böcker Wagner läste. Fogelklou hade dessutom haft en per-

¹⁶² Wagner lämnade senare hans "religion" för en djupare andlighet. Se avhandlingen s. 204–211.

¹⁶³ I ett brev till kritikern Erik Hedén i december 1919 skriver hon bland annat: "Just därför att jag är religiös och tror på Gud som världsstyraren."

¹⁶⁴ Wells, 1917, s. 29–30.

¹⁶⁵ Emilia Fogelklous beskrivning av sin mystiska gudsupplevelse den 29 maj 1902 har många likheter med skildringen av Marias. Ett centralt begrepp för Fogelklou när hon beskrev sina erfarenheter var "strålning", Emilia Fogelklou, "Verklighetsupptäckt, den 29 maj 1902", *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 4.

sonlig Gudsupplevelse, som hon ofta refererade till. I den mötte hon en inre verklighet, där inte bara hon själv blev verklig utan även Gud.¹⁶⁶ Margaretha Fahlgren har visat hur religionen för Fogelklou kom att omfatta även hennes sexualitet och identitet.¹⁶⁷ Fogelklou återkommer ofta till den starka livskänsla som den omvälvande gudserfarenheten skapade hos henne.

I mystikbegreppet står erfarenheten främst.¹⁶⁸ Det handlar således inte i första hand om tro utan om upplevelse och insikt. Kvinnorna i romanerna gör flera sådana erfarenheter där de känner sig vara ett med skapelsen eller stå i direktförbindelse med en personlig Gud. Vad som aktiverar den mystiska upplevelsen framgår inte, endast att verkligheten framträder i ett nytt ljus. Protagonisterna når ett nytt medvetenhetsläge där de överväldigas av glädje, liv och energi.¹⁶⁹ Mötet med det gudomliga ger dem kraft att gå ut i samhället och ta på sig en uppgift. Kraften från den mystiska erfarenheten beskrivs även den av Wells: "Att finna Gud är tjänandets begynnelse. Det innebär icke att fly livet och verksamheten; det är livets och verksamhetens befrielse från det dödliga jagets fångelse. Den kvietistiska irländan, som många mystiker hemfalla åt, fattar icke detta."¹⁷⁰

Detta aktiva förhållningssätt att gripa in i samhället var naturligt för Wägner, men var provocerande för många i kyrkan som vid den här tiden kritiserades för att vara introvert och världsfrånvänd.¹⁷¹

Den nya rörelsen poängterade den egna personlighetens ansvar och framhöll att tron måste påverka hela ens attityd och förhållande till allt mänskligt; krig, jämställdhet, slaveri och andra sociala problem. H.G. Wells och Gandhi liksom kväkarna såg Gud i varje människa. Carl Heath skriver: "What is your attitude to the Living God in your fellow men – the God that is also in you?"¹⁷²

Vad Wägner således förmedlar är den mystiska erfarenhetens innebörd. Hon tillämpar samma syn på dess väsen som Selma Lagerlöf. I sin recension av

¹⁶⁶ Emilia Fogelklou, *Barhuvad*, Stockholm 1950.

¹⁶⁷ Margaretha Fahlgren, "Kvinnoidentitet och religiositet i Emilia Fogelklous självbiografi", *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 142–151.

¹⁶⁸ Anton Geels och Owe Wikström, *Den religiösa människan*, Stockholm 1999, s. 199. Geels och Wikström diskuterar olika definitioner av mystiska erfarenheter och ger följande som sin: "Mystisk erfarenhet är erfarenhet i en religiös eller profan kontext, som omedelbart eller vid ett senare tillfälle, av den upplevande tolkas som ett möte med en högre eller yttersta verklighet. Detta möte sker på omedelbar, enligt subjektet icke rationell väg och medför en djup känsla av enhet. Denna erfarenhet beskrivs ligga på ett annat plan än det vanliga, alldagliga och medför ofta vittgående konsekvenser i individens liv."

¹⁶⁹ Vallquist, s. 38.

¹⁷⁰ Wells, 1917, s. 43.

¹⁷¹ Samma resonemang återfinns hos Emilia Fogelklou, som framhåller att man skall leva livet i den kropp man har, "religiöst, aktivt, personligt, inom tid och rum, ej bortom dem". *Medan gräset gror*. Stockholm 1911, s. 59–70.

¹⁷² Carl Heath, *The Icon of the Invisible God*, London 1928, s. 26. I boken diskuterar Heath hur en levande tro kan skapas i den nya tiden. Frågor som aktualiserats av Bergson kring betydelsen av det förgångna och dess inflytande på det närvarande lyfts också fram. Heath hävdar att det gudomliga finns i varje människa och att Jesus "has a much more hopeful attitude towards the passionate sinner than towards the stabilized good man" (s. 33), en uppfattning som Elin Wägner säkert delade.

Selma Lagerlöfs *Löwensköldska ringen* (1925) skriver hon: "Selma Lagerlöf säger: detta är mystik – jag avstår från att förklara – jag berättar." ("Diktaren som minns", 30/25)

När Rakel läser bibelordet som står på Åsa-Hannas gravsten kommer den första erfarenheten av en gudsnärvaro: "Och hon gav Herren, som hade talat med henne, ett namn, i det hon sade: Du är Seendets Gud. Hon tänkte nämligen: har jag då verkligen här fått se en skymt av honom, som ser mig." (*Den namnlösa*, s. 88) Men det är först när Georg berättar att Eva nått fram till en försoning med sitt öde, som hon uppfylls av

en obekant känsla, som för varje ögonblick tog mig allt starkare och fullkomligare i besittning, och jag bröt liksom upp mig för den, så att den skulle få rum att tränga ner ända till den torra botten av min varelse. Jag visste inte vad det var för något, sökte ett namn och fann ett: detta är glädje, sade jag. För första gången vet jag vad glädje är. (*Den namnlösa*, s. 213)

För Rakel innebär detta att hennes liv till sist får mening och att hon uppfattar sig själv som en del i något större:

Vet du, jag tar mig ofta för pannan, därför att allting börjar foga hop sig och bli mening i, ja även att misslyckas, som jag misslyckats. Det är möjligt att jag har en skruv lös, ty så enkelt kan ju inte detta krångliga liv vara, som det ter sig för mig just nu. (*Den namnlösa*, s. 217)

Rakels nya insikt medför att hon får en ny känslighet för vad som händer i hennes omgivning men även energi och intresse att engagera sig i både sitt eget och andras liv.

När Virginie, som även hon sörjer sitt misslyckade liv, efter sjutton års tystnad återigen hör Guds röst drabbas hon av samma nya medvetenhetsläge som Rakel. Hon får äntligen mod att bejaka sin kärlek och inse vad hon gjort med sitt eget och sina näras liv. Men det viktigaste är ändå att Gud kommit tillbaka till henne och brutit sin tystnad:

Ingenting betyder någonting, tänkte hon [...] mot detta, att du talar. Ty i din tystnad förgås man och förvillas, förvissnar och dör. Den har varit så fasansfull. Och det förfärligaste av allt har varit, att jag inte under många år, o Gud, märkt att du varit tyst. (*Silverforsen*, s. 207)

Därefter rullas Virginies passionsdrama upp. För första gången i sitt liv vågar hon vara ärlig och berättar detta för sin bror Gabriel:

Detta är första gången i mitt långa liv, som jag är fullkomligt fri att lägga fram mitt hjärta utan förbehåll. Utan förbehåll. Gabriel, tänk, att det skall vara en så enastående händelse i ens liv. Vad man är slutet och feg. Inte har jag läst i bok, och ingen har berättat hur underligt detta känns. Visste du det? (*Silverforsen*, s. 301)

Virginie tar äntligen av sig masken och avslöjar sitt riktiga jag. Wägner låter hennes erfarenheter komma stegvis.¹⁷³

I *Svalorna flyga högt* är det biobesöket i Läppemålatältet som långsamt löser upp Marias stumhet. Bibeln hade inte hjälpt henne. När hon tilltalar hustrun i den amerikanska filmen *Lidande hjärtan* som utsatts för samma svek som hon, kommer äntligen orden:

[H]on fann aldrig någon profet eller psalmist som kunde uttrycka åt henne vad hon kände. Hon hade varit hänvisad till stumhet, eftersom den största händelsen i livet var outtalbar och ojämförlig. Först nu sade hon sig: så var det, detta hände mig, nu händer det på nytt, det har alltså kunnat hända två gånger ändå.

Hon visste icke om den tanken ingav henne lättnad eller sorg, hon visste bara, att hon velat riva denna kvinna från duken och sluta henne i sin famn som en syster. (*Svalorna flyga högt*, s. 54)

Maria inser att hon stått i ett slags undermedvetet samband med Daniel under de tjugofem åren han varit borta och upplever då "den fullkomliga gemenskapskänslan" i "den fullkomliga ensamheten" (*Svalorna flyga högt*, s. 115). Upplevelsen skildras som en befrielse: "Maria som levat i bojor och vilt uppror mot bojor och slutligen släpat dem därför att det måste vara så, löstes nu av den som bundit henne och lämnade glad sitt fångahus." (*Svalorna flyga högt*, s. 116) Denna frihets- och gemenskapsupplevelse förmedlar hon till den döda fröken Rakel: "Var inte ledsen att fröken Rakel är död, för jag lever ju. Det var hennes fumliga sätt att uttrycka sin upplevelse [sic] av allas förbundenhet med alla, en så fullkomlig förbundenhet syntes det henne, att den ena kunde fortsätta livet åt den andra." (*Svalorna flyga högt*, s. 127)

Med sin nuvarande energi förmår kvinnorna genomföra vad de tidigare inte förstått eller vågat. De utför inga offergärningar, som ofta betonats i tidigare forskning, utan medvetna och för dem meningsfulla handlingar. Det andliga och det profana smälter samman för dem liksom den religiösa hängivelsen och den sinnliga kärleken. "Livets centrum och uppehållande kraft är kärlek. Gud är kärleken, och Gud är i allt", framhåller Elin Wägner i "Äventyrare", (17/28) där hon instämmer i kväkaren Carl Heaths påstående att den verkliga synden är att bryta en djup vänskap:

[I]f sin is the breaking of the true relationship, worship is the making of it. By worship I do not mean that strange idea which limits worship to what is called the 'performance of divine service'. Worship is in every conscious effort that links the soul with that which is worthy or worshipful in God or man.¹⁷⁴

I de fyra romanerna är relationerna mellan protagonisterna och männen brutna och de är själva huvudpersonerna i sina liv. Också i kärleken tycks

¹⁷³ Ahlenius, 1951, s. 19. Ahlenius framhåller i sin inledning att: "Efterhand som berättelsen framskrider i *Silverförsen* rullas det förflutna upp ungefär som i en regelrätt psykoanalytisk undersökning."

¹⁷⁴ Carl Heath, *The Icon of the Invisible God*, London 1928, s. 75.

kvinnorna stå ensamma med sin längtan. Här skildrar Wägner ett slags intransitivt förhållande; kvinnan som älskar sätts i centrum, inte den hon älskar.¹⁷⁵ Ett annat sätt att tolka deras hängivelse är att det är Gud som låter sig upplevas som kärlek. Gud är kärleken som finns i allt, skriver Wägner. ("Äventyrare", 17/28) Man skulle därför kunna tolka kvinnornas gudomliga erfarenheter som ett kärleksmöte. De har uppnått en sammansmältning med Gud och lämnat övergivenheten och saken.¹⁷⁶ Så beskrivs exempelvis Maria som den älskande i mötet med Gud:¹⁷⁷ "Hon grät av glädje, sträckte armarna mot höjden och prisade Gud som hon för första gången upptäckte. Klarheten trängde allt djupare in i henne, förtätade sig, blev personlig, en gäst, en närvaro." (*Svalorna flyga högt*, s. 323) Det är i klarheten man kan möta Gud, brudgummen, och återvända till ett ursprungligt tillstånd av enhet. Maria tycks ha nått dit.¹⁷⁸

Beskrivningarna av protagonisternas mystiska erfarenheter påminner om andras upplevelser, skildrade såväl i fiktionens form som i personliga bekännelser, bland annat av Emilia Fogelklou.¹⁷⁹ Även om Wägner inte personligen hade sådana erfarenheter spelade de dock stor roll i hennes romaner.¹⁸⁰ Som Karin Boye konstaterar i en recension, låter Elin Wägner de oanade krafterna i själens inre komma till tals:

människosjälens förmåga av förnyelse och uppståndelse blir för henne ett tecken på det som dock ligger henne närmast om hjärtat, den samlade mänsklighetens dolda kraftresurser och andens odödliga makt i världen. Detta blir allt tydligare och tydligare i hennes produktion. [...] Maria i *Svalorna flyga högt* svarar kyrkoherden, som bekymrar sig för hennes själ: "Jag har ingen salighetssak." Hon har nått utöver sig själv, hon lever i gemenskapen.¹⁸¹

Att utveckla en sådan andlig gemenskap i vardagen, ett slags gudsrrike på jorden, blev ett nytt intresse för Elin Wägner som i *Tidevarvet* rapporterade om Carl Heaths och Mary Parker Follets idéer om hur ett fredligt, demokratiskt och jämställt samhälle skulle kunna skapas utanför de traditionella demokra-

¹⁷⁵ Birgitta Holm, "Kulturarbetare/kultfigur: Ellen Keys och Selma Lagerlöfs europeiska kontaktlandskap och vägar till berömmelse", *CERUM Working Paper CWP* – 1992:8, s. 31. Begreppet intransitiv kärlek har formulerats av Birgitta Holm i en uppsats om kärleken hos Rilke: "En kärlek som ger ut av sig själv, som fyller tomheten, som är både rop och svar. [...] De verkligt stora, de betydande i historien, är de obesvarat älskande kvinnorna. Dessa kvinnor blir källor, skapande, outsinliga källor." Liknande analyser återkommer hos Ebba Witt-Brattström i hennes bok om Edith Södergran. Ebba Witt-Brattström, *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm 1997, s. 173–174.

¹⁷⁶ Anton Geels, *Berusad av gud*, Stockholm 2002, s. 146–156.

¹⁷⁷ Jonsson, 2001, s. 217–218. Bibi Jonsson använder begreppet intransitiv kärlek i sin avhandling: "Maria intar därigenom huvudrollen i den skildring som utmynnar i hennes utveckling till en hel individ."

¹⁷⁸ Geels, s. 149.

¹⁷⁹ Vid den här tiden läste Elin Wägner mystikerna, bland dem Teresa av Ávila. Isaksson & Linder, s. 471.

¹⁸⁰ Wagners första *silent meeting* hos kväkarna påverkade henne djupt. Isaksson & Linder, s. 306.

¹⁸¹ Boye, 1936, s. 418.

tiska institutionerna.¹⁸² Många artiklar ägnades åt Folletts tankar om hur gruppen skulle ”på en gång vara verktyget och den cell ut från vilken den nya staten bygges upp” (”Den eviga gryningen”, 42/28). Samtidigt förespråkade Follett en ny syn på individens roll där människan beskrivs som en del i en levande organism: ”[Hon är] därmed lika nödvändig för det hela som varje tangent på pianot är nödvändig för melodien.” (”Den nya staten”, 45/28) Wägner hade redan delvis tangerat detta resonemang i *Den namnlösa*, där Rakel jämför livet med en bygglåda där alla bitarna kan fogas samman. (*Den Namnlösa*, s. 217)

Även om Wägner insåg att Follets resonemang om individen och helheten kunde uppfattas som paradoxer delade hon hennes uppfattning. En individ får först sin mening när han ”funnit sin plats i det hela, sin uppgift”, skriver hon. Här pekar Wägner återigen på betydelsen för en människa av att ha en livsuppgift.

Visionära feminister och fostermodrar

Huvudpersonerna i Wagners 20-talsromaner axlar således nya arbetsuppgifter och står inför nya utmaningar. De är inga feminister av det traditionella slaget som ämnar kämpa på barrikaderna, men de visar på ett förhållningssätt, som passar väl in i vad Darby Lewes benämner visionär feminism, genom att de har en profetisk framtidsvision där det moraliska och andliga förenas med förnuft och rationalitet.¹⁸³ Lewes beskriver hur kvinnliga författare från 1700-talet och fram till mitten av 1800-talet låter sina kvinnliga protagonister agera i endast en av två sfärer. Rösträttskvinnorna placerades i den offentliga sfären medan kvinnorna i den privata representerades av familjelivets hjältinnor. Män hade däremot ett naturligt tillträde till bägge sfärerna och kunde därför beskrivas som riksdagsledamöter och samtidigt agera som lyckliga familjefäder, vilket var en omöjlighet för en kvinna vid den här tiden.

Utmärkande för den visionära feminismen är att den upplöser dikotomin både mellan privat och offentligt och mellan känsla och förnuft.¹⁸⁴ Lewes visar hur dessa ideal sammansmälts i den utopiska litteraturen i slutet av 1800-talet, då man ville ta tillvara den kvinnliga särartens förändringspotential och samtidigt ge kvinnan samma plats i samhället som mannen. Det var, skriver hon, ”a prophetic vision of woman as a complex blend of the spiritual and intellectual, women working for the improvement of society in both the private and public spheres, women leading humankind into a new age of united morality and reason.”¹⁸⁵

¹⁸² Om Mary Parker Follett var kväkare är ovisst, men Carl Heath hänvisar till henne i *Faith, Reality and the Modern World*, London 1928, s. 27. Follet och Heath framhöll båda individens del i det stora sammanhanget. Follet skriver i *The New State*: ”We, by sharing the life-process which binds us all together in an active, working unity are all the time sharing in the making of the Universe.” Follett, s. 103–104.

¹⁸³ Lewes, 106.

¹⁸⁴ Lewes, s. 75–76 och 102–106.

¹⁸⁵ Lewes, s. 75. Lewes framhåller i sina resonemang att hon anser att termen *vatic* bottnar i en uppfattning om jämställdhet.

I Elin Wägners romaner synliggörs dikotomin genom att huvudpersonerna från början beskrivs som ovälkomna både i den offentliga och privata sfären. Till sist lyckas de dock jämka samman sina liv så att de kan fungera i bägge och överskrida gränserna för vad samhället förväntar sig av en medelålders kvinna. Protagonisterna tilldelas en modersroll, trots att de inte är mödrar, och får därmed inträde till privatsfären. Genom sin nya erfarenhet vågar de vända sig ut mot samhället. Deras personligheter kombinerar andlighet och moralism med förnuft och handlingskraft. I det föregående har jag även benämnt dem mystiker, varvid avses att de har lärt känna sig själva, sina förmågor och brister vilket är en förutsättning för den mystiska erfarenheten och Gudsmötet.

Den visionära, feministiska utopin hade målet att bereda vägen för ett samhälle med en jämlik människosyn. Romanerna uttrycker visserligen inte en sådan vision men den ligger, anser jag, implicit i texten som blottlägger kvinnornas förlorade människovärde. Man skulle således kunna tala om att Elin Wägner här förordar ett särartstänkande med syftet att se könsens särart som en möjlighet till en positiv förändring för hela mänskligheten. I den visionära feminismen innebär den kvinnliga särarten nämligen fördelar för hela samhället genom att den tillför nya dimensioner. Särartstänkandet inom patriarkatet står för det motsatta. Mannen utgör där normen och kvinnan är underordnad. Vad romanerna visar är hur ett särartstänkande inom patriarkatet skapat en reducering och passivisering av kvinnorna.

Däremot behandlar den visionära feminismen inte moderskapets roll i utopin. I Sverige hade både Ellen Key och Emilia Fogelklou lyft fram samhällsmoderligheten som ett andligt och universellt moderskap, vilket dock inte förutsatte ett biologiskt moderskap.¹⁸⁶ Moderlighetens religiösa och andliga dimension kunde då ses som en del i kvinnobefrielsen.¹⁸⁷ Det förutsatte dock att moderlighetens funktion överskred den traditionella och närmade sig den offentliga sfären på samma sätt som Jane Addams förespråkade.¹⁸⁸ Addams framhöll att moderns/kvinnans kunskaper och erfarenheter behövdes i hela samhället. Wägners texter öppnar sig för sådana läsningar och hon står närmare Addams mer praktiska och politiska syn på moderskapet än Keys och Fogelklous samhällsmoderlighet. Den visionära feminismen ger moderskapet en politisk dimension då samhället både förbättras och tar tillvara deras potential som kvinnor. Kvinnornas roll som mödrar liksom debatten om moderskapet överhuvudtaget tog ny fart under 30-talet.

Frågan om moderskap och barn måste ha varit brännande för Elin Wägner under 1920-talet då hennes romaner fokuserar kvinnans roll som mor och barnens utsatthet. När John Landquist behandlar Elin Wägners författarskap i *Svensk litteraturtidsskrift* berör han dock inte med ett ord skilsmässa, barn och

¹⁸⁶ Ronny Ambjörnsson, *Samhällsmodern: Ellen Keys kvinnosyn till och med 1896*, [diss. Göteborg], Göteborg 1974.

¹⁸⁷ Emilia Fogelklou, "Gudshistoria", *Hertha* 15 maj 1917, s. 187–196.

¹⁸⁸ Jane Addams, kväkare och fredspristagare, hade i sin gärning visat att kvinnans kunskaper behövdes i hela samhället och därmed utvidgat kvinnorollen utan att utmana den traditionella synen på kvinnans uppgift. I kapitel 3 ägnas ett längre avsnitt åt Addams.

barnlöshet. Dessa frågor bör ha varit komplicerade och svåra även för honom, eftersom han helt förbigår dem i sina annars så uttömmande beskrivningar av Elin Wägners biografiska omständigheter vid romanernas tillkomst-tid.¹⁸⁹ Både Helena i *Den namnlösa* och Maria i *Svalorna flyga högt* förlorar sina barn vid födseln, Gudrun i *Silverforsen* och Lennart i *Svalorna flyga högt* är fosterbarn. Vem som är Petter Abrahamspojken's mor är oklart. Han tyr sig till Rakel i *Den namnlösa* som väntar på att Gud skall låta henne ta ansvar för ett barn. Den unga kvinnan Eva, som Rakel först tar sig an, är även hon föräldralös. Rakels inställning till moderskapet påminner om Virginies när hon och Gabriel blir Gudruns fosterföräldrar. Barnet ses som en gåva och uppgift från Gud, det vill säga vad kväkarna kallar *concern*.¹⁹⁰

Hur kommer det sig att kvinnorna frivilligt tar på sig ansvaret för dessa barn? Ville Elin Wägner framställa detta som den viktigaste uppgiften även för den medelålders kvinnan? Modersrollen och betydelsen av moderskap framstår ju till sist som avgörande för protagonisterna. Rakel i *Den namnlösa* upptäcker att hennes uppgift inte är att ta hand om Eva utan Petter Abrahamspojken. Virginie i *Silverforsen* beslutar sig för att resa med sitt barnbarn Annami till Kina. Anna Magni i *Natten till söndag* inser att hon kan vara till nytta för dottern och hennes nyfödde son. Maria i *Svalorna flyga högt* lovar att ta hand om Lennarts två små flickor efter Esters död.

Dessa konkreta åtaganden kompletterar och förstärker den position av samhällsmoder som de redan intagit, det vill säga kvinnorna framstår som ett slags etiskt korrektiv för att förändra samhället mot något bättre. Man kan därför se romanerna som en förberedelse för Elin Wägners tänkande om ”den stora modern” som utvecklas fullt ut i *Väckarklocka*, men som förekommer redan i *Dialogen fortsätter* (1932).

Genom sina romaner om den medelålders kvinnan skriver Wägner in henne i den litterära diskursen och ger henne en egen röst. Hon bör ha rätt till frihet och kärlek liksom till arbete och ett meningsfullt liv på samma villkor som kvinnorna i den yngre generationen. Protagonisterna är inte bara huvudpersoner i sina egna liv utan de är även kraftfulla nog att ta ansvar för andra. Att de inte är gifta saknar betydelse och de framstår som resurser både i den privata och offentliga sfären. Omgivningen får därför se upp. Bakom den något grå fasaden döljer sig både passion och handlingskraft.

Det som däremot är förvånande är hur Wägner i dessa 20-talsromaner helt undviker frågor om krig och fred, som hon dagligen konfronterades med under den här tiden.¹⁹¹ Novellsamlingen *Från Seine, Rhen och Ruhr* och romanen *De fem pärlorna* är däremot helt ägnade åt en diskussion om möjligheterna för en fredlig värld.

¹⁸⁹ Landquist, 1949.

¹⁹⁰ Motivet med det föräldralösa barnet, som tas om hand av en eller flera kvinnor, är ett utmärkande drag i den feministiska utopin. Eva Heggstad, *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950*, Stockholm 2003, s. 186.

För fred i världen

Redan efter kongressen i Haag 1915 hävdade Elin Wägner att frågor om krig och fred var västerlandets ödesfrågor och hennes radikala pacifism förstärktes efter ”stadsbudstjänsten” i det krigssargade Europa. Resorna resulterade i artiklar och rapporter bland annat i *Tidevarvet*, men fick även skönlitterär gestaltning.

I det följande undersöker jag Wägners författarskap under 1920-talet där fredsfrågorna är centrala, nämligen novellsamlingen *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923) och romanen *De fem pärlorna* (1927).¹⁹² Analysen utgår även i detta avsnitt från Elin Wägners roll som rörelseintellektuell med fokus på kvinnan, kärleken och kriget, med den skillnaden att texterna rör krigets verklighet, den tyska skuldfrågan och den franska ockupationen och inte den trygga svenska landsbygden.

Att de svenska kvinnorna saknade motivation och den inbördes solidaritet som skulle kunnat hejda kriget, är något som Wägner skildrar i skönlitterär form första gången i *Slakten Jerneploogs framgång* (1916).¹⁹³ Några år senare återfinns interiörer från hennes egna upplevelser i efterkrigstidens Wien och Budapest i *Den föröddas vingården* (1921). I *Från Seine, Rhen och Ruhr* tar hon steget fullt ut och skriver ett personligt dokument.¹⁹⁴ Att rapportera mer utförligt om de svåra förhållandena i Tyskland för en större krets hade hon känt som ett måste.¹⁹⁵ Novellsamlingen uppmärksammades visserligen av kritikerna och man framhöll att Wägners författarskap fördjupats.¹⁹⁶ Fredsvänner som Nathan Söderblom och Ellen Key var djupt berörda av hennes bok.¹⁹⁷ Karin Boye

¹⁹¹ Elin Wägner, *Idun* nr 50 1922, s. 1202. I receptionen av *Den namnlösa* uppfattade man inte att Wägner i den behandlade situationen i Europa. I sitt resebrev från Wiesbaden framhåller hon dock att: ”[...] bokens ärende framför andra är att söka spegla den mänskliga reaktionen inför det utifrån påtvingade lidandet – låt vara att författaren här, ansikte mot ansikte med verkligheten, bättre än någonsin ser hur svag denna spegling är.” Wägner fortsätter: ”Inte ens för sin författare är en bok alltid samma bok.” Georgs öde skulle därför kunna uppfattas som ett slags bearbetning av Wägners tyska upplevelser.

¹⁹² Elin Wägner, *Den odödliga gärningen*, Stockholm 1928. I novellsamlingen behandlar ”Flodmannen” samma tema som *De fem pärlorna*. Den tilldrar sig i ett ockuperat land och en människas insats förmår där att något ändra historiens gång. Flodmannens ”själskraft” råar våldet nämligen inte på.

¹⁹³ Elin Wägner, *Slakten Jerneploogs framgång*, Stockholm 1916. Tomson betraktar *Slakten Jerneploogs framgång* som ett kulturhistoriskt dokument med sin skildring av de nationalistiska stämningar som var förhärskande i Sverige under första världskriget. Det var mot sådana som fredskvinnor som Wägner kämpade. Tomson framhåller, att Wägner då trodde att kvinnorna skulle kunna göra något för att hejda kriget. Tomson, s. 200.

¹⁹⁴ Boken är försedd med en undertitel: *Små historier från Europa*. I fortsättningen kallar jag den novellsamling.

¹⁹⁵ Under våren 1923 skriver Wägner flera brev till Tor Bonnier där hon klagar över hur svårt arbetet med boken är, ”det svåraste hon gjort”, men ser sig ”tvingad” till det ”med eller mot sin vilja”. Brev till Tor Bonnier 5 och 18 april 1923.

¹⁹⁶ Erik Hedén ger boken epitetet svensk kväkarbok i sin recension i *Social-demokraten* 4 juli 1923. Signaturen Gwen (Else Kleen), *Aftonbladet* 12 juni 1923, talar om bokens skönhet och sammansmältningen av innehåll och form. Einar Norlind berömmar Wägner och framhåller att hennes författarskap fördjupats, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 12 juni 1923.

¹⁹⁷ Isaksson & Linder, s. 353. Söderblom skriver bland annat: ”Eder bok [är] det för mig personligen märkligaste jag läst om det ofattliga som nu sker och som världen nästan upphört att intressera sig för.”

hävdade senare att novellsamlingen var ”nödvändig” för den som ville förstå Elin Wagners ”hela livsriktning”.¹⁹⁸

Däremot uppfattades inte boken som det debattinlägg om den tyska fredsuppgörelsen och den franska ockupationen, som Wägner avsett, utan snarast vad undertiteln indikerade: små historier med en personlig touch.¹⁹⁹ Den livliga debatt om situationen ute i krigets Europa som hon hade hoppats på, kom därför aldrig igång. Inte heller såldes boken i någon större upplaga.²⁰⁰ Svenskarna, som alla andra, ville glömma krigets fasor och gå vidare.²⁰¹

Från Seine, Rhen och Ruhr föregriper Wagners journalistik i *Tidevarvet* och förebådar romanen *De fem pärlorna* som har likartade teman och en handling i krigets skugga. De korta skissartade novellerna förmedlar intryck och stämningbilder. De har ett liknande omfång och upplägg som Wagners Devinezkåserier men är skrivna i moll.

Wägner växlar mellan reportage och mer kåserande texter. Hon berättar om sina många möten med högt uppsatta militärer, med kvinnogrupper, med civilbefolkningen och med kväkare. Alla tycks vilja delge henne sina livsöden i ett slags förhoppning att hon skall förmedla dem till en vidare krets.

I novellerna glider personer och händelser förbi, försvinner och ersätts med nya lika tragiska och upprörande erfarenheter. Wägner brottas med sin egen ångest över människors hat och oförsonlighet. Hennes annars realistiska och raka prosa förmår inte beskriva hennes tunga erfarenheter, utan hon prövar en mer inklämmande och öppen stil för att komma närmare människors rädsla och uppgivenhet. Hon tycks inte vilja gå med på att ondskan finns i människan, utan föredrar att tro att man mer eller mindre tvingas till sina illdåd av ödet eller historien, det vill säga hamnar i vad hon kallar ”vedergällningsfällan”.²⁰² Därför vill Wägner inte heller döma mellan de två staterna utan strävar efter att vara opartisk.²⁰³ I den mörka väven knyter hon därför in en röd tråd av ljusa och hoppfulla möten med pacifister, kristna och andra som står på ”det godas

¹⁹⁸ Boye, 1936, s. 419.

¹⁹⁹ Elin Wägner, ”Mellan tiggaren och millionären”, *Dagens Nyheter* 13 mars 1920. I artikeln framhåller Wägner att endast den som vandrat i krigets spår, kan känna ”det rätta hatet mot kriget”. Det är detta hat hon vill förmedla till det svenska folket.

²⁰⁰ *Från Seine, Rhen och Ruhr* såldes i 2800 exemplar. Wägner var missnöjd med den låga upplagan och klagar för Tor Bonnier, som bedömde den som tillräcklig för en novellsamling.

²⁰¹ Behovet av att glömma krigets fasor och gå vidare diskuterar Elin Wägner i ”Tystnaden som brutits”, (40/29). Se avhandlingen s. 117–118.

²⁰² Simone Weil tolkar människans sårbarhet och utsatthet på ett sätt som överensstämmer med andemeningen i Wagners noveller. De bägge författarna uppfattar kriget som ett tillstånd då människan frånträtt sin fria vilja och inte längre har några handlingsmöjligheter. Simone Weil skriver: ”Från den tidigaste barndomen och ända fram till graven finns det i djupet av varje människohjärta någonting, som trots allt ont hon begått, lidit och bevittnat – okuvligt väntar sig, att man skall visa henne godhet och inte tillfoga henne ont. Detta är det framför allt annat som är heligt hos varje människa.” Simone Weil, *Personen och det heliga. Essäer och brev*, Stockholm 1961, s. 13.

²⁰³ I *Seine, Rhen och Ruhr* strävar Elin Wägner således efter att vara opartisk, vilket hon däremot inte alltid lyckades med i sin journalistik: ”Jag la mig nog mycket i kampen mot den skenrepublik som fransmännen satt upp sådan den fördes av tyska regeringens kamouflerade organisationer, eller lät oss säga: sa emot.” Isaksson & Linder, s. 360.

sida”, något som bidrar till att novellerna andas ett slags optimism trots sina skildringar av grymhet och våld.

I *Från Seine, Rhen och Ruhr* försöker Wägner att dokumentera hur Tyskland och Frankrike är lika beklagansvärda och därför behöver få hjälp att bryta sina destruktiva handlingsmönster. Frankrike tycks närmast förhäxat av sin seger medan hatet växer i Tyskland efter den förnedrande behandlingen. Hur skall man under sådana förhållanden begära att människor och länder skall visa varandra kärlek, frågar hon. I novell efter novell avslöjas hur den franska militären våldför sig på den tyska civilbefolkningen med arrogans och grymhet. Wägner rapporterar berättelser och händelser hon själv bevittnat men som förtigits eller förnekats av pressen, ansvariga officerare eller civila tjänstemän: ”Inför den påtagliga sanningen mister det slagordet sin kraft och suggestiva förmåga, att Tyskland är det opålitliga rovdjuret, som stör den europeiska fårflodens frid.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 218) Men även goda insatser av fransmännen beskrivs i novellerna. Franska soldater har köpt tyska arbetares kläder för att kunna arbeta med tyskarna. Andra berättar för henne om tyskarnas självbehärskning och tålmod, som förtagit effekten av fransmännens aktioner: ”Men om verklighetsbakgrunden för alla dessa romantiska historier från Ruhr kan den, som blott lyssnar till dem i andra hand, ingenting veta. Ibland tror man väl för mycket, ibland också för litet.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 188)

Wägner återkommer här som i *Tidevarvet* till den orättmätiga fredsöverenskommelsen, där tyskarna både ådömdes att betala en stor summa pengar och samtidigt fick utstå den franska ockupationen. Kriget beskrivs dock som en angelägenhet enbart för männen och kvinnorna på bägge sidor framställs som offer och utan intresse att göra sina röster hörda: ”Det offentliga livets larm skötes av manliga röster, åsiktsbrytningarna äro brytningar mellan män och män, aldrig mellan kvinnor och män.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 132)

Vid ett besök på en redaktion för en fransk kvinnotidning, *La voix des femmes*, får Wägner exempelvis veta att tidningen endast kunde ges ut i nio dagar då kvinnorna varken ville satsa pengar eller ”hade ringaste behov av en kvinnlig stämna i den stora presskören” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 124). Kvinnorna i den fredsförening hon besöker hade visserligen sagt nej till statliga arméer, men inte motsatt sig en statskupp. Genom att ta sådana beslut har de ”gjort sig omöjliga” framhåller Wägner, och klagar över kvinnornas tystnad liksom över de ”fina damernas” hyckleri och godtrogenhet inför krigets realiteter. (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, ”Om kvinnorna”, s. 121–161)

Kvinnorna hade visserligen haft svårigheter att finna en egen form efter rösträtten, påpekar hon med viss ironi, men man kunde ju inte begära för mycket av dem. Rösträtten hade dessutom givits till dem därför att de snällt lydde männen under kriget, inte för att de drivit en egen linje. Mer kritisk ställer sig Wägner till kvinnorna inom IKFF och WILPF för att de varken skaffat sig inflytande eller lyckats driva igenom sina krav, en kritik som hon återkommer till i *Tidevarvet*. (”Vid skiljovägen”, 20/26) Orsaken till detta är ”att kvinnorna ännu icke förstå vad de vilja och måste vilja, därför att de äro eftersägare, därför

att de icke lärt att se med egna ögon, icke gått in i sig själva och lyssnat till rösten i sitt eget inre” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 137). Wägner ifrågasätter dock om det är männens verklighetssinne som skall ställas mot kvinnornas idealitet. Det borde vara männens idealitet som granskades mot kvinnornas: ”Hur mycket har icke det manliga svärmeriet för fanan och prestigen och gloiren kostat mänskligheten?” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 136)

Vissa beundransvärda kvinnor, pacifister och fredsmäklare, möter dock Wägner, kvinnor som trots hot och tortyr orkar stå kvar vid sin ståndpunkt att det enda vapen som duger är kärleken, kväkarnas budskap.

Kväkarnas tålmodiga arbete

Kväkarnas arbete för försoning och fred beskrivs ingående i novellerna, liksom deras arbetsmetoder. (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 107–113) Tidvis reser Wägner tillsammans med vad hon skämtsamt kallar sin ”vapenbroder”, en kvinnlig kväkare.²⁰⁴ Här framgår att hon ännu inte hade kommit i kontakt med Gandhis icke-våldsaktivism. Pacifismen i berättelserna beskrivs här mer som stilla arbete än den aktivism som kännetecknar Gandhis metoder.

Kontakterna med kväkarna ger Wägner anledning att reflektera över sina egna insatser för fredens sak. Från att ha trott att de stora kongresserna avgjorde världens öde, inser hon att utan ett personligt inflytande fungerar ingen organisation överhuvudtaget: ”Uttorkar personlighetens flöde, då hjälper det föga med ett väl uttänkt kanalsystem, med andra ord, då är den skickligast utbyggda världsorganisation värdelös och snarast ett spektakel.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 102) Kväkarnas sätt att arbeta hade först förvånat Wägner, eftersom det tycktes henne ineffektivt och oorganiserat. Men efter en tid lär hon sig att verksamheten fungerar därför att den är baserad på personliga kontakter med brev eller avskrifter av brev. I dessa informerar man om alla slags erfarenheter, vilka sedan vidarebefordras ”från en vän till en vän” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 108). Sådana brev har enligt Wägner visat sig få kraftfulla effekter och hon exemplifierar med Romain Rolland, som genom sina brev lyckats inge människor nytt mod. Elin Wägner prövar själv: ”Charmen i denna sysselsättning kan väl inte fattas av någon annan än en gammal journalist. Aldrig var jag väl så högfärdig över min första tryckta novell, som den gång då jag fick ett brev, där det stod: I have already copied a good deal of your letter.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 109)²⁰⁵

Tillsammans med kväkarna sökte Wägner nå en försoning mellan Tyskland

²⁰⁴ Wägner förklarar här att : ”[...] det är på kiv och uträkning, som vi beslagta krigiska uttryck, sådana som vapenbroder, fälttågsplan och högkvarter som en rättvis hämnd för militaristernas vana att krypa bakom fredliga uttryck och avsikter, när de i själva verket endast handla för att tillfredsställa sina passioner.” (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 221)

²⁰⁵ Att kväkarnas arbete utfördes i det tysta, utanför offentligheten och inblandning av media, tycks vara självklart.

och Frankrike. I sina Tidevarvsartiklar, liksom i sina noveller, drömmer Wägner om att Tyskland skall visa solidaritet med andra länder:

Tyskland, som är förbjudet att öppna munnen inom folkens församling, och som förbjudits att ta upp skuldfrågan, har dock inför den osynliga krigsrätten sitt stora tillfälle nu, att visa vad ande som verkligen bo i dess själ. Många makter strida om den nu, slita den hit och dit, vilken av dem skall segra? (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 238–239)

Förhoppningarna infrias dock inte och en avgörande orsak anger Wägner vara pressens skrivelser och den falska propagandan. I *Från Seine, Rhen, och Ruhr* liksom i *Tidevarvet* ägnar hon stort utrymme åt att beskriva propagandans påverkan på henne själv och världsoptionen. ("Människan och tillfället", 27/24) Hon anklagar exempelvis "världspropagandan" för att ha förvridit omvärldens syn på Tyskland. Till sist har nu denna drabbat även tyskarna själva och berövat dem tron på sitt land och dess framtid: "Något inom honom uppreste sig mot orimligheten i propagandan, något viskade, att det kunde finnas ett korn av sanning däri." (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 217) Wägner berättar om de våldtagna tyska kvinnorna som lydde propagandamakarna och avslöjade sina hemska upplevelser för pressen. Med sina vittnesmål skulle de, enligt dem, kunna stödja Tysklands sak. Men istället utsattes kvinnorna för förhör och smutskastning både av sina egna landsmän och av fransmännen: "Liksom de varit de främmande soldaternas offer, blevo de propagandans martyrer." (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 142) Istället för medkänsla mötte kvinnorna således social vanära och stöttes ut från sin familj- och umgängeskrets.²⁰⁶

Överhuvudtaget driver Wägner frågorna om medias ansvar och "världsprensens" roll kraftfullt och tydligt. Hon anser att den missbrukar sitt förtroende och bedrar människor och länder. I *De fem pärlorna* låter hon sin kritik få en alldeles särskild vinkling, där media blir ett slags medspelare i intrigen. I *Från Seine, Rhen och Ruhr* nämner hon förtalskampanjer, uppdiktade historier och påhittade mord. Särskilt negativ är hon till den franska pressen, som enligt henne för sina läsare bakom ljuset. Vad vet man egentligen om verkligheten när man endast har tillgång till ett lands tidningar: "Var det sant, att tyska pressen fört en medveten förtalskampanj mot fransmännen, eller var det sant, att verkligheten i fasor överträffade allt vad pressen kunnat meddela?" (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 178)

Wägner gör allvarliga försök att vara neutral och tecknar mötena mellan

²⁰⁶ Trots att det är väl dokumenterat att krigsvåldet mot kvinnor under första världskriget var omfattande, går det knappt att spåra det i en svensk kontext. Vad de svenska tidningarna uppvisar, enligt Sturfelt, är en visserligen beklagansvärd, men fysiskt hel och oskadd änka med flera små barn som placerats framför bombade husruiner. Däremot saknas helt bilder och berättelser om fysiskt eller psykiskt våld mot kvinnor i de svenska tidningarna. Ibland antyds i artiklarna att våldtäkter och övergrepp begåtts, men aldrig med konkreta uppgifter om kvinnornas "hemska öde". Beskrivningarna av mäns våld mot män är däremot drastiska och fyllda med skakande uppgifter och bilder. Linda Sturfelt, "Den andras lidande", *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg, (red.), Lund 2005, s. 219–226.

pacifister från bägge länderna med särskild omsorg, även om det skymtar fram var hennes preferenser ligger. Grymhet och godhet återfinns i lika hög grad hos bägge sidor: ”*Liksom hjärtat behöver förlåtelsens sakrament behöver det också förlåtandets*”, framhåller hon. (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 59)

Kärleken segrar

Hur mänskligheten med andens kraft kan befria sig från våldets spiral, visar Wägner i romanen *De fem pärlorna*. Handlingen är förlagd till områden, där hon tidigare haft uppdrag, men nu utrustade med fantasinamn. När romanen dramatiserades år 1934 under titeln *Credo* gavs platserna däremot sina rätta namn.²⁰⁷ Det är oroligheterna i Pfalz som är romanens nav, och berättelser därifrån avslutar för övrigt *Från Seine, Rhen och Ruhr*.

I romanen blockerar och bekämpar Vinlands landsflyktige president Martius och den nuvarande presidenten Cark och hans män varandra.²⁰⁸ Det blir den unga amerikanskan Kitty Nevinsons, Credo, uppgift att stoppa våldsspiralen. Som sekreterare och älskarinna till Martius kastas hon in i konflikternas mitt och får uppleva bägge sidors våld och hänsynslöshet. Genom att övertala Martius att ge henne fem dagar av Carks liv som bröllopsgåva istället för fem pärlor, lyckas Credo bryta våldsspiralen. Hon reser själv till Vinlands huvudstad Sjuberg för att stoppa det planerade mordet. Ungefär samtidigt faller Martius för en fiendekula och fraktas döende i triumf tillbaka till sitt land. Genom hans död förändras stämningen i Vinland. Hatet ersätts med försöning och Martius tilldelas martyrgloria och blir symbolen för fred och förlåtelse. Cark lämnar självmant presidentposten och en ny fredlig och samarbetsvillig regering tillsätts. När Martius ädelmod efter en tid ifrågasätts behövs Credos vittnesmål att han medvetet skonat sin motståndare. När hon skall avge detta slutar romanen.

Tillkomsthistorien för *De fem pärlorna* bygger på flera olika ansatser. Teman och historier från artiklar i *Idun*, *Dagens Nyheter* och *Tidevarvet* från början av 1920-talet återkommer i den.²⁰⁹ Flera händelser ur *Från Seine, Rhen och Ruhr* aktualiseras, ibland i annan tappning men fullt igenkännliga. I *Tidevarvet* äg-

²⁰⁷ Tomson, s. 203. Dramatiseringen och omarbetningen gjordes av Ragnar Hyltén-Cavallius tillsammans med Elin Wägner. Vinland och dess huvudstad Sjuberg i romanen motsvaras i pjäsen av Pfalz och Speyer, samt Treves och Holt av Tyskland och Heidelberg. Novellen ”Det tillbakavisade vittnet”, (30/24) finns med som en episod i *De fem pärlorna*. ”De fem dagarna” publicerades i sju nummer av *Tidevarvet* (1–7/25) och kan ses som ett slags kortroman.

²⁰⁸ I ”Ett politiskt idédrama”, (40/34) refereras Wägners presentation av pjäsen i radio.

²⁰⁹ Bengt Tomson har i sina personliga samtal med Elin Wägner fått bekräftat att hon både mött den franska överbefälhavaren i Pfalz och sett kulhålen på den restaurang hon beskriver i Devinez-kåseriet ”En spännande historia”, (30/24). Tomson, s. 205. Tidevarvsartikeln ”Människan och tillfällen”, (27/24) handlar om den nya tyska medicinen mot sömnsjuka, som skulle kunna hjälpa England att bekämpa sjukdomen i Afrika. Genom att skänka medicinen skulle Tyskland kunna visa sin solidaritet med andra länder. Men man avböjer av olika skäl och tar inte chansen. Denna historia återkommer i *De fem pärlorna*, s. 256.

nade Wägner Pfalz' öde ett flertal artiklar under 1923–1924 bland annat under temat "Gränsländets öde".²¹⁰

Temat, att kärleken förmår övervinna våldet och får avgörande betydelse för ett helt land, använder Wägner först i kortromanen *De fem dagarna*, som publicerades som följetong i *Tidevarvet* 1925.²¹¹ Två år senare får Tidevarvsläsarna ta del av romanen *Credo* som bilaga, även den en föregångare till *De fem pärlorna*.²¹² Dessa omarbetningar och skisser måste ha betytt att romanens intrig och teman upptog Wägners tankar. Till Tor Bonnier skriver hon: "Själv var jag så lycklig över den boken men man vågar aldrig lita på sig själv och sina tycken."²¹³ Tor Bonnier framhåller för sin del att han inte "känner igen" henne i den.²¹⁴

De fem pärlorna fick ett blandat mottagande. Recensenterna tyckte inte förstå att Wägner hade åtminstone två syften med sin roman, ett skönlitterärt och ett politiskt. Hon ville som i *Från Rhen, Seine och Ruhr* återuppta diskussionen om Tysklands ställning och den franska ockupationen. Detta senare syfte tycks ha gått de flesta obemärkt förbi och man verkar inte heller ha förstått vilka länder romanen handlar om.

Några manliga recensenter skrev ned romanen helt. Sten Selander talar om "en pacifistisk rövarroman" och ett "elände" som han helst vill glömma.²¹⁵ Fredrik Böök är lika kritisk och i en recension med titeln "Riksföreståndaren och missen" påstår han att Wägner seglat ut på "vilda vatten" och "förlorat kursen".²¹⁶ Emy Ek berömmar däremot romanen med en lång recension i *Tidevarvet* och ett inkännande ordval: "Det ansikte, som till sist löser sig ut ur denna egendomliga bok, är tidens ansikte, märkt av blod och tårar, strid och smärta, lust och lidelse, och dock genomlyst av en stråle av tro och hopp."²¹⁷ Carl-August Bolander i *Dagens Nyheter* framhåller att *De fem pärlorna* inte bara är ett äventyr utan ett drama, den "stora kärleksreligionens pärlor i hennes radband".²¹⁸ Ellen Kleman talar om ett förnämligt "märke" medan Gurli Hertzman-Ericsson uppskattar fördjupningen i Wägners romankonst.²¹⁹ Man framhåller dock att intrigen inte känns levande och klagar över dess "teoretiska dygdelära" och Wägners "moralistiska hårdhet".²²⁰

För Wägner måste den negativa kritiken ha kommit som en obehaglig överraskning då hon själv trott på boken. Bengt Tomson, den ende som genomfört en grundlig analys av romanen, analyserar den eftersom den belyser Wägners

²¹⁰ "Det europeiska dramat", (16/24) och (23, 24, 25/24).

²¹¹ *Tidevarvet* (1–5/25).

²¹² *Tidevarvet* med början i nr 13 1927.

²¹³ Elin Wägner i brev till Tor Bonnier 1 november 1927.

²¹⁴ Tor Bonnier i brev till Elin Wägner 14 december 1927.

²¹⁵ Sten Selander, *Stockholms Dagblad* 25 december 1927.

²¹⁶ Fredrik Böök, *Svenska Dagbladet* 24 november 1927.

²¹⁷ Emy Ek, *Tidevarvet* (49/27).

²¹⁸ Carl-August Bolander, *Dagens Nyheter* 18 november 1927.

²¹⁹ Ellen Kleman, *Hertha* 27 december 1927 och Gurli Hertzman-Ericsson, *Idun* 4 december 1927.

²²⁰ Richard Nordin, *Svenska Morgonbladet* 10 december 1927.

uppfattningar i fredsfrågan, inte på grund av dess litterära kvaliteter. Boel Hackman instämmer i kritiken och framhåller att romanens ”högstämnda tonläge gör den [emellertid] lätt patetisk” och hon anser att gestaltningen inte får liv.²²¹

Holger Ahlenius är mer balanserad i sin analys år 1936 då han lyfter fram Wagners utopi om en bättre värld, ”då kärlekens vapen skola visa sin förmåga att bryta hatets förtrollning och skapa fred och försoning”, som något försonande.²²² Däremot är han kritisk till Wagners pacifism, som hon ”förkunnar i ”den radikala kvinnotidningen *Tidevarvet*”. Den är ”betänkelig för den mest övertygade fredsvän”, fortsätter Ahlenius. I sin inledning till ”Valda Skrifter” sexton år senare framhäver han dock romanens verklighetsanknytning:²²³ ”Liksom i fallet Martius torde figurgalleriet i *De fem pärlorna* i allmänhet gå tillbaka på utländska förebilder, och det erbjuder därför särskilda svårigheter att spåra upp de verklighetsmodeller som troligen har funnits.”²²⁴

Under det att Isaksson & Linder utan minsta tvekan fastslår att ”huvudpersonen Martius är [helt enkelt] en sammanslagning av den landsflyktige ministerpresidenten Wintherstein och fribytare Ritter von Eberlein – den senare i den förres roll, som dessutom uppförstorat”, talar Ahlenius mer diskret om en X.²²⁵ Enligt Ahlenius är Martius en ”idealiserad och romantiserad bild av denna tyska verklighetsmodell”. Isaksson & Linder karakteriserar *De fem pärlorna* som en ”dokumentärroman, långt innan ordet var uppfunnet” och lyfter fram romanens utopiska kvaliteter.²²⁶ Att Elin Wägner inte brytt sig om att ge några anvisningar om romanens syfte och bakgrund anges som ett skäl till den bristande uppskattningen och förståelsen av boken. Men det finns andra skäl. Kärlekshistorien mellan Martius och Credo är psykologiskt obegriplig liksom de välvilliga beskrivningarna av krigshjälten Martius. För mig blev romanen intressant när jag upptäckte att den även behandlar och avslöjar massmedias roll i ockupationen av Pfalz. Men sådana frågor lyftes aldrig fram i recensionerna av boken.

Kritiken av massmedia

Min uppfattning är att Wägner hade ett ytterligare syfte med romanen, ett syfte som emanerar från hennes roll som rörelseintellektuell, nämligen att belysa pressens och propagandans roll i krigstider, ett tema som hon ofta behandlade i *Tidevarvet*.²²⁷ I *De fem pärlorna* låter hon två journalister aktivt påverka händel-

²²¹ Hackman, s. 132.

²²² Ahlenius, 1936, s. 30–31.

²²³ Holger Ahlenius, ”Inledning”, Elin Wägner, *De fem pärlorna*, ”Valda skrifter” del 6, Stockholm 1952, s. 7–32.

²²⁴ Ahlenius, 1952, s. 23.

²²⁵ Isaksson & Linder, s. 360 och Ahlenius, 1952, s. 11. Kanske ville inte Ahlenius avslöja namnet på en ännu levande person.

²²⁶ Isaksson & Linder, s. 360.

²²⁷ Se avhandlingen s. 122–129.

seutvecklingen och beskriver även ingående pressens arbetsmetoder och avslöjar medias opålitlighet.²²⁸ Martius öde bestäms således inte enbart av Credos handlingar utan lika mycket av journalisternas. Samtidigt underminerar Wägner sin egen argumentering genom att visa på obeständigheten i journalisternas uppfattningar och hur tillfälligheter påverkar deras ställningstaganden.²²⁹

På vilket sätt låter då Wägner pressen få inflytande över händelseutvecklingen? Redan i det tredje kapitlet när journalisterna dyker upp för första gången, har Credo förmanat vinländarna att inte tro på tidningarnas lögnaktiga bevakning utan att istället läsa Martius' nyhetsbrev, det vill säga hon har skapat misstänksamhet mot media och journalister.

För att hindra den amerikanske ministern att överlämna sina kreditiv i Vinland har Martius iscensatt en invasion av sitt eget slott, där amerikanerna driver barnhem.²³⁰ Samtidigt har han skickat Credo dit för att inspektera och tipsat två amerikanska journalister, Chicago och New York, om sina planer. De två journalisterna hjälper Credo att fly från inkräktarna med barnen, men först måste de fullgöra sitt arbete:

[Credo] var bara förvånad över att detta sorgliga faktum försatte båda herrarna i sådan förtjusning. [...] Det kränkta lilla barnet var ett material, en rubrik. För den ene ett barn, räddat genom en hjältemodig kvinna. För den andre ett barn, kränkt av en rå soldat. Men de voro inte omänskliga, de gävo den lilla en dollar, sedan de fotograferat henne och smekte hennes röda hår. (*De fem pärlorna*, s. 72)

Credo får rätta sig efter journalisterna och uppmanas senare av Martius att ställa upp för en intervju om händelsen. Tidningarna vill veta mer om hur hon givit sig på en soldat som antastat en av småflickorna. Om intervjun blev bra avsåg han att översätta den till engelska för spridning i Amerika. Credo inser senare att även hon betraktat händelsen ur propagandasynpunkt och glömt flickan, när hennes historia väl blivit journalistiskt stoff.

För Martius tycks inte bara kriget utan även landsflykten vara ett spel, nästan en lek. Han utnyttjar pressen för att styra opinionen och provocerar fram aktio-

²²⁸ Elin Wägner arbetade själv för att bygga opinion för Pfalz' öde, och hade skaffat sig god inblick i krigskorrespondenternas metoder. Wägner och Ritter arbetade både tillsammans och var för sig med olika press- och bokprojekt för att påverka omvärldens uppfattning och därmed förbättra situationen i Pfalz. Under åren 1923–1924 använde Wägner material från Ritter och hans "Pfalzcentral" i egna artiklar och för spridning till sina kontakter i London och Paris. Ritter hänvisade för sin del till artiklar som Wägner skrivit i Sverige om situationen i Pfalz. Ahlenius, 1952, s. 9–22.

²²⁹ *Från Seine, Rhen och Ruhr*, "De tåligas café", s. 198–200. I novellen beskrivs de franska soldaternas uppträdande inför världspressen vid en begravning av en ung arbetare: "På fransmännens fullkomligt obesvärade och likgiltiga hållning, där de stodo i en grupp och pratade eller vandrade fram och tillbaka, förstod man, att de icke hade en aning om att världspressens strålkastare i detta ögonblick var riktad mot dem. Där voro journalister från tyska, engelska, amerikanska, holländska och svenska tidningar, Manchester Guardian var representerad, Westminster Gazette ävenså. Nu kom liktåget, spänningen växte. Ännu in i sista ögonblicket märkte icke fransmännen eller låtsades inte märka vad som nalkades. Precis i det ögonblick då kistan passerade dem, stramad de alla upp sig och gjorde honnör. Posten vid trappan skyldrade. Journalisterna noterade."

²³⁰ En liknande händelse berörs för övrigt i *Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 197.

ner som kan ställa honom i en förmånlig dager och motståndaren i en sämre.²³¹
Han urskuldar sig för Credo:

Och förlåt mig, mitt älskade hjärta, men jag har inte råd att köpa din press. Även den billigaste lilla åsikt är mig för dyr. Därför måste jag söka vinna den genom att bjuda den på teatern. Efter historien med det amerikanska barnhemmet hoppas jag att ni i varje fall dröjer något med att erkänna den skurken Carks regering. (*De fem pärlorna*, s.109)

Ända in i döden styrs Martius öde av media. När han blivit skjuten och som martyr förs tillbaka till huvudstaden, tillskrivs den förändrade positiva inställningen till honom en journalists arbete: "[...] och dock var det han som beredde riksföreståndarens mottagande i huvudstaden.[...] När denna berättelse mitt i natten spreds till massorna som drevo på Sjubergs gator, då skedde en känslorevolution i huvudstaden. [...] Tidningen uppmanade folket rentut att möta sin riksföreståndare och städa staden till hans ankomst." (*De fem pärlorna*, s. 272–273) Den tidigare av journalisterna så uppskattade Cark ges nu epitetet tyrann, och Wägner visar återigen hur oberäkneliga och otillförlitliga journalisternas ställningstaganden är:

Den förunderliga vilda otålighet som gripit Sjuberg var målande beskriven ty de journalister som fått stanna hemma måste ju göra det mesta av detta. [...] Men alla tyranner äro fega, skrevo kallblodigt de män som för två dagar sedan prisat honom för den diplomatiska seger hans vänskap med Amerika innebar. (*De fem pärlorna*, s. 287–288)

När rättegångsprocessen sätter igång förändras medias attityd mot Martius. Löpsedlar med "Hycklaren Martius avslöjad" upprör Credo så mycket att hon känner sig tvungen att anmäla sig som vittne i rättegången om mordet på Martius. Det är således tidningarnas löpsedlar som förmår henne att avslöja sin hemlighet och besluta sig för att rentvå sin älskare. Rättegången följs inte bara av landets honoratiories utan även av "världspressens strålkastare". Inte bara Credos öde utan även Martius' eftermäle kommer därför att bedömas genom medias glasögon. Hur omvärlden kommer att ställa sig till hennes avslöjanden om hennes förhållande med Martius, beror således på deras bedömning av sanningshalten i hennes vittnesmål.²³² Det är anmärkningsvärt att recensenterna inte uppfattat Wägners nedgörande kritik av pressen i romanen. Själv hade hon dock genom sitt arbete för Pfalz fått stor inblick i hur den hanterade fakta.

²³¹ Med förtjusning noterar Martius tidningarnas skrivelser om sina infall, själv kallar han dem "affärer"; alltifrån att utklädd ta sig in i Vinland för att hämta en tjur på sitt slott till att anordna middagar för celebra sällskap för att få rabatt på sin hotellräkning. Hans påhittighet känner inga gränser. Om det skrivs något ofördelaktigt om honom eller något positivt om hans motståndare, tar han det som ett personligt angrepp.

²³² Romanens slutrader förtar dock något allvaret i Credos projekt: "Ty om ett ögonblick skulle hon lägga denna hand på bibeln och inför hela världen vittna om hur äventyrligt det var att älska." (*De fem pärlorna*, s. 358)

Kvinnomakt

Den unga Credo skiljer sig väsentligt från de flesta av de moderna kvinnor som förekommer i Elin Wagners 20-talsromaner. Credo har ett starkt självförtroende och agerar kraftfullt och målmedvetet, även i sorgen. Hennes personlighet har en hel del gemensamt med Pennskaftets och med advokatens i *Natten till söndagen*. Dessa tre unga kvinnor är medvetna både om sitt eget värde och sin professionella kompetens. Däremot beskrivs de som troskyldiga och förbehållslösa i sin kärleksrelation; de litar blint på sin älskade. Men de är inte bara uppfyllda av sin kärlek utan även av sin livsuppgift – Pennskaftet av rösträtten, advokaten av kvinnans rättigheter och Credo av freden – uppgifter som ibland beskrivs vara väsentligare för dem än kärleken.

Credo tvivlar inte på sig själv, och hon gör egna val. När hennes liv ställs i relation till Martius', anser hon det vara värt lika mycket som hans: "I Amerika tycker man att en ung kvinnas framtid också betyder en hel del." (*De fem pärlorna*, s. 51)²³³ Detta förvånar och provocerar hennes omgivning. När hon trots sin uppfostran beslutar sig för att inleda ett kärleksförhållande med Martius, ger hon sig inga samvetsförebråelser. Deras sexuella relation blir varken himlastormande eller lång, eftersom Martius blir skjuten kort efter att de inlett sitt förhållande. Carks öde bli inte heller mindre viktigt för Credo, trots kärleken. Istället skildras Martius som den romantiske och erotiskt beroende.

När han talar till henne som ett barn och inte lyssnar till hennes argument blir hon dock upprörd. Wagner låter en indisk film öppna Credos ögon och när hon kan identifiera sig med den indiske kulin, som inte är värd att räkna med som vittne, inser hon sin belägenhet. Hon har helt enkelt inte behandlats seriöst av Martius i egenskap av kvinna. Denna insikt ger henne kraft att pröva nya utvägar och hon låter sig varken skrämmas eller tystas av Martius.²³⁴ Istället övertalar Credo honom att ge henne fem dagar av Carks liv. Hennes starka vilja och initiativkraft går som en röd tråd genom romanen.

Den omaka kärleksrelationen mellan Credo och Martius befinner sig ljusår från den jämställda kärlek som Wagner förespråkar i *Tidevarvet*. Martius beskrivs som en charmfull förförare av både kvinnor och män. Trots att han har blod på sina händer anstränger sig Wagner att göra honom sympatisk och tilldragande.²³⁵ Ständigt hänvisar han till sin släkts historia: hans förflutna är blodigt, det vill säga han är fast i vad Wagner kallar våldets spiral.

Credo är ung och oerfaren men uppfylld av tron på det godas makt och buren av en kärlek starkare än våld och vapenmakt. Hennes kärlek kan därför ses som en dold omstörtande kraft, förbunden med andra underminerande krafter som utmanar den manliga hegemonin. Därför skulle romanen kunna ses som "ett sätt för Elin Wagner att skriva ur sig den erotiska maktlöshet" hon

²³³ Wagner framhåller ofta att Amerika och amerikanerna, som tillhör ett ungt folk, är modernare och modigare än de som bor i det gamla förstelnade Europa.

²³⁴ En liknande identifikationsprocess återkommer i *Svalorna flyga högt*, s. 53–55.

²³⁵ Motståndaren Cark beskrivs i motsats till Martius som en obildad skurk, "kraftig och brednackad som en tjur", (*De fem pärlorna*, s. 199).

känt efter det brutna förhållandet med Siwertz, framhåller Boel Hackman.²³⁶ Hackmans påpekande är intressant då Martius' kärlek till Credo framställs vara av annat slag än i hans tidigare förhållanden.²³⁷ Under en natt tänker han över sin kärlek till Credo. Hon tycks honom så "syndfri", och han blir "blyg inför hennes totala hängivenhet" och vågar inte närma sig hennes rum trots att Credo inbjudit honom: "Han kände för första gången i sitt liv skygghet inför att ta mot en erbjuden gåva." (*De fem pärlorna*, s. 122) Efter sitt löfte om att skona Cark skriver Martius till Credo, att han avvaktar med spänning vad detta beslut kommer att innebära. Överenskommelsen mellan dem framstår som ett slags slutgiltigt bekräftelse på deras kärlek. Genom att övertala Martius hade Credo åtminstone tillfälligt ändrat Martius' sinnelag. Han vågar tänka nytt: "Men du har alltid sagt att med kärlekens gärningar är det annorlunda. Och min kärlek till dig är åtminstone en jordisk kusin till den du brukar tala om. Kanske, Credo, har jag haft för litet tro." (*De fem pärlorna*, s. 215)

Deras sista timmar tillsammans då Martius är dödligt sårad präglas av en översinnlig närhet och kärlek, där de tycker sig bli en del av den andre, "kroppslös och jaglös":

Hon hade ju intet jag som behövde förlåtelse, det fanns icke det avstånd mellan dem som är nödvändigt för givandet eller tagandet av förlåtelse.

Lika litet föll det honom in att hon kunde behöva någon tröst att hålla sig till då han skulle vara borta. Det fanns icke i hans medvetande, sådant det var, någon tanke på att han hade något att förlåta. (*De fem pärlorna*, s. 275–276)

Här låter Wägner således den jordiska och den himmelska kärleken skapa ett slags unio mystica. Det är först i dödsögonblicken som de verkligen når fram till varandra, men på ett andligt plan. Däremot möts de aldrig i sin sexuella relation. Credo gör Martius besviken då hon har sina tankar på annat håll:

Hon sade icke denna tanke högt, men han märkte att han inte löste den extas han velat möta, att något främmande störde denna timme, och det kändes mycket bittert. Hans gränslöshet i denna sekund mötte en gräns. [...] Var har du dina tankar? Svara mig! Ack att du icke vill vara hos mig när du kan få!

Han var så utom sig, han ropade så förtvivlad, att han skrämde henne. Nu glömde hon Kristoffer, men nu var det för sent. (*De fem pärlorna*, s. 178)

Martius' personlighet ges vissa gemensamma drag med de unga kvinnorna i 20-talsromanerna. Han är fåfång och egoistisk, lever i nuet utan tanke på framtiden och vad som skall hända med hans folk. Ytligheten och lusten att tillfredsställa sina behov som de unga kvinnorna uppvisar, finns även hos honom. Martius' sista ord: "Det är äventyrligt att älska", vittnar även om att hans kärlek kanske inte heller var lika omvälvande för honom som Credo hoppats. Vad

²³⁶ Hackman, s. 132.

²³⁷ Nils Erdmann, *Nya Dagligt Allehanda* 6 december 1927. Erdmann kallar Credo för feminist och pacifist. I *Göteborgs Tidningen* 23 november 1927 talar den anonyme recensenten om kvinnan och hennes utsatta position.

Martius egentligen avsåg med sitt beslut att skjuta upp mordet fem dagar avslöjas aldrig, utan Credos uppfattning att han lämnat våldsspiralen för en annan hållning är den som gäller i romanen.

Gandhi och icke-våldsprinciperna

Efter Martius' död stannar Credo hos sina kväkarvänner. Sorgen griper tag i henne och hon behöver ta ställning till varför hon tvingade fram beslutet som kastade honom i döden. Av kväkarna lär hon sig då, att man inte kan döda någon för det man tror på, men väl dö för det. Eftersom hon hade handlat av övertygelse måste hon lita på den. Att upprätta Martius och rentvå honom blir därför hennes kärleksgåva, även om den äventyrar både hans och hennes goda namn och rykte.

I sin analys av *De fem pärlorna* lyfter Tomson fram andens makt och seger över våldet och ser detta som den bärande idén i romanen. Elin Wägner har enligt honom framhåvt motsatsen mellan å ena sidan den våldsmentalitet, som var förhärskande i efterkrigsårens Europa, å andra sidan kväkarnas radikala pacifism.²³⁸ Visserligen nämner han Wägners beundran för Gandhi, men avgränsar dennes betydelse till att handla om det personliga inflytandet. I *Från Seine, Rhen och Ruhr* framhåller Wägner emellertid detta vara kväkarnas särskilda kännetecken:²³⁹ "Om det tvångslösa personliga inflytandet kan verka så som det gör bland kväkarna, så är det därför, att det arbetar bland människor som äro känsliga för ett sådant inflytande, villiga att lyda, villiga att tjäna och vara redskap." (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 109) Tomson beaktar dock inte Karin Boyes analyser av *De fem pärlorna* där hon lyfter fram Gandhis roll för Wägners pacifism.²⁴⁰

Min uppfattning är att det är Gandhis icke-våldsprinciper, *satyagraha* och *ahimsa*, som utgör ledmotivet för romanen. Dock kände Wägner inte till dessa begrepp tillräckligt, när hon skrev *Från Seine, Rhen och Ruhr*, vilket kan vara ett skäl till att pacifismen där inte är radikal.²⁴¹ Däremot är det Gandhis aktivistiska pacifism som präglar Credos handlande, inte kväkarnas långsiktiga och tålmodiga arbete. Credo är inte heller kväkare utan har uppfostrats av kväkare. Både recensenter och forskare har ofta felaktigt givit Credo olika kväkarepitet.²⁴² Emilia Fogelklou påpekar att Wägner gjort en riktig bedömning, som inte framställt henne som kväkare.²⁴³ Att Credo i flera avseenden delar värde-

²³⁸ Tomson, s. 210.

²³⁹ Wägner skriver om kväkarna: "Den, som kommit inom ringen för kväkarnas gemenskap, har det bästa av alla tänkbara tillfällen att se hur det personliga inflytandet arbetar i det stilla från människa till människa, hur det letar sig fram på underliga vägar, knyter ihop människor, som skola arbeta samman, sänder ut andra till ett arbete som väntar dem." (*Från Seine, Rhen och Ruhr*, s. 107)

²⁴⁰ Boye, 1936, s. 421: "En pacifism av sådant mod och sådan vilja, en positiv pacifism, utgående från medmänniskan, inte från principen, är vad Elin Wägner alltid drömt om."

²⁴¹ Elin Wägner läste inte Romain Rollands bok om Gandhi förrän 1924.

²⁴² Ahlenius kallar till exempel Credo för "kväkarflicka". Ahlenius, 1952, s. 8.

²⁴³ Isaksson & Linder, s. 443–444. Trots att Isaksson & Linder presenterar diskussionen om Credos kväkartillhörighet, talar även de om henne som "kväkarflicka".

ringar med kväkarparet, onkel James och tant Mary, som på sitt stillsamma men tydliga sätt stöttar henne, är något annat än att själv vara en utövande kväkare.²⁴⁴

Wägner ställer kväkarens, tant Marys, berättelse om sina insatser mot vad som väntar Credo.

- Jag har aldrig tänkt på att du hade det särskilt svårt då, tant Mary, inte ens att du gjorde något särskilt.
- Så bra, sade tant Mary, för det var inte meningen. Vi får hoppas att ingen heller kommer att förstå att *du* gör något särskilt, för det förtar så mycket av det särskilda, om de förstår. (*De fem pärlorna*, s. 348–349)

Att arbeta i tysthet, som kväkarna gjorde, hade enligt tant Mary således en alldeles särskild betydelse. I likhet med Gandhi hade Credo däremot dubbla syften med sina insatser och kunde därför inte arbeta i det tysta. Bägge ville tillämpa icke-våldsprincipen men samtidigt visa fram dess starka kraft för omvärlden. De ville kommunicera och påverka.²⁴⁵

Jag vill således inte fränkänna romanen kväkarinslag utan enbart framhålla att navet i handlingen är *ahimsa* och *satyagraha*, icke-våldsaktivism och själskraft. Credo sökte liksom Gandhi nya vägar, hon fick Martius att för första gången välja *ahimsa*, icke-våldet. Gandhis övertygelse att en enda människa genom sitt handlande förmådde förändra ett helt lands framtid, infrias genom Credos insatser. Det är hennes aldrig sinande mod och uppfinningsrikedom, som präglar romanen. Kväkarparet är förundrade över vad Martius' död inneburit för det vinländska folket; den förebådade en ny och fredlig tid. Även Cark lämnar scenen med "andens" hjälp och utan våld, eftersom det blev omöjligt att härska över ett folk utan hämndkänslor.

Romanen bör därför ses som inspirerad av Gandhis icke-våldsprinciper, även om detta aldrig nämns i romanen. Däremot utspelas den delvis i kväkarmiljö. Eftersom kväkarnas värdegrund och Gandhis överensstämmer i hög grad och Wägner själv delade deras uppfattningar, var det möjligt för henne att låta dem förekomma tillsammans.

Romanen visar hur icke-våldet kan fungera i praktisk handling och vilken effekt det kan få för ett land. Det kan ha varit en sådan händelseutveckling som Wägner hade i tankarna när hon förespråkade en förändring av den europeiska krigskulturen. I *Tidevarvet* föreslog hon nämligen ett anammande av Gandhis icke-våldsfilosofi som en lösning på Europas problem. ("Gandhi revolutionen och Runda-Bordskonferensen", 47/30)

²⁴⁴ Däremot måste fader Kristoffers omvändelse och handlande, ett tema som Wägner återkommer i novellen "Flodmannen" i *Den fullbordade gärningen* (1928) ses som ett kväkarinslag. Här visar Wägner kväkartrons starka inverkan på en människas personlighet. När Kristoffer avstår från att använda våld som han alltid gjort tidigare i sitt liv som underofficer, känner han sig äntligen som en man.

²⁴⁵ Beskrivningen av kväkarnas kopierande av personliga brev i *Från Seine, Rhen och Ruhr* och Credos presskonferens inför världspressen poängterar skillnaderna mellan kväkarnas och Gandhis agerande.

Wagner hade dock föga framgång med sina idéer i *De fem pärlorna* och *Från Seine, Rhen och Rubr* och lyckades således inte nå ut med sina pacifistiska idéer. Varken läsare eller recensenter tycks ha insett Wagners långtgående syften med dessa skönlitterära verk. Dessa pacifistiska arbeten har därför mer eller mindre fallit i glömska, det vill säga hon misslyckades här i sin roll som rörelseintellektuell, då böckerna sällan omnämns i diskussioner om Wagner och hennes kamp för freden.

Slutord

Min avhandling har undersökt Wagners skönlitterära författarskap och journalistik under 1920-talet. Då stiger Elin Wägner fram som en internationell rörelseintellektuell och förmerar sina åsikter om hur världen bör styras och hur kvinnor och män skall agera för att nå jämställdhet och fred, frågor som kom att stå i fokus för hennes liv och fortsatta författarskap. Hon gör detta under ett decennium präglad av samhällets ambivalenta inställning till kvinnans nyvunna medborgarskap, något som bland annat tog sig uttryck i diskriminerande lagstiftning inom familje- och arbetsrätt, i minskad kvinnlig politisk aktivitet och i höga aborttal. Inte heller de unga männen var redo för den nya medborgarinnan utan levde kvar i gårdagens föreställning om en särskild manlig moral och dominans.

För min undersökning har jag använt mig av begreppet rörelseintellektuell, som har vidareutvecklats och tillämpats både psykologiskt och sociologiskt för att kunna tolka Wagners mångsidiga författarskap. Som rörelseintellektuell påverkade Wägner en rad sociala rörelser under lång tid, trots att hennes personliga deltagande efter en intensiv etableringsfas ofta inskränkte sig till enstaka, men kunskapsrika, tidningsartiklar och föredrag. Genom sitt författarskap och sin medverkan i en rad nätverk och organisationer i Sverige och utomlands förde hon en ständig dialog med omvärlden för att skapa förutsättningar för en ny agenda, nya tankemodeller.

Det är med hjälp av internationell forskning och litteratur som Wägner blottlägger förhållandena i Sverige och påverkar den svenska debatten. Hon liksom många andra under 1920-talet trodde att ökade kunskaper skulle förändra människan och hennes värderingar. Som introduktör till tänkare som Rosa Mayreder och Mathilde Vaerting kan hon avslöja det korstryck som de svenska kvinnorna var utsatta för och samtidigt presentera ett eget koncept om en möjlig framtid för kvinnor och män. Kvinnliga och manliga egenskapers tillfällighet och varaktighet, en framtida polväxling samt kvinnornas borttrade historia är några av de teorier hon lanserade för att skapa ett nytt medvetenhetsläge hos kvinnorna.

I sin roll som rörelseintellektuell försökte Wägner förändra inte bara attityderna i samhället utan även kvinnornas inställning till sig själva. I avhandlingen

visar jag hur Elin Wägner förmedlade dessa utopier om en ny verklighet, där maktförhållandena mellan kvinnor och män var balanserade och kvinnorna i första hand sågs som individer, inte som könsvarer.

För Wägner var det en självklarhet att kvinnorna skulle spela en aktiv roll i samhället men hon insåg samtidigt att borttagandet av de formella hindren inte betydde detsamma som att bejaka sitt medborgarskap. Många kvinnor, bland dem Fogelstadkvinnorna och FKR, tycks inte heller ha varit helt införstådda med vad den nya rösträtten innebar.

I avhandlingen klarläggs att Fogelstadgruppens verksamhet startade som en partipolitisk, inte kvinnopolitisk, konstellation inom FKR och att det är utifrån denna partipolitiska infrastruktur som kvinnorna agerar och startar sina projekt *Tidevarvet* och den Kvinnliga Medborgarskolan. Wägner deltog i de Frisinnade kvinnornas arbete redan från organisationens begynnelse 1914, utarbetade informationsmaterial och formulerade organisationens politiska ställningstaganden, något som hon fortsatte med i *Tidevarvet* under 1920-talet. Redan 1923 tog gruppen dock avstånd från partipolitiken och kritiserade det svenska partisystemet och det proportionella valsättet, som de menade utgjorde en fara för demokratin. Under hela tjugotalet engagerade de sig i demokratifrågorna och hävdade att den enskildes personlighet borde ges en mer framträdande plats i valen. Detta resulterade i att det tidigare så framgångsrika FKR förlorade i inflytande, tappade medlemmar och att de partipolitiska aktiviteterna fick läggas ned efter valet 1928, då man tvingats bilda ett eget parti. Wägner fortsatte däremot debatten om demokratis förutsättningar genom att introducera den amerikanska statsvetaren Mary Parker Follett och hennes teorier om gruppen som utgångspunkt för ett demokratiskt samhälle. Folletts avgörande betydelse för Wägner har inte tidigare behandlats i svensk forskning.

I *Tidevarvet*, där jag genomfört en första, mer systematisk analys av Wägners insatser under åren 1923–30, framträder hon i många skepnader som kåsör, ledarskribent, recensent och utrikeskorrespondent men alltid med syftet att påverka sina läsare i viss riktning. Med sina tre K-teman: kvinnan, kärleken och kriget speglar hon verkligheten utifrån två perspektiv, ett kortsiktigt pessimistiskt och ett längre optimistiskt perspektiv. Ett annat återkommande tema är kritiken av massmedias snedvridna rapportering av och propaganda för kriget. Hennes förmåga att tolka framtiden blir här uppenbar och hon driver exempelvis idén om bildandet av ett Paneuropa och en världsstat för att åstadkomma fred, frågor som återkom i samarbetet med WOWO under 1930-talet.

Hösten 1923 formulerade Wägner sina teser om radikalpacifismen med utgångspunkt från sina egna erfarenheter i efterkrigstidens Europa i *Tidevarvets* två första nummer. Pacifismen går därefter som en röd tråd genom hennes Tidevarvsartiklar och får särskilt utrymme i novellsamlingen *Från Seine, Rhen och Ruhr* och i romanen *De fem pärlorna*. Det är utifrån Gandhi och kväkarnas tänkande som hon för sin oförtröttliga kamp för en fredlig värld. Min undersökning visar att det är Gandhis principer om icke-våld som blir vägledande,

inte kväkarnas, något som forskare ofta hävdar. Inflytandet från Gandhi demonstreras bland annat i Wagners ständiga intresse för aktivitet och handling.

Wagners 20-talsromaner, ofta benämnda smålandsromaner i de litterära handböckerna, räknar jag däremot som utvecklingsromaner om den medelålders kvinnan och hennes rätt till livsutrymme och sexualitet. På samma sätt som hon tidigare i *Pennskäftet* skapat 10-talets nya kvinna, flyttar hon här fram den medelålders kvinnans position och stärker den. Istället för att betrakta protagonisterna som offer, vilket skett i tidigare forskning, visar avhandlingen hur de agerar som visionära feminister med starka personligheter och tydliga livsmål. Redan nu börjar Wägner sin undersökning av modersrollen, som hon fortsatte under 30-talet och fullföljde i *Väckarklocka*.

Romanerna ställer storstad mot landsbygd, den unga kvinnan mot den medelålders, där storstaden målas i ljusa färger med ett större livsutrymme för kvinnorna. Däremot skildras den unga generationens kvinna, som jag valt att kalla den moderna, som osäker och osjälvständig, utseendefixerad och med en negativ inställning till feminism och rösträttskvinnor. Wägner intar här, liksom i sina Tidevarvsartiklar, en kritisk hållning till den moderna kvinnan och efterlyser en större medvetenhet.

I Wagners många diskussioner om kärleken och äktenskapet återkommer inflytandet från Mayreder, som förutspår ett nytt slags äktenskap, där parterna tar ett större ansvar för sin relation. Därmed skapar de vad hon kallar ett ”förinnerligt” förhållande till varandra, något som kunde innebära att männen tog ett större ansvar för sin moral och sitt föräldraskap.

Det är också under tjugotalet, då Wägner mötte kväkarna och Gandhi, som hon bekänner sig som kristen. Många forskare har läst in enbart kväkaraspekter i hennes religiositet, men avhandlingen klargör att H. G. Wells nya världsreligion blev introduktionen till hennes kontakter med kväkarna och Gandhi. Wägner engagerar sig även i svenska statskyrkan och kritiserar prästernas dubbelmoral och förljugna inställning till äktenskap och skilsmässa både i *Tidevarvet* och i sina romaner. Dock är hon mest kritisk till att kyrkan inte på allvar driver fredens sak.

Att se fredsfrågorna utifrån ett långsiktigt och optimistiskt perspektiv kom att bli ett slags motto för Wagners oavbrutna fredskamp, hon tycktes aldrig förtröttas. Det gjorde inte heller hennes intresse för att presentera Gandhi och hans principer för svenskarna, men i detta blev hon föga framgångsrik. Han förblev dock hennes andliga och moraliska förebild livet ut. För Gandhi liksom för Wägner var det naturligt att tolka världen utifrån kombinationen vision, handling och kommunikation, det vill säga som rörelseintellektuell och internationalist.

Summary

Elin Wägner never falls out of fashion. Through the years she has been the object of investigations within comparative literature as well as sociology, history and the history of ideas. This is an indication of the scope of her work and her desire constantly to seek out new challenges. In this thesis I wish to bring out Wägner's unique status as one of the more influential writers and intellectuals of the twentieth century, one whose thinking is still of current interest. This applies particularly to her international outlook. It has often been ignored in previous research, which, on the contrary has labelled her as parochial.

I have limited my study to the 1920s, or more precisely the years 1922–1930. There are several reasons for this. These were the years when Wägner laid the foundations for her continued writing and political commitment, a time of intellectual preparation which resulted, *inter alia*, in her seminal work *Väckarklocka* ("Alarm clock"). This was when she formulated her radical pacifism and found a spiritual grounding in Gandhi's philosophy and the faith of the Quakers. It was also at this time that she discovered Rosa Mayreder's and Mathildes Vaerting's research and embarked in earnest on her own studies of women's power and marginalised history. Last but not least, she became one of the founders of the Fogelstad group in 1922. This period in Wägner's life is however poorly researched.

My intention is also to show Wägner's importance as a mediator of new ideas that generally came from beyond the borders of Sweden. She was however not only an internationalist, but should in my view also be seen as a movement intellectual. This concept, derived from sociology, refers to the participation of individuals in social movements and makes it possible to interpret Wägner in new ways. As my work has run its course, I have broadened the denotation of the concept and chosen to see it in sociological as well as psychological terms, tied in other words to the individual's personality.

My investigation comprises Wägner's literary production between the years 1922 and 1930, that is to say the novels *De namnlösa* (1922; "The ones without names"), *Silverforsen* (1924; "The silver rapids"), *Natten till söndagen* (1926; "The night before Sunday"), *De fem pärlorna* (1927; "The five pearls") and *Svalorna flyger högt* (1929; "The swallows fly high"), as well as her collections of short stories, *Från Seine, Rhen och Ruhr* (1923; "From the Seine, the

Rhine and the Ruhr”) and *Den odödliga gärningen* (1928; “The immortal deed”). I also look at Wägner’s articles in the weekly *Tidevarvet* from the years 1923–1930, roughly 500 pieces in 350 issues. I look at signed as well as anonymous articles. Particularly during the first year of publication and under her editorship a large number of unsigned articles and leaders can be attributed to Wägner.

In order properly to assess and understand Wägner in a social and philosophical context I devote two chapters to a broad overview of the 1920s. This is necessary if we wish to grasp the political and practical discourses that set the conceptual boundaries and shaped the daily lives of women in that decade. This chapter should therefore be seen as supplying a backdrop for Wägner’s various positions and activities. Among her many interests, three emerge as central: women, love and war. These three concerns are also important in the thesis.

In Chapter 3 I discuss Wägner’s place and various commitments in the Fogelstad group – that is to say *Frisinnade Kvinnors Riksförbund* (FKR; “The National Organisation of Liberal Women”) –, *Kvinnliga Medborgarskolan* (“The Citizens’ School of Women”) and finally the weekly journal *Tidevarvet*. The Fogelstad group was established in 1922 and consisted of the liberal women Elisabeth Tamm (1880–1958), Kerstin Hesselgren (1872–1962), Ada Nilsson (1872–1964), Honorine Hermelin (1886–1949) and Elin Wägner (1882–1949). The five of them had met for the first time in October 1921 with other leading *Frisinnade kvinnor* in order to form the national *Frisinnade Kvinnors Riksförbund* (FKR) as an umbrella for the loosely associated local groups. *Frisinnade kvinnor* had been formed on the initiative of Ada Nilsson as an independent “support group” for *Frisinnade landsföreningen* at the time of the Staaf-government’s crisis in 1914 and with Elin Wägner as secretary.

The Fogelstad group’s main projects were the weekly *Tidevarvet* and *Kvinnliga Medborgarskolan*, which was located at Fogelstad and organised courses for women aimed at preparing them for their new role as public citizens. Earlier research has often ignored the political ambitions of the Fogelstad group, but my intention is to show that their project was in fact geared towards party politics and based on the commitment of the founders in *Frisinnade landsföreningen* and FKR.

Tidevarvet, which first appeared on 23 November 1923, reported continuously on the successes and setbacks of FKR as well as on politics in general. The importance of basic liberal ideology and the admonition not to commit oneself to only one of the liberal parties was constantly stressed. With its scant resources and high pace of production the journal could however not remain true to its declared ambitions. Also, when FKR hit on hard times, this resulted directly in waning subscriptions and criticism from the media as well as from members of FKR.

Elin Wägner lamented the situation and personally took the blame for the low circulation. Instead, she could have referred to the low level of interest for

politics among women in general. The Fogelstad women's leadership of FKR and *Tidevarvet* was, after the initial success, bedevilled by conflicts and various encumbrances. The general public, and particularly the male politicians, were not prepared to "fight on equal terms for liberal values" alongside the women in question, and they were even less prepared to include them on their electoral lists. Eventually, FKR gave up, formed their own party in the elections of 1928, but received so little support that they finally left politics.

In Chapter 4 I present my analysis of Wägner's articles in *Tidevarvet*. I have chosen to begin with Wägner's journalism since it so strongly resonates with and gestures towards her literary texts. As new themes are gradually introduced the results are presented in chronological order although the thesis is organised thematically.

During *Tidevarvet's* first year, Elin Wägner contributed several articles in each issue and of her more than 500 articles that I have been working on there are 50 or so unsigned pieces, mostly from the years 1923–1928, that should be attributed to her. Besides a number of leaders and columns there are for example anonymous articles on Gandhi and Vaerting. From the very beginning Wägner seems to have made it a habit to write both in her own name and anonymously.

Elin Wägner wished to influence her audience, educate them, appeal to their emotions, challenge them and unsettle fixed notions in such a way that they took a first step towards transforming their own attitudes. Irony and distantiation are important strategies in her writings at this time.

I begin my investigation with her Devinez-columns. Devinez is Elin Wägner's best known pseudonym in *Tidevarvet*. These columns represent in my view a particular genre in her journalism and authorship. The Devinez signature signified an intimate conversation on some current topic, often ironical in tone and spiked with the typically Wägnerian humour.

The inspiration for many of her articles came from foreign writers, researchers and thinkers. Rarely or never does she refer to Swedish research or Swedish ideas, unless she is dealing with day-to-day politics. She finds instead her ideas in Germany, Austria, USA, England, France and India. She tirelessly introduces the latest scientific findings and recommends books to her readers. There was great faith at the time in knowledge as a means of changing the individual and her living conditions, a faith which was fully shared by the Fogelstad group.

The importance of self-knowledge and the tendency to see social problems in a psychological or moral register are key tenets of the debate. Wägner often referred to the writer H. G. Wells who claimed that psychology would have the same impact on the twentieth century as the hard sciences had had on the nineteenth century. Rosa Mayreder's and Mathilde Vaerting's work on matriarchy, power shifts and inherited abilities was therefore often the focus of detailed articles in *Tidevarvet* by Elin Wägner and others. After her dialogue with Mayreder and Vaerting and with support in their research Wägner claimed that she could prove that there was no such thing as innate abilities. Such a notion was

a mere excuse for subjugating women and keeping the sexes apart. These investigations – as she presents them in *Tidevarvet* – therefore arrives at the idea of the new human being who is full of promise and more than just sexually defined. With support in Vaerting Wägner predicted a coming shift in the power balance when women and men could meet as equals. This required however that women did away with what she called their self-delusion.

In *Tidevarvet* Elin Wägner continued her peace-work, perhaps more actively than before and now with an entire journal at her disposal. The material on war and peace dominates her journalism, where articles on foreign as well as domestic affairs have a distinct peace or anti-war profile. The articles on Gandhi, the Quakers and the great religions almost always revolve around matters of peace, pacifism, civil disobedience och conscientious objection. Devinez often makes her voice heard in the debates on peace.

In her articles in the first two issues Elin Wägner brings up virtually all the questions concerning war, peace and pacifism that she would return to again and again throughout the years in *Tidevarvet*. Her basic attitude does not change; instead, she stays her course in her pleading for radical pacifism. Her constant source of inspiration in this respect was Gandhi's pacifism. Her interest in him weighed far more heavily than the actual practice of non-violent resistance in India. His thinking comprised an entire world-view which she largely integrated with her own. Elin Wägner underscores Gandhi's significance both as an individual and a major player on the international political scene; in her capacity as internationalist and radical pacifist she interprets his principles of non-violence, *satyagraha* and *ahimsa*.

He was an inspirational model in her own untiring struggle. According to Gandhi, work in the name of what was good always made a difference, even it did not always succeed. Her entire outlook on life was transformed through her reading of his work and his deeds.

Both Wägner and Gandhi saw faith and action as related terms. A similar view was held by Quakers such as Jane Addams, Ruth Fry and Marion Fox. Gandhi and the Quakers converged in the central tenets of their faith, namely that the meaning of life is love and that God lives in every human being. It is by combining these two messages with so much in common that Elin Wägner forms her spiritual platform.

Wägner constantly unearthed innovative writers and books with ideas that supported and complemented her own. Mary Parker Follett's *The New State* is one such book. Elin Wägner often first approached an idea or an individual emotionally; only afterwards did she look for the theory that could support her position intellectually. The reading of *The New State* must have overwhelmed Elin Wägner, since it builds its arguments on the same spiritual values that she herself advocated and at the same time presents a coherent model for a new democratic society. She wrote no less than six long articles in *Tidevarvet* on the significance that group organisation had for democracy. For Elin Wägner, the theories in *The New State* were crucial also to her work within WOWO and

their plan of action for establishing a world government. The theories deepened her understanding of democracy and broadened her outlook on society as an organisation and an organism. Also, the discussions about democracy and peace in *Väckarklocka* builds on ideas from *The New State*.

Chapter 5 is devoted to Elin Wägner's literary works which revolve around the three themes women, love and war. The novels of the 1920s – *Den namnlösa*, *Silverforsen*, *Natten till söndagen*, *De fem pärlorna* and *Svalorna flyga högt* – are often classified as regional novels, located in the province of Småland, and it is normally the aesthetic dimensions of these works that are highlighted. My aim is however to look at Wägner's description of the possibilities and circumstances for a middle-aged woman to develop as a human being outside of the capital city. What kind of love and what kind of marriage is available for a woman in that constricting environment? Since the church plays a significant role in the novels I also show how Wägner discusses the church's relationship with the individual and her need for communicating directly with God.

War and the threat of war are dominant motifs in the novel *De fem pärlorna* and in the short story collections *Från Seine, Rhine och Ruhr* and *Den ofullbordade gärningen*. In the second part of the chapter I look at how Wägner assesses the possibilities of evading war and teaching people to forgive and achieve reconciliation. The influence of Gandhi and the role of the Quakers are particularly important in this respect. Women are seen as crucial here too, above all their responsibility for peace.

Elin Wägner's novels may be read in many different ways. Critics and researchers have looked at aspects such as genre, feminism, religion and tendency. Her novels of the 1920s could be read as tendential artist-novels. The tendencies become evident not primarily through what characters say or in the comments of the narrator, but through the narratives themselves and the descriptions of the protagonists and their others. Elin Wägner wished to exert influence in many areas and she also experiments with fluid boundaries between fiction and reportage. Her novels are also, just like her articles, often composed in a scenic mode. The plot deals with the existential problems of the characters and dialogue becomes the tool to resolve them. What happens happens mainly inside the characters, not in the outside world.

In the novels of the 1920s, Elin Wägner lets the issues concerning freedom and rights focus on middle-aged women who, like herself and *Pennskaftet* (the protagonist in her 1910 novel *Pennskaftet*), stood on the barricades in the beginning of the century. These novels can, in my view, be seen as deliberate interventions on behalf of middle-aged women in which Wägner draws on her personal experience and her knowledge of contemporary misogyny. Wägner's "kvinnosak" (roughly "women's lib") and feminism in the novels cannot however be classified according to current categories of sameness and difference. Even if she did claim that women should enjoy equal treatment and the same rights as men, she also maintained that the specific experiences of women made them more suited to assume a greater share of the responsibility for society and

children. This responsibility was often conceived in spiritual terms, which I characterise as visionary feminism.

Wägner attacks the arrogance of the state, the double standards of men and the church's denigration of divorce, while at the same time addressing women's lack of confidence which, despite their new status as citizens, also affected their social commitments.

The lives and loves of young women mirrors that of the middle-aged women in the novels and for that reason I also look at how the conditions of the younger generation are represented. It is a constant complaint of the suffragettes how poorly these modern women understand society. Wägner too, as demonstrated previously, voices her criticism. As for the descriptions of Småland and Stockholm, I see them as intended mainly to enforce and reflect moods, not offer the reader a documentary image of these places. By locating the action to the countryside Elin Wägner could indicate those considerable differences between city and country that she herself knew so well and often described in *Tidevarvet*.

The possibilities for more durable amorous relationships both within and outside marriage are seen as almost non-existent in Wägner's novels and articles in *Tidevarvet*. Her novelistic descriptions of marriage reveal an institution in serious crisis. Spouses, both male and female, are unhappy and burdened by inequality in their relationships. Young women are treated as objects and are torn in their marriages between husbands and their own parents. The middle-aged women do not fare any better. They have either been oppressed and cheated on in their marriages, or they have refrained from marrying. Society as a whole condemns divorce as "a loosening of the morals" and turns it into a social stigma. Women are loving but men continue to betray them.

Wägner's assertion of middle-aged women's right to enjoy love and sexuality was no doubt just as controversial as the depiction of free love in *Pennskafjet* ten years earlier. Did Elin Wägner in other words claim that the middle-aged woman experienced and looked for another kind of love than younger women when she pits the two ideals of love in the 1920s against each other? Romantic love with no legal commitments and in which spirituality and sensuality become one seems natural for the protagonists while the younger women place more emphasis on marriage and eroticism. But neither the middle-aged nor the young, modern women find the kind of love that they are looking for.

Hence, the main characters in Wägner's 1920s novels take on new tasks and face new challenges. They are not traditional feminists destined for the barricades, but through their prophetic view of the future where moral and spiritual qualities are fused with reason and rationality they elaborate an attitude that is fitting for a visionary feminism.

The protagonists are ascribed a motherly role, without being mothers, and are thereby allowed into the private sphere. Strengthened by their new experiences, they are emboldened to go out once again into the public realm. Their personalities combine spirituality and a moral outlook with reason and agency.

I have also classified them as mystics, by which I refer to how they have learnt to know themselves, their capabilities and shortcomings which is a precondition for the mystic experience and the encounter with God.

The novels may also be seen as a preamble to Elin Wägner's ideas on "the great mother" which are fully developed in *Väckarklocka* but can be found also in *Dialogen fortsätter* (1932; "The Dialogue Continues"). Through her novels, Elin Wägner places the middle-aged woman in literary discourse and gives her a voice of her own.

Surprisingly, however, Wägner bypasses entirely the questions of war and peace that she otherwise addressed continuously at this time. The short story collection *Från Seine, Rhen och Ruhr* and the novel *De fem pärlorna* are however entirely devoted to the question of how to achieve peace in the world. The analysis begins also in this section by looking at Elin Wägner's position as a movement intellectual with a focus on women, love and war. The difference now is that her writing revolves around the reality of war, the issue of Germany's guilt and French occupation – and not the idyllic Swedish countryside.

In *Från Seine, Rhen and Ruhr* Wägner wants to show that Germany and France are equally lamentable and therefore need help in order to break their destructive habits. In her novel *De fem pärlorna* Wägner's topic is the capacity of humanity to liberate itself from the spiral of violence by spiritual means. The action is located to areas she had visited but now with imaginary names. When novel was turned into a play in 1934 (entitled *Credo*), the places were however given their real names. The novel's central concern are the troubles in Pfalz, a place which moreover is found also in the end of *Från Seine, Rhen och Ruhr*.

I argue that Wägner had yet another aim with this novel which emanates from her role as movement intellectual, namely to expose the workings of the press and propaganda in times of war. In *De fem pärlorna* she lets two journalists actively influence the action and describes in some detail the working methods of the media – and reveals their unreliability. The fate of the protagonists is determined not only by their actions but just as much by the actions of the journalists. At the same time, Wägner undermines her own line of argument by showing the fickleness of journalists and the way coincidences affect their standpoints.

It is Gandhi's principles of non-violence, *satyagraha* and *ahimsa*, that constitute the main theme of the novel. Wägner did not however understand these concepts fully when she wrote *Från Seine, Rhen och Ruhr*, which might be one reason why the pacifism there is not radical. It is nonetheless Gandhi's activist pacifism and not the painstaking, slow work of the Quakers that defines the action. Reviewers and researchers alike have erroneously endowed the protagonist with various Quaker epithets. Wägner's pacifist activism did not however enjoy any greater success, even though her pacifism has many followers.

Translation: Stefan Helgesson

Källor och litteratur

Otryckt material

Göteborg

Göteborgs universitetsbibliotek

Kvinnohistoriska samlingarna och handskriftsavdelningen (KhSG):

A 48 a Elin Wägners samling:

F II:

Volymnummer 1–17

Arbetsböcker

E I a:

Volymnummer 1–17

Inkomna brev/korrespondens, privatpersoner

Eva Andén, 1929–1941

Andrea Andreen (-Svedberg), 1929–1948

Natanael Beskow, 1921–1938

Tora Nordström Bonnier, 1925–1947

Vera Brittain, 1945–1948

August Ritter von Eberlein, 1921–1930

Lisa Ekedahl, 1917–1948

Emilia Fogelklou, 1923–1948

Honorine Hermelin, 1923–1948

Kerstin Hesselgren, 1929–1948

Ebba Holgersson, 1923–1948

Linnea Johansson, 1905–1946

Ellen Key, 1910–1923

John Landquist, 1921–1948

Marika Stiernstedt, 1913–1948

Sigfrid Siwertz, 1925–1929

Mathilde Vaering, 1924–1935

E:II

Brev från Elin Wägner

Ingeborg Björklund, 1924–1948

Lisen Bonnier, 1928–1944

Nils Fulton, 1906–1927

F III:

Föredragsmanuskript 1921–1948

A 22 Ada Nilssons arkiv:
Brev 1–7
Politik 18–22

A:81 Honorine Hermelins arkiv:
F: Ämnesordnade handlingar

B:7a Kvinnliga Medborgarskolan på Fogelstad:
A:1 Protokoll
F:1–3 Räkenskaper

B:38 Vår tidning/Tidevarvet:
F:1 Ämnesordnade handlingar

Stockholm

Kungliga Biblioteket [KB]:

L94, brev från Elin Wägner till Anna Lenah Elgström-Collijn 1916–1934

Brev från Elin Wägner till Elin Hagen, 1923–1924 (Ellen Hagens samling)

Ep. H21, brev från Elin Wägner till Karl-Erik Hedén, 1916–1924

L128, brev från Elin Wägner till Olle Holmberg, 1937–1948

1/L2, brev från Elin Wägner till Klara Johanson, 1923–1948

L41, brev från Elin Wägner till Ellen Key 1910–1924

L1, brev från Elin Wägner till Selma Lagerlöf 1910–1935

Ep. L33, brev från Elin Wägner till John Landquist 1910–1948

Bonniers förlagsarkiv:

Elin Wägners korrespondens med Tor Bonnier och Karl-Otto Bonnier et al., 1908–1948

Uppgifter om upplagor, tryckning, makulering samt recensioner av Wägners verk under 1920-talet

Tryckt material

Verk av Elin Wägner

Från det jordiska museet. Skisser, Stockholm 1907

Norr tullsligan. Elisabeths krönika, Stockholm 1908

Pennskaftet, Stockholm 1910

Helga Wisbeck, Stockholm 1913

Mannen och körbären med flera berättelser, Stockholm 1914

Camillas äktenskap, Stockholm 1915

Släkten Jernploogs framgång, Stockholm 1916

Åsa-Hanna, Stockholm 1918

Den befriade kärleken, Stockholm 1919

Kvarteret Oron. En Stockholms historia, Stockholm 1919

Nyckelknippan, Stockholm 1921

Den namnlösa, Stockholm 1922

Från Seine, Rhen och Ruhr. Små historier från Europa, Stockholm 1923

Silverforsen, Stockholm 1924

Natten till söndag, Stockholm 1926

Credo, Stockholm 1927
De fem pärlorna, Stockholm 1927
Den odödliga gärningen: noveller, 1928
Svalorna flyga högt, Stockholm 1929
Korpungen och jag, Stockholm 1930
Gammalrödja. Skildring från en bygd som ömsar skinn, Stockholm 1931
Dialogen fortsätter, Stockholm 1932
Mannen vid min sida, Stockholm 1933
Vändkorset, Stockholm 1935
Genomskådad, Stockholm 1937
Hemlighetsfull, Stockholm 1938
Tusen år i Småland, Stockholm 1939
Väckarklocka, Stockholm, 1941
Selma Lagerlöf I. Från Mårbacka till Jerusalem, Stockholm 1942
Selma Lagerlöf II. Från Jerusalem till Mårbacka, Stockholm 1943
Hans Larsson. Tal vid inträdet i Svenska akademien 20 december 1944
Vinden vände bladen, Stockholm 1947
Spinnerskan: noveller, Stockholm 1948
Fredrika Bremer. Minnesteckning, Stockholm 1949

Verk av Elin Wägner tillsammans med andra

Elgström, Anna Lenah, Stéenhoff, Frida & Wägner, Elin, *Den kinesiska muren. Rosika Schwimmers kamp för rätten och hennes krig mot kriget*, Stockholm 1917
Elgström, Anna Lenah, Stéenhoff, Frida, Sahlbom, Naima & Wägner, Elin, *En bok om Ellen Key*, Stockholm 1919
Vall, Gunnar & Wägner, Elin, "Rapport över en resa inom de av ententen besatta områdena vid Rhen 20/2–8/3 1921", Stockholm 1921
Leche-Löfgren, Mia & Wägner, Elin, *Ett nytt försvar*, Brännande frågor 5, Stockholm 1924
Tamm, Elisabeth & Wägner, Elin, *Fred med jorden*, Stockholm 1940

Artiklar

"Gammal och ny moral", *Idun. Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet*, nr 6 1909, s. 72
"Kongressrapporter från London", *Idun* nr 17, 19 och 21 1909, s. 67, 228–230 och 256–258
"Kerstin Hesselgren", *Idun* nr 27 1910, s. 336
Iduns Kongressnummer, Festskrift med anledning af VI Internationella Kvinnorösträttskongressen i Stockholm 12–17 juni 1911, nr 23 1911
"Rösträttskongressens facit", *Idun* nr 25 1911, s. 414
"Recension av Sigrid Undsets roman *Jenny*", *Idun* nr 33 1912, s. 550.
"Hvad säga kvinnorna", *Idun* nr 43 1914, s. 683–684
"Kvinnokongressen i Haag", *Idun* nr 20 1915, s. 309–314
"Martyrer i det tysta", *Idun* nr 3 1917, s. 43
"Förödmjukelsernas dal", *Dagens Nyheter* 11 jan 1920
"Mellan tiggaren och millionären", *Dagens Nyheter* 13 mars 1920
"Människor", *Idun* nr 36 1921, s. 824–826
"Resebrev från Wiesbaden", *Idun* nr 50 1922, s. 1202
"Vintergatan", *Sveriges Författareförenings litteraturkalender*, Stockholm 1922
"Tolgs prästgård på prosten Ekedahls tid", Vilhelm Bexell & Hilding Pleijel, (red.), *Minnen från gamla prästhem II*, Lund 1925
"Att bli en god medborgare", *Idun* nr 17 1925, s. 501–503

- ”En stadsbudstjänst”, *Hågkomster och livsintryck av svenska män och kvinnor*, åttonde samlingen, Uppsala 1927 (även publicerad i Elin Wägner, *Vad tänker du, mänsklig-het?* Stockholm 1999)
- ”Vad har kristendomen betytt för er?”, *Idun* nr 45 1936, s. 8, 22
- ”Kvinnornas kris”, yttrande med socialetiska synpunkter på befolkningsfrågan i *Statens offentliga utredningar (SOU: 1938:19)*, Stockholm 1938
- ”Torftiga ord om vänskapen”, *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, red. Elsa Björkman-Goldschmidt, Stockholm 1956, s. 30–34
- ”Indiskretioner”, *Språket är författarens verktyg. Elin Wägner om sitt eget skrivande*, Elin Wägner-sällskapets skriftserie nr 12 2001

Tidevarvet 1923–1930

Artiklar som används i avhandlingen, signerade såväl som osignerade, som bör tillskrivas Wägner samt hennes Devinezkåserier/artiklar

- ”Idéernas vandring”, 1/ 23
- ”Liv eller död”, 2/23
- ”Söndringens anda”, 3/23
- ”En negerstat i staten”, 3/23
- ”Pacifistiska drömmar”, 4/23
- ”Handslag mellan Tyskland och Frankrike”, 4/23
- ”Mänsklighetens kurs”, 2/24
- ”Propagandaoffer”, 3/24
- ”Tio år efteråt”, 4/24
- ”Gandhi och hans lära”, 6/24
- ”Katolicism och kväkartro”, 11/24
- ”Kanonerna i sängkammaren”, 13/24
- ”Gandhi och hans lära. II”, 14/24
- ”Det europeiska dramat”, 16/24
- ”Gandhi och hans lära. III”, 17/24
- ”Gandhi och hans lära. IV”, 18/24
- ”Verklighet”, 18/24
- ”Vår tid och Sigrid Undset”, 23/24
- ”Den engelske Salomo”, 23/24
- ”General de Metz”, 24/24
- ”Om mobiliseringsklockorna började ringa”, 24/24
- ”Människohandel”, 25/24
- ”Människan och tillfället”, 27/24
- ”Före 1921 och efter. Reflektioner kring en tidsföreteelse”, 27/24
- ”På väg till Babylon”, 28/24
- ”Till en ny prenumerant”, 29/24
- ”Pan-Europa”, 29/24
- ”En spännande historia”, 30/24
- ”All-Europa”, 30/24
- ”Det tillbakavisade vittnet”, 30/24 (novell)
- ”En spännande historia”, 30/24
- ”Den första historien”, 31/24
- ”Om pacifismens farliga följder”, 33/24
- ”Fröken ladugårdsförman”, 36/24
- ”Svar”, 37/24
- ”Kvinnopolitik ute och hemma. En jämförande undersökning”, 41/24
- ”Gandhi och hans lärjunge”, 43/24

"Måste kvinnan stjäla armband", 44/24
 "Enväldets faror", 44/24
 "Historikerna och kvinnoväldet", 45/24
 "Spädbarnsvård i ladugården", 46/24
 "I en vågdal", 46/24
 "En lyckligare tid", 46/24
 "Män. III. Pacifisten", 47/24
 "Det blixtrar från Strand", 47/24
 "Kvinnorna i eldlinjen", 48/24
 "Indisk politik", 49/24
 "Barnlösa mödrar", 2/25
 "Rekrytering", 3/25
 "Trontalet", 3/25
 "Kvinnorna och Staten, äntligen nära målet", 3/25
 "De ville det", 4/25
 "Medborgarskolan vid Fogelstad", 15/25
 "Ett protestens barn", 15/25
 "Konfirmation", 17/25
 "R.H.", 18/25
 "En gyllene bok", 18/25
 "Den ansträngande friheten", 20/25
 "Ungdom och konfirmation", 20 /25
 "Förvandlingen", 24/25
 "Budskapet från Stockholm", 24/25
 "Utrymmet på jorden", 25/25"
 "Diktaren som minns", 30/25
 "Feministerna, Lindorm och jag", 31/25
 "Den ansträngande friheten", 31/25
 "Om tidningar", 34/25
 "En sommarkurs av världsdimensioner", 35/25
 "Den bortkomna himlen", 36/25
 "Vita gula svarta", 36/25
 "Budskapet från Stockholm", 36/25
 "Skräck och beundran", 40/25
 "Gamla prästgårdar", 48/25
 "Mussolini, grönkål och apelsiner", 49/25
 "Äktenskapet", 50/25
 "Kvinnorna under lösdrivarlagen", 51/25
 "Spänningens orsak", 52/25
 "Afton på Potsdamerplatz", 1/26
 "Det förenade Europa", 1/26
 "Vi och våra tidningar", 3/26
 "Fjärde akten", 4/1926
 "Trådrollarnas problem", 5/26
 "Fiske i motionsfloden", 5/26
 "Tvekluvna hjärtan", 5/26
 "Ungdomens uppror", 10/26
 "Hjärnornas kamp i Genève", 12/26
 "Mänsklighetens parlament", 13/26
 "Diktaren och hans hustru", 14/26
 "Ett kungarrike för en livsåskådning", 17/26
 "Folkförsonande kvinnoarbete", 17/26
 "En historisk livsgärning", 18/26

"Vid skiljovägen", 20/26
 "Ett mänskligt storverk", 26/26
 "Afton på stadion", 29/26
 "Fru polfararinnan Johansen", 30 /26
 "Kvinnliga präster? Inte i statskyrkan", 30/26
 "Riksfader eller riskfader", 33/26
 "Manifest mot värnplikten", 36/26
 "Ädelmodets magi", 38/26
 "Polishjärtat darrar", 40/26
 "Asien spelas ut mot Europa", 41/26
 "Vårt större fädernesland", 42/26
 "Krigskorrespondenten", 43/26
 "Morgon i en hasselskog", 43/26
 "Jämlikhet först", 45/26
 "Människan och kriget", 50/26
 "Korset, Kismet och Karma", 52/26
 "Korset, Kismet och Karma", 7/27
 "Ett slag mot Paneuropa", 14/27
 "Slavkriget", 15/27
 "Äga vi våra egna själar?", 18/27
 "En gyllene bok", 19/27
 "Tankar över ett malhål", 29/27
 "Gandhi talar till folket", 20/27
 "Krigsglädje–Fredsvilja", 26/27
 "Blå boken i Amerika", 28/27
 "Wells och den Blå boken", 28/27
 "Plikten till självberöm", 29/27
 "Esperanto", 32/27
 "Vår bröllopsdag med döden", 32/27
 "Fröjdefull gemenskap och fasansfull", 33/27
 "Oskuldens makt", 33/27
 "Domprosten och sotaren", 34/27
 "Jag är skyldig", 34/27
 "Budskapet från Stockholm", 35/27
 "Lågan som tändes", 35/27
 "Den synliga kyrkan och den osynliga. I", 36/27
 "Den synliga kyrkan och den osynliga. II", 37/27
 "Rosika Schwimmers öde", 37/27
 "Kvåkarna i Stockholm", 38/27
 "Hur skola vi slippa krig", 38/27
 "Olyckliga Moder Indien", 43/27
 "Wells och lady Rhondda", 43/27
 "Pan-Europa och Nationernas Förbund", 43/27
 "Odiomatiska brev", 45/27
 "Svart på vitt", 48/27
 "Europa skrattar", 49/27
 "En ny jul", 52–53/27
 "Mannen som vill glömma", 2/28
 "Rasfrågan: våra barns problem", 3/28
 "På Helgeandsholmen", 3/28
 "En lycklig människa. Anna Bugge Wicksell in memoriam", 8/28
 "Hjälte eller helgon", 9 och 10/28
 "Äntligen slut", 14/28
 "Nutida martyrer", 14–15/28

"Äventyrare", 17/28
 "Blommor och överblommor", 19/28
 "Radikal samling eller borgerlig", 21/28
 "Ett samtal med Romain Rolland", 30/28
 "Val", 33/28
 "Rut Adler och valen", 34/28
 "Zacco och Vanzetti", 35/28
 "Söndagen den sextonde", 38/28
 "Demokratiens inre verkstad", 39–40/28
 "Rättan Spinoza", 41/28
 "Den eviga gryningen", 42/28
 "Hur gruppiddén växer", 43/28
 "Låt oss konsultera Adler!", 43/28
 "Brobygge", 44/28
 "Den nya staten", 45/28
 "Fem händelserika år", 47/28
 "Gandhis självbiografi", 51–52/28
 "En farlig man för till Sydafrika", 1/29
 "Vad är modern krigföring? Brev från Frankfurtkongressen", 2/29
 "Galërlavarna", 3/29
 "Syndabockarna", 4/29
 "Den moderna ungdomens revolt", 5/29
 "Fantastiska strider", 7/29
 "En ny kontinent. I", 9/29
 "En ny kontinent. 2", 10/29
 "Golvströmmen", 12–13/29
 "En svår fråga", 20/29
 "Mormors förkläde", 25/29
 "Gruppens ande", 27/29
 "Ett Världsparlament", 37/29
 "Den stora debatten", 38/29
 "Nya direktiv", 39/29
 "Tystnaden som brutits", 40/29
 "Indialand", 41/29
 "Fri", 46/29
 "Om litterära uppror", 51–52/29
 "Det nya årets horisont", 1/30
 "Morgonland och aftonland", 5/30
 "Avrustar Danmark 1930?", 9/30
 "Hemmet i den nya världen", 13/30
 "Ett litterärt giftgasanfall", 15–16/30
 "Freud och de himmelska makterna", 17/30
 "Gandhis stora strid", 17/30
 "Kriget och de kristna", 20/30
 "Engelsk-Indiska kampen", 28/30
 "Europas födelse: de officiella frågorna och svaren", 30/30
 "Prästfruns körkort", 33 /30
 "Vår vanskliga värld", 37/30
 "Komtemått", 43/30
 "Gandhi revolutionen och Runda-Bordskonferensen", 47/30
 "Tiden är mogen", 48/30
 "Julkorten", 51–52/30
 "En röst som väcker eko", 51–52/30

Litteraturförteckning

- Adler, Alfred, *Individualpsykologien. Vägen till människokunskap*, (övers. Algot Ruhe), Stockholm 1928
- Ahlberg, Alf, "Modern livsåskådning", *Tidsreflexer. Filosofiska uppsatser*, Stockholm 1926
- Socialpsykologi. Massans och gruppens, nationens och klassens själsliv*, Stockholm 1932
- Ahlenius, Holger, *Elin Wägner*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr 388, Stockholm 1936
- "Inledning", *Den namnlösa*, Elin Wägner, "Valda Skrifter" nr 3, Stockholm 1950, s. 7–20
- "Inledning", *Silverforsen*, Elin Wägner, "Valda Skrifter" nr 4, Stockholm 1951, s. 7–29
- "Inledning", *Natten till söndag*, Elin Wägner, "Valda Skrifter" nr 5, Stockholm 1951, s. 7–16
- "Inledning", *De fem pärlorna*, Elin Wägner, "Valda Skrifter" nr 6, Stockholm 1952, s. 7–32
- "Inledning", *Svalorna flyga högt*, Elin Wägner, "Valda Skrifter" nr 7, Stockholm 1952, s. 7–21
- Alberti, Johanna, *Beyond Suffrage. Feminists in War and Peace 1914–1928*, London 1989
- Algulin, Ingemar & Olsson, Bernt, (red.), *Litteraturens historia i Sverige*, Stockholm 1987
- Alving, Barbro, "Det kvinnliga samvetet", *Kvinnovärld i vardande*, red. Monica Boethius, Fredrika Bremer-förbundet, Stockholm 1959, s. 193–206
- "Från Pennskaft till Väckarklocka. Rösträttskamp och mödraauktoritet hos Elin Wägner", *Könsroller i litteraturen från antiken till 1960-talet*, red. Karin Westman-Berg, Stockholm 1968
- Personligt. Dagböcker och brev. 1927–1935*, Hedemora 1990
- Ambjörnsson, Ronny, *Sambällsmodern: Ellen Keys kvinnoyn till och med 1896*, [diss. Göteborg], Göteborg 1974
- Ambjörnsson, Ronny, Ringby, Per & Åkerman, Sune, (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm 1997
- Ambjörnsson, Ronny & Sörlin, Sverker, (red.), *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*, Stockholm 1995
- Andén, Eva, "Några minnen av Elin Wägner", *Svensk litteraturtidsskrift*, Stockholm 1949, s. 121–126
- Anderson, Harriet, *Utopian Feminism. Women's Movements in fin-de-siècle Vienna*, New Haven och London 1992
- Andersson, Irene, *Wiener Call-Club och Women's Organisation for World Order-WOWO. En internationell organisations kamp för en ny värld*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1993
- "Tidevarvet – plattform för vapenlöst uppror", *Presshistorisk årsbok 1999*, Stockholm 1999, s. 76–88
- Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Studia Historica Lundensia, [diss. Lund], Lund 2001
- "Ett envist engagemang. Elin Wägner som fredsaktivist", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), Stockholm 2002, s. 210–250
- Andersson Skog, Lena & Krantz, Olle, (red.), *Omvandlingens sekel. Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, Lund 2002
- Andrae, Tor, *Mystikens psykologi; besatthet och inspiration*, Stockholm 1926
- Nathan Söderblom*, Uppsala 1931

- Andrews, Bergman, Malin, *Emilia Fogelklou, människan och gärningen – en biografi*, Skellefteå 1999
- Arping, Åsa, *Den anspråksfulla blygsamheten. Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, [diss. Göteborg], Stockholm 2002
- Auer, Elisabeth, *Elin Wägner in Österreich*, Kleine Schriften von Zönk 17, Roskilde Universitetscenter 2006
- Ávila, Teresa av, *Den inre borgen*, (övers. Daniel Andrae), Helsingborg 1974
- Bachofen, Johann Jacob, *Das Mutterrecht: Eine Untersuchung über die Gynäiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*, Frankfurt am Main 1995 (1861)
- Banner, Lois, *Women in Modern America: A Brief History*, New York 1974
- Battail, Jean-François, *le mouvement des idées en Suède à l'âge du bergsonisme*, Paris 1979
- Baumgarten, Jennifer & Richards, Amy, *ManifestA. Young Women, Feminism and the Future*, New York 2000
- Grassroots. *A Field Guide for Feminist Activism*, New York 2005
- Berggren, Henrik & Trädgårdh, Lars, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm 2006
- Bergman, Helena & Johansson, Peter, (red.), *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Stockholm 2002
- Bergson, Henri, *Tiden och den fria viljan: en undersökning av omedelbara medvetenhetsfakta*, (övers. Algot Ruhe), Stockholm 1912
- Bergvall, Maja, *Birgits äktenskap*, Stockholm 1922
- Bernander, Karl-Fredrik, "Att forska i människohjärtat." *Motivstudier i Elin Wägners Den Namnlösa och Silverforsen*, trebetygsuppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet 1968
- Bingham, Adrian, *Gender, Modernity, and the Popular Press in Inter-war Britain*, Oxford 2004
- Bjerre Poul, *Äktenskapets omdaning. Bidrag till samlevnadens psykologi*, Stockholm 1928
- Björck, Staffan, *Romanens formvärld. Studier i prosaberättarens teknik*, Stockholm 1953
- Björkenlid, Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle. Röststrättskvinorna och deras arbetsmetoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–1921*, [diss. Uppsala], Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 17, Uppsala 1982
- Björklund, Ingeborg, *En kvinna på väg*, Stockholm 1926
- Björnberg, Signe (pseud Sigge Stark), *Den steniga vägen till lyckan*, Stockholm 1924
- Blixen, Karen, *Moderna äktenskap och andra betraktelser*, (övers. Ann-Mari Seeberg), Malmö 1983
- Bokholm, Sif, *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850–1920*, Monografier utgivna av Stockholms stad 154, [diss. Lund], Stockholm 2000
- "Mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekelskiftet 1900", *Rummet Vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), Stockholm 2002, s. 252–309
- Bohlin, Elin, *Den smala vägen*, Stockholm 1923
- Bolander, Carl-August, recension av *De fem pärlorna*, *Dagens Nyheter* 18 november 1927
- Booth, Wayne, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago och London 1961
- Borden, Mary, "The Forbidden Zone", *Nurses at the Front: Writing the Wounds from the Great War*, red. Margaret R Higonhet, Boston Mass. 2001
- Bordo, Susan, "Reading the Slender Body", *Body/Politics: Women and the Discourse of Science*, Mary Jacobus et al., New York och London 1990
- Borelius, Hilma, *Erik Gustaf Geijer. Ären före "affallet"*, [diss. Lund], Lund 1909
- Bosch Mineke & Kloosterman, Annemarie, *Politics and Friendship. Letters from the International Woman Suffrage Alliance 1902–1942*, Ohio 1990

- Boye, Karin, "Två böcker om människors samhörighet", *Fönstret* nr 2 och 3 1930
 "Flykt från verkligheten", *Social-Demokraten* 1 november 1934
 "Elin Wägner. En översikt", *Ord & Bild* 1936, s. 415–426
Tendens och verkan, Stockholm 1949
Brev. Ett verkligt jordiskt liv, Stockholm 2000
- Brandell, Gunnar, *Svensk litteratur 1870–1970. Från 1870 till första världskriget* del 1, Stockholm 1974
- Braybon, Gail, *Out of the Cage. Women's Experiences in Two World Wars*, London 1987
- Broady, Donald, "Nätverk och fält", *Sociala nätverk och fält*, red. Håkan Gunneriusson, Opuscula Historica Upsaliensia 28, Uppsala 2002, s. 49–72
- Broady, Donald & Ullman, Annika "Ständigt var man i farten att grunda och stifva. Om fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2 2001, s. 26–46
- Broady, Donald et al., *Former för offentlighet. En kollektiv biografi över Stockholmskvinnor 1880–1920*, Forskningsplan 1998
- Brooks Peter, "Freud's Masterplot: Questions of Narrative", *Literature and Psychoanalysis. The Question of Reading: Otherwise*, Yale French Studies nr 55/56 Yale 1978
Psychoanalysis and Storytelling, Oxford 1994
- Burke Kenneth, *A Grammar of Motives*, Berkeley 1969
- Bryld, Mette et al., *Övergångskvinden. Kvindligheden som historisk kategori-kvindeligbeden 1880–1920*, Skriftserie fra Arbejdsgruppen for kvindestudier, Odense Universitet bind 1, Odense 1982
- Brödje, Catrine, *Ett annat tiotal. En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa*, [diss. Stockholm], Stockholm 1998
- Bussey, Gertrude & Tims, Margaret, *Women's International League for Peace and Freedom 1915–1965: A Record of 50 Years' Work*, London 1965
- Böök, Fredrik, *Resa kring svenska parnassen*, Stockholm 1926
 recension av *De fem pärlorna*, *Svenska Dagbladet* 24 november 1927
- Carlsson, Sten, "Partiväsendet i den svenska tvåkammarriksdagen 1867–1970", *Tvåkammarriksdagen 1867–1970* band 1, Stockholm 1986
- Carlsson Wetterberg, Christina, "Med den fria kärleken på programmet. Frida Stéenhoff utmanar kyrkofäder och gammalfeminism", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, (red.), Stockholm 2002, s. 166–208
- Chada, Yogesh, *Rediscovering Gandhi*, London 1997
- Chodorow, Nancy, *Femininum-maskulinum: modersfunktion och könssociologi*, (övers. Carl G. Liungman och Hans Lindeberg), Stockholm 1988
- Claesson, Urban, *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, [diss. Uppsala], Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 42, Uppsala 2004
- Claréus, Ingrid, *Ellen Key och Elin Wägner*, Ellen Key-sällskapet 1981
- Dahlerup, Drude, "Ambivalenser och strategiska val. Om problem kring begreppen särart och jämlikhet i kvinnorörelsen och i feministisk teori", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 1 2001, s. 17–40
- Davis, Allen F., *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams*, New York och Oxford 1973
- Death, Sarah, *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner: A Comparative Study of some Central Themes*, [diss. London], London 1985
 "The sleeping fury: Symbol and Metaphor in Elin Wägner's *Silverförsen*", *Scandinavica* 24 1985, s. 183–195
 "Tidevarvet. A Radical Weekly Magazine of the Inter-War Years", *Swedish Book Review*, nr 1 1986, s. 38–41

- "Symbol and metafor i Elin Wägners *Silverforsen*", *Elin Wägner omläst, Rapport från Elin Wägner-sällskapets höstseminarium 1992*, Scripta Minora nr 17, Uppsater och rapporter från Institutionen för humaniora, Växjö 1993, s. 4–12
- "Hjärtats dragfria rum", *Parnass* nr 1 1994, s. 22–24
- Delboeuf, J., "On Hypnotism and the Nancy School", *Mind*, Vo. 14, nr 55 1889, s. 470–472
- Domellöf, Gunilla, *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som kritiker och prosamodernist*, [diss. Umeå], Umeå Studies in the Humanities 77, Umeå 1986
- "Tidevarvsidéer i Elin Wägners roman *Dialogen fortsätter*", *Litteratur- och verklighetsförståelse. Idémässiga aspekter av 1900-talets litteratur*, Anders Pettersson, Torsten Pettersson & Anders Tyrberg, (red.), Umeå 1999, s. 160–167
- Mätt med främmande mått. Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930–1935*, Hedemora 2001
- "Opinionsbildningen i *Tidevarvet* 1923–1936", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som text, idé och historia*, Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, (red.), Samtidshistoriska frågor 6, Södertörns högskola, Huddinge 2002, s. 122–141
- Duval, Maurice, "Une enquête sur la crise du mariage", *Renaissance politique*, 5 april 1924
- Dyck, Harvey L. "Peter Brock as a Historian of World-wide Pacifism: An Appreciation"; *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, red. Harvey L. Dyck, Toronto 1996
- Edin, K. A., *Undersökning av abortförekomsten i Sverige under senare år*, Malmö 1934
- Ek, Emy, recension av *Natten till söndag*, *Tidevarvet* nr 45 1926
- De fem pärlorna*, *Tidevarvet* nr 49 1927
- Ekenvall, Asta, *Manligt och kvinnligt. Idéhistoriska studier*, Skara 1992 (1966)
- Ekman, Kerstin, "Denna omutlighet under hattskrälet", *Parnass* nr 3 1994, s. 8–11
- Elgström, Anna Lenah, *Myrstacken. Ett vardagsäventyr*, Stockholm 1923
- Ellerström Raudvere, Catharina, "Trosliv inte trosbegrepp", *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 152–158
- Ellmann, Mary, *Thinking About Women*, New York 1968
- Engdahl, Horace, "En roman om entusiasmen och förälskelse", Inledning, *Pennskaftet*, Elin Wägner, Stockholm 2003, s. VII–XVI
- Engman, Kerstin, *Kvinnor i bildningens tjänst*, Stockholm 1995
- Erdmann, Nils, recension av *De fem pärlorna*, *Nya Dagligt Allehanda* 6 december 1927
- Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–1935*, [diss. Umeå], Stockholm 1991
- "Ezaline Boheman – verksamheten var verket", *Obemärkta. Det dagliga livets idéer*, Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin, (red.), Stockholm 1995, s. 111–131
- Eyerman, Ron, *Between Culture and Politics. Intellectuals in Modern Society*, Oxford 1994
- Eyerman, Ron & Jamison, Andrew, *Social Movements. A Cognitive Approach*, Cambridge 1991
- Fahlgren, Margaretha, *Litteraturkritiker i arbetarrörelsen. En studie i Erik Hedéns dagskritik 1909–1925*, [diss. Uppsala], Skrifter utgivna vid litteraturvetenskapliga institutionen 14, Uppsala 1981
- "Kvinnoidentitet och religiositet i Emilia Fogelklous självbiografi", *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 142–151
- "Att få eller inte få. Kvinnliga författare och litterära priser i Sverige 1945–1991", *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 4-3 1995, s. 86–99
- "Genus och modernitet i det litterära sekelskiftet", *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 2 1997, s. 32–40
- Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998
- Fernberg, Magus, *Käseristil*, [diss. Göteborg], Göteborgsstudier i nordiska språk 1, Göteborg 2004

- Fjelkestam, Kristina, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, [diss. Stockholm], Stockholm 2002
- Flood, Hulda, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1960
- Florin, Christina & Rönnbäck, Josefin, "Nya och gamla rum i politiken: Kvinnoröströrelsen som bildningsprojekt", *Rösträtten 80 år*, Stockholm 2001, s. 13–32
- Fogelklou, Emilia, *Medan gräset gror*, Stockholm 1911
- "Gudshistoria i kvinnovärlden", *Hertha* nr 10 1917, s. 187–196
- Människoskolan: några reflektioner om skolreformens inre motsägelse*, Brännande frågor 6, Stockholm 1924
- Den allra vanligaste människan*, Stockholm 1931
- Vad man tror och tänker inom svenska folkrörelser*. Carl Cederblads enquete-material 1930, (bearbetat av Emilia Fogelklou) Stockholm 1934
- Barhuvad*, Stockholm 1950
- "Verklighetsupptäckt", *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 4–5
- "Kväkarrörelsens framväxt i Sverige", *Gnosis. Tidskrift för en andlig kultur* nr 2–4 1989, s. 89–91
- Fogelqvist, Torsten, recension av *Den namnlösa*, *Dagens Nyheter* 16 november 1922
- Follett, Mary Parker, *The New State. Group Organization. The Solution of Popular Government*, Pennsylvania 1998 (1918)
- Freedom & Co-ordination. Lectures in Business Organization*, New York 1987 (1949)
- Forsås-Sott, Helena, "Kvinnoroll och kvinnosak. En studie i Elin Wägners roman-konst", *Sammlaren* 1983/årgång 104, s. 7–20
- "En kvinnas självbiografi. Om Elin Wägners romankonst", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3 1985, s. 3–16
- "Bibeln, kvinnan och romanen. En studie av Elin Wägners *Åsa-Hanna*", *Sammlaren* 1986/årgång 107, s. 35–57
- "Eftervärld och samtid inför Elin Wägners skönlitterära texter", *Elin Wägner omläst. Rapport från Elin Wägner-sällskapets höstseminarium 1992*, Scripta Minora nr 17, Uppsater och rapporter från Institutionen för humaniora, Växjö 1993, s. 67–77
- "Småland mitt i världen. En läsning av *Svalorna flyga högt*", *Elin Wägner omläst. Rapport från Elin Wägner-sällskapets höstseminarium 1992*, Scripta Minora nr 17, Uppsater och rapporter från Institutionen för humaniora, Växjö 1993, s. 13–33
- "Gasmaskmadonnan", *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida världen. 1900–1960* band 3, Höganäs 1996, s. 174–179
- "Elin Wägner (1882–1949)", i förf:s *Swedish Women's Writing 1850–1995*, London 1997, s. 70–87
- "Förord" och "Inledning", *Vad tänker du mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö*, red. Helena Forsås-Scott, Stockholm 1999, s. 13–60
- "Förord", *Elin Wägner – en biografi*, Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, Stockholm 2003, s. 7–22
- "Verbal Power, Visual Power, and the Construction of Feminine Subjectivity: Elin Wägners's Norrtullsligan as Prose, Fiction and Film", *The New Woman and the Aesthetic Opening. Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, red. Ebba Witt-Brattström, Södertörn Academic Studies 20, Huddinge 2004
- Frangeur, Renée, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, [diss.Göteborg], Lund 1998
- Gråt gärna – men forska*, *Rapport från konferens 6–7 mars 2001 om kvinnorörelse och kvinnogenusforskning*, red., Forum för kvinnliga forskare, Linköpings universitet 2001
- "Med Fogelstad som mötesplats – Kerstin Hesselgren och kvinnorörelsen 1925–1955", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som text, idé och historia*, Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, (red.), Samtidshistoriska frågor 6, Södertörns högskola, Huddinge 2002, s. 90–101

- Franke Watson, Marie-Barbara, "I am, somebody!-Women's Changing Sense of Self in the German Democratic Republic", *Connecting Spheres: Women in the Western World, 1500 to the Present*, Marilyn Boxer & Jean Quataert, (red.), New York 1987
- Fry, Ruth, *A Quaker Adventure. The Story of Nine Years' Relief and Construction*, London 1926
- Frykman, Jonas et al., *Modärna tider: vision och vardag i folkhemmet*, Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 15, Lund 1985
- Dansbane-eländet: ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm 1988
- Fuss, Diana, *The Sense of an Interior. Four Writers and the Rooms that Shaped Them*, New York och London 2004
- Gandhi, M.K., *Satyagraha in South Africa*, Madras 1928
- An Autobiography or the Story of My Experiments with Truth*, Ahmedabad, 1956 (1927)
- The Essential Gandhi. An Anthology of His Writings on His Life, Work and Ideas*, red. Louis Fischer, New York 1983 (1962)
- The Moral and Political Writings of Mahatma Gandhi* Volume 1–3, red. Raghavan Iyer, Oxford 1986
- Gardner, Howard, *Creating Minds. An Anatomy of Creativity Seen through the Lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinskij, Eliot, Graham, Gandhi*, New York 1993
- Geels, Anton & Wikström, Owe, *Den religiösa människan*, Stockholm 1999
- Geels, Anton, *Berusad av gud*, Stockholm 2002
- Gilbert, Sandra M. & Gubar, Susan, *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven och London 1984
- Gilman Perkins, Charlotte, *Herland*, New York 1979 (1915)
- Goldman, Anita, *Våra bibliska mödrar*, Stockholm 1988
- Goldschmidt-Björkman, Elsa, red., *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, Stockholm 1956
- Graeske, Caroline, *Bortom ödlandet. En studie i Stina Aronsons författarskap*, [diss. Uppsala], Stockholm 2003
- Grenholm, Carl-Henric, *Guds rike är nära. Natanael Beskows socialetik*, Lund 1982
- Grenholm, Christina, *Moderskap och kärlek. Schabloner och tankeutrymme i feministisk livsåskådningsreflektion*, Nora 2005
- Hackman, Boel, *Boel Hackman om Elin Wägner*, Stockholm 2005
- Halliday, Fred, "Three Concepts of Internationalism", *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), Vol. 64, nr 2 1988, s. 187–198
- Halvardson, Margret & Töringe, Susanne, *Elin Wägner. Bidrag till en bibliografi*, Bibliotekshögskolan Specialarbete 1979:39
- Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, [diss. Lund], Stockholm 1999
- "Den svårerövrade offentligheten", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2 1998, s.16–28
- Hamrin-Thorell, Ruth et al., *Boken om Kerstin Hesselgren: en vänstudie*, Stockholm 1968
- "Ada Nilsson", *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, red. Elsa Björkman-Goldschmidt, Stockholm 1956, s. 42–48
- Hansen, Svend Aage och Henriksen, Ingrid, *Dansk socialhistorie 1914–1939. Sociale brydninger*, Köpenhamn 1980
- Harrie, Ivar, *Tjugotalet in memoriam*, Uppsala 1936
- recension av Elin Wägners "Valda Skrifter", *Expressen* 28 juli 1954
- Heath, Carl, *The Ikon of the Invisible God*, London 1928
- Faith, Reality and the Modern World*, London 1928
- Haettner Aurelius, Eva, *Inför lagen. Kvinnliga självbiografier från Agneta von Horn till Fredrika Bremer*, Lund 1996

- Hedén Erik, recension av *Den namnlösa*, *Social-Demokraten* 21 november 1922
Silverforsen, *Social-Demokraten* 23 december 1924
Från Seine, Rhen och Ruhr, *Social-Demokraten* 4 juli 1923
- Heggestad, Eva, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, [diss. Uppsala], Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala nr 27, Uppsala 1991
En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850–1950, Stockholm 2003
- Hellström, Gustaf, *Det var en tjugande idyll*, Stockholm 1938
- Hertha*, samtliga årgångar 1920–1930
- Hertzman-Ericson, Gurli, *Huset med vindskuporna*, Stockholm 1923
 recension av *De fem pärlorna*, *Idun* nr 49 1927, s. 1212
- Heyes, Cressida J., *Line Drawings. Defining Women through Feminist Practice*, Itakha och London 2000
- Hirdman, Yvonne, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992
 ”Rosa Mayreders stora förtvivlan – en analys av det kvinnovetenskapliga dilemmat samart-särart”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2 1992, s. 35–49
Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal, Stockholm 2006
- Hirdman, Yvonne, Bohman, Kristina & Rørslett, Maj Birgit, *Påminnelser om kvinnors liv i Sverige*, Stockholm 1995
- Holm, Birgitta, ”Kulturarbetare/kultfigur: Ellen Keys och Selma Lagerlöfs europeiska kontaktlandskap och vägar till berömmelse”, *CERUM Working Paper CWP* – 1992:8
Tusen år av ögonblick. Från den heliga Birgitta till den syndiga, Stockholm 2002
- Holm, Ulla, *Modrande och praxis: en feministfilosofisk undersökning*, [diss. Göteborg], Institutionen för filosofi, Göteborg 1993
- Holmström, Roger, *Hagar Olsson och den öppna horisonten: liv och diktning 1920–1945*, Esbo 1993
- Honegger, Claudia & Wobbe, Theresa, *Frauen in der Soziologie: Neun Portraits*, München 1998
- Hultén Britt, *Journalistikanalys. En introduktion*, Lund 2000
- Hägg, Göran, *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm 1996
Idun, Illustrerad tidning för Kvinnan och Hemmet, 1920 – 1930
- Ingman, Heather, *Women's Spirituality in the Twentieth Century. An Exploration through Fiction*, Bern 2004
- Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar, *Elin Wägner – en biografi, (Amason med två bröst 1882–1922 och Dotter av moder jord 1922–1949)*, Stockholm 2003
- Iversen, Irene & Rønning, Anne Birgitte, (red.), *Modernismens kjønn*, Oslo 1996
- James, William, *Pragmatism. Ett nytt namn på gamla tankegångar*, (övers. Algot Ruhe), Stockholm 1916
- Janson, Ingrid, *Kvåkarinslag i Elin Wägners författarskap*, uppsats framlagd för proseminariet i litteraturhistoria vid Stockholms Högskola 1959
- Jonasdóttir, Anna G. & Björk, Gunnela, (red.), *Teorier om patriarkatet. Betydelser, begränsningar och utvecklingslinjer*, Kvinnovetenskapligt forums skriftserie nr 2, Örebro 2003
- Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1994
- Johanson, Klara (K.J.), ”Böcker och författare: Elin Wägners romanform”, *Tidevarvet* (43/24)
Kritik, Stockholm 1957

- Johansson, Peter, "Moderskapspolitiken och den manlige försörjaren. Politik, administration och synen på kvinnors rätt till ersättning vid födsel 1924–1931", *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Helena Bergman & Peter Johansson, (red.), Stockholm 2002, s. 21–51
- Johnselius Theodoru, Cecilia, *Så ock på jorden. Emilia Fogelklous gudsrikestanke – en feministisk utopi*, D-uppsats, avdelningen för idéhistoria, Stockholms universitet 1999
- "Profetisk feminism: Emilia Fogelklou och kvinnans samhälleliga kallelse", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, (red.), Samtidshistoriska frågor nr 6, Södertörns högskola, Huddinge 2002, s. 102–121
- "Moderlighetsbegreppet under förvandling", *Över tid och rum. En antologi tillägnad Bo Lindberg*, Stockholm 2003, s. 115–127
- Jones, Rufus, *Kväkarnas tro och livsåskådning*, Stockholm 1943
- Jonsson, Bibi, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*, [diss. Lund], Löderup 2001
- "Kärlek och utopi hos Elin Wägner", *Litteratur och kjønn i Norden*, red. Helga Kress, Reykjavik 1996
- Järvstad, Kristin, *Att utvecklas till kvinna. Studier i den kvinnliga utvecklingsromanen i 1900-talets Sverige*, [diss. Lund], Stockholm 1996
- Jörnmark, Jan, "Företag och företagande i Sverige", *Omvandligens sekel. Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, Lena Andersson-Skog & Olle Krantz, (red.), Lund 2002, s. 93–116
- Kellgren, Ragna, *Kvinnor i politiken. Ur den radikala politiska veckotidningen Tidevarvet (1923–1936)*, urval av Ragna Kellgren, Stockholm 1971
- Klasslöst. Tre veckor i nutid och forntid vid Fogelstads Kvinnliga medborgarskola*, Julita 1973
- Kent Kingsley, Susan, *Making Peace: The Reconstruction of Gender in Interwar Britain*, Princeton 1993
- Kleen, Else, (sign.Gwen), recension av *Från Seine, Rhen och Ruhr*, *Aftonbladet* 12 juni 1923
- Kleman, Ellen, recension av *Pennskaftet, Dagny* 1910, s. 506
- Den namnlösa, Hertha* 1923, s. 123,
Silverforsen, Hertha 1924, s. 147,
Natten till söndag, Hertha 1926, s. 226
De fem pärlorna, Hertha 1927, s. 222
Svalorna flyga högt, Hertha 1929, s. 212.
Toto, Hertha 1929, s. 213
- Kitzinger Sheila, *Kvinnor som mödrar*, Stockholm 1978
- Knutson, Ulrika, *På gränsen till genombrott. Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor*, Stockholm 2004
- Kragh Vaczy, Jesper, *Kampen om livsanskuelse*, Odense 2005
- Kvarnström Lasse et al., *I statens tjänst: statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1930*, Lund 1996
- Kvinnornas Litteraturhistoria. 1900-talet II*, Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, (red.), Stockholm 1983
- Kvinnornas Tidning 1921–1925*
- Kylhammar, Martin, *Frejdiga framstegsmän och visionära världsmedborgare. Epokskiftet 20-tal – 30-tal genom fem unga och Lubbe Nordström*, Stockholm 1994
- Lamberth, Pia, "Som ensamma fyrar i natten", *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3 1991, s. 31–42
- Landquist, John, *Människokunskap*, Stockholm 1920
- "Några drag i Elin Wägners berättarkonst", *Svensk litteraturtidskrift*, Stockholm 1949, s. 73–102 och 148–160
- Som jag minns dem*, Stockholm 1949b

- Lanser Snaider, Susan, *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*, Princeton 1981
- Larsson, Inger, *Text och tolkning i svenska författarbiografier, Elin Wägners Selma Lagerlöf, Elisabeth Tykessons Atterbom och Fredrik Bööks Heidenstam*, [diss. Lund], Hedemora 2003
- Larsson, Lisbeth, "Att skriva sitt jag i världen. Svenska kvinnors självbiografier", *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen. 1900–1960* band 3, Höganäs 1996, s. 233–248
En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress, [diss. Lund], Stockholm 1989
- Leppänen, Katarina, *Rethinking Civilisation in a European Feminist Context. History, Nature, Women in Elin Wägners Väckarklocka*, [diss. Göteborg], Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas 18, Göteborg 2005
- Lerner, Gerda, *Why History Matters: Life and Thought*, New York och Oxford 1997
- Levin, Hjärdis, *Elisabeth Tamm. En radikal herrgårdsfröken*, Stockholm 1989
Kvinnorna på barriaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36, Stockholm 1997
En radikal herrgårdsfröken. Elisabeth Tamm på Fogelstad – liv och verk, Stockholm 2003
- Lewenhaupt, Lotta, *Modeboken 1900–2000*, Stockholm 2002
- Lewes, Darby, *Dream Revisionaires. Gender and Genre in Women's Utopian Fiction*, Tuscaloosa och London 1995
- Lilja, Gertrud, *Paulina*, Stockholm 1927
- Liljewall, Britt, Niskanen, Kirsti & Sjöberg, Maria, (red.), *Kvinnor och jord*, Stockholm 2001
- Lindberg, Berit, *Kvinnor – vakna, våga! En studie kring pedagogen och samhällsvisionären Honorine Hermelin Grönbeck*, [diss. Lund], Lund 2000
- Lindberger, Örjan, "Hjärtat och nycklarna. Några synpunkter på Elin Wägners författarskap", *Bonniers Litterära Magasin* nr 4 1949, s. 271–278
- Lindén, Claudia, "Moderlighetens metaforer", *Litteratur- och verklighetsförståelse. Idémässiga aspekter av 1900-talets litteratur*, Anders Pettersson, Torsten Pettersson & Anders Tyrberg, (red.), Umeå 1999, s. 149–159
Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key, [diss. Stockholm], Stockholm 2002
- Linder, Erik Hjalmar, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fem decennier av nittonhundratalet* del 1 och 2, Stockholm 1965–66
- Lindholm, Margareta, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, [diss. Göteborg], Monograph from the Department of Sociology, University of Gothenburg No 44, Göteborg 1990
- Lindqvist, Karl, *Individ grupp gemenskap. Studier i de unga tiotalisternas litteratur*, [diss. Uppsala], Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 11, Uppsala 1980
- Linnér, Sture, *Livsförsoning och livsidyll. En studie i rikssvensk litteratur 1915–1925*, [diss. Stockholm], Stockholm 1954
- Ljunggren, Jens, "Mellan kultur och natur", *Rädda att falla. Studier i manlighet*, Claes Ekenstam et al., Södertälje 1998, s. 124–144
- Lobell, Håkan, "Från skandinavisk myntunion mot EMU", *Omvandligens sekel. Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, Lena Andersson-Skog & Olle Krantz, (red.), Lund 2002, s. 148–172
- Losman, Beata, *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980
- Lundgren, Kristina, *Solister i mångfalden. Signaturerna Bang, Maud och Attis och andra kvinnliga dagspressjournalister med utgångspunkt i 1930-talet*, [diss. Stockholm], Doktorsavhandlingar från JMK 22, Institutionen för journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet 2002, Stockholm

- Luttenberger, Franz, *Freud i Sverige. Psykoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900–1924*, [diss. Uppsala], Stockholm 1989
- Lönnroth, Lars, "Geijerminnet under 100 år (1847–1947)", *Att följa sin genius. Tio studier om Erik Gustaf Geijer, sammanställda av Geijersamfundet*, Geijerstudier VI, Karlstad 1982
- Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven, (red.), *Den svenska litteraturen del 4 och 5*, Stockholm 1989
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika Bremer-förbundet 1884–1921*, [diss. Stockholm], Stockholm 1997
"Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv", *Kvinnohistorisk tidskrift* nr 4 2000, s. 5–29
- Mansbridge, Jane, "Mary Parker Follett, Feminist and Negotiator", *The New State. Group Organization. The Solution of Popular Government*, Pennsylvania 1998 (1918), s. XVII–XXIX
- Martinson, Harry, *Elin Wägner. Inträdestal i Svenska Akademien*, Svenska akademien/inträdestal, Stockholm 1949
- Mattson, Kevin, "Introduction", *The New State. Group Organization. The Solution of Popular Government*, Pennsylvania 1998 (1918), s. XXIX–LIX
- Mayreder, Rosa, *Kvinnlighet, manlighet, mänsklighet*, (övers. Olga Andersson. Originalets titel: *Zur Kritik der Weiblichkeit. Essays*, Jena och Leipzig 1905), Stockholm 1910
Die Frau und der Internationalismus, Wien 1921
Sexualitet och kultur, (övers. Klara Johanson. Originalets titel: *Geschlecht und Kultur. Essays*, Jena 1923), Stockholm 1923
Der typische verlauf sozialer Bewegungen, Wien-Leipzig, 1926
Meine theuren, fernen Freundinnen. Rosa Mayreder schreibt an Ellen Kleman und Klara Johanson, Veröffentlichungen des Zentrums für Österreichische – Nordische Kulturstudien Nr. 1, Kopenhagen–München 2004
- Melucci, Alberto, *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, (övers. Gunnar Sandin), Göteborg 1992
- Meurling, Birgitta, *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering*, [diss. Uppsala], Stockholm 1996
- Milton, Lena, *Folkhemmets barnmorskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid*, [diss. Uppsala], Uppsala 2001
- Moi, Toril, *Simone de Beauvoir. The Making of an Intellectual Woman*, Cambridge MA 1994
Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell, (övers. Lisa Wilhemson), Stockholm 1996
What is a Woman, Oxford 1999
- Morgonbris 1920–1930*
- Morris, Aldon D. & McClurg Mueller, Carol, (red.), *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven och London 1992
- Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar, *Kris i befolkningsfrågan*, Nora 1997 (1934)
- Naess, Arne, *Gandhi*, Stockholm 2002
- Naeslund, John, "Undersökningar över aborternas antal, frekvens, mortalitet m. m. i Sverige", *Svenska Läkartidningen* nr 36, 37, 38, Stockholm 1933
- Ney, Birgitta, *Reporter i rörelse. Lotten Ekman i dagspressen vid förra sekelskiftet*, [diss. Stockholm], Nora 1999
"Kvinnokamp på nyhetsplats år 1906. Om offentlighetens spaltformade dimensioner", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr 2 2001, s. 53–64
- Nicklasson, Stina, *Högerns Kvinnor. Problem och resurs för Allmänna Valmansförbundet perioden 1900–1936/7*, [diss. Uppsala], Studia historica Upsaliensia 167, Stockholm 1992

- Nilsson, Ada, *Barrikaden valde oss. 25 år ur en kämpande förenings historia*, Stockholm 1940
 ”En konstellation”, *Fogelstad. Boken om en skola*, red. Elsa Goldschmidt-Björkman, Stockholm 1956
Glimtar ur mitt liv som läkare, Stockholm 1963
- Nilsson, Bengt, *Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft*, [diss. Uppsala], *Studia Historica Upsaliensia* 179, Uppsala 1996
- Nilson, Maria, *Att förhålla sig till moderniteten. En studie i Gertrud Liljas författarskap*, [diss. Lund], *Critica Litterarum Lundensis* 5, Lund 2003
- Nilsson, Ulrika, *Kampen om Kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925*, [diss. Uppsala], Uppsala 2003
- Niskanen, Kirsti, ”Husbondeväldets röst”, *Kvinnor och Jord*, Britt Liljewall, Kirsti Niskanen & Maria Sjöberg, (red.), Stockholm 2001, s. 131–159
- Nordenstam, Anna, *Begynnelse. Litteraturforskningen pionjärvinnor 1850–1930*, [diss. Göteborg], Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet 2001
- Nordin, Richard, recension av *De fem pärlorna*, *Svenska Morgonbladet* 10 december 1927
- Nordisk Kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen. 1900–1960* band 3, Elisabeth Möller Jensen, (huvudred.) samt Margaretha Fahlgren, Beth Junker, Anne-Marie Mai, Anne Brigitte Rönning, Birgitta Svanberg & Ebba Witt-Brattström, (red.), Höganäs 1996
- Nordström, Ingrid, *Det kommer att gå bra för er. Kvinnor i Stockholmsromaner omkring 1920*, Monografier utgivna av Stockholms stad 174, Stockholm 2005
- Norlind, Einar, recension av *Från Seine, Rhen och Ruhr*, *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 12 juni 1923
- Nygren, Anders, *Den kristna kärlekstanken genom tiderna. Eros och Agape*, Stockholm 1930
- Offen, Karen M., *European Feminisms 1700–1950. A Political History*, Stanford 2000
- Olsson, Annika, ”En betraktelse över demokratins behov av retorik”, *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 1–2 2005, s. 96–105
- Olsson, Hagar, *Nya Argus* nr 20 1925
 ”Den ofelbare svenske kritikern”, *Stockholms Dagblad* 14 januari 1928
Tidiga fanfarer och annan dagskritik, red. Olof Enckell, Helsingfors 1953
- Oterdahl, Jeanna, *En av oss*, Uppsala 1927
- Palmaer, Margit, *Laget på Tuskär*, Stockholm 1920
Studentska, Stockholm 1927
- Pandikattu, Kuruvilla, red., *Gandhi: The Meaning Of The Mahatma For The Millennium*, Indian Philosophical Studies V, Washington D. C. 2001
- Parker, L. D., ”Control in Organizational Life: The Contribution of Mary Parker Follett”, *Academy of Management Review*, Vol. 9, nr 4 1984, s. 736–745
- Pauli, Ivan, recension av *Natten till söndag*, *Social-Demokraten* 2 november 1926
- Peterson, Abby, ”Elin Wägner and Radical Environmentalism in Sweden: The Good Earthworm”, *Environmental History Review* nr 18 1994
- Pettersson, Thomas, ”I den svenska modellens skugga”, *Omvandlingens sekel. Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, Lena Andersson-Skog & Olle Krantz, (red.), Lund 2002, s. 175–203
- Premfors, Rolf & Roth, Klas, (red.), *Deliberativ demokrati*, Lund 2004
- Qvarnström, Gunnar, ”Kritiska honnörsord på 20-talet”, *Svensk litteraturtidsskrift* 1960, s. 172–195
- Réonstierna, Viva, *En kvinnas historia*, Stockholm 1920
- Richards, Anna, *The Wasting Heroine in the German Fiction by Women 1770–1914*, Oxford 2004

- Roberts, Mary Louise, *Civilization without Sexes. Reconstructing Gender in Postwar France 1917–1927*, Chicago 1994
- Rolland, Romain, *Ovan stridsvimlet*, (övers. Hugo Hultenberg), Stockholm 1916
Föregångsmännen, (övers. Hugo Hultenberg), Stockholm 1920
Mahatma Gandhi, (övers. Hugo Hultenberg), Stockholm 1924
- Roy, Ramashray, *Self and Society: A Study in Gandhian Thought*, New Delhi/Beverly Hills/ London 1984
- Rupp, Leila J., "Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888–1945", *The American Historical Review*, Vol. 99, nr 5 1994, s. 1571–1600
Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement, Princeton 1997
- Rydbeck, Kerstin, *Från kvinnliga kurser till kvinnokurser*, paper till Svenska historiker-mötet i Uppsala den 22–25 maj 2005
- Rydellius, Ellen, *Leva randigt*, Stockholm 1951
- Rydén, Per, *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*, Press & litteratur 14, Lund 1987
- Rönnerberg, Stefan, *Nedrustning under mellankrigstiden. Sverige och nedrustningskonferensen i Genève 1932*, Kungälv 1985
- Rönnbäck, Josefin, "Rösträttsrörelsens kvinnor – i konflikt och i samförstånd", *Kvinnohistorisk tidskrift* nr 4 2000, s. 29–51
 "Dubbla strategier – med och utan män i kampen för kvinnors rösträtt", Yvonne Swanström & Kjell Östberg, (red.), *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2004, s. 85–115
Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921, [diss. Stockholm], Stockholm 2004
- Sandel, Maria, *Droppar i folkhavet*, Stockholm 1924
- Sanner, Inga, *Att älska sin nästa som sig själv. Om moraliska utopier under 1800-talet*, [diss. Stockholm], Stockholm 1995
Den segrande eros. Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre, Nora 2003
- Schånberg, Ingela, *Genus och utbildning. Ekonomisk-historiska studier i kvinnors utbildning ca 1870–1970*, [diss. Lund], Lund Studies in Economic History 17, Lund/ Stockholm 2001
- Schor, Naomi & Weed, Elizabeth, (red.), *The Essential Difference*, Bloomington 1994
- Schott, Linda K., *Reconstructing Women's Thoughts. The Women's International League for Peace and Freedom before World War II*, Stanford 1997
- Scott, Jamie S., "Narrative Identity and Sacred Geography: Anita Desai's Fire on the Mountain", *Proceedings The Challenge of Pluralism – the Power of Interpretation* 22–24 oktober 2004, Uppsala 2004
- Selander, Sten, recension av *De fem pärlorna*, *Stockholms Dagblad* 25 december 1927
- Sherrow, Victoria, *Encyclopedia of Hair. A Cultural History*, Westport Connecticut och London 2006
- Sjöholm, Carina, *Gå på bio. Rum för drömmar i folkhemmets Sverige*, Stockholm 2003
- Smedler, Ann-Charlotte "Med personen i fokus", *Vår tids psykologi*, Philip Hwang, Ingvar Lundberg, Jerker Rönnerberg & Ann-Charlotte Smedler, (red.), Stockholm 2005, s. 211–214
- Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, [diss. Uppsala], Lund 1992
 "Jordbrukets kvinnor i den svenska modellen", *Historisk tidskrift* nr 4 1995, s. 508–535
- Spender, Dale, red., *Women of Ideas. And what Men Have Done to Them. From Aphra Behn to Adrienne Rich*, London 1982
Feminist Theorists. Three Centuries of Women's Intellectual Traditions, London 1983

- Spengler, Oswald, *Västerlandets undergång. Konturer till en morfologi om världshistorien*, Stockholm 1996–1997 (1918–1922)
- Spivak, Gayatri Chakravorty, *Outside in the Teaching Machine*, New York och London 1993
- Stenström, Thure, "Elin Wägner-livs levande!", *Svenska Dagbladet* 24 oktober 1980
- Stiernstedt, Marika, *Landshövdingens dotter*, Stockholm 1921
Ullabella, Stockholm 1922
Fröken Liwin, Stockholm 1925
- Stolt, Gunvor, *Att bryta egen väg. Jeanna Oterdahl i föredrag och författarskap*, [diss. Uppsala], Meddelande nr 8, Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, Uppsala 2002
- Sturfelt, Linda, "De andras lidande", *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Eva Österberg & Marie Cronberg Lindstedt, (red.), Lund 2005, s. 219–226
- Stål, Margareta, *Signaturen Bansai. Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet*, [diss. Göteborg], Göteborgsstudier i journalistik och masskommunikation 29, Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborg 2002
- Sundberg, Gunnar, *Reformation i sikte. En kväkares vision*, Stockholm 1998
- Sundén, Hjalmar, "Freud och Bergson i 1900-talets psykologiskt orienterade studium av religionen", *Religionspsykologi nu*, Nordiskt Religionspsykologiskt Symposium, Sigtuna 13–14 jan 1987, red. Owe Wikström, Religionspsykologiska skrifter nr 2 Uppsala 1987, s. 11–33
- Svanberg, Birgitta, "Elin Wägner", *Hundra skrivande kvinnor del 2*, Stockholm 1997
- Svanberg, Victor, *Poesi och politik*, Stockholm 1931
- Svanström, Yvonne & Kjell Östberg, (red.), *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Stockholm 2004
- Svedjedal, Johan, *Bokens samhälle. Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943* band 1, Stockholm 1993
Författare och förläggare. Om litteraturvetenskap och förlagshistoria, Hedemora 1994
"Skrivna ord, skrivna liv", *Artes* 26:1 2000, s. 93–103
- Svegfors, Mats, *Den förste moderne svensken*, Stockholm 2005
Svenska Dagbladets Årsböcker 1924–1930
- Söderblom, Nathan, *Till mystikens belysning. Två skrifter med förnyad aktualitet*, Lund 1975 (1922)
Kristenhetens möte i Stockholm. Ekumeniska mötet, Stockholm 1926
"Äktenskap och skilsmässa", *Skiljas icke skiljas – skilsmässoproblemet belyst*, Stockholm 1931
- Söland, Brigitte, *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*, Princeton 2000
- Sörman, Py, *Han*, Stockholm 1921
Hjärterdam. En roman om kärlek och dårskap, Stockholm 1924
Toto, Stockholm 1929
- Tamm, Elisabeth, *Tidevarvet*, "Vår politiska väg. Uppgiften", (1/23) och "Vår politiska väg. Ansvar", (2/23)
- Thörn, Håkan, *Rörelser i det moderna: politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*, Stockholm 1997
Tidevarvet, samtliga årgångar 1923–1936
- Tigerstedt, E. N., *Svensk litteraturhistoria*, Stockholm 1967 (1948)
- Toijer-Nilsson, Ying, *Jeanna Oterdahl. Liv och verk*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksintitutet 58, Stockholm 1996
- Tolstoj, Leo, *The Kingdom of God is within You*, Lincoln och London 1984 (1894)
- Tomson, Bengt, "Släkten Jerneploogs framgång och *De fem pärlorna*. Något om Elin Wägners pacifism", *Edda* 1948, s. 172–220

- Tuchman, Gaye, *Edging Women Out. Victorian Novelists, Publishers and Social Change*, London 1989
- Tuana, Nancy, *The Less Noble Sex: Scientific, Religious and Philosophical Conceptions of Woman's Nature*, Bloomington 1993
- Ur kväkarerfarenheten. *En samling citat*, Vännernas samfund, Stockholm 1999
- Ursing, Anna Maria, *Fantastiska fröknar. Studier av lärarinnegestalter i svensk skönlitteratur*, [diss. Lund/Malmö], Stockholm 2004
- Vaerting, Mathilde [och Mathias], *Die Vernichtung der Intelligenz durch Dedächtnisarbeit*, München 1913
- Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib. 1, Die weibliche Eigenart im Männerstaat und die männliche Eigenart im Frauenstaat*, Karlsruhe 1921
- The Dominant sex. A Study in the Sociology of Sex Differentiation*, (övers. Eden och Cedar Paul), London 1923
- Neubegründung der Psychologie von Mann and Weib. 2, Wahrheit und Irrtum in der Geschlechterpsychologie*, Karlsruhe 1923
- Wahlström, Lydia, *Trotsig och försagd. Mitt livs minne*, Stockholm 1949
- Waldemarson, Ylva, "Kön, klass och statens finanser", Lasse Kvarnström et al., *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarpolitik och fackliga strategier 1870–1925*, Lund 1996, s. 111–243
- Vallquist, Gunnel, red., *Kära Ili, käraste Elin. Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1949*, Delsbo 1988
- Wegerman, Leif, "Försörd av sin hustru: Arbetslöshetshjälpen i Stockholm under mellankrigstiden", *Än män då? Kön och feminism i Sverige under 150 år*, Yvonne Svanström & Kjell Östberg, (red.), Stockholm 2004
- Weil, Simone, *Personen och det heliga. Essäer och brev*, Stockholm 1961
- Velde van de, Theodor, *Det fulländande äktenskapet*, Stockholm 1931
- Weinger Otto, *Sex and Character. An Investigation of Fundamental Principles*, red. Daniel Steuer, Bloomington 2005
- Wells, H.G., *Mr Britling kommer till klarhet*, (övers. Bernhard Karlgren & Karl Michaëlsson), Stockholm 1917
- Gud den osynlige konungen*, (övers. Karl Michaëlsson), Stockholm 1917
- Marriage*, London 1926
- Werin, Algot, *Ord & Bild* 1929, s. 512
- White Kevin, *The First Sexual Revolution: the Emergence of Male Heterosexuality in Modern America*, New York 1993
- Whitelaw Lis, *The Life and the Rebellious Times of Cicely Hamilton: Actor, Writer, Suffragist*, London 1990
- Wieselgren, Greta, *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnans rätt till ämbete*, [diss. Lund], Lund 1969
- Wikander, Ulla & Manns, Ulla, (red.), *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*, Stockholm 2001
- Williams, Anna, *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid den Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 35, Stockholm 1997
- Wistrand, Birgitta, *En feministisk idékomparativ läsning av Elin Wägners Väckarklocka*, D-uppsats, litteraturvetenskap med genusinriktning, Södertörns högskola 2001
- Witt-Brattström, Ebba, *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm 1997
- "Det får lov att blir en annan to på totten, som småländskan säger. Elin Wägner – feminist, internationalist och regionalist", *Vad är Sverige? Röster om svensk nationell identitet*, red. Alf W. Johansson, Stockholm 2001
- Ur könets mörker ETC, litteraturanalyser 1983–1993*, Stockholm 2003

- Witt-Brattström, Ebba & Lennerhed, Lena, (red.), "Förord", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som text, idé och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, Södertörns högskola, Huddinge 2002, s. 4–8
- Young, Iris Marion, *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*, Stockholm 2000
- Åmark, Klas, "Familj, försörjning och livslopp under 1900-talet", Helena Bergman & Peter Johansson, (red.), *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Stockholm 2002, s. 236–278
- Ås, Berit, *Handbok i frigörelse*, Stockholm 1982
- Östberg, Kjell, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm 1997
- Österberg, Eva & Carlsson Wetterberg, Christina, (red.), *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, Stockholm 2002
- Österberg, Eva & Cronberg Lindstedt, Marie, (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund 2005
- Österling, Anders, recension av *Den namnlösa*, *Svenska Dagbladet* 5 november 1922
recension av *Silverforsen*, *Svenska Dagbladet* 2 november 1924

Personförteckning

- Addams, Jane, 23, 125, 129, 142, 143, 150, 156, 211
Adler, Alfred, 29, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 156, 174, 203
Ahlberg, Alf, 41, 43, 99, 100
Ahlenius, Holger, 13, 144, 164–168, 202–203, 208, 220, 225
Aldington, Richard, 123
Alving, Barbro (signaturen Bang), 89, 163
Andén, Eva, 31, 111, 163, 178
Andersson, Dan, 49
Andersson, Irene, 14–15, 19–20, 24, 42, 54, 62, 71, 76, 82, 115, 124, 125, 127, 132, 194
Aronson, Stina, 45
Battail, Jean-Francois, 169, 170
Baumgarten, Jennifer, 149
Benedictsson, Victoria, 160
Bergson, Henri, 169, 170, 203
Bernander, Karl-Fredrik, 167
Beskow, Natanael, 41, 43, 63, 64, 192, 203
Bjerre, Poul, 40, 99, 112, 157
Björklund, Ingeborg, 45, 77, 81, 84, 173
Björkman-Goldschmidt, Elsa, 52, 63, 64, 69, 76
Bolander, Carl-August, 13, 219
Bonnier, Karl-Otto, 45
Bonnier, Lisen, 120
Bonnier, Tor, 45, 160, 213, 214, 219
Booth, Wayne C., 85
Borden, Mary, 114
Bourdieu, Pierre, 17, 19, 20, 171
Boye, Karin, 13, 51, 162, 164, 167, 168, 170, 179, 204, 209, 214, 225
Bremer, Fredrika, 12, 13, 142
Broady, Donald, 19, 20
Brock, Peter, 124
Broomé, Emilia, 55, 59
Burke, Kenneth, 85
Böök, Fredrik, 13, 48–49, 86, 166, 177, 219
Carlberg, Frigga, 73
Chapman Catt, Carrie, 22–23
Claesson, Urban, 204
Coudenhovde-Kalergi, Richard, 128
Dahlgren, Toya, 51, 52
Dahllöf, Ingeborg, 73
Death, Sarah, 13, 74, 169, 171, 193
Domellöf, Gunilla, 70, 71, 82
Ek, Emy, 13, 76, 162, 219
Ekman, Kerstin, 167–168
Elgström, Anna Lenah, 13, 20, 41, 45, 47, 49, 173
Engdahl, Horace, 193
Eskilsson, Lena, 19, 54, 57, 59–63, 73, 77, 79, 133, 148, 152, 156
Eyerman, Ron, 19–21, 114
Fahlgren, Margaretha, 36, 46–47, 51, 70, 76, 206
Fernberg, Magnus, 13, 87
Fjelkestam, Kristina, 14, 167, 173, 177
Fogelklou, Emilia, 16, 41–43, 47–48, 71, 76, 81–82, 170, 203, 205–206, 211
Fogelqvist, Torsten, 178
Follett, Mary Parker, 25, 60, 86, 134, 147–158, 210, 229
Forsgren, Peter, 14
Forsås-Scott, Helena, 11, 12, 14, 156, 167–171, 179, 193
Fox, Marion, 142
Freud, Sigmund, 20, 99–100, 156, 177, 182
Fry, Ruth, 24, 117, 142
Fulton, Nils, 84
Fuss, Diana, 177

- Gandhi, Mahathma, 13, 18, 24, 83–84, 115, 118, 120–122, 131–142, 144, 146–148, 156–157, 168, 203, 216, 225, 229, 230
- Geijer, Erik Gustaf, 43–44
- Ghobé, Gerda, 45
- Gramsci, Antonio, 15
- Hackman, Boel, 11, 16, 89, 100, 160, 170, 193, 220, 224
- Hagen, Ellen, 58, 75–76, 77
- Haig, Margaret, Lady Rhondda, 74, 115, 202
- Hamilton, Cicely, 75
- Hammar, Inger, 161
- Harric, Ivar, 42, 171
- Heath, Carl, 24, 150, 206, 208–210
- Hedén, Erik, 50, 51, 76, 162, 164
- Hedlund, Tom, 178
- Hermelin, Carin, 76, 85
- Hermelin, Honorine, 43, 56, 61–64, 66–67, 69, 71, 100, 132, 139
- Hertzman-Ericson, Gurli, 173, 219
- Hesselgren, Kerstin, 32, 43, 56–65, 67, 71, 79, 110
- Hirdman, Yvonne, 34, 36, 53, 173–174, 202
- Hobhouse, Emily, 130
- Holgersson, Ebba, 66, 69, 75, 82
- Holmberg, Olle, 13, 164
- Holmgren, Ann Margret, 172
- Höjer, Axel, 116, 127
- Ingman, Heather, 144
- Isaksson, Ulla, 11, 16, 24, 43, 46–47, 52, 55, 61–65, 80, 81, 84, 86–87, 100, 117, 132, 134, 143, 161, 167, 179, 183, 209, 213–214, 220, 225
- James, William, 42, 156
- Jamison, Andrew, 19–21
- Johannisson, Karin, 39, 102
- Johanson, Klara, 13, 76, 100, 103, 162, 178
- Jonsson, Bibi, 13, 15, 100, 161, 163, 169, 170–171, 193, 195
- Järvstad, Kristin, 176
- Kellgren, Ragna, 66–67
- Key, Ellen, 33, 40, 47, 101, 113, 116, 194, 211, 213
- Kirkegaard, Sören, 43
- Kleman, Ellen, 13, 162, 169, 172–173, 219
- Knutson, Ulrika, 66–67, 183
- Kobler, Franz, 138
- Koch, Martin, 49
- Kollontaj, Alexandra, 41, 62
- Lagerlöf, Selma, 45, 47, 86, 125, 138, 163, 207
- Lamberth, Pia, 44
- Landquist, John, 13, 16, 42, 44, 47, 49, 55, 65, 99, 100, 163–170, 178, 179, 187, 211, 212
- Leche-Löfgren, Mia, 47, 112, 115
- Lennerhed, Lena, 54, 70–71
- Leppänen, Katarina, 14–15, 101, 104–105, 174
- Levin, Hjärdis, 21, 32–33, 54, 60, 62–65, 68, 70, 76, 77, 78, 79
- Lewes, Darby, 174, 210
- Lilja, Gertrud, 45–47
- Lindberger, Örjan, 13, 160, 164, 193
- Linder, Erik Hjalmar, 11, 16, 24, 43, 46–47, 52, 55, 61–65, 80, 81, 84, 86–87, 100, 111, 117, 132, 134, 143, 161, 167, 172, 179, 183, 209, 213, 214, 220, 225
- Lindholm, Margareta, 13, 15, 194
- Lindqvist, Karl, 13, 183
- Lindsey, Ben, 111
- Ludwig, Emil, 118
- Lundgren, Kristina, 84, 89
- Lönnroth, Lars, 44, 171
- Martinson, Harry, 15, 192
- Mayo, Kathrine, 140
- Mayreder, Rosa, 13, 86, 99–114, 144, 156, 228
- McDougall, William, 100
- Melucci, Alberto, 20
- Moi, Toril, 16–17, 89, 165, 171
- More, Edward D., 125
- Myrdal, Gunnar, 26, 31, 53, 202
- Myrdal, Alva, 26, 31, 53, 202
- Nilson, Maria, 46
- Nilsson, Ada, 32–33, 52–56, 61–64, 72, 77–80
- Nordström, Ludvig, 46
- Norén, Kjerstin, 167
- Nussbaum, Aina, 101
- Olsson, Hagar, 48–53, 62, 64, 79
- Oterdahl, Jeanna, 45, 64, 192
- Ottesen-Jensen, Elise, 62
- Pauli, Ivan, 162
- Qvarnström, Gunnar, 48
- Remarque, Erich Maria, 118
- Richards, Amy, 149
- Riecke, Ilse, 101
- Rolland, Romain, 24, 127, 131, 138, 139, 203, 216

Roy, Ramashry, 136, 137, 139
 Russell, Bertrand, 41, 112
 Rydén, Per, 48
 Saint-Cyr Jonsson, Irma, 45
 Sanner, Inga, 40, 41, 43, 44, 109, 163, 203
 Schweitzer, Albert, 43, 203
 Schwimmer, Rosika, 24, 47, 123, 130
 Scott, Jamie S., 178
 Selander, Sten, 219
 Siwertz, Sigfrid, 13, 16, 165, 167, 224
 Snaider Lanser, Susan, 88
 Sparre, Birgit, 45
 Stéenhoff, Frida, 32, 47
 Stenström, Thure, 193
 Stiernstedt, Marika, 13, 44–47, 51, 70, 76, 163, 173
 Stål, Margareta, 84, 88
 Svanberg, Victor, 49
 Svedjedal, Johan, 44–45, 165
 Söderberg, Hjalmar, 49
 Söderblom, Nathan, 41–43, 63, 112, 142, 144, 164, 170, 187, 205, 213
 Södergran, Edith, 48
 Söland, Brigitte, 17, 32, 35–40, 199, 201
 Sörman, Py, 45, 199
 Tamm, Elisabeth, 12, 54–56, 58, 59, 61–66, 68, 77, 79, 120
 Thorson, Fredrik Vilhelm, 94, 95
 Tolstoj, Leo, 133, 134
 Tomson, Bengt, 13, 24, 164, 203, 218, 225
 Undset, Sigrid, 171, 194
 Urquart, Margaret, 140
 Ursing, Anna Maria, 165
 Vaerting, Mathilde, 13, 86, 99–114, 156, 228
 Wahlström, Lydia, 48, 186
 Vall, Gunnar, 43
 Vanzetti, Bartolomeo, 142
 Weininger, Otto, 103
 Wells, H.G., 43, 99, 106, 107, 111, 127, 128, 202, 204–206
 Werin, Algot, 93
 Wicksell, Anna Bugge, 116–117
 Wilkens, Elisabeth, 13, 76
 Williams, Anna, 45, 166
 Witt-Brattström, Ebba, 22, 36, 54, 70, 71
 Zacco, Nicola, 142
 Östberg, Kjell, 29–31, 54, 55, 57, 58, 60, 63, 92, 94
 Österling, Anders, 13, 162, 163